



Олександра Шарандаченко

**РЕЄСТРАТОРКА
ЗАГСУ**

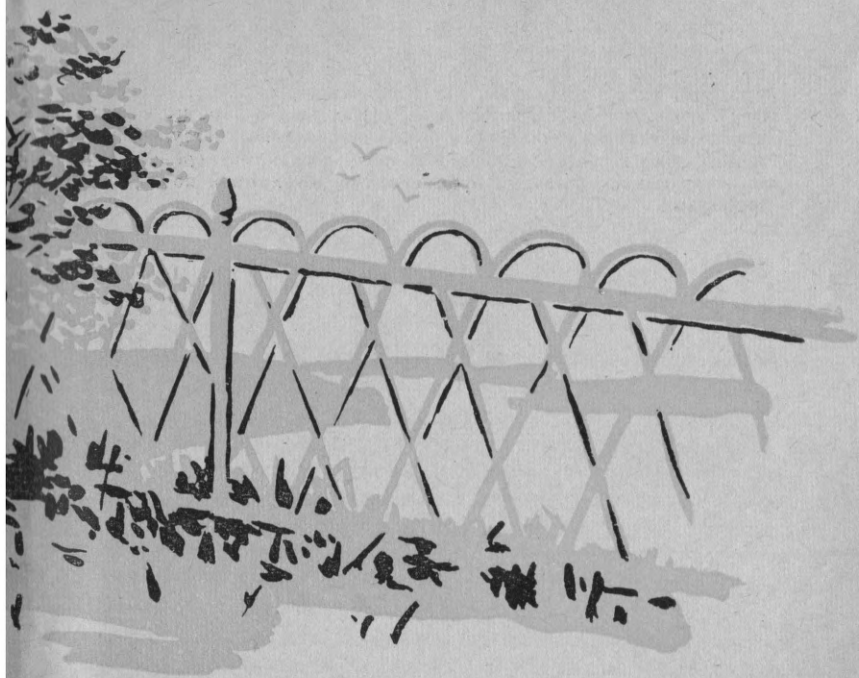
**ВИДАВНИЦТВО
РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК
КИЇВ — 1960**



ОЛЕКСАНДРА ШАРАНДАЧЕНКО

РЕЄСТРАТОРКА ЗАГСУ

(ІЗ ЩОДЕННИКА КИЯНКИ)



«Реєстраторка загсу»—це розповідь про жахливі будні тимчасово окупованого Києва, про нестерпне життя тих часів, з постійним голодом, поневір'яннями, наругою ворогів та загрозою арешту і катувань.

Автор записок — рядова вчителька, яка разом з іншими киянками перенесла всі злигодні тяжкої неволі. Працюючи реєстраторкою загсу при створеній окупантами «міській управі», вона була свідком підготовки численних злодіянь гітлерівських властей і в міру своєї можливості, керуючись патріотичним почуттям, шляхом відповідних операцій з документами допомагала багатьом радянським громадянам уникнути того чи іншого лиха.

Хоч в записках Шарандаченко нема глибокого показу законспірованого підпілля, яке боролось проти ворога, проте в них досить виразно відтворено дух непокори, всенародного опору окупантам, дух непохитної віри в перемогу Радянської Армії, який жив в душах людей. Про це записки київської вчительки, скромної реєстраторки загсу, людини досить спостережливої, говорять десятками переконливих фактів, багатьма промовистими деталями й подробицями.



18-го вересня.

... Велика перерва. Притихлі, тривожно зосереджені діти туляться до стін і розмовляють пошепки. Ні сміху, ні витівок. Чергувала, коли почула, як Григорій Кириаківич, зупинивши технічку з дзвоником, потику сказав їй, щоб подзвонила на п'ять хвилин пізніше, а черговим учителям передала, щоб прийшли в учительську.

Перерва була з четвертого уроку на п'ятий. Серце стислось: значить, щось сталося... Що ж саме? Радісне чи ще тяжче? Вчителі зараз же з'явились в учительську і мовчки чекали дзвоника на урок.

Багатьох учителів не знаю: наша школа, евакуйована з Пущі на Поділ, об'єдналась з частиною колективів 19-ї і 20-ї шкіл; директором новоутвореної зараз середньої

школи № 19 райвідділ наросвіти призначив нашого директора, Гречка Григорія Киріаковича.

Переконавшись, що зібралися всі учителі, директор, переборюючи хвилювання, сказав:

— Повідомте дітей, що уроків більше не буде. Організовано, як завжди, виведіть їх зі школи. Не кажіть нічого про те, чому саме не буде далі уроків.

Замок на хвилину, а тоді закінчив приглушеним голо-
сом, мов сам до себе мовив:

— Наша армія тимчасово залишає Київ...

Нам всім перехопило подих. Хто стояв — скам'янів, хто сидів — прилип до сидіння. Дивимось на нього: що він горить?

... Мовчки пішли кожен в свій клас і вивели учнів. Ніхто з дітей не спитав і не догадався, чому в школі сьогодні чотири уроки.

А ми прийшли до вчительської знову.

Тяжко, гірко, боляче.

— Нам завтра до школи приходити? — запитуємо з не-
сміливою надією.

— Завтра відпочивайте, — каже Григорій Киріакович, — а там видно буде, що робити далі. Зараз ідіть додому, а хто хоче вийти з Києва з військовою частиною, що проривається, приходьте через годину до райВНО.

Григорій Киріакович залишивсь давати якісь розпорядження технікам і сторожу, а вчителі потроху стали розходитись.

Зупинились з колегою коло дверей школи і дивимось одна на одну, думаючи одне і те ж: невже наші вулиці, наше місто можуть бути вже не нашими?

Попрощались. Доїхала лише до «Дріжджовика». Попереду і позаду стояло багато порожніх трамваїв. Спитала вагоновода, чи довго не буде струму, чи варт почекати. Він хмуро відповів:

— Ідіть краще пішки, бо чекати його вам доведеться не один рік... — Зняв рукаятку і пішов пішки сам.

В різних напрямках поспішають люди, мовчки минаючи одне одного.

Не пам'ятаю, як добігла до свого двору. Всю дорогу настирливо дзвенів у вухах тривожний дитячий голосок кстрогось з учнів, що спитав мене якось серед уроку:

— Правда ж, наші не повинні здати Києва німцям?

Питання ставилось по-дитячому довірливо і відповіда-

ти потрібно так же прямо. Я, пам'ятаю, відповіла, бо на-
стороживсь увесь шостий клас:

— Правда, не повинні, але коли змушені будуть здати,
так заберуть потім назад.

Коли прибігла додому, то побачила, що всі домашні
зайнялись практичним ділом: разом з багатьма мешканця-
ми нашої вулиці вони носять з броварні зерно, призначене
на солод.

Заклопотана мама ткнула мені в руки якийсь кошик і
швидко наказала:

— Біжи з нами, принесемо ще, там уже його кінчають.

Ще зі мною встигли принести декілька разів. Надвечір
з усіх кінців міста почулися вибухи, відступаючі висаджу-
вали в повітря залізничні мости.

19-го вересня.

... Коли почалися вибухи, коли заклотіло десь за міс-
том, коли повалилися два куренівських мости товарної за-
лізниці, люди з нашої і ближчих вулиць збіглися у величез-
не сховище під будинками авторемонтного заводу. Чекали
вуличних боїв.

Упертістю своєю дратувала мама: не хоче йти до нас у
сховище і дітей не дає. Поклала спати дома і сама там си-
дить.

— Як треба буде померти, смерть і там знайде. Для
чого мучити дітей?

На наші докази, що в сховищі безпечніше, вона спокій-
но відповідала:

— Наші давно відступили, які там уже вуличні бої!

Ми сердились, але покорялись їй. Посидимо у схови-
щі — і знову додому. А з дому знову тягне до сховища, до
людей. Бігати нам близько: з нашого подвір'я туди — пере-
бігти лише через дорогу.

У сховищі вогко, тісно, темно...

Люди збилися в ньому з дітьми, ліжками, клунками,
подушками. Хтось привів корову, прив'язавши її коло вхо-
ду, щоб була ближче. Чиясь коза мекала і мекала безпере-
стану, прив'язана в коридорі...

До півночі все втряслось, всім вистачило місця; малих
дітей приспали, старші поснули самі; ті з дорослих, кому
не спалось, зібрались в окремому закутку коло прикрученої
лампи і тихо розмовляли.

А розмови були про своє, звичайне: про лихо, що насу-

валося, кожен унікав говорити. Здавалось: потрібно лише пересидіти, перемучитись ось тут, в цьому бомбосховищі, і життя завтра піде знову спокійно, нормально, вільно.

Ніч була світла: навколо міста і в місті палали склади, воєнні об'єкти.

Світанок, що наступав, був тихий і насторожений.

Вранці хтось повідомив:

— Вони вже на вулиці... Їх сила-силенна...

Діти, що перші пішли в розвідку, приникли до щілин паркана.

Швидко в сховище від паркана повернулось кілька переляканих хлопчаків:

— Ідуть і ідуть...

— А машин, а коней, а гармат!

— В касках, страшні-і!

Всі потроху почали виходити із сховища і розходитись задвірками по своїх домівках.

Сестра моя Наталка і невістка Марія з дітьми, яких таки взяли під ранок до себе (мама просиділа дома на східцях цілу ніч), побігли додому, а я лишилась з ліжком, лейбиком і наволочкою сухарів. Коли вийшла надвір, здивувало сонце. Чудове, осіннє сонце! І до чого воно, коли в душі порожнеча, в голові — тупа байдужість? До чого таке сліпуче і золоте осіннє сонце, коли на вулиці рідного міста вкотилася чума?

... Попленталась додому.

Що ж тепер?

Посиділа в садку. Думок ніяк не стулиш до купи. Жаль і досада на себе пекли вогнем душу: «Як ми тут залишились? Чому не догадалась виїхати завчасно з якимсь підприємством, не чекаючи евакуації вчителів?»

Але нічого вже не зміниш.

Розсердилась на своїх: де вони порозбігались?

А ось і мама:

— Сиділи в Габурші. Іди, поснідаємо. Не думайте зараз нічого, бо збожеволієш. На вулиці поки що нікого не чіпають, тільки все ще ідуть і ідуть...

«Снідати»...

І відчула, що дуже хочеться їсти. Їли всі мовчки, унікаючи дивитись одне на одного. Так, сталося.

Мама ніби вгадала думку всіх:

— Чого боялися — сталося. Чого боїшся — не уникнеш.

Погано, значить, захищали...

— Відступ наших ще нічого не вирішує. Раз відступили, значить будуть потім наступати. В Москві йому не бувати,— і дивний спокій та певність, що загарбники вдерлися ненадовго, змінюють в мені відчай, розгубленість і злість.

— А Наполеон же в Москві побував, а що з того? — зауважує Маруся, а Наталка вставляє:

— Скаже «гоп!», як перескочить. Взяв поки що тільки те, що йому віддали!

— Не журіться, діти, не пропадемо. Я переживаю не першу війну. Тільки б встигли відступити Гриць і Миша! — підбадьорила нас і побідкалась над можливим новим горем мама. Ось вона спокійно пораяється коло плити, діти граються біля неї. Ніби не сталось нічого особливого... А попередю довга голодна й холодна зима, продовження війни, і скільки затягнеться вона — невідомо.

Невідомо, що з нами завтра може зробити ворог.

На вулицю не виходимо, але відти докочувались до подвір'я, пролазили, здавалось, в кожную щілину будинку тріскотіння мотоциклів, гудіння машин, цокання копит добірних велетнів-коней, окрики чужою мовою.

На вулицю неприємно і якимось образливо було вийти: вона стала чужою, її запруджувала чужа армія.

Прийшла стривожена сусідка Мотя:

— Чи у вас нема де завалющої ікони? Почеплю, бо, кажуть, безбожників убиватимуть зразу. Уже он по хатах ходять.

Мама їй:

— Не було в нас ніякої і нема. В душі не чіпляли, то на стіні й поготів.

Сусідка, мамина ровесниця, продовжує бідкатись:

— Оббігала стільки дворів і не знайшла...

— Нічого,— заспокоюю її,— за це не уб'ють, а самі ще намалюють і почеплять, щоб швидше забити памороки тому, в кого вони хоч трохи були забиті релігією.

Не вірять, що не уб'ють, і, щоб заспокоїтись, запитує:

— А ви не чіплатимете?

— Ні,— кажу їй,— та ви ж самі знаєте, що мама вже двадцять п'ять років не ходить до церкви.— А мама додає:

— Не ікони нас визволять від загибелі, а наша армія. Не ходіть, Мотю, більш нікуди, не страміться.

Сусідка пішла заспокоєна і, здається, присоромлена.

20-го вересня.

Пішла до Варвари Іванівни.

Центральною вулицею Фрунзе пролітали мотоцикли, проходили добірні загони парадних вояк, самовпевнених, бундючних,— з піснею, яку більше гавкали, ніж співали, і в якій найчастіше повторювались слова: «раз, два, три»; проходили упевненим маршем.

На величезних автомашинах, що сунули безперестану одна за одною, сиділи на лавках в новісіньких сіро-зелених формах солдати, застигли, без руху; величезні темно-зелені каски на головах робили їх безголовими; здавалось, що їдуть самі тулуби, прикрашені панцирними касками. Кожна з постатей спиралась на рушницю, поставлену між розставленими в бойовничій позі ногами.

Люди, проходячи вулицею, держались ближче будинків і воріт, а ті, у кого не було потреби йти нею, виглядали нишком через щілини воріт і парканів.

По тротуарах мчали безкінечною шеренгою велосипедисти, за поясом у кожного — кинджал, а на кожній велосипедній машині — зручно пригвинчений легкий автомат.

Перше слово, звернене безпосередньо до нас, було:

— Zurück!

І справді— дурюк. Назад. На сто років. До кріпацтва. Тільки в іншій, облудливішій формі.

Ось кілька велосипедистів промчало з великими червоними і синіми жоржинами на грудях, кашкетах, велосипедах.

Де вони набрали цих наших квітів? Нарвали, мабуть, самі, бо їдуть же мимо садівництва, багатющого, з казковими гатунками квітів садового тресту коло санаторію водників. Хіба може знайтися дівоча рука, що простягла б їх поневолювачеві?

Гримнула хвірткою подвір'я Анастасії Михайлівни.

Варвара Іванівна сиділа під сливою і чистила картоплю. Теж вирішили з Галкою поїсти.

— Ох, це ти! Я думала...

... На вітах великі, з сизуватим нальотом соковиті сливи. Чудова й багата була б осінь!

— Сідай. Ну як?

Дивимось одна на одну, і дивитись боляче.

— Були у вас?

— Ні, а у вас?

— Ні. Кажуть, шукають уже партизанів і комуністів.

— Для них не менш страшні будуть і всі, хто тут лишився...

Очищена картоплина приєдналась до інших. Варвара Іванівна взяла нову. Очі під окулярами тривожні, рухи нервові; приховує хвилювання, але зовнішній спокій нетривкий. Чомусь знову у вічі лізли сливи. Помітила поруч грушу. Жовті дрібні грушки рясно вкрили віти, а листя в свіжій позолоті.

Дерева, синє-синє небо, слива, скляна веранда, Варвара Іванівна з картоплею, каструля, — все це, як на сцені, здавалось не справжнім, а декорацією. І розмова сама ніби в якійсь п'єсі. Паузи — чекання суфлера.

— Де Галка?

— Сховалась.

Галці, доньці Варвари Іванівни, десь треба сховатись: вродлива. Усе може бути.

— А п'яні офіцери в'януть до дівчат...

— Вже знайшлися й такі, що самі до них в'януть...

Розмовляти хотілось, але важко говорити: надто швидко все сталось, надто багато невідомого. Безвихідь, неволю, голод і смерть — ось що найпевніше бачили в майбутньому.

— Швидко вечір. Як то ніч перша пройде?

— В полоні...

Раптом грюкнула хвіртка, почулись чіткі військові кроки з цоканням закаблуків.

Одноразово повернули голови, не встигнувши й презирнутися. До нас прямував німецький офіцер. Не пам'ятаю його обличчя, бо в вічі кинулась лише військова форма і чоботи з підківками. Звернувсь по-німецькому:

— Хто тут живе? — і показав на веранду й кімнати.

— Сім'я учительок, — відповіла я.

— Пропали! — простогнала Варвара Іванівна і заклала з картоплиною в руках. — Розмовляй, спитай, що він хоче! Леленько, де Галка?

— Що ви хочете?

Глянув на мене. А в мене перед очима замість обличчя його — якась розпливчата рожева пляма. Зате чітко вирізьблені флокси, картопля, ніж у руках Варвари Іванівни.

— Sprechen Sie Deutsch?

— Schlecht.

«Оце ув'язалась! Хоч крізь землю провались. Бути халепі!»

Не помилилась, бо почувала:

— Ідіть за мною.

І він показав рукою в напрямку кімнат. Сказала про це Варвара Іванівні. Та продовжувала непорушно сидіти, спантеличена думкою, що Галка саме перед цим могла заскочити чогось в кімнати. Сказане мною не дійшло до її свідомості, вона здивовано і з неприхованим переляком подивилась на мене, але потім, опам'ятавшись, вбігла за нами. Галки в кімнатах не було.

З дивним якимсь спокоєм я пішла перша.

Подививсь по кімнатах. Заглянув під ліжко, кинув швидким поглядом по всіх закутках. Потім суворо до мене:

— Чоловіки в домі є?

— Ми не маємо зараз чоловіків.

— Де вони?

— На війні.

Говорити ставало важче, лексикон знайомих слів звужувався; доводилось робити паузи, підбирати близькі по значенню знайомі слова, часто мотати головою: «Не розумію!»

Офіцер почав щось запідозрювати. Прочитала це по його очах.

— Не розумієте? Дивно. Ви ж розмовляєте!

Ще різкий погляд по мені й по кутках, а потім питання до обох нас зразу (Варвара Іванівна не відходила від мене):

— Де сховали зброю?

Останнє слово не дочула. «Waffe»? «Weine»? «Weibe»? * Мабуть, «Weib». «Догадався про Галку!»—промайнуло в думці, і я сказала, що не розумію останнього слова.

Здивований суворий погляд, а потім те ж речення з ілюстрацією: вийняв пістолет, підняв...

«Стрілятиме! За що?»— блискавично пронеслося в думці, і я, не пам'ятаючи себе, кинулась на офіцера, схопила його за руку вище ліктя, здавила щосили.

— Waffe, haben Sie Waffe?— повторив тоді він, показуючи очима на свій пістолет.

З прикрого становища виручила нас Олена Михайлівна, теж учителька, сестра Анастасії Михайлівни. Вона, зайшовши цієї миті в кімнату, побачила німця з пістолетом і догадалась, що він хоче. Вільно володіючи німецькою мовою, Олена Михайлівна продовжувала з ним далі розмову, а я, опам'ятавшись, майже впала на стілець.

* Waffe — зброя; Wein — вино; Weib — жінка.

— Хоч би швидше пішов! Чому сидить тут?— шепотіла Варвара Іванівна, а Олена Михайлівна очима сказала нам, що він зараз піде, що все обійшлося так, як могло б і не обійтися. Я непомітно зникла додому. Згадувати про пережите було неприємно, домашнім нічого не розповіла, щоб не хвилювати маму.

Вчора в пам'ять мою назавжди врзались два німецьких слова: «Zurück»— назад і «die Waffe»— зброя.

22-го вересня.

Сьогодні була в школі.

Вчителі зібралися по наказу, що ще вчора надвечір обліпив паркани і кричав всім про «необхідність 20-го вересня негайно з'явитися на старі місця праці», загрожуючи смертною карою, як саботажникам, тим, хто не з'явиться, хто не послухає.

Крім цього, наказ велів всім негайно, як цього хоче «фюрер» «майбутньої Великонімеччини», «добровільно покоритися» «великим збройним силам» і «зрозуміти, що «фюрер» прийшов «визволити Україну». (Хто його запрошував?)

Пункт за пунктом наказ проголошував далі обов'язки, що їх повинно виконувати населення окупованих областей.

Сумно і тяжко було без дітей у школі, порожній і пограбованій. Двоє учителів вже встигли одержати посаду в так званій міській управі. З'явилися вони в школу принаряджені і чужі. Покрутились і зникли.

Один з них, учитель біології 19-ої школи, зник не зразу. Забувши, що на ньому темно-синє новісіньке «з іскрою» молове пальто і нова такого ж кольору велюрова шляпа, він плигнув на стіну, зірвав портрет і став топтати його ногами:

— Досить уже, познущались!

— Хто це знущавсь і над ким? — вирвалось необачно у мене, але колега схопила мене за рукав, відтягла від цього хамелеона, і він, потоптавши портрет, вибіг із школи.

Пригадали з колегою, що він останні два тижні до школи не з'являвся, симулюючи хворобу.

Другий, завуч школи Волконович, в день наказу став керівником так званого житлового відділу міської управи. Довідались, що учитель Багазій, який 15-го числа на зборах учителів району в райпарткомі проголошував запальну промову про конкретні заходи в обороні міста, про органі-

зацію народного ополчення, став з учорашнього дня міським «головою» окупованого Києва.

Просидівши години дві без діла, ми вже зібрались розходитись, як до директора з'явивсь зненацька якийсь жевжик в чорній формі з нашивкою на рукаві. В руках у нього був список учителів нашої школи з відомостями, які він хотів «уточнити». Найбільш його цікавила друга після прізвища кожного графа про партійність.

Перевірив цю графу він швидко, викликавши кожного поодиноці, і так же само зненацька зник, як і з'явився. Григорій Кириаківич, коли ми «відсиділи» належне, сказав нам, щоб до школи більше не з'являлись, а ті, хто з нас записався в загін народного ополчення, повинні тримати нелегальний зв'язок безпосередньо з ним.

15-го вересня після закінчення зборів учителів району, що їх проводив партійний комітет, я, разом з кількома вчителями нашої школи, записалася в загін народного ополчення. Записуючись, пам'ятаю, хвилювалась, щоб не було відмови як жінці, яка не вміє тримати в руках рушницю, але уповноважений по організації загону, усміхнувшись, сказав, що робота і для мене знайдеться, поки навчусь як слід стріляти.

Чи ці загони з їх матеріальною базою встигли наші організувати, чи будуть вони зараз діяти? Через кілька днів навідаюсь до Григорія Кириаківича, він мусить розшукати потрібного товариша, він знає про нього. А може, той вже розшукує нас?

Пригадалось перекошене люттю обличчя зрадника, розтоптане ногами скло, перед очима постав уцілілий портрет, з якого, коли цей йолоп кинув його під ноги, виразно, на смішкувато-глузливо дивився на нього Ілліч знайомим поглядом злегка примружених очей... Григорій Кириаківич передбачливо познімав більшість портретів, цей технічка не встигла ще зняти, і я його вже без скла і рамки, згорнувши вчетверо, сховала в пазуху, коли зникло з-перед очей молеве пальто і велюрова шапка.

25-го вересня.

Пересиджую в садку, з вулиці людей стали брати на роботу — підіймати з руїн висаджені в повітря мости. Раз проскочила на Поділ, до Гречків. Відвели душу в надії, що загони народного ополчення будуть організовані, що наші мусять зупинити гітлерівські війська.

Ніна Георгіївна, дружина Григорія Кириковича, вчителька біології в школі № 16, дуже симпатична і товариська жінка, вже все приготувала до того, щоб зникнути з чоловіком із Києва (доньку відправляють до знайомих в село), і боїться лише одного: щоб у Григорія Кириковича не почався відкритий процес туберкульозу.

За ці кілька днів Григорій Кирикович ні про що певне ще не довідався, але тримає всіх нас напоготові.

Мама нікуди не випускає мене з дому, щоб не зникла куди з вулиці. Сестра з невісткою цілі дні в'яжуть, а я в саду читаю від світання до сутінків.

А що далі?

Ох, які огидні тягнуться дні в цю чудесну прозору і сонячну осінь!

29-го вересня.

Учора надвечір доповзли й до нашої вулиці страшні чутки...

А сьогодні вранці, вийшовши за хвіртку, побачила на парканах великі темно-червоного кольору формати паперу, на яких чорними літерами грубо і безапеляційно кричав наказ про смерть: всім євреям (надруковано інакше) негайно з'явитись на вулицю, що прилягає близько кладовища і величезних довгих покручених ярів, які носять назву Бабиного Яру. Обов'язково одягтися в найкращий одяг, взяти з собою найцінніші речі і золото. З'явитися від старих до немовлят...

Наказ кінчався коротким: хто не з'явиться, буде виявлений і розстріляний на місці.

Ось воно, почалося...

Марія Марківна і Клава Давидівна, колеги по школі, де вони, що з ними?

Кажу мамі, а вона мені, недовго думаючи:

— Катай зараз же на Поділ, веди їх сюди, бо ще попруться на смерть. Пересидять, сторонніх у нас нема, не страшно.

Трамваї не ходять, і я поспішала щосили, майже бігла. Евакуйовані з Пущі вчителі жили гуртом в одній із подільських шкіл, займаючи кожен із сім'єю окрему класну кімнату. Вскочила до Івана Григоровича.

— Де Марія Марківна?

На шкільному дивані (кімната — колишня директорська) в німому розпачі сиділа сім'я: сам викладач хімії і

біології колега мій Іван Григорович, дружина його Марія Марківна Брандт і донька десяти років Ліна. Дівча забилося в куток; перелякане і збентежене, воно усвідомило поки що одне: матір хтось забере, матері зараз не буде, бо недаремне ж татко, блідий і схвильований, з жахом сказав кілька разів: «Це на смерть! Наказ про знищення!» Мати плакала цілий ранок, а потім стала рішуча і наказала їй, Ліні, замовкнути, навіть нагримала на неї, а потім з татком про щось шепотілись...

Назустріч тінню піднялась Марія Марківна:

— Що на вулиці?

— Поки що тихо. По дворах не ходять.

— Кажу ж тобі,— звертається до дружини Іван Григорович,— не хвилюйся передчасно, списки мешканців у кербу будів, а наш про тебе не знає, бо ти ж на моєму прізвищі ще з першого дня появи нашої тут...

— Так знайдуться такі, що скажуть, що тремтітимуть за власне життя,— кажу,— треба щось робити.

— Уже хтось спитав мене сьогодні: «Ви підете?»

Марія Марківна гірко заплакала.

— Не плачте,— заспокоюю колегу,— підемо до мене сьогодні, я ж по вас прийшла. Там ніхто про вас не знатиме...

— Оксаночко...

— Григорій Кирикович дав мені довідку, завірену печаткою і штампом, що Маруся — учителька такої-то середньої школи, на моє прізвище,— каже мені Іван Григорович.

— А паспорт можна «загубити», дати об'яву потім про це в газеті...

План дальнішого рятування дружини був обдуманий Іваном Григоровичем.

— Перебути б одні перші дні. Але я її нікуди не пушу. Загинемо вкупі, якщо доведеться гинути,— твердо каже Іван Григорович.

— Треба рятуватись, а порятунок можливий, поспішати гинути не слід.

І всі ми повеселіли, а коло нас повеселішала й дитина.

— Чудові люди Гречки!— Марія Марківна усміхнулась ще мокрими очима.

— Мені ще треба сходити до Кравчуків. Довідатись, як Клава Давидівна...

Зі мною пішов Іван Григорович.

Кравчуки поселились у дворі райвиконкому на Червоній площі.

Не йдемо, а біжимо вулицями, запрудженими натовпом. В усіх на вустах — наказ. Всі обурені, збентежені, налякані.

Ми не застали Клави Давидівни вдома. Вона пішла вже, пішла дуже рано. Семен Арехтович розповів про тяжку трагедію розлуки. Навіть дитина, одноліток Ліни, Майя, не затримала її, не те що благання чоловіка не йти, почекати, подумати спільно над можливим порятунком сім'ї. Доньку вона переконала, що йде на роботу, що повернеться.

— За нею зайшла її знайома, обоє вирішили йти по наказу, що б там не було. Та переконала її, що це для гетто, що повезуть на роботу. Я був безсилий переконати їх в протилежному...

— Але як, як ви могли її пустити? Чому не затримали якось? — з досади мало не кричу на нього.

— Не пускав, благав, переконував, а вона зарядила своє: «Доля моя зараз — доля мого народу. Якщо буде потрібно, я загину разом з ним...»

— Що за фаталізм! — вигукую я. — Хіба не було іншого шляху? Можна ж боротись!

— Переконати її в можливості порятунку було неможливо: вона не вірила в нього. Твердила одне, і зламати її упертість ніщо не могло: «Через мене загинеш і ти, і дитина. Рятуй і бережи Майю...»

Дорікати Семену Арехтовичу було годі: він ледве тримавсь на ногах. Коло столика стояла Майя, погляд цієї дитини краєв серце навпіл.

— Ідіть зараз туди вдвох, може встигнете ще повернути, — шепочу колегам, — може вона схаменеться і змінить рішення заради дитини!

Майя зачинилась сама в кімнаті, а колеги мої пішли туди, до ярів. Адреса в наказі була вказана ясно.

Тільки стала на дверях, як Марія Марківна кинулась до мене, бліда і тремтяча:

— Ой, ходять уже! Були у дворі, були на першому поверсі... Краще зразу померти, ніж ось так тремтіти! Де Іван?

— Подалися з Семеном туди, по адресі. Клава зранку пішла по наказу...

Я пошкодувала, що в мене це вихопилось: як підкошена, Марія впала б, якби я не підхопила її і не посадила на дивані. Перелякавшись, закричала і заплакала Ліна. Від неї не ховали небезпеки, і дитяче «мамо!» привело Марію Марківну до ривноваги.

Пораємось вдвох коло столу.

Марія Марківна для самозаспокоєння запнула білою великою вовняною хусткою. Вона зараз схожа стільки ж на єврейку, скільки на гречанку. А в білій, зав'язаній під шию по-селянському хустці, стільки ж і на українку.

Чіткі кроки в нашому коридорі, чужа мова і сміх примусили нас збліднути, оніміти, затаїти подих.

— Сюди!— сказали одноразово не вуста, а очі трвох.

Стук у двері, і на порозі — три німці.

Марія Марківна присіла коло палаючої грубки й не одведе очей від вогню, залякла на місці. Ліна величезними очима уставилась на страшних пришельців, на зброю, готова в першу мить небезпеки кинутись до матері. Я чомусь сіла, потім підвелася, потім підійшла до Марії Марківни, ставши так, щоб наполовину заслонити її, дати їй можливість опанувати себе.

— Чого ви прийшли сюди?— питаю по-німецькому.

— Шукаємо євреїв,— відповів перший, а два, як злодії, дивились по кутках. Середній заглянув під стіл, піднявши скатертину.

— Тут нема євреїв, всі українці,— відповідаю, дивлячись тому, що спитав, у очі.

Він підійшов ближче до мене, подививсь уважно в обличчя, а потім, відслонивши мене рукою вбік, наблизивсь до Марії Марківни і нахилився над нею:

— Єврейка?

Сидячи на ослінчику, схилена до горщика, що стояв у грубці, Марія Марківна підняла голову і підвела на нього очі...

Що то були за очі! А погляд... Такий погляд навіки лишається в пам'яті тому, хто зумів його прочитати...

— Українка,— відповіла вона.

— Мамо, мамо!— скрикнула на дивані, а потім заплакала Ліна.

— Дитина чия?

— Моя,— спокійно відповіла Марія Марківна.

— А чоловік є?

— Є. Зараз прийде. Пішов на базар!

— Ой, мамочко, вони не заберуть тебе? — закричала знову і кинулась до матері Ліна, цим прискоривши кінець розмови.

— Чого плаче дитина?— спитав високий у мене.

— Злякалась вас...

Вони засміялись, сміх морозом пройшов по наших спинах. Ліна, сховавши обличчя на грудях матері, ще хлипала, міцно охопивши її шию тремтячими руками.

Щось погерготавши швидко (тому й не зрозуміла, про що саме), німці пішли. На відході той же, перший, ще раз глянув на Марію Марківну, а в мене знову стислось серце: хоч би не запідозрив! Цілком до пам'яті ми прийшли тоді, коли вже стихли кроки в коридорі.

Пообідали, а Івана Григоровича не було. Прийшов він після другої години, засмучений і втомлений. Даремно проходили вони з Семеном, ледве самі вирвались з душою.

— Ми чули: роздягають, речі забирають, вбивають. Кулемети невгавають. Пораються в кількох будинках, близько ярів; з останнього будинку роздягнені жертви біжать доріжкою в яри; навколо поліція і німці... Нас врятували паспорти...

Через годину ми з Марією Марківною пішли до нас. Те, що в ній гестапівці не впізнали єврейку, підбадьорило її, і вона сміливо йшла вулицею, закутавшись тією ж білою хусткою.

Умовились, що Іван Григорович буде навідуватись до неї, що приведе й Ліну, коли дитина вже нестерпно занудьгує за матір'ю, а за цей час він все підготує для відходу до своїх родичів у село.

Влаштували Марію Марківну непогано: в маленькій затишній кімнатці збоку, яка, в разі потреби, коли повернути шафу в сусідній кімнаті на двері, зникне зовсім з очей, як і не була. При появі кого стороннього, кому не потрібно бачити нового члена нашої сім'ї, вона може сховатись в шафу, що стоїть проти ліжка.

Мама бідкалась: «Це б і та могла якийсь місяць перебути в нас! Навіщо поспішила вона?»

10-го жовтня.

З 29-го вересня безперервним потоком йшли щодня сотні беззахисних, приречених на смерть євреїв.

Стояли сонячні осінні сухі дні, тротуари центральної вулиці — красуні Лук'янівки були устелені пожовклим каштановим і кленовим листям, дерева рідних вулиць плакали золотим дощем, а людський потік з дітей, жінок і стариків все плив і плив у напрямку кладовища.

Паркани кривавились свіжою кров'ю наказів, а осінь була золота і багата.

Для рятунку залишали знайомим дітей, ховалася і тікала молодь, а потім плив і плив. Прощались, кланяючись, із зустрічними:

- Помститься за нас...
- Допомагайте живим...
- Горе переможеним...
- Прощавайте...

Потім потім припинився, а невелика річка між ярами все ще кривавить: фашисти тепер узялися за інших. Шлях до Бабиного Яру став битий; туди везуть у душогубках і просто в грузовиках нові жертви гестапо.

Тоскні, страшні дні...

У зведення, що його друкує газетка «Українське слово», хоч не заглядай.

Учора Іван Григорович, навідавшись до Марії, розповів, що Гречки зібрались остаточно в село, що ні на яке ополчення вже не ждати, що наші не встигли його організувати, що ми в глибокому тилу у ворога.

Була вчора у Кравчука. Майя розпитує, чи скоро повернеться мама з «тією тьотею» з роботи, і крає серце. Боляче дивитись і на Семена Арехтовича: він прозоріший тіні, на обличчі залишився один ніс. Віднесла їм картоплі, груш і молока Майї. Через кілька днів батько й дочка рушають з Києва: жене їх відси не лише голод, що підступає, а необхідність зникнути.

20-го жовтня.

Другий тиждень перед нашими очима центральною вулицею знову щодня женуть тисячі полонених червоноармійців, обідраних, виснажених голодом і втомою... Перед очима проходять тисячі людей, що їх бачиш вперше, але запам'ятовуєш надовго обличчя росіян, українців, грузинів, білорусів, узбеків, калмиків, казахів...

Патрулі б'ють і пристрелюють відстаючих або тих, що кидаються на їжу, дуже виголоднілих. Вони їдять сиру картоплю, буряки, шматки гарбуза, лижуть болотяну грязюку, п'ють з калюж...

Коли женуть їх вулицею Фрунзе, тоді вибігає вся Курєнівка, люди вже не лякаються патрулів, а, забувши страх, огризаяються до них. Кожен боїться впізнати когось із своїх, боїться і шукає, щоб потім врятувати, а зараз віддає все, що має ще сам: шматок хліба, варену картоплю, печені буряки, шматки гарбуза, груші і яблука.

Уже все й роздаси, а все ще біжиш з ними й біжиш, поки не прожене остаточно тебе якийсь патруль; наслухаєшся, надивишся, наплачешся сухими очима, бо плакати вголос не можна... Женуть їх щодня. Куди? Що чекає того з них, хто виживе? А багато їх виживе? Сьогодні, коли гнали полонених, кілька їх впало непритомних, в корчах. Патрулів не було близько, і ми кинулись до них, відтягли вбік, а потім у куряві, що піднялась, занесли на подвір'я: вулиця вузька, двори тут же, за кілька кроків.

Коли бачиш своїх полоненими, то образа, біль і досада породжують не одне питання: чому цілі частини попадають в оточення? Чому армія наша, могутня і численна, здає воєнне місто за містом?

7-го листопада.

Сьогодні — знаменний день. Наше улюблене свято — 24 роковини Великого Жовтня. Дата, яку бережеш у пам'яті і відзначаєш зараз серцем. Свято, що в ці чорні дні викликає найсвітліші згадки, стає ще ріднішим і зміцнює віру в повернення всього свого, найдорожчого.

Настрій у нас врочистий і святковий, хоч тягнуться тривожні дні, минає другий місяць полону. Що буде з нами завтра?

Ми готові до всього.

День сьогодні сірий; ліпить безперестану снігом з дощем; голодний, нудний день. Ні промінчика сонця! Проте він сьогодні в нас обнадієний, суворо спокійний.

Два місяці, відколи в Києві німці, хліба нема. Хліб бачимо лише уві сні, і сниться переважно їжа. Сниться їжа, а не дають спати кошмари війни. Надивишся на задимлені цегляні кістяки будинків, на обгорілі головешки дерев'яних стропил, на купи понівечених заліза й бетону, і здається, що й досі не стих іще стогін людей, які потрапили під бомби чи міни...

Пролетіла, а не пройшла вчора вулицею, якою так любила ходити. А однієї не впізнала. Аж мурашки пройшли по спині, коли хтось з киян спитав:

— Скажіть, яка це вулиця була?

— Свердловка, — почула чинюь відповідь.

... Ліпить і ліпить снігом з дощем. На вулицях — жодної душі. Трамвайний рух зупинився з другої години. З другої години сьогодні заборонений будь-який рух по вулицях.

Тиша — могильна.

Не чути вибухів, не видно пожеж. Місто принишло і за-
таїло зненависть.

..На Червоній площі, на будинку «Київенерго», вітер лю-
то шматує величезне біле полотнище, на якому — чорна
свастика.

Вітер плює дощем зневаги в нього, жбурляє снігом. Та
й розходився ж він сьогодні!

12-го листопада.

Ранок був з легким морозом, нальотом інею на дахах,
але вдень стояла прекрасна погода пізньої-пізньої осені.
Дзвінке й сухе по-осінньому повітря. Від снігу й сліду не
лишилось.

Дивно: для чого сонце, коли хочеться їсти?

Домашні порозходились, а мама варить якийсь суп. І чо-
го б то йому, нізчимному, так довго варитись? Ох, і зголо-
дался ж! Сили не вистачає носити на плечах зимове паль-
то. А найбільше крають серце діти. Маринці сьомий рік,
вона дещо вже розуміє і мовчить, тільки очі її, великі чорні
очі, голодні і тому страшні, доймають, тупим ножем кра-
ють серце. Юрик же й Василько, яким по два з половиною
роки, нічого не можуть зрозуміти і знають одне:

— Хліба!

— «Пиченн-ня»!

«Пиченням» звуть вони перепічки з ячмінного солоду,
картоплі і гарбуза. Якимсь чудом мама умудряється зліпи-
ти все це до купи.

Шкодуємо, що 18-го вересня не встигли наносити біль-
ше цього ячменю із броварні на нашій вулиці, бо тепер це
єдине, що держить на світі дітей і нас. Обережно, розтягу-
ючи надовше, мама меле його на саморобній мельничці
(цурюк на тисячоліття!), і ми маємо змогу нюхати щодня
хлібне, а діти терзають її цим «пиченням».

Веселі, кмітливі, непосидячі хлопчики тануть на очах.
Шийки їх стали тоненькі, личка — сумні і бліді, аж прозо-
рі, оченята гаснуть. Уже мало бігають, більше лежать і з
ліжок заводять своє:

— Пиченн-я-а-а...

Мама обіцяє їм до супу по великому шматку «пичення»,
по «понику-бонику» з тертої картоплі, тільки б мовчали,
а то в неї руки тремтять від їх скигління і зіпсуються
«поники»...

Маринка десь надворі, бо її так мучать діти! Вона іноді

смійно обурюється на хлопчиків, вважаючи себе дорослою: «Досі не навчилися терпіти голод!»

Після наказу від 20-го вересня «з'явитись всім негайно на старі робочі місця і приступити до роботи» списки всіх учителів знаходяться у відділі так званої культури і освіти Куренівської управи в інспектора «пані» Шкроб.

Учора довідалась, що мене без мого відома, в числі учителів із закінченою вищою освітою «заплановано» в... гімназію. 8-му чоловічу реальну гімназію, що міститиметься в колишній 123-й середній школі. Відповіла на це призначення мовчанням, бо певна, що ніякі гімназії, навіть школи звичайні, працювати не будуть, що робиться це для створення уяви про «культурні заходи» «визволителів» навіть у «воєнний час». Відмовлятися від педагогічної роботи не стала: не слід викликати до себе підозру того, хто зараз нишком стежить за вчителями.

Довідка, що працюєш в установі, яка не діє, дає право пройти вулицею спокійно і не бути схопленою на мості чи на залізницю. До школи (чи то пак, до гімназії!) треба з'являтися щодня, зареєструватись і відсидіти півдня в холодному в повибиваними шибками приміщенні, чекаючи, коли «може з'являться учні записатись» в таку цікаву, як бачите, і потрібну зараз (кому?) установу. Про зарплату сказано й не думати, бо така може бути лише в «діючій гімназії» (себто в реальній). Та про неї ніхто й не думає, бо гроші зараз нічогосінько не варті. Відкручуються всі, як тільки можуть, від мостів та залізниці. Що буде далі, побачимо. Поки що чергуємо й мерзнемо по черзі в побитій і пограбованій школі. Сьогодні відбулась «педнарада». Питання одне: як не сконати з голоду? Хтось із учителів десь чув, що можна виходити наряд на картоплю у відділі постачання так званої міськуправи, але перевозити її треба власними силами, своїм транспортом.

Картопля! Вволю попоїсти хоч би один день. Картопля — єдина підтримка полонених, що ледве тягнуть ноги, 95 процентів слів із усього лексикона інтелігенції, що ледве верушить посинілими губами.

Ухвалили: мені і ще двом колегам день і ніч думати про цей наряд і ходити доти, поки папірець не буде на руках. За транспорт відповідає Анастасія Михайлівна.

І де ще той наряд, та картопля, а надія обіграла душу. Будь-що, а добути наряд на свою ж картоплю, видерти в тих «панів» все, що можливо, вижити! Вижити, бо попереду таки

буде своє, справжнє життя, не загинути б у цьому життінні!

А колектив в цілому мені сподобався. Свої всі, дружні. Ладні один одному подати кожної миті потрібну допомогу. Директор відпускає по черзі всіх на «обмін», «обмінники»-учителі міняють не лише собі, а й хворим товаришам.

Нешастя ще тісніше з'єднало всіх.

... Швидко смеркло. Засвічу зараз гнотики. Мама сьогодні ще один купила. Горітиме троє. Три гнотики лампадки. «Лампочки фюрера», як кажуть зараз люди. Дивлюсь на вогники і притамовую дихання: дихнеш сильніше, — якийсь погасне. А то і всі троє зразу.

14-го листопада.

Лише четверта година дня, а вже вечоріє. Швидко знову гнотики треба світити. Дні по-зимовому меншають. Та й мороз зранку розмалював вікна, як у лютому.

День пройшов швидко. Півдня протовклася у школі, чи то пак — у гімназії. Зібралися в одній із кімнат колишньої директорської квартири. На всю школу це єдина кімната, у грубі якої сумно і тепло тріскотять дрова. По всій школі сибірний холод, — і кімнатка ця з ущільними вікнами здається тому особливо затишною.

Прийшло кілька хлопців записатись до «гімназії». Мовчки записали. Записавшись, вони тупцялись на місці, щось не наважуючись сказати.

— Ви ще щось хочете? — допомогла їм.

— Довідки, що ми учні, бо схоплять на вулиці як безробітних!

Дали їм ці довідки. Вони й подякувати забули, — побігли, зрадівши можливості кудись себе приткнути, щоб не йти на мости.

— Вони вірять так у це навчання в гімназії, як і ми. Просто викручуються, — посміялись із колегою, коли затихли кроки в коридорі.

Прийшов фізик, прізвища якого не знаю, рудуватий блондин в окулярах. Він повідомив, що дають хліб. Черга під магазином страшенна, але порядок повний, і є надія, що одержать усі. Вперше хліб за два місяці полону і в нормі цивільних полонених — по 200 грамів.

За ним увійшов географ і приніс газету. Кинулись до зведення. Невже знову залишене якесь місто нашою армією? Обличчя географа було спокійне, і від серця у всіх

відлягло. Еге, і зведення сьогодні непогане. «Великі збройні сили» закликали на місці. Москва... О, вона мусить устояти, ця фортеця правди і справедливості, захисту трудящих всього світу! Зайшло потім ще кілька товаришів, у кімнаті стало жвавіше й веселіше, надійніше.

Коли йшла додому, морозець був приємний, збуджував бадьорість, прибуту голодом і душевним гнітом, хвилиною безнадією. Яка велика сила надії на повернення своєї батьківщини!

Мама принесла хліб. Його лишили вчисто на обід, по шматочку манісінькому давши тільки дітям, які аж ніяк не обіцяли терпіти до обіду. Васик і Юрик, зі слів мами, побачивши в руках у неї хліб, кумедно розвели рученятами і одночасно скрикнули: «Хлі-і-бі!» Маринка мовчки дивилась і не вірила. Свої шматочки вони з'їли, розійшовшись по кутках, підбравши, як голодні пташенята, кожну крихітку.

До обіду ще встигла піти на Вишгородську № 15 (гуртожиток ФЗУ). Викликала інспектор і послала зробити інвентаризацію майна. Там не застала потрібної людини. Зайшла до сторожа, і прикувало горе людське на цілу годину.

— Посидьте, вона зараз прийде. Чого вам забиватися вдруге?

Сіла. Велика кімната, куди загнало нещастя сім'ю, була холодна, незатишна, обставлена без смаку потрібним і непотрібним. Сторож не промовив жодного слова і лише зітхав, коли дружина з сльозами на очах розповідала про синів, дочку, зятя.

Мені здавалось, що попала у власну хату.

— Їх же, діток, у мене троє. Двоє синів і дочка. Сини... Де вони, мої синочки, зараз? Старший, уже жонатий, був колгоспник, жив у селі. Гарно жив, багатий колгосп був. Знаєте село за Гостомелем — Рижовка? А зараз жінка з дрібними дітьми жде не дідеться його: десь добирається з оточення, опухлий і хворий. Сусіди, що прийшли, розповідали. Може, й добре додому, щоб померти... Після полону хто досі вижив?.. Добилась до невістки в село, а обміняла у сусідів, бо в неї самої нічого нема зараз, крім голодних дітей. Захворіла вона, не встигла приховати що-небудь, пограбував фюра все... поміняла піджак меншого на борошно. Напекла вчора перепічок, хай їдять, поки є, а там...

... Колись я дивувалась порівнянню: сльози, як горох. Тепер побачила на власні очі справді великі, як горошини,

сльози, що безперестанку падали з очей жінки. Падали. Не текли. Падали на її худі пожовклі руки, на яких держала вона восьмимісячну дитину, хлопчика Вовочку, онука; падали на стіл, коло якого стояла ця жінка...

З-за печі вийшла дівчинка років п'яти. У руках — великий шматок перепічки. Такого блілого обличчя дитини я досі не бачила. Не худого, а блілого. Очі великі, карі, не подитячому серйозні. Вії як намальовані, довгі, волосся каштанове, блискуче, нещодавно дбайливо вимите. Сіре платтячко на ній; довге, воно робить її старшою за свої п'ять років. Ботики на ногах. У хаті холодно. Подивилась на мене з цікавістю тим характерним дитячим поглядом, який мимоволі запамятовуєш, а потім стала мовчки у куточку і нишком спостерігала за мною. Перепічку їла, як і Маринка «поник»: не поспішаючи, бажаючи протягнути довше їство, відчуті в руках хліб, який не щодня бачить. На запрошення я сіла коло столу і не могла якось підняти зразу, щоб піти. Почала слухати цю жінку, а їй хотілось комусь розповісти про наболіле. Мучить її тягар власного й чужого горя, хочеться їй розповісти про нього, щоб полегшало на серці, щоб зміцніли надії, щоб висохли сльози, щоб повірилось знову...

І я слухала її мовчки, уважно. Передо мною стояла ніби власна мати.

Слухав, зітхаючи і покашлюючи стиха, і її чоловік, понурий, але щирий супутник у всіх нещастях, старий, але міцний ще дідок.

— ...Чи ж залишаться живі сини мої? Прокляття тому, хто почав війну!.. Жодної хати немає, де б не кляли цього фіюру. Як його земля держить, як йому сонце світить!

— Попереду ще багато горя, війна тільки-но почалася. Плакати — і сліз не вистачить. Не сушити себе терзанням зайвий раз. Вам треба жити, щоб рятувати цих і...

Жінка вп'ялася в мене глибоким жадібним поглядом, по-требуючи надії і віри ще від когось...

— І дожити до зустрічі з синами...

22-го листопада.

Чудний у мене був настрій сьогодні: апатія, порожнеча в душі й тупа байдужість до всього. Страшне виснаження. Пазури голоду добираються до горла. Але не це доймає, надія на «обмін» підніма фізично; доймає інше: ненависні «великі збройні сили» знову просунулись вперед. Газету

просто уникаю брати в руки, хочу жити власними надіями і передбаченням. Але газета майже щодня з'являється в руках у когось із колег, що теж нишком і з острахом слідкують за подіями. Зведення читаємо мовчки, очима. Страшно вголос промовити кінцевий присуд собі, відколоти від власного серця ще одне місто, шматок рідної землі, на яку все певніше й певніше хоче стати окупантський чобіт. Поневолено майже вся Україна, вся Білорусія, Естонія, Латвія, Литва, чимало областей Російської Соціалістичної Республіки, у блокаді Ленінград, ворог уже майже під Москвою!

Звалює анемія, підкошує коліна невимовний розпач. І який страшний цей стан, коли раптом зціплює тебе отупіння, безвихідь, коли все, у що віриш, що було незаперечною правдою, раптом...

Е ні! Я так легко не піддамсь хвилиним впливам, я зміцню знову віру! Бо без цього доведеться стати «живим трупом». Байдужість — стан, коли людина мертва духовно й догнива чи сновигає тінню тілесною. А я «буду крізь сльози сміятись, серед лиха співати пісні»!

І пригадується мені («Гетьте, думи, ви хмари осінні...») стаття в одному з номерів «Правди» за липень: «Бліцкріг чи бліцкрах»? Сьогодні згадали про неї із Миколою Дмитровичем Однороманенком. Це учитель математики. Розумна й симпатична людина. Живе з сином, років чотирнадцяти, дружина його померла перед окупацією. Без лівої руки, каліка, він сам господарює, вириваючись із пазурів голоду, любить страшенно сина. Коли приходжу до школи, бачу його чудові блакитні очі, ясні і проникливі, очі, що кожен день щось радісне скажуть. Ці очі нагадують мені такі ж очі Михайла, і в них завжди певність, навіть німий їх вираз каже: «Це ще нічого не значить. Здали? Значить, потім будуть брати назад...» Саме такі очі мені зараз потрібні. Взаємна підтримка і віра. І хай дарує мені Михайло те, що іноді дивлюсь у сторонні очі. Міцніше найміцнішої любові, сильніше найсильнішої дружби людей еднає зненависть. А цих він зненавидів з першого дня, як і я. Справді: «бліцкріг чи бліцкрах»? Нагадала йому зміст статті до подробиць (тоді я її двічі чи тричі прочитала, і кожне слово упало на дно серця), основну думку її: «бліцкріг» стане, безперечно, «крахом», раніше чи пізніше. Чергували з ним удвох. Була Анастасія Михайлівна зранку, а потім пішла. На столі хтось лишив свіжу газету. Я викликала його перша

на одвертість. Перед цим він сам спостерігав за мною і тепло, по-дружньому сказав мені нишком: «Ви дуже емоційна, стримуйте себе!» Десь у книжках у мене є ця вирізана стаття. Попросив, пообіцяла принести. Хороша була з ним розмова! Обмірковували по-своєму і причини, що зумовлять крах. І настрої мій тоді зразу змінився, і дивно стало: як я піддалась йому?

По так званому обіді допомагала мамі. Вона білила середню кімнату і розповідала базарні новини:

— Людей хапають уже з вулиці і в естап (гестапо), і на різні роботи. Пересиджуй дома, поховай книжки.

27-го листопада.

В хату ввійшла сусідка. Наталка й Маруся ще зранку подались у Дарницький табір, куди нагнали полонених. А що, коли Гриць і Миша попали в полон? Треба рятуватися будь-якою ціною від голодної і образливої смерті. Сусідка прийшла довідатись, чи повернулись і з чим. Діти зняли вереск, сусідка швидко й голосно говорить, мама вгамовує дітей і відповідає гості. Маринка й собі кричить на хлопчиків, які таки добре набридли їй: півдня пильнувала, поки мама мастила кімнату та кухню. Цей загальний галас злить мене, зачиняю двері, але й через них чую все:

— І що вже думати, не знаю. Сито одне каже, гадалка — інше. Де він? Курськ здали недавно; мабуть, Митя десь в дорозі. Карти кажуть саме про неї, про якогось ще блондина, що йде з ним. В дорозі якась шатенка до них приєдналась... Кинула й сама на карти — випало те ж: дорога, блондин...

... Декому окупація забила так памороки, що вірить гадалкам, картам, ситу. Ця сусідка гадає на ситі. Ціла процедура, що триває з півночі до ранку, власне, до світанку. І все це, щоб повірити, щоб створити надію тоді, коли вона зовсім зникає. Мама сміється з цих гадань, з гадалок, із «знаменитості», що об'явилась на Куренівці, і радить сусідці не викидати даремне грошей, не займатися дурницями, а краще заспокоїти себе на тому, що Митя таки встиг відступити.

Сусідка пішла, побідкавшись над тим, що буде далі, що подождемо всі з голоду, що на «обмін» потрібно йти в глухіші закутки, бо ближче «визволитель» все пограбував і кол-

госпники змогли приховати дещо тільки для власних потреб.

...Ми вже й повечеряли мізерною вечерею, а Наталки й Марусі все нема. За вікном — глупа ніч, на вулиці — ні лялечки. Мама сидить і бідкається. Що могло статись? Чому забарились? По вулиці ж ходіння до п'ятої дня!

— Ні, це щось таки є, що їх немає...

Вона навідувалась до Мамонтихи і до Станкевичів, що теж пішли. Але ніхто з них не повернувся.

— А господи... Невже натрапили на слід якого? — і в голосі смуток і острах.

Діти граються. Зараз їх мама кластиме спати. Юрик каже: «Мама на роботу пішла?» А Васик: «Мама пішла папу укать. Папа п'єнний...» Потім дітлахи почали плакати, не хотіли вклатися спати без своїх мам, але бабуся пообіцяла їм вранці спекти по великому-великому цукровому буряку, і хлопчики, втішені, поснули.

Набідкалась мама і вчора: я повернулась пізно. Після «ходіння по муках» плелась додому. Пішла ще на світанку добувати наряд на картоплю, їсти не було чого, «нискодимому» мама не встигла зварити. Ледве пленталась назад, марно обходявши кількох «панів». Від сильного виснаження і втоми їсти перехотілось, хотілось тільки заснути. Отак упасти і лежати довго, вічність. Боліли ноги, спина, пальто на плечах давило каменем і хилило до землі.

По дорозі до українського Червоного хреста (він врятує десять, а заморить тисячу. Самі напали, знищують, ще й «хрест» організували: гляньте, мов, які ми гуманні!) на Пушкінській побачила чоловік з двадцять полонених. Вулицю запруджували жінки, що звідусіль поспішали до них. Полонених обступили, розпитували, жінки плакали, проклинали німців, голосно нарікали:

— Звірі, що вони зробили з них?

— Де мій Володя? О боже ж, боже!.. — голосила мати за сином.

— Не бачити мені чоловіка!

— Грицю, Грицю! — розпачливо гукала і шукала серед полонених сестра брата.

Полоненим тикали нишком, озираючись, чи нема де німця, шматочки хліба, варену картоплю.

... Кілька полонених йшли босі. Червоно-сині ноги їх були як подушки; вони не ступали ними, а тягли їх за собою. Кілька було «взуто» у білі старі черевики, подерті калоші

з онучами. Обличчя їх опухли до потворності і були жовті, як у мерців; очі, що запали глибоко, в пухлину обличчя, тьмяно дивились поперед себе; сині губи ледве ворушилися, коли ці живі мерці просили їсти чи махорки. На плечах з кожного натягнене було якесь дрантя: шматки старої ковдри, хустки, шинелі, а на голові була якщо не хустка, то старий картузик. На одному помітила селянську шапку.

Опухлими руками ледве підтримували вони на собі це шмаття. А надворі ж 16 градусів морозу з вітром.

Двоє несли того, що вже не міг іти. Плелись вони в Червоний хрест, але кілька жінок потягнули їх за собою і зникли з ними в якомусь подвір'ї. Врятовані, значить!

А ось один, ще дужий полонений, несе безсилового товариша на спині. Ці з останніх сил поспішають. Мабуть, тутешні, десь недалеко домівка. А ось двоє ведуть третього, в хустці, попід руки... Через кілька кроків цих теж затягли в своє подвір'я двоє жінок, — сторонніх жінок, що приведуть їх до людського вигляду, а потім повідомлять родичів, допоможуть добратись додому.

Полонені потроху зникали з вулиці: люди розтягали їх в різні сторони, але натовп все ріс і ріс на очах. Невідомо, що було б далі, бо вже людський потік котивсь на Хрещатик, але на розі вулиці з'явилися поліцаї, а за ними кілька гестапівців на конях з гумовими палицями. Пролунав вгору постріл. Другий...

Потік, шумуючи, розкотився по завулках і під'їздах.

Пройшло кілька німецьких офіцерів, здорових, кров з молоком, в блискучих мундирах. Впевнено і спокійно крокували вони по наших тротуарах, весело розмовляли, сміялись.

На сходах якогось будинку, куди вскочила з вулиці, як тільки з'явилися на ній поліцаї, простояла декілька хвилин. Вулиця відти була вся перед очима. Потім помітила, що і в вестибюлі я не одна. Недалеко від себе, з кутка, почула притишену розмову:

— Як ти думаєш: відки це вони вирвались?

— З Керосинної. Відки ж? Ходять чутки, що нагнали туди їх з Житомирського табору. А відпускають потроху, щоб убити віру в народі про боєздатність нашої армії.

— На щастя, ці вчасно зникли з очей, а то постріляли б на місці всіх за те, що зібрали стільки народу коло себе.

Сутеніє. Надворі мороз. Вікна розмальовані з усією майстерністю справжньої зими. Але снігу ще нема: випаде — розтане. Вітер висушить землю, і здається, ніби глибока ще осінь, але мороз передчасно почав уже зиму. До всіх нещастя і зима цього року рання. Добре, що кияни встигли одержати дрова через «Київпаливо» своєчасно, до 19-го вересня, то хоч холод тепер не дошкуляє, хоч тепло дає трохи радості.

Приїхала годину тому з міста. Находилась по «митарствах». Щось ніби вийде з хлібом: по сто грамів дадуть і учителям (утриманцям — ні). Даватимуть для зручності («Дихати б їм не дало!» — каже мама) зразу на тиждень — шістсот грамів.

Добилась і до Медяника. Прізвище його відповідає цілком спосму посієві: свіжа рожева сита пика «пана» схожа на величезний медяник, посипаний цукром. Витріщивсь здивовано на мене: учителі хочуть картоплі? Нема ще дозволу на це німецького командування. Гм, учителі просять м'яси? Можна було раніш. Зараз увесь м'ясяк (вимовляв підкреслено з наголосом на першому складі) відданий за наказом німецького командування для годівлі німецьких коней.

— Чого так пані дивиться на мене? Можу дати вчителям наряд на кормові буряки. І не так далеко відси — лише за 200 кілометрів. Пані невдоволена?

«Пані» було просто моторошно від нестерпного бажання заїхати «панові» з усієї можливої сили по рожевій пиці.

Цілий день було паскудно на душі від цих «митарств», необхідності звертатись до «панів» з усмішкою (із злим обличчям не приймуть!), голодною і штучною, брехати й виривати будь-що для колективу, щоб не витягнути з голоду ноги.

Як на те — зустріла вранці у трамваї Шовкуна. Гидке яке створіння! Запустив бороду на дві половини, «по-купецькому». Обличчя від цього стало ще огиднішим, очі — слизькіші. Не покращала й мова. Той же жаргон, тільки ще вільніший.

— Куди це ви? В місто? Діла все? Я теж до начальства.

— Де ви працюєте? — питаю, щоб перервати на цьому розмову.

— Не хочу працювати, наробився при «советах», до-
сить. Купцем вирішив стати. Дістав конячину, воза і роз-
їжджаю. Оце віз продохту, а німці реквізули. Мішок бо-
рошна і сулію олії. Іду до коменданта, мені повинні повер-
нути. Правда, і собі дещо залишилось...

... І як ця потвора могла бути учителем? Злила борода,
яку відпустив, руда, прилизана на дві половини. Цей чекав
нетерпляче німців.

— Ну, як ви зараз? Що їсте? В село ходите? А вигля-
даєте поганюще.

Відвела очі до вікна. Розмова, на превелике моє задово-
лення, перервалася. Зайшло кілька громадян і стали між си-
дінням, закривши його «прекрасний образ». Чула лише, як
розповідав своїй сусідці поруч, що привіз із села, що ще
привезе.

«Така потвора виживе», — подумала недоброзичливо і,
ніби на підтвердження своєї думки, почувла:

— Я виживу. Запаси є. А ось більшість витягне лапи.

Наївна жінка почала розповідати про те, як бідує. Зна-
йшла, чудна, в кого шукати співчуття! Усі вчителі добре
пізнали його зараз. Пограбував квартиру однієї вчительки,
що евакуювалась. Жила в тому ж будинкові. Захопив собі
дві чужі кімнати з речами. Привів з-за Дніпра двох бездо-
глядних коней, одного вже зарізав і з'їв з сім'єю, ще й хва-
ливсь: «М'ясо, як свинина!» А оце другим роз'їжджає по
селах, обмінюючи награтоване добро. Викопав картоплю і
зібрав овочі з кількох залишених єврейських городів...

Такий виживе!

А шкода.

На вулиці уникаю завжди, щоб не вітатись.

... Вечеряти сьогодні нема чого. Уже кілька вечорів ля-
гаємо без вечері. Щасливі були вечори із «свинячою
їжею» — покришеними і посипаними сіллю буряками.

— Спечить хоч перепічку,— порадила мамі. Подивилась
вона на залишок солодового борошна. Трошки лишилось,
днів на два.

— Треба було натягати більше ячменю...

З відчаю замісила дві перепічки. Ось вони і спечені.
Діти зчинили лемент. Перепічки знищені за хвилину. Не
обійшлося без сліз. Дітей набили ні за що. Посварились
дорослі.

Погано в мене зараз на душі. Треба вийти з кімнати,
пройтись по садку, по свіжому повітрі, прогнати з-перед

очей медяників, шовкунів, огидне все це, чуже... На свіже повітря!

4-го грудня.

Три дні трусить сніжок. І не тане. Улежується. Трохи відлягло — підмерз. Блищать ковзанки. Важко пройти мимо, щоб не під'їхати, розігнавшись, як у дитинстві. Та зараз не до цього. Ледве ходиш...

А ночі чудові. Ось і зараз така спускається. Місячна, біла, морозяна. Але до неї якесь образливе почуття: окупантська ніч, не своя.

...Лийтеся, спогади, в душу зомлілую,
Щастям надовго забуту...—

пригадалися слова пісні:

Як давно я співала! Не до пісень тепер. Та й голос, як із могили. Аж сама дивуєшся йому, коли прорветься з розпачу пісня. Кілька днів не бралася за ручку. Настрій був найгірший.

Три дні знову пішло на митарства по так званій міській управі. Наряду на картоплю для колективу ще не виходила, але виходила наряд на хліб. Хліба одержали в новій нормі— по 200 грамів, кіло чотириста на тиждень. Нам на сім душ— за один раз і не розкуштуєш, бо бачимо його тільки уві сні, коли сон відтворює щось з пережитого до дев'ятнадцятого вересня. Кажуть, що одержимо цю ж норму й наступного тижня, якщо штадткомендант не встане на ліву ногу, якщо не душитимуть його кошмари «партизанства»...

Учителям поки що дали як «працюючим». Решта населення одержує раз у місяць 200 гр. (Газетна обіцянка — двічі на тиждень). Наряд одержали в понеділок, а у вівторок з Анастасією Михайлівною, з технічкою, з мішками і блискучими очима пішли на хлібозавод. На хлібозаводі — тепло, затишно, пахне хлібом. Це ж наш хлібозавод, наш хліб, а на кожному кроці — сіро-зелена шинель чужинця! В очах темніло не лише від голоду, а і від притамованої зневажливості, від стримуваної злості. Стояли грузовики, наповнені нашим хлібом, — для них, грабіжників і мучителів. Убого й жалюгідно стояли наші люди з мішечками й авоськами, як представники «діючих підприємств і установ».

А хліба, скільки хліба ми бачили!

Тільки очима могли його їсти. Вибирала найкращий і смакувала. Вдихала жадібно теплий запах печеного хліба і ненавиділа тих, що з ситими й задоволеними обличчями

зовсім байдуже відбирали кілька вагончиків, бракуючи цілий вагончик за якусь дрібницю, велили вантажити цілі грузовики найсвіжішим і найчудовішим хлібом. Образливо неприпустимо була їх присутність тут.

Походжали між клітинками з хлібом, не удостоюючи нікого з присутніх поглядом (бо в очах кожного з нас прочитали б лише сувору зненависть до себе!), представники різних німецьких організацій, «мов кабани годовані, пикаті, пузаті». Перед ними крутились, по-собачому дивлячись їм у вічі, кілька перекладачок.

Дві години провели ми на хлібозаводі, поки одержали належних нам по вазі 40 хлібин, і які гіркі були ці дві години!..

І отруйливими стали потім пахощі свіжого хліба, аж поки не залишили ми територію хлібозаводу.

До трамвайної зупинки — більше кілометра — тягнулись довго, виснажені, не з такими вже й важкими мішками на плечах. Технічка нас випередила («Мені легше нести, якщо не відпочиваю. Така звичка в мене!»), а ми кілька разів присідали на відпочинок.

— Фу ти, як каміння на плечах, — віддихувалась Анастасія Михайлівна. — Посидьмо, нема куди поспішати. Паша чекатиме нас коло зупинки.

— Дожились...

— Да, тяжко й образливо. Але все має свій кінець. Яке зведення за останній час? Читали газету?

— Знову просуваються. Уже в Криму. Хоч це нічого ще не вирішує.

— Лупить їх там мій Сєва, ох і лупить! Дожити б до зустрічі.

— Десь і наші Гриць та два Михайли...

Сиділи на безлюдді, говорити про потаємне можна було вголос.

— Нашим тільки б зупинити навалу цю, а там дадуть доброго чосу!

— Просування їхнє до пори, до часу. Поспішав марно з «бліцкригом»... Недовго поїдять наш хліб, подавляться. Ви звернули увагу на того, з хрестами, що походжав коло вагівниці? Класична потвора.

— Я себе ледве стримувала...

— Що ж поробиш?.. Мусимо пережити все це...

Рушили. Попалось назустріч кілька голодних тіней з очима-проваллями.

— Відки це хліб?

— З нашого хлібозаводу по німецькому наряду...

— Значить, одержали й наші, бо зранку пішли.

І тіні людські поверталися назад.

У двір школи вбрели урочисто: на нас чекали, нам вибігли назустріч.

— Таки несуть! Гляньте.— хліб!

— Чекав, значить, недаремне.

— А я й не знав. Зайшов випадково,— і хліб...

— По скільки ж його буде?

Гірко і тяжко!

Ділила хліб Анастасія Михайлівна як найстаріша. По списку дехто виявився «мертвою душею», і всім випало по кіло дев'ятсот. Хлібина, півхлібини і шматочок. Анастасія Михайлівна дуже точно обділила сорока хлібинами двадцять чотири душі в той день. Про хліб усі вчителі повідомлені були швидко. Дехто, одержавши, додому не поспішав. Сідав, притискував хліб до грудей і тут же жадібно з'їдав шматок. Дітей у таких не було, і додому з хлібом вони не поспішали. Але жували всі. Ледве встигала Анастасія Михайлівна зважити. Кімната осяялась блиском голодних очей, запалі і змертвілі щоби зашарілись хвилиним, раптового збудження рум'янцем.

Хліб!

Він оживляв надію якомсь вижити, устояти на ногах, і крихта його здавалась чудодійною.

Увечері, коли засинала, одна з хвилин була радісною. Це була хвилина відчуття приємності від зробленого для колективу: видерла наряд вчасно, не дала йому пропасти, прискорила його реалізацію. Тієї ночі снівся мені вже не Михайло, а хлібозавод. Довгий-довгий ряд ящиків — кліток з хлібом на вагонетках. Рум'яні пухкі хлібини були всі ніби наші і по-рідному усміхались до мене. А на заводі — жодного німця. І на вулицях — наші грузовики. Щаслива була ця хвилина сну, але недовга. Прокинулась зненацька: хлібини перетворились на огидні пики німців, що вишкіряли з хлібних вагонеток зуби. Вагонетки німецьких голів. Прокинулась в холоднім поті: хліб перетворився в таку погань! Але продовження сну заспокоїло: їла свіжий хліб, политий гарячим молоком, а на столі в кухні вільно лежав ще хліб. Багато, в достатку...

Учора витратила знову день на ходіння по «панах». Мушу видерти наряд на картоплю. Додому поверталась втомлена, голоднісінька, розчарована, з каламуттю на душі. Проте надію знову сама створила, бо без неї — хоч під трамвай (Дніпро замерз уже, на жаль). Невимовно гірко й гидко було на душі. Проблема картоплі дошкуляє: проходила марне, та ще й загубила рукавички. Новісінькі і які рукавички! Михайло купив. Берегла як згадку, берегла до зустрічі. Ладна була заплакати з досади. Заспокоїлась на певності й вірі в те, що одне одного не повинні загубити, а що ті рукавички!

Тільки на двері, а в нас — гість. Мишків брат, Борис, повернувся напередодні додому. Тепер сидів у нас з дружиною. У кімнаті загальний гамір, галас, збуджені голоси, радісний тон розмови. Боря живий! А ми вже й оплакали його, знаючи з останнього листа його до дружини, що в день залишення Харкова нашою армією він, тяжко поранений, лежав у госпіталі. Були певні, що або помер від виснаження, або зразу пристрелений був окупантами.

Борис розповідав пережите. Легкопоранені встигли відступити з своїми, а за ними мусив прилетіти літак — і не встиг. Їх було кілька з командного складу. Загинути не дали люди. Медичний персонал віддав їх в надійні руки за кілька годин до приходу в місто фашистської армії. Це врятувало їх від полону й концтабору, де була б вірна смерть.

Трохи одужавши, подався він у село. В одному із сіл Харківщини перебув оці місяці; видужавши, підробляв на молотьбі у колгоспників. На деякий час знову думає податись туди ж, треба підняти сім'ю на ноги, а тоді знайде собі роботу поки що тут, в тилу ворога, а потім з одним товаришем вирішили пробратися до своїх, не може бути, щоб фронтова хвиля не підкотилася ближче. Підкотиться! Війна тільки-но розпочалася, всі події ще попереду. А в Москві цьому «фюреру» не бувати. Спокій і певність окупантів нетривкі, показові, брешуть дуже багато. Почався вже партизанський рух. Хай-но загоїть зовсім рану...

— Так, нічого не роблячи, сидіти не буду, бо совісно було й додому повертатись, а прийшов, бо випала нагода.

Спокій і певність Бориса підняли всім настрій.

Коли пішла проважати Бориса й Лару, поговорили за хвірткою про те, що вже зараз потрібно підбирати своїх, надійних людей, шукати зв'язки з підпіллям.

— Про це ми з вами, Ксано, ще поговоримо. Головне—

терпіння, більше терпіння і обережності, — зауважив мені Боря, знаючи мою експансивну вдачу.

— Лара теж з нами, — кивнув він на дружину, яка тулилась до нього, все ще не вірячи, що перед нею не привид, а чоловік.

Коли пірнули в п'їтму Борис і Лара, мене потягло в тишу і морок, в садок. Горіли щоки і вуха, билось радісно і тривожно серце. Кудись би бігла, летіла, щось би робила таке ризиковане, одчайдушне, горіла б у діянні! Піти зараз до Миколи Дмитровича, порадувати його? Приборкала не-терпіння. У школі з ним зручніше і бачиться і говорити, а завтра ж побачу.

Борис — кандидат партії. Про це ніхто не знає, крім Лари і мене. Талановитий радянський інженер, розумна, своя людина. Три дні настрої у мене був найчорніший. А сьогоднішній вечір перетворив його в свою протилежність.

Завтра Борис прийде до мами нагострити їй пилку, і я радію, бо в мене є про що розмовляти з ним.

7-го грудня.

Сьогодні вдень прийшла «бабуся Паша», Мишкова й Борисова мати, і запросила на обід Наталку й Марусю з дітьми. Борис з дружиною подався в село допрацювати й забрати щось із заробленого ним, а баба вирішила почастивати голодних внучат, чим розжилася. Як вони збиралися всі на цей обід! Ніби на багаті іменини до війни.

Повернулися — розмова цілий вечір точилася навколо того, що їли. А їли вони кашу гарбузову з молоком, густий суп з квасолею, деруни й перепічку. І все це в порції «од пуза». Діти швидко наїлися і не вірили, що не треба кричати: «Ще!»

Маруся й Наталка принесли додому млинців, печених на риб'ячому жирі. З'їла один. Кращий, ніж дерун на оливі. Люди й на оливі печуть. Олива у великій пригоді зараз не тільки відновленим богам, а й «відродженим» (улюблений вислів «Українського слова») українцям. На ній печуть, мастять нею чоботи, світять увечері. Мама ще не вживає оливи. Вона в нас митець. Тоненьким, як ніготь, шматочком сала маже гарячу сковороду. Блискавично швидко, більше в повітрі, ніж на сковороді, війне рукою і пече непогані деруни «на салі». Я б не спекла. Це треба вміти або мати досвід двох воєн і трьох голодів, рятуючи два покоління зразу (дітей і онуків) від голодної смерті.

Три дні не ходжу в місто і задоволена. Переживаю бо-лісно оті «ходіння по муках». Думали їхати на «обмін», та підвів шофер. Двоє колег пішки, а мене знову не пу-стила мама: боїться, що не повернуся. А наряд на картоп-лю таки мушу виходити. Кілька день пережду та й піду знову «по панах інспекторах», хоч і огидні вони мені своїм кривлянням, хамелеонством, непотрібною удаваною ввічли-вістю:

— Пані, це не від мене залежить, а від німецького ко-мандування.

— Пані, цим відаю не я, а пан Медяник. Зверніться до нього.

— Я вам, пані, вже раз одмовив...

— Яка ви настирлива, пані...

...Б'є годинник. Дев'яга. Може, лягати? Тягне за серце. Знову снитиметься булка і сметана. Покласти під подушку ложку?

Ось Сусідка стрибнула на стілець поруч. Яка вона стала худа! І мишей, на лихо, нема. Всіх переловила. За гороб-ців береться. Але важко даються їй ці влови: стара стала. Кіт завжди красномовна характеристика добробуту.

Характеристикою «суспільного харчування» зараз є два коти з їдальні при так званій Куренівській управі, куди при-кріпили і всіх учителів району,— чорний і сірий, ще кращі від Сусідки. На обід щодня там суп чечевичний чи борщ. Жиру ні скалочки. На друге щось таке без назви, бо й на-звати його важко якимсь одним словом: «жарке», напри-клад. Це — дві ложки буряків, звичайних чи кормових, дві ложки моркви, дві ложки картоплі. Нізчимних. Нечасто бу-ває «соус» — хлібні кришки з водою. Немічною купкою ле-жать поверх усього кандьору. Меню ж незмінне. «Другого» найчастіше не вистачає. Тоді можна взяти два «перших» Згадка про хліб карається, як і саботаж.

Учора вирішила «під'їсти». Мама каже: «Іж і там, що є, держись на ногах!» (А скільки витрачено було зусиль, щоб прикріпити вчителів до цієї єдиної «закритої» їдальні!) «Обідала» з Радченком, колегою своїм, математиком. Поки подали нам так званий обід, читали в газеті зведення. Ко-жен про себе, очима, і «між рядками». «Пообідали». Спитала Радченка, чи не бачив він де Миколу Дмитровича. Відповів, що мусить ще прийти в їдальню, бо залишився у школі. До сусіднього столу підійшов директор нашої так званої гімна-зії. У нього лише ніс і залишився з усіх окрас людської по-

добі. Правда, і ця окраса вже посиніла. Захарчований теж до вигляду військовополоненого, сім'я в нього велика.

— Є лише перше, але можна взяти його подвійну порцію!— доповіла «пані» офіціантка.

— Давайте, що є.

На столі стояло чиясь «друге». Хтось, колупнувши ложкою, так і залишив. На ложці недоїдених кілька буряків і кілька шматочків моркви. Подивився голодними очима, присунув нишком ближче, вийнявши ложку.

Ми «не помітили» й відвели очі... в газету, де красувався фото — «у нововідкритому ресторані», для якого було використано довоєнне кліше.

Офіціантка принесла два пустісіньких борщі. Ложкою, що вийняв її з чужого другого, сам не помічаючи цього, наш колега почав їсти.

— Подайте мені ще ось те друге! — кивнув він офіціантці, показуючи на сусідній стіл. — Воно, здається, чисте...

— Так, будь ласка. Хтось зовсім не захотів!— зраділа цьому офіціантка і піднесла ще й ту тарілку.

Ми поспішили піти і знову «нічого не помітили». В їдальні вже майже нікого не було.

У коридорі, спершись лапами на раковину, хлистав з неї виливки великий чорний пес. Я розсердилась на нього і прогнала. Але на місце цього підбіг жовтий і теж похапцем почав хлєбтати. Годі було гнати цього. Простіше було потиснути йому передню праву лапу, сказавши:

— Життя, пане псиську, у нас зараз з тобою однакове!

Йшла сердита. Супутник мій почав був щось розважливо казати і замовк.

За вікном чорна ніч. Ні зірочки. Завтра піде сніг.

«Зірочка»... Це мене Михайло так називав...

9-го грудня.

Кілька днів не ходжу в місто, і настрої обнадієний, спокійний. А походиш по місту, пограбованому, спустошеному, сумному, і попадаєш знову в пазури безнадії. Люди на вулицях зустрічаються рідко, а німці — на кожному кроці — рожеві, пихаті, ситі, здорові. Порівняється якийсь з тобою — намагаєшся швидше проскочити мимо.

На вулицях нашого Києва — німці! Третій місяць полону, а іноді все здається кошмаром, і хочеться прокину-

тись швидше, легко зітхнути, як після страшного сну. Але це не сон: навкруги чужа мова, чужа форма, патрулі на розі вулиць, накази і плакати, плакати і накази, неможливість ходити де і як хочеш, чужі установи, порядки, постійна небезпека облати і тяжкої роботи, страх, що підеш і не вернешся. Ось тільки подивись зухвало, не зверни з дороги, вияви хоч чим свій настрій!.. Проходжу швидко мимо, а в потрібну хвилину заплющую на мить очі, щоб не зрадили.

Люди наші, як тіні. Вітаєшся голосом з могили. Магазины, що ще лишились не розбитими, пустісінькі, ніде ні крихітки їстівного. Тільки старі вивіски й дивують написами «не от мира сего»: «риба», «сметана», «сир», «масло», «смалець», «багатий вибір ковбасних виробів» і т. д. Викликають марну працю слинних залоз літери слів: «хліб», «булочна»... На вітринах «хлібних» магазинів зараз об'яви: «Хліба нема», «Хліб по талону № 3». (Це вже третій місяць дають на третій талон!). На вітринах деяких комісійних магазинів, до яких поки що не добрались німці, красуються різні цікаві й дорогі речі, яких не можна їсти і які нікому зараз не потрібні.

По вулицях шмигають у різних напрямках німецькі авто і грузовики. У місті все для німців і все німецьке.

За останній час попадаються частіше на очі і українські поліцаї з жовто-блакитними пов'язками на руках. Ці особливо огидні.

Ходять окремі номери трамваїв. У моторний вагон заходить і виходить із задньої площадки. Передня — для німців. Коли стане потрібно німцям і задня площадка, в запасі для нас є ще дах.

Намагаюся швидше повернутись додому, на Куренівку. Тут менше руїн, сіро-зелених шинелей, а дома і в садку — так зовсім все своє, надія певніша, міцніша.

Якось плетусь додому, безсила, спустошена, зла. Сутеніло, і в сутінках місто було ще могильніше. Порівнявшись зі мною, якийсь громадянин запитав:

— Не знаєте, яка година зараз?

— Лиха! — відповіла з серцем і лише потім схаменувалась.

— Дякую, — почувла теплу відповідь.

Зранку у школі була «педнарада» про те, як добути десь коня, щоб привезти для колективу мерзалих цукрових буряків, яких можна набрати без наряду; цілі поля їх ле-

жать під снігом, колгоспники годують ними худобу, бо за мерзлі німці нічого не кажуть.

Райони ж ці від нас — не менше, як за 200 кілометрів, але радились, щоб на душі було легше, щоб була якась надія. Розшукувати коня доручено мені і Анастасії Михайлівні. Мені зокрема наказано добути наряд на ці буряки з кагатів десь з ближчого району, тоді з половини нам хтось згодиться перевезти. Цей варіант може бути реальним.

У кінці наради інспектор повідомив учителів про те, що школа, чи то пак, гімназія, одержить на колектив талони на картоплю по 50 кілограмів, що їх добився відділ освіти на місці, з куренівських кагатів.

За цими талонами до заступника голови управи Батрака послали мене з учителем математики Марченком. То й розмова була! Батрак — глухий, а Марченко, хвилюючись, дуже заїкається. Довелось кричати мені «вельмишановному панові» у вуха, що учителі мруть з голоду, що учителька Красовська померла у школі під час чергування, що Бендик Олена Михайлівна опухла і доходить дома, що Болотюк ледве ходить, що... Я кричала, мабуть, йому добре у вуха про «радість буття» при німецькій владі, бо він зупинив мене, прийняв від вух руки, якими їх наставляє на тих, з ким говорить, і сказав:

— Талони дам всім. Скільки вас там?

Картоплю цю всі вже встигли й одержати. А чи надовго її вистачить сім'ї?

Коло мене стоїть Маринка. Тихенько стоїть, притамовуючи дихання: вона любить так стояти і лічити сторінки, що списую. Василько й Юрко бігають з кухні до мене в кімнату. На голівках ковпаки з газети (це бабуся їм зробила), бігають галасливо, один — біленький, другий — жовтоволосий, один — блакитноокий, другий — кароокий, вони нагадують мені в своїх білих сорочечках потерчат з «Лісової пісні». Однакові на зріст, однаково смішні — «біленький» і «золотий», їм би каганчики в руки — і потерчата.

За галасом «потерчат» не чую, про що в кухні розповідають мамі Наталка й Маруся, які повернулись з Святошинського табору для полонених, на цей раз встигнувши добратись додому до смерку, без ночівлі в дорозі, щоб не хвилювати маму.

Не чую, але знаю, що розповідають вони про цей табір смерті, де гинуть полонені сотнями в день від голоду, дизентерії, тифу, розстрілів...

Ось хлопчики на хвилину притихли, і почула, як затремтів і зламався у відчаї Марусин голос:

— Якщо наші десь попали в полон, не бачити нам їх уже ніколи!

Ні Гриця, ні Мишка в Святошинському таборі сестра з невісткою не виявили і заспокоюють себе знову надією, що вони встигли вчасно відступити. За Михайла ми не хвилюємося: його частина попасти в оточення не могла.

Б'є дев'ята.

Маруся збирається спати, «біленький» не хоче йти, «золотий» коверзує й собі, але їх вгамовують, бабуся обіцяє їм завтра «багато поників з картоплі», аж по два спечених цукрових буряки, і хлопчики спокійно прощаються.

17-го грудня

Ніч сьогодні темна й туманна, надворі мряка, що переходить у мжичку.

У школі затрималась до сутінків: додому йти не хотілось, на людях було легше.

Останнім образом згаслого шкільного дня, що виринув зараз чомусь знову перед очима, постала учителька Куликівська...

Сиділа на дивані і мовчки доїдала одержані на тиждень півхлібини. Одна-однісінька у світі, вона із школи йде неохоче. Обличчя її стало дивовижно жовтим, і очі, ще недавно чорні й блискучі, прекрасні й веселі,— ці очі гаснуть, мертвіють, западають проваллям, і ледве жевріють в них вогники життя.

Голод підігнав передчасну старість ще недавно молодії і гарної жінки.

Іла мовчки, жадібно, і в чорних проваллях страшних очей, що дивились з тупою байдужістю кудись убік, я раптом прочитала спокійне усвідомлення близького неминучого кінця і безсилля йому запобігти.

Звернула увагу на неї Анастасії Михайлівни, і вирішили вдвох чимось допомогти.

...Наші ладнаються до вечері.

Дитячий лемент прогонить з-перед очей образи-згадки. Діти вже за столом. Голодні і жадібні. Слідкують величезними очима, щоб бабуся кому більше не дала. Мама насипала їм по великій тарілці,— мало! Тоді висипала їм те ж в полумиски. Змовкли. Іли так, що аж голівки змокрили.

— Поника ма?— запитав мокрий від утоми Юрик.

— Бабо, ктошки ще! — безапеляційно заявив Васик.

— І чого ви такі жадні? Їдять і їдять цілий день! — обурюється Маринка, а сама їсть, не поспішаючи, розтягуючи, і любить ще повним полумиском супу з потовченою в ньому картоплею. Вона їсть спершу юшку. Це в неї — «перше». Потім вилупить потовчену картоплю. Це — «друге». Якщо суп з крупою чи пшоном, у неї з'являється «третє» — каша. Сьогодні вона принесла записку: садочок припиняє діяльність до «особливого розпорядження».

По вечері дітей покладали спати, а самі сіли на раду: як далі крутитись? Почалися облави поліції вночі і забирання безробітних на мости і залізницю. Схоплять, завезуть, куди схотять, на дітей не подивляться: мати є, догляне!

Мама розповіла, що 4-та взуттєва фабрика починає працювати як кустарне підприємство і набирає робітників. Сусідка Шмидиха просила сказати про це Марусі, давній робітниця фабрики, і Наталці, яка там теж деякий час працювала.

По наказу від 20-го вересня «з'явитись на старі місця і працювати» робітники 4-ої взуттєвої з'явилися, але, покрутившись місяць без діла, розповзлись хто куди непомітно.

Радячись, прийшли до висновку: за якусь роботу, хоч для ока, потрібно уже зачепитись, бо «фіюра» безробітних запроторить туди, куди сам схоче. Хай і мізерною, але буде якась зароблена копійка, а там і в село вдасться вирватися на обмін, бо своя картопля кінчається.

Щодо мене вирішили: бути ще в списках «гімназії», поки не дістану наряд на картоплю для колективу, а потім непомітно залишити цю установу.

Сестра з невісткою довідаються тимчасом про якусь підходящу роботу в шевських майстернях чи деінде і для мене. Потім поговорили про те, що «деруни» доведеться пекти вже з картопляного лушпиння. Добре перемити його у трьох-чотирьох водах, зварити, перепустити через м'ясо-рубку, додати трохи борошна, а щоб менше пахло землею, готові деруни покрити оцтом. З тим і розійшлися спати.

26-го грудня.

Сестра з невісткою вже кілька днів працюють в шевських майстернях при 4-й взуттєвій. Завмайстерні — своя людина, і робітники мають змогу нишком пошити пару взуття і для себе.

Завідувачка так званого відділу культури і освіти Куренівської управи неофіційно повідомила, що гімназії до кінця війни роботу не починатимуть і що знятись з обліку і перейти на іншу роботу поки що дозволяється. Куди направлять учителів, ще невідомо. Тимчасом кількох чоловіків послали на мости, а решта замислилась над тим, куди самому себе направити...

Ця ж завідувачка «культури і освіти», до речі, повідомила офіційно, що молодші класи «народної школи» працюватимуть і що декого із штату гімназії перекинуть туди, але потрібно лише два-три чоловіки, до того ж учителів будуть «пропускати через густе сито» .

Мене й Пилипа Григоровича вона послала сьогодні в місто представниками від «куренівського учительства» на засідання профспілки, яка ще не організована, але організаційна трійка якої ніби вже є. Відповіли мовчазною згодою, були певні: їдемо даремно. Поїхали з цікавості. На нашу радість,— кілька днів ходять до Подолу трамваї, а там через Андріївський узвіз піднімемося пішки. Падав лапатий сніг, вітру не було. Під ногами — ковзко, і від цього йти жарко.

У місті відчувалось, що хтось святкує, комусь грає музика. Чужою мовою чужі пісні, чужі фокстроти і танго; в рупорах гучномовців — чужі голоси і мотиви.

— Чого це вони радіють сьогодні?— вголос подумав Пилип Григорович.

— Та сьогодні різдво у них,— здогадалася я, бо на вітринах кондитерських магазинів з написом «Нур фюр Дейче» задивилась була на величезний красивий торт з різдвяним привітанням.

— Вірно: сьогодні 26 грудня, це другий день свят у них,— ствердив і Пилип Григорович. І додав: — А музика яка в них зараз противна, галаслива, нервуюча...

— Безумна з радощів, що йдуть поки що маршем... А тікатимуть відси вже під ніжний вальс...

— Тихше, ну й язиката! — гриміє Пилип Григорович, але не витримує і сміється. А потім задумливо каже: — Чи ж доживемо ми до цього щасливого часу?

Крокуємо, ковзаючись, вже мовчки далі. Тінями проходять наші люди, а повз них, задерши «арійські носи», як по своїй землі, крокують упевнено окупанти, у святковому настрої. Попадались зрідка і німкені, принаряджені, без хусток, в хитрих зачісках, але якісь кривонігі, засмоктані і

незграбні. Коло оперного театру патруль зігнав нас з тротуару: німці йшли в театр, і всім іншим заборонялось йти одним з ними місцем. Наш оперний театр теж «Нур фюр Дейче».

Промчали сяючі, в білих фартушках, з ефірними зачісками, простоволосі німецькі ресторанны офіціантки з величезними блюдами чи сковорідками перед собою, на яких лежала відкритою всячина: риба, м'ясо, пиріжки, тістечка...— все, що стало вже набутком «нур фюр...».

А чого тільки не було на вітринах німецьких кондитерських!

Побачила одну кондитерську «Фюр алле». Написано по-німецькому, а зверху по-українському і поруч табличка по-українському з орфографічною помилкою, що цілком відповідала дійсності: «Ціни преступні».

Крім нас, у голови спілки пана Терпила сиділо ще двоє не знайомих нам учителів. Цей Терпило зараз же сказав, що дасть нам кілька порад і відпустить, бо «зборища» і людні засідання суворо заборонені німцями, а консультація представникам профспілкових організацій дозволена.

«Пан» був засмучений тим, що вчителі досі ніде не працюють, і сказав, що більшості з нас уже слід подумати про здобуття іншої професії, бо число шкіл після перемоги німців набагато скоротиться; поцікавився «діючими» підприємствами, здивувався, що таких на Куренівці ще майже нема, і замріяно консультував далі:

— У вас же там ставки рибні, глина, ліси! Ви ж можете всі зайнятись гончарними виробами, відкрити майстерню бюстів: наприклад — Шевченка, Лесі Українки, Франка... У вас же там є всі можливості і саме для організації діючих підприємств!

Далі «пан» цей, захопившись, почав плести таке, що ми, перезирнувшись, ледве стримались, щоб не засміятись уголос. Терпляче дослухавши його тираду до кінця, ми піднялись з місць, подякували за консультацію і зібралися вже йти.

Але пан консультант, пригадавши ще щось, спинив Пилипа Григоровича:

— Ви малюєте?

— Ні,— здивовано відповів Пилип Григорович.

— Шкода, а то відкрили б учительську іконописну майстерню, німці на це дають зараз же згоду і допомогу,— з відтінком розчарування і жалю, що досі не виявив художників, закінчив свою консультацію голова так званої про-

фесійної спілки «звільненого вчительства». Посміялися з нього ми вже на вулиці, а потім зробили висновок: на час окупації треба, не гаючись, змінити професію. Мовчки йшли, ковзаючись, у сутінках. Раз Пилип Григорович не витерпів і подумав вголос:

— Якби знаття: довго нам ось так ще мучитись?

Я мовчала. Знаю: буде ще тяжче.

У трамваї Пилип Григорович купив газету, а я пошкодувала карбованця.

Газета була подвійна, «різдвяна», з малюнками і оповіданнями на старі заявлені сюжети, з мораллю, яку вже бачиш наперед і від якої нудить теж наперед.

Редагує газету новий редактор — професор Штепа, який встиг продатись окупантам і тілом, і душею, і такий уже догідливий, що швидко переплюне і салтиковського редактора газети типу «Чего изволите?» чи «Помон». Першу редакцію, на чолі з якимсь Іваном Рогачем, що прийхав десь із Західної, заарештували за «крайній націоналізм», за «невдячність до німецьких Збройних сил», «до німецьких рицарів», які «визволили Україну з-під більшовизму». Редакція з цим Рогачем забула, що «визволення прийшло зброєю німецьких рицарів», що «теорія націонал-соціалізму — досягнення фюрера і лише для німців», що доля захопленої зненацька України — доля звичайної колонії, і тому «пагубно впливала на визволених...»

На першій сторінці різдвяного номера газети лізло настирливо в очі надруковане українською і німецькою мовами різдвяне привітання німцям від... українського народу, що в день німецького різдва особливо відчуває радість «визволення». Презирнулись з Пилипом Григоровичем...

Тут же величезна різдвяна ялинка у «Великонімецьчині», прикраси на ній — всі трофеї «визвольного хрестового походу»: загарбані наші залізничні, заводи, фабрики, рудні; у мішечках (різдвяні подарунки німецьким дітям) з цифрами — убиті, полонені. І з кожного такого мішечка визирали, дивились на нас рідні обличчя загиблих радянських людей.

Пилип Григорович зараз же згорнув газету: зведення на першій сторінці не було.

— Здасться дома на папір. Паперу в цьому номері багато.

У трамваї кілька пасажирів теж були розгорнули її, але жодне обличчя не усміхнулось «оригінальному малюнкові» — він суворо нахмурих брови і чоло всім, хто ненароком

зирнув на нього. Спільний шелест — і газету згорнули всі, ніби змовились, одночасно.

Дома на мене чекала та ж голодна вечеря, дитячий концерт, нервування дорослих. Сьогодні діти збуджені цілий день: здохла Сусідка — кицька. Мама знайшла її в сараї неживу, десь закопала, необачно про це сказавши, і діти вже знають: це «він» задушив. «Він» — це голод, в їхній уяві дуже худий, кістлявий, жовтий і страшний «дід», що ходить з мішком і костуром. Сміливо йде він туди, де немає й картоплинки, а неслухняні діти не хочуть їсти картопляне лушпиння і вимагають «пичення»... Заспокоюю дітей тим, що до нашого двору, до них, він побоїться підійти, бо ще ж є «поники» з лушпиння, бо скоро добудемо навіть картоплі, і тоді він зовсім злякається і втече.

— Куди?— запитують хлопчики, а Маринка байдуже і сумно слухає, звисивши голівку, що на тоненькій блідій шийці уподібнює змарніле личко дитини до зламаної вмираючої квітки...

— В ліс утече.

— А там німці є?— допитується Василько...

28-го грудня.

Учора день пішов на митарства по так званій міськ-управі.

Розподіл нарядів Медяник передав якомусь Варченкові. Познайомилась і з цим новим «паном», а він виявивсь чулою і симпатичною людиною, уважно прийняв, посадив на стілець, розпитав. Наряд виписав на Макарівський район, бо на ближчі райони видавати заборонено, але пообіцяв пізніше «викрутити» і ближчий. Якщо одержаний наряд не зможемо реалізувати швидко, мусимо повернути, це прискорить його обмін на інший, ближчий. Взагалі, варт до нього навідуватись якщо не щодня, то хоч через день.

Коли, взявши наряд, подякувала йому і кинула «до побачення!», він зупинив мене:

— Я вас десь бачив. Що ви кінчили?

Тоді і я пригадала, чому такі знайомі мені очі його і манера розмовляти: вчились разом, дарма що на різних факультетах, кінчала я пізніше за нього на рік. Так ось де бачились! Університет.

«Мабуть, пізнав мене зразу, через це і очі лишив своїми,— подумала відродно.— Значить, будемо з картоплею».

Проте вирішила про себе: з одвертістю не поспішати.

З міськкуправи встигла ще й на Печерськ, в так званий штадткомісаріат, до головного німецького господаря нашого міста, який перевіряє і затверджує виданий наряд для нас, на нашу картоплю.

У школі встигла застати кількох колег. Вони зраділи нарядові, хоч і далекому. Може, пощастить роздобути й коней?

Коли повернулась додому, то довідалась від дітей, що «всі мами» з бабусею пішли на «обмін», що скоро повернуться.

Справді: у дворі незабаром з'явилися радісні «всі мами», з коромислами і мішками; вони принесли картоплю, обмінену в «заїжджому дворі» на червики і теплий новий светр.

У бабусі в руках діти побачили ще й хлібину, притиснену до грудей, і зчинили радісний лемент.

Але не тільки цим учора видався «щасливий день». Маруся й Наталка по вечері розповіли про те, що кілька днів наситить для нас корисною діяльністю:

— В Дарницю в кошари «М'ясокомбінату» два дні тому знов пригнали полонених. Зося пішла шукать чоловіка, а привела потім двоюрідного брата. Вірі, що пішла шукать брата, пощастило врятувати першого, що глянув на неї.

— В майстерні сьогодні робітниці тільки й говорили про те, як би допомогти вирватись відти якійсь душі. Гинуть полонені на очах. Як на те, почалися до всього ще й морози... Щось треба думати й нам.

— Як вони їх відпускають? На якій формальній підставі? Ви розпитали про це? — хвилююсь, а уява малює рятівний варіант за варіантом.

Сестра й невістка зрадували мене передбачливим вчинком.

— Ми про все розпитали й відпросилися у Миколи Івановича з роботи на три дні. Він відпустив і нас, і ще кількох жінок. Завтра ми рушимо з Марусею,— планує сестра,— а ти переговори з перекладачкою, щоб переклала по-німецькому ці довідки.

— Потрібна довідка, що такий-то є дійсно родичем таким-то, які проживають там-то, стверджена печаткою домо власника, а переклад її на німецьку мову потрібно засвідчити в управі.

— Ми завтра принесемо вам потрібні прізвища, а після-

завтра підемо за людьми втрюх,— блищать глибокі сірі очі Марусі.

— Чому втрюх?— кажу.— Зараз треба сказати, як діяти спільно, і Федоренчиси, і Станкевичам. Вони теж підуть, то щоб не забивалися туди даремно.

Нагодовані діти скоро послули, і до нас з своїми порадами приєдналась мама: полоненим завтра потрібно щось понести їсти, щось тепле з одежі. У Марусі— вона бачила в шафі— є Грицеві цигарки, чого їм там лежати? Мусимо взяти з собою потім санки, оті дитячі, легенькі, бо, може, якогось доведеться й везти, світ же не близький.

Поради мами «на потім» прийняли до уваги, а самі планували далі можливі варіанти.

— Завтра рушайте вдвох, я ж підготую дома все потрібне. Переговорю з Марією Опанасівною, щоб переклала український текст, завірю переклад.

Марія Опанасівна— учителька іноземної мови, моя колега, працює зараз перекладачем в управі. До неї я не раз зверталась з перекладом різних довідок, і вона не відмовляла. Сестра з невісткою пішли зараз до сусідів, що вже бували в Дарницькому таборі, мама заходилась пекти гарбуз і варити для полонених каструлю картоплі «в мундирах», я сиджу і обдумую, як використати нагоду, що випала, і радію можливості переключити настрої з ниття на діяння: підбираю з словника потрібні слова, якщо доведеться розмовляти з патрулями, продивляюсь граматику, яку знаю непогано.

31-го грудня.

Надворі тріщить мороз.

Переддень Нового року.

Як він підступив, і не помітили: ніколи було. Зараз пригадую пережитих три дні і думаю над тим, як би всі останні дні полону прожити так, як прожили ми ці три,— в ризикуванні, в корисних для інших вчинках.

Молодець і сестра, і невістка, що здогадались, як саме використати нагоду для врятування кількох наших солдатів.

О п'ятій годині ранку, у вівторок, весь наш дім уже був на ногах. Напередодні сестра з невісткою повернулись з табору рано: пощастило підїхати машиною, і я тому встигла в той же день до вечора оформити все потрібне.

Познайомились і домовились вони в таборі не з трьома,

а з п'ятьма полоненими, коли ті плелись на роботу, записали їх прізвища та імена, і я оформила довідки на «родичів» і собі, і двом сусідам, що зібралися йти з нами.

Вп'ятьох ми думали всю дорогу одне: швидше б дійти до табору. Мучились одним: а що як припинили раптом відпуск полонених? А на нас чекали, нас не дочекались обнадієні люди?

Ось, нарешті, ми вже під табором, що його називають цілком правильно люди «табором смерті». Від кошар вітер приніс і жбурнув нам в обличчя приторний запах трупа, чийсь передсмертний слабкий стогін, чийсь болісний скрик. Підійшли ближче. На плацу — нікого. Де полонені? Спізнались... Стало жарко в спину від розпачу. Але ні, ось кілька їх вийшло із кошари. Що вони несуть? Відвели очі — кілька живих несли двох мертвих, уже задубілих. Несли, держачи за руки й за ноги, щоб опустити у викопану заздалегідь для вмираючих яму, яку закопують лише по наказу, коли наповниться.

Опустивши товаришів в могилу, полонені поспішили назад, в кошари: напівроздягнених, їх гнав туди мороз, гнав до живого ще гурту. Нам перехопило подих: в довоєнних кошарах, призначених для перестою худоби, що чекала черги до бойні, була цементна підлога, холодні стіни, а температура зараз та ж, що й надворі.

Рішуче ідемо до патруля. Кажу йому знайомими з «Ausweiss»* словами, що ми прийшли забрати рідних, що ми кияни. Близько так бачу чужі колючі очі, порожній вираз обличчя, шинелю, що пропахла смертю, і відчуваю, що не прошу, а вимагаю.

Глянув на нас холодним і байдужим поглядом, прочитав папірці.

Кажу, що були вже тут вчора, що ходили додому за документами...

Галину Григорівну і Станкевича він послав до другого патруля, а нам звелів ждати, сказавши, щоб великими купами не збиралися.

Одійшли вбік і присіли на саночках серед чорної латочки замерзлої землі, з якої вітер здув сніг.

Від хвилювання ставало жарко.

— Де це вони? — шепоче Наталка. — Може, погнали вже куди на роботу?

* Ausweiss — довідка, документ.

— Доведеться тоді заночувати у знайомих. Ех, не могли вийти з дому раніш!— забідкалась Маруся.

Увагу нашу привернуло кілька колгоспниць, що зненацька ніби виресли недалеко від дротяної загорожі табору. Хлопчик, що був з ними, раптом свиснув, а вони сміливо перекинули за огорожу їстівного і цигарок. Троє полонених вискочили і накинулись на передачу.

Жінки вигукували прізвища, називаючи себе, свої села.

— Висока Дубечня! Передайте останнім!

— Святошино!

— Димер!

— Обухів!

Кілька обідраних, майже голих, підпухлих постатей знову з'явилось на плацу. У відповідь кожен з полонених називав себе. Раптом ми почули своє прізвище і ім'я...

Сестра з невісткою, зрадівши до сліз, побігли до огорожі, а я знову понесла наші паспорти і «Ausweiss» до патруля.

Моя настирливість йому, мабуть, набридла, і він направив нас до другого патруля. Через огорожу в цей час якийсь з наших «родичів» крикнув нам:

— До будки, до коменданта!

... Недалеко від нас, по плацу, до будки, яку ми лише тепер помітили, йшло троє полонених. Кілька безмовних хвилин, і все сталося, як уві сні: продивившись мовчки наші документи, комендант щось сказав патрулеві, і за огорожею до нас кинулось троє чоловіків... Вже одійшовши геть, ми згадали за картоплю і шматки печеного гарбуза. Лишили на «перехват» трохи своїм «родичам», а останнє, повернувшись до другого патруля, я попросила дозволу передати полоненим.

Цей патруль був, очевидно, не з німців. Щось було в ньому від румуна. На мене дивились добрі вісті темні очі. Він, озирнувшись, свиснув сам і перекинув вузлик за огорожу.

Подякувала йому, усміхнулась на radoщах і побігла до останніх, що вже нетерпляче чекали на мене: один з них — «чоловік» Наталки, двоє останніх — наші «брати». Прізвища в нас трьох різні, і це врятувало від заплідозри, що ми між собою родичі. (Цифру спільного номера будинку я потім після всього вдало переправила в одній із довідок, а одну оформила на завулок, що пересікає нашу вулицю).

Тільки одійшовши далеченько від табору, врятовані

остаточно повірили в свій порятунок, потисли нам руки, а в запалих очах у них затремтіли сльози; ми, жінки, не втримавшись, заплакали. Це була розрядка після хвилювань, і наші нові товариші широко нас заспокоювали. Перепочили в дорозі, під'їли. Тоді звеліла всім мовчати, щоб зберегти сили. Здались нам і дитячі гринджоли: одного з «родичів» довелось везти майже всю дорогу. Трамвая уникли: йшли вуличками й безлюдними дорогами. Мовчали і поспішали. Темніло.

За хвилюванням ми забули про своїх сусідів. Згадали вже, коли пройшли півдороги. Наталчин «чоловік» сказав, що вони пішли раніше за нас, що той патруль їх довго не тримав. Додому добрались смерком. У дворі на східці прибулих довелось зводити, та й ми дуже потомились. Підкошувало сили й хилило на сон морозне повітря.

Закрили на ніч хвіртку, щоб хто з сусідів вранці не наравався і щоб не розповісти зайвого.

Мама як глянула на полонених, так і заголосила:

— Та синочки ж мої!.. Ідїть, ідїть до хати! — і допомгла нам втягти їх в кімнати.

Наступного дня, повечерявши в нашому «веселому гурті», наші нові товариші розповідали про себе.

Що є потворніше і ганебніше німецького полону? Почули про таке, у що важко й повірити.

— ... А втекти кому вдавалося?

— Вдавалося. Особливо в перші дні. Спершу відпускали місцевих, а потім почали ганяти всіх по різних військових роботах.

— Я вже в полоні другий місяць, сипняком перехворів ще в Житомирі, дивуюсь сам, як тільки вичунав,— слухали ми розповідь Тимофія Самохіна, росіянина, що попав у полон десь під Харковом.— Значить, бити німців ще буду, пощастило в Києві.

Це був Наталчин «чоловік», високий і гарний; після миття він виявивсь блондином, а після відпочинку очі його заблищали весняною блакиттю. З розповіді Сергія Григоренка, мого «брата», довідались, що він з Уманщини, одружений, десь в Бабанці сім'я (ті двоє — хлопці). Мобілізований в останні дні, він в полон попав зразу, тільки-но встигла сформуватись його частина. Прямо в зуби попали вони ворогові, найменше цього чекаючи, бо направлялись до відступу в глибокий тил. Як слюсар, був у ремонтній частині. Останній час — під Черніговом, в Козельді, відки його

частина не встигла відступити. За ці місяці побував у кількох таборах і в кількох містах окупованої рідної землі; в Київ попав недавно, два тижні тому. Планував втечу ще з двома товаришами, але вони злягли і померли кілька днів тому.

Ось добереться додому, перепочине, а там далі знайде собі потрібну дорогу. Тільки дуже обмежений обиватель може вірити в те, що німці переможуть. Він був свідком того, як відступали в глибокий тил численні сили нашої армії, як героїчно і безстрашно наша армія затримувала і відтягала навалу від України. На Волині розгортають дії партизанські загони, основою яких стали військові частини, що уникли оточення, причаївшись в лісах. Німці як вогню бояться партизанського руху, тому й видушили стільки полонених; а рух цей почався, про це він чув не в одному таборі.

Історія Данила Ткача була подібна і ситуаціями, і особистими переживаннями. Цей двічі попадав у полон. Перший раз утік, добився до своїх, але й ця частина потрапила, на лихо, в оточення.

— Мені не так образливо: відводив душу на ворогові, бив йому пику непогано.

Данило Ткач — танкіст.

— А на танк я таки ще сяду, чує серце, сяду! Бив окупантів в перші дні, битиму й зараз, о!

Маруся захоплено дивиться на свого «брата», що нагадує їй чоловіка, і перед нашими очима раптом устав Гриць. Ось і манера його говорити, вживаючи для підсилення вигук «о!». Гриць останній час працював у ремонтній танковій частині, бо з професії — слюсар і дуже здібний, майстер-слюсар, митець.

Швидко летять години у розмові, в надіях. Хвилинами здавалось, що німці десь далеко, що розіб'ють їх десь там, що вулиці, повітря і місяць цей, новий і блискучий, — свій, що все своє, що зараз у кімнату зайдуть Гриць, Мишко, Михайло.

Розповіла про події за останні місяці. Товариші слухали мене з жадібною увагою. Деякі мої передбачення викликали їх радісне ствердження.

«Знав би ворог, яка сила і міць радянської влади ось тут, в тилу у нього, в окупованих областях, перестріляв би до єдиного зразу...»

— Об'єктивної правди не спотвориш, як не намагайся

спотворити, а своя влада найрідніша, суспільний лад наш — найрозумніший. Миць же свою держава наша ще покаже...

Вечір просиділи над географічною картою «широкої країни своєї». З нею потім «хлопці» пішли до себе.

Сьогодні зранку, за два дні перепочивши, вони поодиноці, щоб не виходити всім трьом зразу, зійшлися в сараї, напиляли й нарубали мамі дров. Мороз поміднішав, прикрутило з вітром. У школі нікого не було. Не з'явився й Микола Дмитрович. Десь шукає роботу, подався, видно, в місто. Якось казав, що ніби вдасться йому влаштуватись у хлібний магазин. Для нього з сином це був би сякий-такий вихід, щоб не опухнути з голоду.

Хочеться побачити його, порозмовляти. Була у Анастасії Михайлівни дома. З транспортом важко. Вона ці дні вже розпитувала у знайомих про нього. Район далекий, їхати ніхто не наважується. А хто відкриє в такий холод кагати? Доведеться чекати потепління і прагнути дістати наряд ближче. А поки що робити «обміни» в заїжджому дворі.

Швидко й сьогодні повечоріло. Заради наступаючого Нового року і мого бажання відпочити на самоті від дитячого галасу мама згодилась на витрату зайвого оберемка дров, і в мене в кімнатах теж тепло і затишно. Крізь серпанкові занавіски нещодавно пробивався синій вечір, синій напрочуд, а тепер непомітно змінила його біла і місячна ніч.

Вийшла надвір. У «хлопців» темно, спати перед дорогою уклалися рано: завтра відходять від нас. Сплять уже всі і в Наталчиній половині.

Присівши на сідцях, почувала, як в морознім нічному повітрі розколює тишу татакання кулемета в Бабинім Яру, що тягнеться десь недалеко за нашим садом.

Починають набивати новий яр в переддень Нового року, «визволяють» від життя.

Що буде з нами далі? Як пройде знову наступний день? Крім голоду, що зазирає ще в очі, придавить душу на своїй рідній землі? Зараз за стіною, у Наталки, чітко б'є годинник. Слухаю:

— Раз, два, три... п'ять...

Дванадцять!

Що ж, Новий рік, здрастуй!



1-го січня.

Зранку, поснідавши, «хлопці» вирушили в путь. Переодягли їх в не нову вже, але ще досить пристойну теплу одежу, і вигляд у них такий, що не викличе підозри. Прощаючись, вони щиро потисли нам руки і пообіцяли при першій можливості нагадати про себе. Провели їх до вишняку в кінці саду, відки вони підуть малолюдними вулицями за своїм уже планом. Хлопчики, що звикли до них і липли з розповідями про кицьку і «колобок», пхинькали за ними ще довго:

— Де дяді-і...

— Хай прийдуть ще дяді-і-і...

На них нагримали, «дядь» обіцяли привести нових, і діти переключились на «поники»: мама надвечір в заїж-

джому дворі виміняла мішок мерзлої картоплі. Маруся якось принесла з фабрики шматок воску, і поники печуться вже на ньому; гарячими — їж не наїсися,—гарні такі! Підсмажені ще й маминим: «Бодай би смерть така гарна була фюрі проклятому!», вони подобаються дітям, і хлопчики терзають маму, щоб жарила нові або піджарювала за-хололі.

З ними ці поники їсть і рижка красуня-кицька, що приходить до нас, на радість дітлахів, сама, не думає нікуди «вибиратись» і грає-мурчить на тапчані у кухні цілими днями.

«Хлопці» пішли. Ввечері, зійшовшись докупи, ми пригадали їх: куди вже вони добрались? Де ночують? Мама заспокоїла:

— Тепер уже між своїми людьми, не загинуть. Доберуться, куди задумали.

День згас у біганині: шукали на Пріорці з Анастасією Михайлівною коней. Переконались, що мало толку буде з нашого наряду, бо далекий; шкапинами 5 тонн не довезеш, а міцних коней десь у дорозі заберуть німці, і ніхто не зважеться їхати навіть з половини.

Колектив жде не діждеться реалізації цього наряду, і ми вирішили не розчаровувати своїх колег. А раптом пощастить з машиною?

Не знайшовши підвід, ми все ж таки не марне обійшли більше десятка будинків. Від балачок про те, як не померти з голоду, розмова завжди повертала на інше, пекучіше: витримають наші цю навалу? Прорвуться німці у Москву і Ленінград?

Люди звертались до нас безпосередньо і широко:

— Ви, вчителі, мусите все знати.

Сідали з Анастасією Михайлівною і починали роботу агітаторів, забувши, що прийшли домовитись про коней.

Висновок у бесіді був спільний, правда була незаперечною: армія наша організує свої сили й почне наступ, Москви й Ленінграда німці не побачать, а на Україні їм довго не бути.

— А коли саме наші попруть їх звідси?

— Хоч ми і вчителі, але точно, коли це станеться, ще не знаємо,— відповідаємо і ледве стримуємо усмішку. Але той, хто ставив нам це питання, задовольнявся вже головним: німців наші виженуть. Чи зараз, чи пізніше, а виженуть.

Додому повернулись втомлені, задоволені і обнадієні.
Перший день Нового року промайнув непомітно.

3-го січня.

Маринка катається на санках і щебече Вовці:

— А мені сьогодні снилось, буцим нам привезли цілий кошик пряників і цукерок — мені, Юрику, Василькові. Тебе записали?

Кілька днів тому інспектор освіти розіслала учителів складати списки дітей дошкільного і шкільного віку на так звані різдвяні подарунки. А що дадуть? По меляснику із житнього борошна, щоб лише роздратувати виголоднілих дітей.

Взяла свою вулицю з усіма завулками і пішла, щоб ближче познайомитись з людьми.

Наговорила, надивилась на горе людське...

Вечері у всіх було одне на столі: нізчимний суп з «січ-кою», яку одержали ми в той день вперше на «пайок». Його обіцяли шодня в газеті, протягом двох місяців складаючи цілі гімни «визволителям». В будинках — і голод і холод. А діти... У голоднім поступовім згасанні багато з них нагадує живі трупики, що ось-ось задубіють.

Матері цікавились не пряниками і якимсь там дрантям, що його виділить Червоний Хрест при управі. Це не змінить і не полегшить становища. Їх цікавило інше: невже кінець усьому нашому? Невже німці переможуть остаточно весь Радянський Союз? Що чекає нас? Відступити встигла величезна сила. Невже німців не почнуть відси гнати?

— Чоловік же мій воює там, у наших...

— Двоє синів старших там...

— А в мене чоловік і донька-лікар...

— А в мене льотчики-брати...

Не говорити про це не можна було. Всі ж свої люди. І я швидко забула про списки на «подарунки». Та на них більшість матерів махала рукою.

Батька я не побачила в жодній сім'ї на всю вулицю; про нього говорили: «там, де всі», «десь у полоні», «уже загинув».

Серед спільного нещастя було і своє особисте горе. На Копилівській живе сім'я Н. Молода ще жінка, років 28, а горя пережила ніби за три життя.

...Двоє хлопчиків тихо гралися на підлозі. Одному років шість, другому не більше двох. Кімната маленька, тісна.

Жінка, помітивши, що я зміряла площу кімнати очима, сказала покvapно:

— У нас ще дві кімнати є, та топити нічим, зачинили на зиму.

Запитую, де її чоловік.

— Та ви чули, мабуть,— сусідка ж недалеко. Минулого року повісився. Прискорив сам собі кінець, бо догасав у третій стадії туберкульозу. Оце від нього менший, а той від першого.

— А перший де?

— Чотири роки тому убився з стовпа. Він був електромонтер.

На плечі лягло їй і третє нещастя: війна. Проте в очах її я не прочитала безнадії чи байдужої покори нещастю. Відчувалось, що вона впевнено і твердо станула до поєдинку з ним, і від усієї постаті її віяло непохитністю і готовністю змагатись до кінця. Вона сподобалась мені. Вітаючись з нею на вулиці, я зовсім іншою уявляла її дома, і розмова наша сьогодні, одвертість жінки, поведінка її в загальному нещасті приємно зрадували контрастністю вражень.

Зачиняючи за мною двері, вона пошепки спитала мене в сінях:

— А цих виженуть відси, правда?

— Виженуть. Бережіть хлопчиків.

— Стану на роботу, кинусь по селах, а врятую від голуду синашок своїх...

Нещастя надовго поселилось в кожній сім'ї, і кожна сім'я по-своєму починала з ним боротьбу. В одному будинкові мене і здивувала і порадувала мати сімох дітей, серед яких найстаршому було десять років, своїм умінням викручуватись навіть тоді, «коли й голова закручується у безвиході».

— Вже були підпухли, думала, поховаю зразу всіх і сама з ними ляжу. А потім метнулась по селах, заробила за осінь картоплі. Протягнути б якось до весни!.. Зараз перевозу картоплю санками, а «армію» залишаю на Славіка, він господарює в мене, все на його руках.

«Армія» організовано сиділа за столом над паруючими тарілками. Славік доглядав її й під час їжі. Моя поява перервала їм вечерю, на мене підвелись семеро найрізноманітніших голівок і стільки ж пар очей. У тьмянsmу світлі каганця не розібрала зразу, де хлопчики, а де дівчатка, та й усі вони були вже в сорочках, крім Славіка.

Мати запросила мене «присісти» і дозволила дітям їсти. Ті заходились коло густого кулешу, а я їх тим часом роздивлялась, скільки дозволяв це робити каганець; діти тягли до себе. Бліді, аж прозорі, їх личка, великі голодні очі стискували серце.

Мати відповіла, прочитавши мій погляд:

— Врятую всіх будь-якою ціною. Якось молока їм добула сулію. А оце двину знову в село на обмін.

Кинувши оком на дітей, що вже кінчали свої порції, жінка продовжувала:

— Виміняю все до сурки. Чоловік не дорікатиме, як повернеться, наживемо знову, а життя кожного з них — це мое і його життя. Крім усього, я одержувала на них велику допомогу від нашої держави і за них відповідаю також і перед моєю державою.

У цій сім'ї пробула найдовше. Уже Славик допоміг матері покласти спати своїх сестричок і братиків (холод загнав цю сім'ю в одну кімнату, де всі ліжка не вмістилися, і частина дітей спала покотом на двох матрацах, поставлених на підлогу), а мені все ще не хотілось залишати цей організований дитячий гурт, де кожна дитина була чимсь цікава і приваблювала.

Ганна Михайлівна розповіла мені про останню подорож в село, про втрату матері, смерть якої переклала чимало турбот з дітьми на старшого сина, про свою надію на повернення з війни чоловіка.

Говорила вона спокійно, з ясным розумінням ситуації, що склалась, і я подумала про неї: «Яка проста і розумна жінка», а думаючи, раділа: така буде боротись з нещастям до кінця.

Надворі була вже біла ніч, коли я вийшла з будинку, яким вирішила закінчити обхід того дня. Жінка, що проводила мене, вийшла за мною на двір, подивилась на високе морозяне небо, потім сама до себе сказала:

— Ніч яка чудова!

Потому зачинила двері і пірнула у хатні турботи.

Легко зітхнула, обійшовши, нарешті, останню призначену мені вулицю, і надалі роблю певні висновки щодо стриманості й обережності. Роботи попереду буде багато для радянської вчительки, і треба вчитись діяти обережно. Ходіння по людях — тяжка і цікава робота, а коли з'являється учителька, на неї чекає не одне питання, мовчазно і одверто сказане.

Від того, на що надивишся, про що наслухаєшся, болить душа, але бідь цей і радісний: «Українському слову» населення не вірить, не читає його, цивільні полонені розуміють тимчасовість свого становища.

«Вони будуть писати, їм треба писати, а ми знаємо своє!» «Брешуть, як собаки». «Хто їх кликав сюди?» «Підписав угоду про ненапад і дружбу, а перший напав». «Катюзі буде по заслугі...» «Хто з мечем до нас прийде, від меча і загине»...— і все це — як висновок, що робить його кожен по-своєму і спільно всі, один і незаперечливий: війна буде тяжка й довга, але переможна. А заради цього пережити необхідно все, а коли буде потрібно,— принести в жертву найдорожче.

7-го січня

— Сюди ставте, дівчата. Та підіть дров наносить. Потеплішає — будете мити. Я ось сьогодні плиту перевірю остаточно,— наказує нам куховарка, повна і пишна, як на цей час, жінка. Вона поважно походжала по довгому коридору майбутньої ідальні в одному з приміщень колишньої ватної фабрики, зазірала в кімнати, забруднені після ремонту глиною, крейдою, сміттям, в яких ми почали боротьбу з брудом. В кімнатах ще не топили, і було холодно, неприємно. Завідуючого ідальнею ми, працюючи вже кілька день, бачили лише раз: свої і його функції виконує куховарка.

Поставили з Галиною Опанасівною величезну каструлю там, де нам велено, і йдемо по дрова.

Плита запалахкотіла.

— Ви тепер мийте двері, підлоги і панелі,— наказ нам, трьом викладачам старших класів,— а ви, двоє, чистіть казани,— це вже стосувалось двох «звичайних смертних» — подовбаної віспою дівчини, років двадцяти, з невиразними вузенькими очима, і літньої молодиці, блідої, дуже бідно одягненої,— теж майбутніх офіціанток чи посудниць. Одержали наказ і ще троє жінок. Одна з них пішла допомагати пічникові.

У коридорі в кількох грубах гаряче горять сухі дрова з вугіллям, кидаючи теплі відблиски на підлогу. В кімнаті теплішає. Вода закипає в казанах, закипає у великій каструлі. Води гарячої досить, і приступаємо до миття.

Швидко в лейбику стає жарко. Обличчя всіх розчервонились. Рухаємось, тремо, миємо, шкребемо; стругають дошки і лаштують підлогу в коридорі троє майстрів-чоловіків. Ку-

ховарка наводить лад в кухні, ми — в кімнатах. Коридори залишаємо на останнє.

Майбутня ідальня, що готуватиме «нізчимну» чечевичну юшку, радості не дає, на працю ніщо не наснажує, але знищити бруд і зробити якийсь затишок потрібно, і праця поступово підкорює собі всіх.

Галина Опанасівна Орловська і Тетяна Опанасівна Любашенко працювали мовчки. Іноді перехоплювала їх погляд: «Нічого. Робота по становищу. Не було б гірше!»

До нас часто навідувалась куховарка. Кидала критичним оком на зроблену роботу, давала вказівки для годиться і крутила з вихилями пишним задом, перехилившись, щоб виставити «ненароком» товсті литки, як тільки з'являвся коло нас хто з робітників. Помітила, що в неї нафарбовані губи, що їй не менше сорока років.

Зараз, підійшовши до нас, залишилась задоволена зробленим і чомусь радісно сказала:

— Сьогодні прийде завідувач.

Перед обідом почули, що в небо б'ють зенітки. Працюючи, зберігали якнайбільше тиші, щоб наслухатись, і непомітно шукали причину, щоб вийти надвір і подивитись на радіючі блиски в морознім небі. Десь дуже високо вуркотів наш літак. Бухало за Дніпром.

Слухаючи в тиші бій зеніток, один з робітників не витримав:

— Всю радянську авіацію редакція цього «Слова» вже давно знищила. Куди ж це вони б'ють?

Другий, щось лагодячи, мовчки засвистав.

Зенітки з кількахвилинними перервами продовжували бахкати, а хтось із нас тихо заспівав. Зненацька, сам того, мабуть, не чекаючи від себе. Я підхопила мотив, і коридором полинула пісня, виштовхнена з грудей криком душі:

Орлёнок, орлёнок, взлети выше солнца,
Собою затми белый свет...

Кароокий молодий робітник, що щасливо, як уже встиг розповісти мені про це вчора, уникнув табору, м'яким приємним тенором підхопив далі слова:

Не хочется думать о смерти, поверь мне...

і враз два голоси, мій і його, злились в один:

... в шестнадцать мальчишеских лет...

Хлюпала вода, стукали притишено молотки, а в чотирьох стінах билась пісня, що стискувала серце:

...У власти орлиной орлят миллионы,
И ими гордится страна...

10-го січня.

Кілька день тому на базарі відкрили два великих рундуки, призначенням яких був обмін: за кольоровий металолом або цілі речі рундук видавав хліб, картоплю, горох, крупу. Щось на вибір, за певною мізерною нормою, відповідно вазі металу.

Перед цим «Нове українське слово» надрукувало звернення «До всіх українців», щоб вони допомогли з усіх сил «друзям-визволителям» і швидше повіддавали всі мідні речі. У зв'язку з викачкою металу у голодуючого населення минулого тижня не дали зовсім хліба всім поки що «непрацюючим» і всім «працюючим на німецьке командування». Проте черг на здачу металу, на які саме сподівалися організатори голоду і смерті, нема; коло рундуків порожньо; на хлібини, що лежать на полицях і спокушають на злочин, перехожі не дивляться і пробігають швидше мимо. Адже ціна кожній цій хлібині — смерть рідного брата, чоловіка, сина і дочки там, де зараз криваве побоїще за власну свободу і повернення своєї держави.

Ідальня, що ми її відремонтували, ще не працює, і я маю зараз іншу роботу на своїй вулиці: багатьох сусідів, що не подумали, для чого німцям цей металолом, уже стримала від спокуси на обмін.

Кілька днів крутились непомітно з Галиною Опанасівною коло рундуків і раділи бездіяльності продавця.

За хлібину-дві, за кіло гороху думали видурити у голодуючого населення тазики, горілки, греци, кружки. Аякже! Так і понесли! Натє, голубчики, переливайте на снаряди і кулі, а потім поливайте смертоносним вогнем голови наших! Плакати, що розмальовували і розписували необхідність допомагати «друзям» швидше закінчити перемогу над нами, а також цінники, що говорили, за скільки саме кілограмів металу дається грамів хліба чи крупи, картоплі чи гороху, хтось позривав на другий же день і продовжував зривати, як тільки вони з'являлись знову на стінах рундуків.

А в дворах не раз було чутно такі розмови поміж сусідами:

— Заховай і мовчи, якщо маєш зайве. То ж Петрові твоєму на голову або в груди!

— Та я просто поцікавилась, що там дають...

Кілька жінок з нашої вулиці, що побігли міняти, не подумавши, перші потім схаменулись, і гірким став шматок того хліба.

Купріяниха понесла назад обмінений горох: виміняла, мов, невістка за її єдиний тазик помилково. Забрала тазик назад, віддавши горох.

За три дні рундуки припинили свою діяльність. Але не встигли ще про них забути, як з'явилась нова відозва в «Слові» — про необхідність віддати кожухи і теплі чоловічі речі на користь німецьким «непереможним збройним силам». Цю відозву змінив у газеті офіціальний наказ.

Сьогодні, повернувшись з міста, вислухала мамине повідомлення про те, що вже приходила «комісія», яка збирає теплий одяг і кожухи для якихось там «сил».

— Що то воно? Я сказала, що без дочок нічого не знаю, що кожухів у нас ніколи й не було. Показала їм білі штани твого Михайла, плащ сірий Гриця. «Це — непридатне», — кажуть і пішли. Ватні б речі взяли!

— Оці штани й покажуть, — раджу мамі. — А тепле, скажіть, вже все обміняли.

— «Непереможні збройні» почали старцювати — відрядне явище, — сміємось між собою.

Коли вийшла на вулицю до колонки по воду, там стояв гурток жінок, тихо розмовляючи про те ж. Брати воду не поспішали. Почула:

— Хай ходять. Довго не походять, бо де їм тих кожухів набрати?

— Ото тільки щоб естап після них не з'явився...

— Навіщо злісно відмовляти? Можна й ввічливенько: все, мов, з теплого вже обміняли, а в кожухах давно, мов, не ходили, все в молях та драпах, які теж проїли...

— Дошкуляє їм холод, а нашим полоненим в такий мороз, бач, жарко.

— Для цих «визволителів» не шкода й сорочки, тільки смертної...

Жінки, побачивши мене, постояли ще зі мною, а коли біля своєї хвіртки кинула звичайне «до побачення», хтось з них згадав:

— А як же дитячі мелясники?

Знову зупинились коло мене, і я розповіла їм, чим

закінчився цей добродійний намір відділу освіти: дітей з усіх вулиць записали 750, а мелясників спекли з добутого борошна 1600 штук. По два манісінських коржико вчителям розносити було незручно, по три — не вистачило. Поки дочекались ще допомоги Червоного хреста, розтанули серед управського начальства і ці, спечені.

Другий день я вільна.

Більшість учителів залишила школу. Анастасія Михайлівна, якій похилі роки наклали броню від різних трудових мобілізацій, залишилась при школі відбувати формальні обов'язки, а справді стала «організуючим початком» — при першій можливості щось вирвати для колективу. Директор прикріпив мене до неї на допомогу, та й забігаємо або я до неї, або вона до мене, як тільки виникне надія щось роздобути.

Учителям, як непрацюючим, норму хліба зменшили, а для більшої зручності наряд оформляють раз у два тижні — 1200 грамів видають зразу. Для «більшої зручності» хліб видає сам штадткомендант (міськуправі вже не довіряють), об'єднуючи, теж для зручності, всі школи і гімназії цілого району в один наряд.

Крихта того хліба, а принижень і переживань, поки одержиш наряд з рук німецького начальника, багато. Вчора, оформляючи наряд на хліб вчителям нашого району, находилась, надивилась, напереживалась...

Чого варті оті гіркі хвилини відчуття становища бранки в полоні, коли сам кат, задоволений, рожевий і виструнчений, з зневажливою гримасою підпише наряд, культурно-ввічливим рухом кине шматок хліба на два тижні і милостиво дозволить поки що дихати тобі на твоїй рідній і багатій землі!

Минулого разу мені пощастило не бачити гера Кляйна, бо перекладачка, оглянувши мене з ніг до голови, не пустила в кабінет:

— Вчителька? Змініть негайно вираз обличчя!

І винесла мені сама підписаний наряд.

Подякувала їй. Не знаю, чи догадалась тільки вона, за що.

До дверей кабінету німецького господаря міста добратись нелегко. З самого світанку коло під'їзду великого красивого будинку одного з наших науково-дослідних інститутів тут, на Печерську, — вже велика черга; у вестибюлі, коли попадаєш в нього, поліцаї ділять натовп на дві колони:

праворуч — усі підлеглі, «чернь», раби, а ліворуч — рейхсдейче, фольксдейче і всі мерзотдейче. Попробуй сама, без перекладачки, попростувати до потрібного кабінету! Тебе заупинить кілька поліцаїв, що охороняють другий поверх установи виключно «рейхс» і «дейч». Якщо черга стоїть неспокоїно, поліцаї, зберігаючи широкий прохід для «німецьких службовців» і всіх німців, що йдуть у своїх справах на всі поверхи, виштовхують межі плечі і виганяють з коридора всіх, хто порушує тишу або стає на проході. Виштовхає тебе, ще й «свинотою» обізве найгірший негідник і зрадник, свій же, своєю ж мовою, сам же в становищі раба...

Гіркіший полину отой малесенький хлібчик «цегиною», виданий «працюючому» на два тижні, вагою в 1200 грамів!

Йти на Печерськ особливо неприємно: на кожному кроці попадаються німці, німецькі авто; кожен красень-будинок заповнений і загиджений окупантами, найкрасивіший куточок Києва запаскуджений.

Пробігаю швидше вулиці, гарні й в руїнах, засніжені і через це чисті й рідні, а погляд радує і заспокоює чудесний краєвид на Дніпро, скутий зараз кригою і сонний, але наш, вільний Дніпро, якого жодним силам не заповонити, з якого таки нап'ються води шоломом, як колись з Дону великого, наші війська. Ось тільки коли вже? Скільки цього ще ждати?

Повертаючись з «митарств», з «ходжений по мукам», кидаю завжди на нього допитливий погляд, черпаю надію в ньому, бо з того боку від нього колись ще прийде велика радість...

15-го січня.

П'ятий день працюємо вже в їдальні при райуправі. «Пан» Щербань, завідуючий отією їдальнею, що ми її прибирали, обміняв нас на таких, які йому більш підходять, і нам зробив послугу: в цій їдальні, в порівнянні з базарною, тепліше і затишніше.

Тетяна Опанасівна Любашенко і Галина Опанасівна Орловська (це не сестри, збіг по батькові випадковий) за два дні встигли досконало опанувати нову професію, а мене куховарка ще держить при собі на допоміжній роботі, поки навчусь як слід тримати і нести таці з тарілками.

Задрю спокійній витриманості своїх колег, що повернули зразу увагу куховарки своїм поважним зовнішнім виглядом, як тільки взяли в руки ці злощасні таці...

А що робитиму я з моєю звичкою ходити? Як донесу цю дерев'яну тацю, на якій у два поверхи тарілок з рідиною? Як подам, з моїм розмахом руху у всьому, коли в мене «в руках все горить»?

Мені наказано придивлятися до роботи офіціантки, що її мушу змінити, а поки що виконувати всю чорну роботу на кухні.

Придивляюсь і переконаюсь, що путньої офіціантки з мене не вийде, відчуваю, що починаю ненавидіти і тацю, і тарілки, і баланду в них, певна, що цей життєвий шлях тут закінчу дуже скоро купою черепа і калюжами у коридорі, і «молю небо», щоб пробути найдовше у помічниках куховарки.

Чим ближче мій перший дебют офіціантки, тим міцніше певність, що полетять у мене тарілки, що затремтять руки з тацею, що робота ця не по серцю, і насподі душі десь виринає спершу каламуть, а потім і протест, виникає бажання втекти відси, поки ще не оформилась остаточно.

Втекти ж саме відси не хочеться: відчуваємо всі втрюх інтуїтивно, що саме тут можна буде робити потім іншу, цікавішу за подавання чечевичної юшки роботу, потрібну своїм людям, зміст якої і форми підкажуть саме життя і обставини.

Зінаїда Опанасівна, попросту, як зву її, бо молодша трохи від мене, Зіна, сестра Тетяни, влаштувалась тут у так званий відділ охорони здоров'я секретарем. Начальник відділу уподобав її за надзвичайну скромність і прекрасний почерк.

Крім Зіни, як уже довідалась, тут працює чимало вчителів, і панові Терпилу роз'єднати нас, викликаючи до себе поодинокі, не вдасться, а запитувати у нього, в яку нам спілку об'єднатись зараз, ми не будемо.

Сьогодні по закінченні роботи в їдальні Галина Опанасівна, передаючи мені свій кількадесятимісячний досвід, зайнялась мною і вчила ходити спокійно й поволі по темному коридорчику, міцно тримати в руках тацю.

У тарілки ми поналивали води... Насміялись вдвох до сліз, а підлогу потім я підтерла знову, і колега моя широко сказала мені, що я не безнадійна, що завтра вона «займеться мною ще серйозніше».

Вчора після роздачі так званого обіду відпросилась у куховарки, щоб піти в міськуправу: не дає спокою бажання вирвати кудись ближче наряд на картоплю. Галина Опана-

сівна пообіцяла куховарці помити за мене в кухні підлогу і почистити казан, і вона охоче відпустила.

Варченко зрадів моїй появі і сказав, що пам'ятає про свою обіцянку, що другий наряд видасть при першій можливості, щоб частіше тільки навідувалась хоч на кінець робочого дня.

У трамваї зустріла кількох учнів. Розповідали про Пущу, про свою нудьгу за школою, про новини і нещастя; нещастя було найбільше. Довідалась, що батька Віри К. розстріляли, мати Дмитра Ш. близька до божевілья. Дмитра, учня 7 класу, зарізано в лісі, сестру Зої З. повісили за підозру у «злісному саботажі», Віра Мазниченко загинула від бомби, дві восьмикласниці померли від туберкульозу...

Наслухалася б і ще, якби відстань була довша, якби не тяжко було слухати. Розмову непомітно перевела на інше, бо діти говорили голосно і необережно. Помітила, що до нашої розмови став прислухатись якийсь жевжик. Зійшла з ними на дві зупинки раніше. Пройшлися зі мною охоче по сніжку і морозцю. Діти серед іншого похвалилися:

— А в нас, у Пущі, в госпіталі, багато з фронту і мерзлих і поранених німців. І їх все везуть і везуть...

Ніби на підтвердження того, що мерзнуть вони добре і на київських вулицях, ми побачили кількох, що відтирали сдин одному снігом вуха і носи. Діти, презираючись зі мною, пирскали сміхом; я їх очима стримувала.

Назустріч нам попадались часто німецькі солдати, жалюгідні і смішні: у хустках і навушниках зверху, в незграбних «не з свого плеча» кожухах, «не з своєї ноги» валянках; посинілі, з бурульками на кінчику носа, із засльозеними від вітру і морозу очима. Дмухаючи в руки, постукуючи ногою об ногу, вони були жалюгідні, і ця жалюгідність ворога радувала. Коли тут так, то які ж вони там, на фронті?..

Нас підгонив мороз, і ми йшли швидко, бадьоро, згадуючи школу. Діти розповідали мені про те, що «вже чули» цікаве, пошепки. Від Ленінграда німців відігнали на багато кілометрів, а на всіх фронтах, особливо на Волзі, лягає їх «сила силенна». Про це говорять нишком самі ж німецькі солдати. Мати Наді Л. працює в госпіталі і все знає. А тиждень тому були наші листівки, знайшли їх декілька в лісі.

— Після війни ви ж повернетесь у нашу школу, правда? — спитали мене на прощання. Пригнула їх до себе, попрощалась, пообіцявши повернутись до них, якщо буду жива...

Учора в мене взагалі випав день зустрічей.

Коло зупинки трамвая № 16 зустріла знову учня, Оксена І. Виріс, помужнів. Якби не признався, то і не впізнала б. Закінчивши сьомий клас, цей вчився в драматичній студії при театрі імені Ів. Франка, перейшов на III курс, уже грав і на сцені. Де він зараз? Поки що в Києві; пощастило уникнути полону. «Крутиться» коло театру, уникаючи мобілізації на мости, а оце чекає на одного товариша... Розмову нашу перервав зненацька радісно-здивований окрик:

— Оксано, ти?

Не знаючи, кого це стосується, зупинилися обоє. Стала і дивлюсь...

Андрій! Кращий товариш студентських років, той, кому одному розповідала колись всі свої тайни, з ким була цікава і міцна дружба, що залишилася й досі, той, з ким найбільше сміялися вдвох, а коли й поплакати не соромилась, з ким було все цікавим і радісним,— Андрій— і зруйнований Хрещатик, пограбований, розбитий університет, голодні зачумлені вулиці рідного міста...

— Як? Ти в Києві?

— А ти?

Проїшли кілька кроків утрюх.

Коли залишилась удвох з Андрієм, він оглянув мене з ніг до голови і, зазирнувши в очі, прошепотів:

— Зблідла, схудла... але така ж весела, розважлива і оптимістична... Гарно з тобою і в цю лиху годину, серед руїн, в голоді, в 30° морозу, Оксаночко...

— Та скиглити намагаюсь наодинці, коли вже допече, а на людях— сміюсь,— і ми, ніби змовившись, йдемо туди, де менше руїн.

— В Києві я оце другий день і сьогодні рвався на Куренівку, хоч був певен чомусь, що вчительок встигли евакуювати...

Непомітно опинились на Печерську і закружляли, розмовляючи, по тротуарах засніжених вулиць, відводячи погляд на білісніжкі пухнасті снігові горжетки на гіллі чудесних дерев, коли очі натикались на чужі військові шинелі, а у вуха вдиралась чужа мова серед наших вулиць.

Розмову перервати неможливо, хоч мороз, що міцнішає, намагається роз'єднати нас; від нього димно, він забиває дихання, але хай! Андрій міцно тримає мене під руку, і нам зовсім не холодно, навіть приємно обом на морозному повітрі, а від швидкої ходи по снігу трохи й жарко.

Андрій розповів, чому не на фронті зараз, а в Києві, як їхня частина попала в оточення під Полтавою, як уникнув табору. Сталося так, що полонених гнали полем, недалеко від його рідного села, бо сам він з Полтавщини.

Патрульовані вони були трьома німцями. Змовившись, пов'язали патрулів, а самі розсипались по навколишніх селах. Переодягнених, їх важко потім стало відрізнити від тих, що ще не взяті були на фронт. З товаришем він «благополучно доставився» до батьківської клуні.

— А раз вижив, значить не байдикуватиму. Поки що розшукую Федора. Від батька я довідався, що він у Києві до відступу наших був залишений на партійну роботу,— закінчує свою розповідь Андрій.— Ну, а ти що зараз робиш? — запитує мене.— Власне, що думаєш робити? — поправився він.

Говорю йому про працю на кухні. Андрій широко сміється, співчутливо і ніжно дивлячись на мене знайомим поглядом з-під окулярів.

— Ох, уявляю тебе з тарілками і тацею!..— Але перестає сміятись, коли довідується, що їдальня при райуправі.

— Тримайсь за цю управу будь-що. Вона здасться потім. Тільки не бий тарілок, бо виженуть.

Розповідаю йому, як з Галиною Опанасівною проходжу «перші курси навчання», щоб бідолашні тарілки були цілі, і Андрій знову сміється.

— Не забувай про необхідність бути гречною і витриманою, «панно Оксано»...

— «Пане Андрію», ви жорстокі зі мною,— одбиваюсь, і обоє сміємось так, що на нас озираються німецькі офіцерські шинелі: хто це сміє сміятись, крім них?

Розповідаю, хто із знайомих учителів там уже працює, кажу про кількох «панів» з так званих репресованих; ці вороги перші побігли за високими посадами, хоч з багатьох уже й сиплеться від старості мотлох. Злі на радянську владу, вони зараз дуже активні. Вижили на лихо, дарма що були «під пресом», повилазили, як щури.

— Стримуй себе, не кажи зайвого, вчись не лише тарілки носити, а й обережності в дії і витриманості в цій установі,— по-дружньому повчає Андрій.— Стримуй свої пориви і не зловизич, бо це тільки пошкодить.

Хороший Андрій, моє «миле опудальце», він, як завжди, повчає і стримує мене й зараз! Навіть тоді, коли саме

життя і обставини, що склалися, стримують і вчать обережності.

Минула, як кілька хвилин, не одна година. Разом з Андрієм навідалися до міськуправи. Варченка не було сьогодні зовсім, ми не затримались, і Андрій пішов «трошки провестися мені».

— Ти вже змерз! Йди.

— Ти не змерзла? Ну, йду зараз, іду. Коли побачимось?

— Спадуть морози,— приходь на Куренівку. Може, про щось цікаве і конкретне довідаюсь...

— Може, і я розшукаю Федора. На слід двох своїх друзів уже натрапив...

...Ніч зараз темна, без місяця. Заховався, перелякавшись холодуки. Мороз аж тріщить, аж вириває цвяхи з парканів.

Наш великий і неспокійний гурт міцно спить. Мама добре натопила: всі збилися в одну, Наталчину, квартиру, середню, теплу.

Світло в мене розкішне: в блюдечку яскравим язиком горить сало, без диму і чаду, краще за свічку. Радіо: є при чому читати і писати. Маруся і Наталка принесли його цілу банку, «натягають» ще, бо всі робітники вирішили розібрати собі його нишком на світло, знайшли серед хламу кілька бочок. Мама була кинулась до нього, щоб використати на печіння дерунів, але виявилось, що не годиться: тхне, бо це не сало, а звичайний парафін.

23-го січня.

Високо-високо в небі, димний від морозу, стирчить рогатий молодик.

Щойно повернулася з роботи. Продовжую працювати на кухні, бо їдальню встигають обслуговувати Галина і Тетяна Опанасівни, роботи ж на кухні вистачає на нас трьох; товчемося цілий день; зоря прижене і зоря пожене.

Штат їдальні хороший, всі свої люди. Втомилася. Навіть їсти через втому не хочеться.

У кімнатах тепло. Втома і тепло хилять до сну. Розкрита книжка лежить на колінах, а я, сидячи на тапчані в кухні, дрімаю. Мама наказує не засипати «до вечері», поки зійдуться інші, щоб не перебивати сон, а мені невимовно хочеться спати.

Прокидаюся від веселого гамору дітей: повернулись з

«того двору», від рідні, Наталка й Маруся. Увійшли в кухню і, схвильовані тим, про що почули, відігнали від мене сонне забуття:

— На Хрещатику знову повішено п'ятьох чоловіків і з ними двох жінок.

— Другий день висять коло плакатів: «Це буде всім саботажникам і партизанам!»

Діти сплять, а ми мовчки сидимо коло світла. Про вішальників не згадуємо, а вони в нас перед очима.

...Болить спина, болять руки, ноги, ніє, як побите, тіло, втома підкошує коліна і валить в ліжку. Завтра знову на кухню, «зоря пожене і зоря прижене».

Жену з-перед очей картину ночі на Хрещатику зараз, де вітер гойдає повішених.

Всіх нас не перевішають!

26-го січня.

Випадково довідалась, що в бюро метрик потрібен реєстратор. Власне кажучи, про це сказала мені куховарка. Яка це хороша і чула людина! Слідкує за мною нишком, усміхається, а вчора і каже, тепло та ширю, як мати:

— Важка це для вас робота, Ксеню. Занидієте ви скоро на ній. Не на ваш характер вона...

Сьогодні, коли я, помивши підлогу, сіла чистити картоплю, вона відкликала мене вбік і пошепки сказала:

— Підіть зараз в кімнату 6, в бюро метрик, це по-нашому загс, він від кухні недалеко. Пройдіть лише коридор і заверніть праворуч, поговоріть з Виноградовим, завідувачем. Це, по-моєму, хороша людина. Реєстратора у нього нема, бо голова садив туди якусь учительку з міста, а вона передумала. Далеко, з першого трамваї стають знову. Сьогодні я чула розмову в кабінеті голови...

До нас підійшла технічка, шукаючи якусь ганчірку. Олена Михайлівна дала ганчірку, комусь — ножа, а потім коло казана, мішаючи «нізчимний суп», продовжила:

— А ви ж людина письменна.

Картопля мене переставала цікавити, і в обідню перерву я пішла в шосту кімнату, пересвідчившись, що начальник бюро відпочиває по так званому обіді.

Назустріч мені із-за столу підвелась висока суха постать дуже літньої людини, що її зсутулили не так роки, як голодні місяці. Виснажене, аж чорне, як земля, обличчя, якийсь могильний погляд очей з-під синіх окулярів уподібнювали

цю людину до живого мерця, і я, перелякавшись, була б утекла, якби не почула привітний голос:

— Чим можу допомогти?

Тоді, осмілівши, підійшла ближче, а коли переконалась, що начальник бюро реєстрації основних актів ще таки живий, розповіла, що почула про вільне місце реєстратора, що сама вчителька, що стала на працю в їдальні, тут же, при управі, але ще не оформлена, бо працюю кілька день, що голова, мов, послав переговорити з ним про місце реєстратора.

Зацікавивсь освітою, де саме на Куренівці живу, яка сім'я, чи є діти...

Щоб розжалобити, наговорила, що дітей в мене аж троє (їх же таки в нас троє!), що чоловік загинув у полоні (сама й поховала!), що на утриманні — діти загиблого брата, сестра з дітьми... Не знаю, чого б ще наговорила, але його душили злидні, видно, ще більше, ніж нас, бо співчуваюче сказав:

— Гаразд, я не шукатиму реєстратора. Погодьте справу з головою чи з міськуправою, з відділом жіночої секції, а потім приходьте працювати. Освітою ви мені цілком підходите, та ще й мовник...

Із заявою вирішила звернутись в жіночу секцію. Безпосередньо мені голова може й одмовити, зберігаючи цю посаду, можливо, для когось із знайомих. А коли на заяві в жіночій секції напишуть «прийняти й оформити», то прийме; буде офіційніше й певніше.

Вирішила діяти негайно. Нетерплячка розпалює, стри-мує лише неранній час, а то метнулась би в місто й сьогодні.

Заява в мене написана, а вільного часу ще досить. Ні на чому не можу зосередитись.

В душі зріє чомусь надія, що таки буду в загсі. Як не порівняй бюро метрик з їдальнею, а воно все ж може бути корисніше для «письменної бранки», що шукає можливості безпосередньої допомоги людям і прагне робити щось значніше і потрібніше, ніж подавання на стіл «нискодимних» помий. Посада ж у цьому бюро ближче зв'яже з іншими відділами такої установи, як управа.

27-го січня.

О сьомій ранку вирушила з дому. Ранок морозний, але з теплим вітром, дрібненьким сніжком. Іти приємно, хоч важко і жарко: мело кілька день, снігу багато, а сил мало, бо зранку й росинки в роті не було, не перепало й «поника».

Нетерплячка підгонить, а думки снують хитре плетиво найоптимістичніших мрій, нездійснених бажань.

Бреду. Випереджую чи мене випереджують голодні обшарпані постаті, чую голосні розмови про людське горе, глибокі зітхання, ловлю надію й безнадію у скаргах, недо-мовлене те, що вголос не можна мовити...

Доріжки, протоптані зрання ногами перехожих, — вузьенькі, сторонитись втомилась, тому пішла бруком. Якась жінка, не так стара, як німічна, ледве тягне санки з дровами. Втомившись уявляти і мовчати, вирішила переключити увагу на реальне і корисніше.

— Давайте-но я вам допоможу!

Жінка вдячно на мене подивилась.

— Спасибі.

В одну руку беру портфель, другу впрягаю в санки. Дрова зразу ж полегшали, і санки поїхали швидко, мов порожні.

Веземо і розмовляємо. Вона розповіла про своє горе (недавно поховала дочку), про злидні (годує гірким заробітком трьох голодних внучат), про свої надії (може, повернеться зять живим після війни, може, хоч батька матимуть діти?)... Якби ж то знаття, чи війна не затягнеться довго, бо боїться, що зляже, а як же діти?

— Краще б дочка мене поховала, ніж я її мала ховати, молодою ще, зеленою. А все війна ця...

Очі її затуманили сльози. Раптовий дужий подих вітру в обличчя здмухнув одну цю сльозу і обпік мені руку...

В такому горі як заспокоїш? Слова бліді й безсилі.

— Бережіть хоч себе для дітей...

Ось і Поділ.

— Дривця продам,— в голосі її ще дрижать сльози,—буде кулешик і картопля дітям. А там же дітки які! Спасибі вам, люба, за слово ласкаве, за поміч. Ви хоч, бачу, і вчена, а проста людина. Хай усі бажання ваші здійсняться за вашу добрість!

Я пішла, усміхнувшись на її побажання.

У ці тяжкі і чорні дні люди раді й ласкавому слову... Бо й воно дає силу. Але чи здійсняться мої бажання сьогодні?

І вони почали здійснюватись.

На це були свої причини, але мені пощастило сьогодні у всьому, що задумала зробити.

Під дверима приймальної відвідувачів було ще мало, і жінка, до якої я мусила звернутись у справі роботи, була

вільна. Ледве я встигла їй сказати, що вчителька, як вона взяла з рук мою заяву і тільки перепитала:

— А зараз місце реєстратора вільне?

— Вільне було до вчорашнього вечора, бо вчителька Чайка...

— Знаю. Значить, вільне.

І я ще не встигла їй нічого розповісти, як вона написала на заяві категорично: «Прийняти й оформити реєстратором», адресуючи напис голові управи. Подякувала, здивована коротким прийомом і швидкою удачею, і хотіла була роздивитись, яка вона хоч собою, як підійшло до неї двоє якихось жінок і з плачем щось стали розповідати.

У коридорі подивилась на свою заяву, на коротенький резолютивний напис з нерозбірливим підписом, і захотілось довідатись, як прізвисьце цієї жінки.

Сіла на стілець у коридорі коло дверей кімнати, з якої щойно вийшла, і ніби чекаю, щоб знову зайти, а тоді спитала якогось чоловіка, що підійшов і став на черзі, чи не знає він, хто там приймає.

— А ви в якій справі?

— Оформитись на роботу.

— У справі роботи чи розшуку полонених через Червоний хрест приймає пані Косач. Кажуть, що це тітка відомої української письменниці.

Я пішла, пошкодувавши, що не придивилась до неї краще. Запам'ятала лише зачіску, пишну окрасу немолодого і симпатичного обличчя.

Додому повертатись рано не хотілось, а успіх з заявою штовхав ще на митарства, і я подалась у відділ так званого постачання, що містився в цьому ж будинкові, по Бульвару Шевченка, 18. А що як пощастить ще й там?

Тільки стала «перед ясні очі» Варченка, як він приголомшив:

— Чому не заходили? Другий день даю близькі наряди на картоплю. Де відношення гімназії?

Потрібні папери завжди були зі мною.

— Зараз випишу вам найближчий, через Дніпро, за 18 кілометрів, на село Старосілля. Поспішайте вихопити, бо будете знову без картоплі.

Коло нас нікого не було, але він пошепки мені сказав, що німці збираються анулювати всі ці наряди, що накладуть свою лапу вже й на картоплю...

Поки виписував мені наряд, підійшло до нього кілька

відвідувачів, і розмовляти йому було ніколи, а відчувала і бачила по очах, що хоче щось сказати.

А може, й добре, що розмова перервалась? Зараз краще уникати дружніх розмов і порозумілих поглядів. А настроїв його справжніх я ж не знаю.

Одна справа, коли на вулиці прорветься одвертість і люди потім розходяться в різні сторони, щоб ніколи і не зустрітись, коли спільне горе одімкне на мить вуста, щоб потім замкнути, і друга справа, коли, може, цікавляться спеціально настроями «звільненої» інтелігенції.

Але чомусь подумати саме це про Варченка не могла. Сміливо і щиро лає «Українське слово», а з окремих закидів помітила, що хід подій розуміє вірно...

А втім?

Гайда краще оформляти наряд на Виноградну, на Печерськ! Знову доведеться дивитися на того вилощеного ката, але заради наряду треба дивитись і на цю пику, бо картопля ж своя, рідна.

Удача й на Печерську. Черга в вестибюлі велика, поліцай штовха і під боки, і межі плечі, виштовхає і в спину через двері так, що зариешся носом у сніг, але кому тільки підписати папір, то бере перекладачка. Підійшла до тієї, що вуже раз не пустила, і вона, не впізнавши мене, понесла сама наряд на оформлення і підпис.

Поки вона винесла його назад, я спостерігала, як можуть люди на рідній своїй землі, господарі її, губити найдорожче — людську гідність. Як може спотворити голод духовне ество окремих людей. Але не такий всевладний і переможець, як здається, бо боїться ж цього голодного натовпу в вестибюлі, боїться кожного будинку, що причаївся, кожного перехожого, думок якого йому не знати ніколи.

Боїться, бо знає, що топче насильницьким воєнним чоботом чужу землю, боїться, бо відчуває, що не зламати нашу державу, боїться, бо зіткнувся з армією народу, що рано чи пізно, а вижене його з своїх земель.

І поліцай виштовхає межі плечі того, хто облече його заслуженим поглядом, тому, що боїться презирства і зневаги свого народу, і перекладачки, багато одягнені і напахчені, запобігливо пурхають поверхами і випурхують до відвідувачів униз більше з удаваною певністю в силі своїх господарів, а справді — з притамованим страхом і непевністю, а цю непевність і страх погано приховують і коштовні сукні, і дорогі пахощі.

З Печерська не зійшла, а скотилась на Хрещатик. У «Київпаливі» почула коротке: увесь запас палива бере на облік німецький комісар, українським установам наряди не даватимуть. Це не здивувало, бо й прийшла за тим, щоб переконатись і більше не бити даремно ніг...

31-го січня.

Отже, я — реєстратор.

І не звичайний якийсь, а реєстратор народжень, шлюбів, усиновлень і смертей.

Стисло кажучи, реєстратор смертей, бо з усіх операцій тут переважає зараз лише ця.

Перші три дні праці реєструвала тільки смерть, і три дні була під враженням реєстрованого.

А попереду та ж реєстрація смертей. І скільки їх ще буде з наближенням весни?.. Чи не краще було б залишитись з тарілками? Здавалось би, що простіше: записати по даному стандарту відповіді на запитання, зареєструвати акт смерті і, забувши про написане, реєструвати далі.

Але це не так просто зробити.

Звичайні слова «Запис про смерть №...» викликають в уяві картини; короткий запис — уяву цілого життя; прізвище, ім'я, по батькові померлого — цільний образ, живий і конкретний...

Мимоволі піддаюся настроям і переживанням того, хто сповіщає, — «заявника», і не раз тремтять руки.

Під кінець робочого дня ладна була й себе зареєструвати, але коли вийшла з «смертельної», то відчула, що ще живу, і зраділа.

Приємно було дивитися на свіжі килими пухнатого снігу, дихати морозним повітрям, забути про всіх зареєстрованих у передчасній гибелі і чекати чогось несподіваного, щасливого...

Розмовляла з живими Михайлом Даниловичем і Пилипом Григоровичем, колегами по школі, з якими йти додому було по дорозі, і не вірила, що вже вільна, що йду додому, що мене ще не несуть. Але дома нові знайомі знову нагадали про себе. Чітко, виразно виникала в уяві стандартна форма запису про смерть з усіма відомостями про небіжчика, не потрібними нікому, перед очима виринали живі образи багатьох померлих передчасно громадян.

Ось гр-ка Осатюк. Йй лише 30 років. Виснаження використав туберкульоз і підкосив. Це ж мої роки. Знала вона

радощі в житті чи ждали вони її лише попереду? Дві війни і два голоди, як наслідок їх, вона вже знала. Очі її, молоді, прекрасні очі, блищать радістю життя і переслідують мене. Уявляю її в труні.

Потім себе замість неї. Але я ще, може, побачу весну, а вона... Уявляю те, що образливо і боляче уявити таким передчасним, і жону уяву геть, відводжу очі до вікна. Там, за ним, в саду, свіжі килими снігу, крутяться веселі сніжинки в повітрі...

А ось Мусатова Домна Федорівна. Цій 86 років. Повне, ласкаве, симпатичне обличчя бабусі з милою старечою усмішкою дивиться на мене, а примружені очі ніби хитро говорять:

— А ще б пожила, та бачите, що робиться...

Обличчя Костюка Кирила Єфремовича мені не знайоме: помер в жовтні, дружина здала паспорт в поліцію. Сьогодні вона брала в мене свідоцтво про смерть, так звану метрику, потрібну як документ.

Цей помер у 45 років, і уявляю його міцним красивим чоловічиною.

Мовчки, стиснувши міцно уста, щоб не розридатись, сиділа дружина його коло мене, чекаючи на документ. Оформляючи запис про смерть, я мовчки спостерігала за нею.

Коли віддавала їй готовий документ, то відчула себе чомусь ніби винною за цей папірець, написаний своєю рукою. А вона, беручи довідку про смерть, прошепотіла:

— Забути його не можу...

Чомусь була певна, що вона, як і її померлий чоловік, — лікар. Тоді спитала, чи є у неї діти.

— Син десь у наших...

І пішла потім швидко, рішуче.

Особливо крають серце діти. Родяться або мертві, або продихавши кілька годин, умирають. Тоді дві метрики зразу бере мати, бо у лиху годину доношувала вона дитину!

Ось Рора Іван, Шевелев Петрик, Гусь Вова, Петренко Гриць, Бондаренко Надія...

Дає мати довідку про народження і разом з нею довідку про смерть і просить:

— Назвіть, як хочете, уже однаково...

Або:

— Назвіть Вірою, бо хотіли, щоб була Віра... Так просив назвати чоловік, від'їжджаючи на фронт...

Коли спитала Олександра Михайловича, що писати в підпункті «віресповідання», він похмуро сказав:

— За німецьким наказом треба писати, що православне. Тому так і пишть. Померлі не протестуватимуть...

8-го лютого.

Три дні тому в газеті на першій сторінці з'явилась велика стаття «Невичерпні робочі ресурси прекрасної Німеччини», а на другий день на стінах будинків, на парканах і спеціально для цього поставлених щитах з'явилося оголошення про набір чоловічої робочої сили на працю в Німеччину — «запрошення» про добровільний від'їзд до «прекрасної Німеччини» чоловіків, віком від 18 до 45 років, що «працювали на мостах Дніпра» не менш місяця.

Щоб заманити, придумали й умову.

Значить, будуть брати силоміць.

Починаючи з позавчорашнього номера, газета на першій сторінці продовжує друкувати звернення до киян, запрошуючи добровільно допомагати німцям швидше довести війну до їхнього переможного кінця і нашої швидшої загибелі, обіцяючи для початку в нагороду буханку хліба, кільце ковбаси і децю гаряче в дорозі, а на місці — райські умови життя.

Дурнів і добровільних зрадників знайшлося небагато, але вони від'їхали вже першим ешелоном, про що зудить газета щодня.

Сьогодні і в нас, на Куренівці, на парканах з'явилися ці плакати-запрошення. Мама раненько зірвала ще свіже, змивши сліди мокрою ганчіркою, і втягла його в хату.

— Прочитайте,— каже схвильовано,— щось знову таке, як про Бабин Яр.

Коли ми, перелякані, ще не одягнені, кинулись з ліжка до великого квадратного з чужим запахом паперу і прочитали його мовчки очима, а потім і їй уже вголос, вона, збліднувши, промовила подумане й нами:

— Після чоловіків будуть гребти жінок.

Вперше в житті ми пошкодували, що ще молоді...

... Десята година ранку. Валить і валить сніг.

Цей тиждень знову мороз не спадав нижче 25°, а оце повалив сніг.

У дворі і на вулиці лежить він, відгорнений, величезними кучугурами, одягає дахи будинків в розкішні високі пу-

хові шапки. Тиждень сонце не визирає ні на хвилину. Десь позникали горобці, видохли, бідолахи, з голоду, померзли, і без них на вулиці сумно.

Цей тиждень вправлялася зразу робити лише перший, основний запис; два примірники дублікатів кожної операції робила потім, взявши додому на вечір реєстраційні книжки, бо не встигала: цілісний день щодня смерть сіпала і сіпала за двері, а з Кирилівської лікарні (імені Павлова) принесли для запису кілька сот смертей. Ще восени німці видушили душогубкою всіх хворих цієї лікарні і всіх полонених, що попадали в терапевтичний чи психіатричний корпуси. Щоб замести сліди злочину і видати на руки родичам, які стали розшукувати близьких, офіційний папірець про «законність смерті» чи «природну» смерть задушеного, німецький комендант нашого міста наказав всім лікарням оформити офіційно записи на задушених чадним газом в душогубках як на померлих від шизофренії чи артеріосклерозу.

Кожне «лікарське» свідоцтво про смерть наших людей, що перебували в день господарювання німецьких лікарів в цій лікарні, оформлене було на 102 чоловіка, з датою смерті в один день від однієї з двох «хвороб» — «шизофренії» або «артеріосклерозу».

Таких лікарських свідоцтв робітниця лікарні принесла мені зразу кілька і попросила оформити, не гаючись, бо принесе ще на оформлення пізніші смерті і носитиме щоденно.

Коли я, подивившись на ці «документи», підняла на неї запитально очі, вона звеліла мені «оформляти без жодних запитань», бо їй теж наказано «віддати без пояснень» і забрати готові метрики.

При цих «лікарських» свідоцтвах було кілька десятків паспортів. І коли їх розгортала, серце шматували радісні погляди юнаків, повні життя обличчя молодих людей, що закрили очі в німецькій душогубці. Було страшно хвилинами, бо здавалось, що не один промовив вголос, порушуючи тишу «смертельної» загсу:

— Хіба я шизофренік?

Світлий, розумний погляд очей багатьох з фотокартки паспорта протестував, коли писала, що помер від «артеріосклерозу»:

— Я від нього міг померти лише через шістдесят років...

На фотокартки в паспортах намагалась не дивитись, але з них до мене ніби озивались живі люди, і тоді здавалося,

що справжня шизофренія починається вже в мене. Відводи-ла очі до вікна, на кучугури снігу, а потім намагалась писа-ти без думок і уяви, механічно. Роботи в загсі багато, і мені трохи допомагає Олександр Михайлович. Придивляюсь нишком до нього; уже звикла до смертельного кольору його обличчя, страшного в синіх окулярах, і в душі міцніе пова-га: відчуваю інтуїтивно, що не любить він німців, адже і портрета «фюрера» уникає вішати. На нього я, здається, справила непогане враження, хоч, пам'ятаю, в перший день праці він мене суворо запитав:

— Ви вмієте сидіти на місці?

Працюю старанно, а прикута до столу смертями, висиджую цілий день, хоч і хочеться порухатись, метнутись на другий поверх, хоч бере нетерплячка познайомитись швидше з усіма відділами цієї установи, з усіма службовцями. Почуваю, що своєю старанністю і витриманістю подобаюся своєму начальникові, входжу в довіря; він двічі залишав на мене цілком все бюро. «Рухаюсь» досхочу після роботи, коли Олександр Михайлович піде додому. Уже познайоми-лась з деким, а дехто прозвав мене «веселим реєстратором».

Тиждень збіг швидко.

В особливо чорні і гіркі хвилини рятувало власне вміння в безнадії створити надію і — пісня. Це вона знімала обручі зі скронь, провітрювала душу і мозок. Одного разу, коли на хвилину відвела очі на білі кучугури за вікном, здалося раптом, що я в Пущі, у школі... Але Олександр Михайло-вич заскрипів пером, глянув синіми окулярами на восковім обличчі і розвіяв ілюзію... Сиджу й пишу, пишу й сиджу у загсі, не підводячи очей догори на стіну проти мого столу, щоб не наткнулись вони на жовто-блакитний тризубець — новий герб колоніальної України, придавленої окупантським чоботом, ще так недавно вільної і щасливої моєї Батьківщини. Він бруднить стіну, настирливо лізе в очі, коле в серце, і намагаюся уникати поглядом цієї стіни. Пишу дублікати зараз у себе в кімнаті за столом. Олександр Михайлович дозволив закінчити початі записи дома. Йому дуже важко працювати, від виснаження він більше дрімає за своїм сто-лом, а коли пише, то руки його дрижать і псують літери.

Мама повернулась знадвору з митарств:

— На базарі хоч голий біжи. Купила гороху і квасолі у Строцьких дома...

Причина цьому «хоч голий біжи» не сніги, а наказ штадткомісара про «тверді ціни» на неіснуючі «продукти

першої потреби» — вияв ще одного піклування «визволителів» «навіть у воєнний час».

Хлопчики, з двох боків держачи бабусю за спідницю, не відходять від неї ні на крок і скиглять, щоб варився швидше суп; мама заходилась коло «поників». У кухні димно, тягне відти воском, що ним вона маже сковороду, і здається, що по кутках у кімнатах розкладаються мерці.

З смертельним гулом, стискуючи нам серце в огидних пазурах відчаю, проносяться над будинком обмерзлі німецькі літаки, що випорожнили вже десь своє страховинне черево і повертаються, щоб знову його напхати.

Згасав би швидше і сьогоднішній день!

15-го лютого.

Посланці наші і з Старосілля повернулись ні з чим: кагати ще закриті, а транспорт на місці вони не розшукали. Порадившись, вирішили з Анастасією Михайлівною самі взятись за цей наряд: не пропадати ж і йому. Перед цим я два дні потратила на біганину для його остаточного оформлення — на оплату в «Київсоюзі» і на одержання перепустки в комендатурі на Печерську.

Позавчора увечері, повертаючись з Ново-Забарської, де шукала візників і де один з них мене запевнив, що домовиться також з кількома товаришами і вихопить всю картоплю по наряду, зустріла Олександра Корнійовича Дудченка, свого колишнього вчителя.

Його високу і струнку постать, розкішну сиву шевелюру волосся з-під шапки набакир помітила здаля і попростувала назустріч. Олександра Корнійовича, вчителя співів у п'ятому класі, ніде не промину: він був тоді один з улюблених моїх вчителів. Підбігла, щоб поскаржитись на свої митарства, а він, як завжди, тепло посміхаючись на диво молодими і красивими блакитними очима, потиснувши привітно руки, перервав мою розповідь таким несподіваним, що мені захотілось, підплигнувши, обняти його, як в дитинстві:

— Давайте зараз же всі свої шпаргалки, так і бути, вихоплю й вашу картоплю! Сьогодні з тих же кагатів привіз своєму колективу, транспорт звільнився, поки що в зборі. Вам щастить.

Живе Олександр Корнійович на цій же вулиці, і ми швиденько пішли до нього. Дома він перевірів, чи зі мною всі документи, забрав їх і сказав:

— Через день-два німці анулюють всі наряди на

картоплю. Їду туди зараз. Мушу встигнути добрати свою і вихопити вашу.

Дружина його запрошувала мене до чаю з посушеними цукровими буряками, але я полетіла до Анастасії Михайлівни; Олександр Корнійович, не гаючись, двинув зразу ж в Старосілля.

Транспорт він зібрав там же, колгоспівський, за частину картоплі.

Шкодную, що не відпросилась в Олександра Михайловича днів на два з загсу, що не рушила в село вдвох з Анастасією Михайлівною, а послали старенького вчителя і вчительку, як прозвала її про себе — «трагічну постать», і вони не зуміли стати на місці «оперативними».

В сьогоднішній газеті прочитала наказ про «ануляцію всіх нарядів, виданих українським установам».

Досиділися.

А може, Олександр Корнійович встиг вихопити картоплю до появи наказу в газеті?

Два дні тому Наталка й Маруся, взявши теплі штани Михайла й пару пошитих в майстерні черевиків, подалися кудись в «обмін». Мама сидить і вголос турбується: з чим вони повернуться, чи благополучно, чи встигнуть повернутись саме сьогодні, бо завтра ж на роботу, чи пощастить з обміном.

Дні тягнуться голодні, нудні, ненависні. Мовчки, стиснувши зуби, люто підгониш їх, щоб летіли, невольницькі, швидше у безвість.

Буде ж їм колись кінець, настане ж час, коли захочеться «зупинити мент», бо він стане знову прекрасним?

Смерті доймають. Немає спокою від них і вночі. Переживаю настрої героя новели Коцюбинського «Персона гра-та», хоч я тут ні в чому не винна і суб'єктивно, але кожен лиша щось про себе на згадку, кличе до помсти за передчасний кінець.

... На порозі з'являється з радісним криком Маринка:

— Вони ідуть, ідуть! Щось везуть!

Мама побігла, натягаючи по дорозі теплу кофту, за нею вилітаю я.

Справді: коло цегельні побачили Наталку і Марусю, у три погібелі зігнутих над санками. Таки везуть картоплю!

Обмін був щасливим. Наміняли аж три мішки, не пам'ятають, як на radoщах дотягли, не помічаючи втоми, як опинились на своїй вулиці, залишивши позаду довгий шлях.

Обоє збуджені, веселі. Зверху мішків прив'язана корзина з бутлем молока і буханцем хліба. Справжнього селянського хліба і молока, та ще в такій кількості! Радість охопила всіх. Почалась піднесена метушня, діти защебетали коло бутля з молоком, нюхали його; за хвилину в руках кожного опинилось по шматку хліба. Втомлені і безсилі, сестра з невісткою упали на стільці, а я вже з мамою втягла мішки в кухню.

Почались розповіді подробиць обміну. Були в Демидові. Зупинилися в Опанаса Опанасовича, нашого знайомого колгоспника, що не раз ночував до війни в нас, коли приїздив до Києва.

Наміняли в нього, останнє — у його сусідів, він же і повів до них у хату. Дружина Опанасова дуже привітно зустріла їх, нагодувала. Далі їхати вже не було для чого.

Мама заходилась варити картоплю. Маємо її аж три мішки. Які мізерні ранкові двадцять картоплин, роздобутих мамою «з-під поли», на базарі «твердих цін»! Голод відступив від дверей. Маринка каже, що він забіг у садок, як тільки побачив Наталку й Марусю. На вечерю, крім картоплі,— по чашці молока з хлібом.

Почувши про це, дітлахи підняли такий радісний лемент, що довелося нагримати на них.

Щоб не потонути у загальній метушні, пішла до Варвари Іванівни. Ходжу до неї часто і люблю ходити, а коли Галка в місті, то й ночую. Сьогоднішній вечір був вечором згадок і передбачень. Таких, які можна розкрити лише близькому і рідному колу людей.

Десята година. По вечері спала на думку фраза із новели Чехова: «Каштанка съела много, но не наелась, а только опьянела от еды...»

Каштанко, тисну тобі лапу!

Пригадалися діти: сьогодні вони не подолали своїх порцій і, здивовані, сміялись.

Наталка і Маруся сплять, як убиті. Засне тепер спокійно і мама: дома ті, хто повинен був бути вже дома, а завтра їй не потрібно шукати рятивні картоплини. Вона сонно бурчить на мене, щоб укладалась, а мені хочеться втомити себе, щоб не мучили думи.

Чи сьогодні дасть мені заснути спокійно «Запис про смерть №...»?

... Учора в управу підкинули хлопчика. Дитинчаті місяців вісім, загорнене в якесь лахміття. Пригадую худе і дуже

виголоділе личко, блакитні великі очі, русяву голівку, зелену плямочку ліків на лобику.

Плакало, бідне, за матір'ю, так гірко плакало! Цей плач відірвав мене від столу, і Олександр Михайлович, помітивши, що кручусь на стільці, дозволив піти подивитись.

Коли взяла його на руки, воно замовкло і довірливо витріщило на мене мокрі від сліз оченята. Притулила до грудей — усмінулось і показало два нижні зубики. Хтось з присутніх у коридорі (дитинча лежало під дверима кімнати інспекторів пропаганди й освіти) пожартував з мене:

— Ой, чи не ви його мати, що так горнетесь до вас?

А хлопчик з моїх рук справді не хотів ні до кого йти. Зробила на руках «гоп-гоп» — засміявсь, заспівала йому «котка» — примружив оченята і задрімав. Мені спало на думку забрати його собі. Але в нас уже ж є троє. Що скаже мама, Михайло? Маринка з дня народження майже моя й так. Від вагань визволив мене Олександр Михайлович, що прийшов кликати, бо забарилась. Хлопчика технічка готувалась нести в місто, в будинок підкидьків. Голова звелів зареєструвати. Записала в метриці: Знайденко Іван Павлович.

Івасика Знайденка побачила ще раз, коли технічка зайшла з ним по документ до нас, і я на прощання потихеньку від Олександра Михайловича поцілувала його в щічку.

Невже у мене ніколи не буде сина?

Образ живого Івасика витіснили з-перед очей в той день мертві дітлахи, що торсали цілий день двері. Зареєструвала їх шестеро, і у всіх була однакова причина передчасної смерті: слабкість при народженні або загальне виснаження після нього, читай: голод, відсутність у матері молока.

Народжень учора було двоє, а всі зареєстровані діти, живі і мертві, були безбатченки: батько «убитий на війні», «хто його зна де», «загинув у полоні».

Щоб прогнати до ранку з очей «Запис про смерть №...», пригадую личко Івасика і оченята його тоді, коли робила йому «гоп-гоп» або співала «котка», зелену плямку ліків на лобику...

22-го лютого.

Олександр Корнійович вихопив картоплю!

Мама перебирає зараз одержану мною «пайку» в маленькій кімнатці і ласкаво бурмотить щось, не вірячи власним очам, щаслива.

Щасливий картопляним щастям весь колектив учителів, вся наша сім'я, а вівторок минулого тижня я запам'ятаю на все життя.

Вранці цього дня, роблячи дублікати «Записів про смерть №...», гірко мучилась каяттям, навіщо знову викинула гроші на другий наряд, певна, що й він лопнув.

Оплату цього наряду зробила з власної ініціативи, радитись з товаришами, що вже розійшлись по різних роботах, не було часу, діяти потрібно було рішуче й негайно; частина колективних грошей залишилась ще в мене від неодержаного наряду на дрова, частину з Анастасією Михайлівною доклали своїх, і наряд — в 2400 крб. — був оплачений.

Почуття відповідальності за викинені марно гроші мучило, хотілось завити над дублікатами, що роблю їх, використовуючи час, коли смерті не сіпають за двері, аж тут раптом швиденько зайшла до мене в «смертельну» радісно схвильована Варвара Іванівна, зачислена, як і Олександр Корнійович, до колективу так званої школи № 29 (наша до війни школа № 16), і, нахилившись, прошепотіла:

— Дудченко приїхав, добрав і нашу, привіз і вашу картоплю!

Шепіт її почув Олександр Михайлович і радісно підвівся з-за столу: це стосувалось і його, бо за дозвіл на біганину включила і його в список, місце знайшлося, дехто аж до кінця війни вибрався в село.

Не встигши спитати дозволу, побігла з нею, залишивши все, як було, на столі.

Олександр Корнійович з колоною підвід і візниками чекав на мене коло нашого двору. Порадившись з ним, вирішили зсіпати картоплю у нас, в порожній Марусиній квартирі, де мама зараз же затопила груби, а я негайно викликала Анастасію Михайлівну і завгоспа школи, якому й передала ключ. В помічниці завгосп вибрав собі маму, і вдвох вони поїхали з санками добувати вагівницю, а я пішла знову в загс.

Незважаючи на гарячку (одержували і везли картоплю вночі, Олександр Корнійович ще мусив «підмогоричити» візників, поспішав), картопля була привезена справді «похазяйському»: мішки повнісінькі, дбайливо закутані в сіно, складені як слід, що не сховалось від маминого ока. На мамине «молодець» він скромно відповів усміхаючись:

— Там же всі свої люди.

Два дні завгосп з мамою трудилися «в поті чола»: насипали, важили, вантажили вчителям на саночки. Дехто з моїх товаришів уже так захарчувався, що не міг пересунути й мішка, дехто з радощів опустив руки.

25-го лютого.

Не сподіваючись одержати картоплю по наряду, кілька днів тому назад відрядили Наталку в обмін: час в неї є, вона безробітна, бо шевська майстерня перейшла цілком у відання німців і в ній залишили лише спеціалістів. На посаду комірника сестра не погодилась: на цій посаді розстріл цілком можливий, хай-но щось зникне з комори.

Ходитиме поки що по селах, а там видно буде, що далі їй робити. Два дні тому вона привезла мішок картоплі, два вінки цибулі, хлібину, кислі у головках капусти, але перевлякала нас на смерть: дотягнувши до хвіртки сани, впала зверху клунків, стогне і ридає так, що ми, обімлілі, кинулись до неї. Ридала ж вона за молоком, що розбилось тоді, коли, шуткуючи, підбив санки легковою машиною німецький офіцер, на залицяння якого вона не відповіла; ці сани вдарили її ззаду,

Ледве заспокоїли бідолаху.

Два дні спить спокійно, не стогне. Хай молоком і окошиться!

Очунявши, збирається, поки санна дорога, знову в Демидів, а відти з дядьком Опанасом в Литвинівку, де щонеділі ярмарок і можна купити дещо й за гроші.

Мама мріє про волове сало.

Наталка і мама, тихо погомонівши, заснули, тільки я «мов окаянна». Згадки і думки обступили, і прощай тепер, ніченько!

... П'ята ранку. Засинаю камінним сном, але і крізь нього чую, як чмихає паровоз на товарній залізниці, що недалеко, і свердлить сонний мозок: «О-ох, і я у чужаків, у чу-жа-жа-ків, чуж, чух... чух... чуж...»

6-го березня.

У надії на краще підгониш дні, і не шкода, що летять вони, гіркі і тяжкі, лихі і тривожні.

Добре, що влаштувалась на роботу. Зарплата мізерна, робота гнітюча, але день організований нею, і від цього трохи легше.

Бувають хвилини, коли удається читати. Перечитую

А. Толстого «Хождение по мукам», п'єси М. Горького. Читання заспокоює, забуваєш про все. Читає у вільні хвилини і Олександр Михайлович. До мене він все більше звикає і прив'язується, працюємо дружно, часто він щиро дивується моїй «чудовій вдачі», «прекрасному і життєрадісному характерові»; уже не бурчить за рухливість. Останні дні «мій старенький» і сам повеселішав. Яюсь тихо підспівував: підхарчувавсь, «виручила» картопля, а я і тепер його не забуваю: ношу йому з дому «поники», видурюю у Галини Опанасівни для нього два обіди.

— Не реєстратор, а скарб, — каже мені, жартуючи, частенько.

П'ята година дня. Робочий день сьогодні закінчивсь спокійно: тільки тричі за двері сіпонула смерть, було два народження.

Мама відгортає сніг. Надворі другий день мете і крутить, крутить і віє буран. Зима здається з боєм, але таки здається. Коли стихає буран, визирає сонечко.

До вечора воно ще вигляне; другий день надвечір визирає. Погода під мій настрій: буває, злюсь, нервую, лютую, а потім, під час кульмінації душевної бурі, завершує все ніжна і тужлива, весела чи задьориста пісня.

Пісня для мене зараз — чудодійні ліки. Нею зміцнюю надії, розважаю себе в цій тюрмі, до неї вдаюсь в найгіркіші хвилини відчаю; навіть і в голод вона «засмажує» мені «нискодими».

Тиждень збіг швидко.

У місто не ходжу. Менше бачу руїн, не зустрічаю на вулиці сіро-зелених шинелей, уникаю читати газету — і зберігаю спокій.

Одержала «пайок»: 10 кіло цукрових буряків, 4 кіло так званого повидла, 100 гр. ковбаси і 100 гр. холодцю. Буряки посушили. Вийшло «німецьке печення», як прозвали його діти. Для дорослих — «ерзац» цукру. Одержане повидло — буряковий жом (сік забрали німці для патоки собі) — підозрілого кольору.

Коли несла, шматочок упав на мостову. Нахилилась підняти і розгубилась: на брукові валялось чимало таких же мерзлих шматочків. Підняла той, що здався моїм. Мама дома роздивилась:

— Чи ти бач! Повидло з кізяків!

Насміялись, хотіли викинути геть цей жом, але діти не дали, їдять і скиглять за ним цілий день.

Мама довго думала, як розділити на сімох ковбасу і холодець, і лизнули всі, щоб не забути, що на світі буває і вона, і він.

Буряків дали не всім однаково: кому 10, а кому 20—50 кіло.

Пішли з Зінаїдою Опанасівною до пана Батрака, замісника голови, спитати з цікавості, чому це так, він витріщивсь на нас і, заїкаючись, сказав:

— Ви наївні обоє. Хто це вам сказав, що зараз всі рівні? Ви повинні знати, що є солдати і офіцери. Скільки ви одержуєте? — звернувся до мене.

— 400 крб.! — відповідаю.

— А вона скільки? — показує на Зіну.

— Теж 400.

— Ну, а я — 1200 крб. Зрозуміло? С-с-с-о-о-о-лдат і о-о-о-о-фі-і-і-цер однаково ри-и-и-зику-у-ють життям, а одержують не о-о-о-днаково!

Перезирнувшись, ми вибачились і, щоб не ризикувати посадою, швидше зникли з-перед «ясних очей «пана».

Він же «офіцер» у переможців, а ми всього лиш полонені солдати.

На східцях, не стримуючись, насміялись до сліз: пан Батрак до всього ще й глухий, не почує. Ці «пани» до всього глухі.

8-го березня.

Думала, нудним і тоскним, самотнім і сірим сконає і сьогоднішній день, але надвечір несподівано з'явився... Андрій! Тим приємніша зустріч, чим несподіваніша. Уже й не чекала, бо думала, що надовго подався в село.

— Вітаю, вітаю. Сьогодні ж свято ваше, жіноче. Чимось відзначила ти його? — тиснучи руки, почав він.— Як ся маєш взагалі, поетична офіціантко? — по-дружньому іронізує і радує мене своїм настроєм.

— Уже не офіціантка, а реєстраторка смертей,— відповідаю сумно.— І не шуткуй недоречно, бо...

— Знаю, знаю, розсердишся. Ну, вибач, не знав... Але і професії ти собі вибираєш, аж ніяк не під характер.— Андрій співчутливо дивиться на мене крізь скельця окулярів, а потім продовжує:

— Ну, не хмурся, не хмурся, розповідай...

Гумор, піднесений настрій Андрія передаються швидко й мені, і я, не ховаючи далі радості його бачити, поділитись

наболілим, почала розповідь про тяжкі і відрадні події на Куренівці в останні дні.

Андрій, роздягнувшись і зручно усівшись на запрошення, уважно слухав. По очах його бачила, що скаже і мені щось цікаве, що в розповіді моїй піймав щось потрібне і цінне для себе, що схвалює окремі мої міркування.

Сміявся, коли розповіла, як «через голову» одержала призначення, з глухого Батрака і його «теорії» про «офіцерів і солдатів», з «повидла».

— Те, що ти почула вже,— правда: від Москви німців таки одігнали і далеко, знаю я це з офіціальних джерел, Оксано.

Радість починає крутити мною, не всиджу на місці, і Андрій садовить мене коло себе й запитує:

— Скажи, як ти висиджуєш за столом цілий день, реєстраторко? Чому не оживають під твоїм пером мертві?

По кутках тихо граються хлопчики. Марися десь з санками надворі. Останні порозходились по сусідах. Нашій розмові не заважає ніхто.

Андрій зацікавивсь окремими деталями запису померлого, документами, що їх вимагають при реєстрації, і тим, куди їх потім дівають по запису, книжкою дублікатів народжень і всиновлень.

— Як у вас зараз з паспортизацією?

— Уже почали приписку.

— Почалась і в нас. Я приписався і в Києві, бо сюди іноді буду з'являтися.

Поки зібрався наш «веселий гурт», Андрій встиг розповісти про те, що в нього є «нового» відтоді, як ми бачились з ним того морозного дня.

Брата він розшукав за кілька днів: Федір, забракований військовою комісією, був надісланий партійним комітетом на іншу роботу, а в дні відступу Червоної Армії з Києва — залишений як комуніст в підпіллі спершу в Києві, а потім — перекинений в Київську область. Дружина його з сином встигла евакуюватись в Казахстан. В розшукові Федора Андрієві просто пощастило: допоміг один з товаришів, бо Федір проживав у Києві під іншим прізвиськом і змінив стару адресу. Зустріч з Андрієм для Федора була несподіваною.

Через кілька днів після побачення з братом Андрій був відряджений ним в одне із сіл під Києвом.

— До тебе так і не встиг зайти: поспішав. Зараз пробу-

ду в Києві кілька день, а потім знову повертаюсь до Федора.

Андрій розповів про господарювання окупантів по селах, про притамовані настрої села, про примусову вербовку колхозників у Німеччину, що вже почалась.

— Через короткий час посилиться це «добровільне надсилання» нашого населення до «прекрасної» і з Києва, перевірка паспортів і приписка прискорені даремне. Не попасти б і собі десь з вулиці на аркан, хоч і володію досконало німецькою мовою, а в кишені маю непогані документи... Ну, не смутній,— помітив він, як погасли в мене радісні вогники в очах,— не смутній, Оксаночко, бо справи вже не такі погані, від Москви навалу одігнали...

Розмову нашу далі перервали: прийшла мама, Наталка, за ними — Маруся, за нею — Маринка з сільськими; за вікнами згустились сутінки.

Андрія зустріли здивовано-радісними вигуками: бачили давно, побачити не сподівались.

Засвітили каганці, сіли гуртом вечеряти. Діти за вечерею розважали Андрія своєю ненаситністю. По вечері хлопчики спитали в нього:

— Ви полонений дядя? Будете у нас жити?

І розсмішили всіх і його, а нам довелося розповісти Андрієві про «полонених дядь».

А коли всі полягали спати, коли сіла з Андрієм у кухні на тапчані коло теплої груби, він сказав, в якій справі зайшов до мене...

— Збирай, Оксано, потроху надійних людей, будемо організовувати групу народного опору.

Постелила йому в кухні на цьому ж тапчані. В кімнатах тепло, аж душно. У своїй маленькій, де сплю з Маринкою, відкрила на хвилину квартиру і сіла писати.

... Розповісти Андрієві про щоденник?

Та ще встигну.

Незручно зараз: спить, а я про нього пишу.

12-го березня.

Учора Андрій пішов. Наговоритися і обміркувати задумане встигли, дарма що бачилися лише увечері: вдень я була на роботі, а він зранку відходив. На Куренівці і в Пуші мав свої справи. Ці дні в загсі була сама, Олександр Михайлович ще хворий, і Андрій позавчора прийшов до мене,

зацікавлений метриками і процесом запису основних чотирьох актів. Перечитуючи інструкції, зауважив:

— А ти таки догадлива. Тут справді є чимало щілин для обходу цих «законів». Намагайся ввійти в повне довіря свого керівника. А нам з Федором будеш, бачу, потрібна.

Відібрав собі кілька паспортів померлих з числа зданих Кирилівською лікарнею, що їх можна не заносити в реєстр.

Помітивши на стіні жовто-блакитний тризубець, усміхнувся:

— Ще не зняли? Знімуть скоро, бо познімали всюди. На Куренівку негласний наказ запізнився. А як уникла печепити «фюрера?»

— Був і тут здоровенний, та забрали у відділ праці. Там хтось такого ж роздер звечора, і Олександр Михайлович охоче віддав призначеного для нашого бюро.

Смертних записів в той день було кілька, народжень— жодного, і я була майже вільна. Дублікати робити не хотілось, розмова з Андрієм зміцнювала настрій, їй не заважав ніхто.

Коли передивлявся метрики зареєстрованих із Кирилівської лікарні, задушених в душоубуді чадним газом полонених і хворих, руки у нього тремтіли... Мовчали. Після довгої гнітючої мовчанки співчутливо сказав:

— Да. Робота в тебе нелегка. Не спиться тобі марно. Механічно записів таких не зробиш...

Андрій перегорвав останню книжку, як раптом на одному із записів скрикнув:

— Павло!

Не вірячи, він зняв і протер окуляри, ширше розплющив очі. Чи цей листочок не омана? Як це? Павло? Він же недавно був з ним, тікали ж разом, раділи щасливій можливості, видерлись з могили тоді, коли вже в ній були! Павлуша, що радісно сміявся, прощаючись,— мертвий?.. Павлуша, в якого був обдуманий план втечі до своїх,— мертвий?!

Зірвавшись з місця, заметався в кімнатці, гнівно дивлячись на мене, ніби саме я є кат, бо моїм же почерком написано і дороге йому прізвище, й ім'я, і невмолимо вірно подані інші відомості.

А потім знесило сів і якимось зразу зів'яв.

— Так... Попав, значить, вдруге в полон по дорозі...

Хтось до мене зайшов, пам'ятаю, з якоюсь реєстрацією,

і Андрій, закривши очі і ховаючи їх під скельцями окулярів, відвернувся до вікна.

Андрій учора пішов, і день сьогодні згас знову, безнадійно і тоскно...

Щось десь робиться, а ти нічого не знаєш. Якись же зміни є в цьому тяжкому статус кво, закам'яніти на місці події не можуть,— ти ж ні про що не чуєш. Люди ходять і мовчать, чогось ждуть, обличчя стривожені, в очах чекання нових нещасть. Сьогодні особливо якось цілий день нишком стелеться шепіт про поголовний вивіз до Німеччини всього працездатного населення.

Газета ці дні підготовлює і підсолоджує нову отруту.

А від Москви їх таки одігнали, це незаперечний факт, вже нишком всі про це говорять. І втрати в німців величезні.

18-го березня.

... Одна жінка, реєструючи в мене народження сина, подивилась мені у вічі і на репліку: «Хай росте здоровий, щоб ворогів бити!» відповіла:

— А їм дають гарту. Чули? Уже вся Московська область очищена нашою армією від фашистської погані.

Затаюю дихання і хочу ще раз почути те ж. А може, ця жінка, як і я, просто вголос промовила те, що в думці бажане, щоб на людях, власним голосом переконати себе в цьому?

— А як ви про це знаєте?

— Чоловікові приніс один його товариш, що втік з полсну, нашу газету за січень цього року.

— Ось якби побачити її...

— Там з неї стала вата: зачитали.

Подивилась мені у вічі ще пильніше... Жадібний і широкий погляд переконав її в моїй порядності, в єдності думки, в тому, що такі слова зараз мусять падати тільки на спід душі, і вона не стерпіла:

— Нашим би тільки не пустити їх далі — ні до Москви, ні в обхід, нашим би тільки почати їх бити, гнати, а там...

— Наступ нашої армії розгорнеться, територія наша їх дожере...

— А може, наша армія вже розпочала й наступ? Ми ж нічого не знаємо.

— Оце й найтяжче...

— А ждати радісних змін ще довго доведеться.

— І натерпітися всього.

Чоловік її зараз дома, але волів би бути в самому пеклі бою. Оце відкручується від мостів, а як відкрутитись від Німеччини? Поки що об'яви про добровільне зголошення, значить, будуть брати скоро силоміць.

— Але думає відкрутитись. Міркують удвох з товаришем по заводу над тим, що далі робити,— шепоче мені, ніби хтось міг нас почути в кімнаті, де ми були тільки вдвох. Одержавши метрику, вона пішла, пообіцявши ще зайти, як тільки що почує радісне.

Настрій сьогодні змінився по природі: цілий день було сонце, і реєструвала лише народження.

Та й зміни таки є, та й крутиться ж земля, і мовчать не всі і знають дещо!

20-го березня.

Сьогодні «поховала» живу людину.

Олександра Михайловича не було в бюро цілий день, захворів знову, і Петро Митрофанович Васильєв, завгосп управи, піймавши хвилину, коли була сама, прийшов до мене.

Петра Митрофановича знаю давно, це мій недалекий сусід, вже немолодий чоловік; знає його добре і сестра, бо працювала з ним до цього лиха, окупації, на авторемонтному заводі.

Зайшовши в бюро, привітався, а потім, після недовгої паузи, просто, без жодної передмови, сказав:

— До вас зараз звернеться мати одного комуніста. Ви не злякаєтесь допомогти їй?

— Як саме? — запитую і відразу ж додаю: — Я не з лякливих.

Петро Митрофанович подививсь пильніше мені в очі, а потім, підійшовши ближче до столика, за яким сиділа, тихо сказав:

— Я це відчуваю, а з деяких фактів і знаю. Справа ось яка: реєструючи смерть одного з її синів, який, вирвавшись з табору, помер ще в жовтні, запишіть в метриці про смерть не Георгія, а Григорія Платоновича Сергієнко. У лікарській довідці стоять лише ініціали, і це легко зробити, якщо не вимагати паспорта. Саме його ви в неї й не вимагайте.

— Добре, це можна зробити. У померлого військового паспорта може й не бути. Підстава запису — довідка лікаря. Загсу у жовтні ще не було. Запізнення з реєстрацією не підозріє. А для чого їй ця зміна імен?

— Брати обоє опинилися в оточенні. Георгій — в полоні, Григорій — уникнув табору. Навідався до матері він пізніше, вже після смерті брата, таємно від сусідів, бо гестапо полювало за ним, натрапивши на слід підпілля, яке дивенько вислизнуло з-під самого носа у нього. Матері спокою й досі нема: де син та й годі! Вона одне каже: помер Григорій, що саме він повернувся з табору, а про Георгія — не знає й де він, воює чи загинув. А оце слідчий став вимагати метрику про смерть Григорія, очевидячки, щоб закрити на нього справу.

— Хай заходить стара, запишу, як просить...

Петро Митрофанович вийшов, а до столу підійшла невелика на зріст старенька жінка, просто і чисто одягнена, повненька і з таким привабливим ласкавим обличчям, з такими ще дивно гарними блакитними променистими очима, з такою рідною усмішкою, що я підвелась їй назустріч і поспішила вклонитись перша. Сідаючи на запрошення коло столу, мовчки подивилась на мене і подала довідку про смерть Георгія, що помер, зі слів матері, на 26 році життя. Я теж мовчки стала оформляти запис. Як тільки вивела в книзі прізвище, вона покvapливо нагадала мені:

— Григорій Платонович, помер на тридцять четвертому році життя від запалення легенів... — і я помітила, як під густими світлими віями спалахнули гнівними вогниками її очі, як змінився їх вираз, а у куточках вуст виникли зразу дві глибокі уперті рисочки.

— Один помер, за другим полювали. А знайти не вдалося. Заспокоються. Витерпіла й допити їхні. Потрібно буде — витерплю ще, — не залякають...

Коли метрика була виписана, мати розписалася в книзі записів про смерть, а тоді сказала мені:

— Спасибі тобі, дочко. Старого твого начальника не знаю. Чекала, щоб була ти сама. Допоміг і Петрусь, спасибі і йому, — а тоді, щось уявивши своє, продовжила: — Тепер хай гестапо Гриця пошукає! А він ще до матері навідається неодмінно...

І обличчя її зробилось знову таким привітним і ласкавим, а очі стали такими гарними і променистими, а на обличчі з'явилась така знайома рідна усмішка, що на серці в мене стало легко, радісно, і потім довго стояв перед очима образ старенької жінки.

Надвечір, заставши мене в бюро знову одну, Петро Митрофанович сказав:

— Тепер я з вами познайомивсь ближче. Не знаєте, скоро Борис повернеться з села?

Відповіла, що скоро. Про це мені казала «бабуся Паша», мати його.

23-го березня.

Сутінки впали зненацька: запрацювалась. Цілий день сіпала і сіпала за двері смерть, а два дні тому Кирилівська лікарня принесла знову списки на триста душ — з тих, задушених. Стисла серце в кулак і реєструю, не розгинаючи спину. Не помічаю, як згасає день за днем. І рада, що згасають дні.

В бюро у мене гамірно й людно. На дивані щебетливим гуртом усілись Зіна, Зоя, Нюся, Люся,— молодь, що працює в фінансовому відділі, в картковому бюро, у відділі так званої суспільної опіки, серед них і Альоша, мій ровесник, товариш шкільних років. Роботу скінчила, розмова присутніх не заважає, складаю книжки до шафи, прибираю на столі і слухаю їх розповіді про бачене і чує, які несуть мені охоче в загс.

З багатьма з них уже здружилась, і коли сама, то не один забігає нишком, а по роботі, в сутінках, люблять збиратись принишклим гуртком на дивані і просять:

— Розкажіть щось про школу.

Часто запитують:

— Були сьогодні у вас шлюби?

Бо шлюбів досі все нема.

Олександр Михайлович працював до обіду, а потім пішов додому, відчувши себе погано.

Ото було б мені за цей галас у загсі! Нюся і Зоя були вчора в опері.

Напередодні в управі давали всім квитки на свято ювілею — відзначення сторіччя з дня народження М. В. Лисенка, нашого українського композитора, якого німецькі загартники при допомозі своїх підлабузників тягнуть мертвого за волосся до себе, щоб довести необхідність дружби українського і німецького народу, яка вже, мов, тягнеться сторіччями...

Вступне слово робив голова міста Форостівський, а доповідь про життя і діяльність композитора — якийсь «пан» Музиченко.

І один, і другий намагались прилюдно довести, що саме завдячуючи дружбі з німецьким народом (мало не з фаши-

стами!) Лисенко і став Лисенком, українським композитором.

Зоя сміється. Ото б вона не знала Лисенка, два роки вивчаючи історію музики!

— А після біографії композитора, розказаної тремтячим голосом з остраху, щоб не сказати чогось, що не сподобалось би німецькому контролю, доповідач почав одверто агітувати за допомогу німецьким збройним силам на місцях, за добровільне зголошення до «прекрасної Німеччини», за спільні зусилля в ім'я перемоги німців над нами.

— Але тільки почав він агітувати, як публіка потихеньку почала залишати місця і зникати. Озираюсь,— продовжувала Зоя,— аж я майже одна залишилась в оточенні німецьких солдатів.

— Як це — «в оточенні німецьких солдатів»? — перелякано запитує Люся.

— Та в театр потім посунули німці, я спершу їх не помітила...

Програма урочистого святкування була на двох мовах— німецькій і українській. Перша сторінка — німецька, орнамент навколо портрета композитора теж німецький, а вже друга сторінка, унтер андерем (між іншим) українська.

Зоя витягає програму, що зберегла. Беру в руки, — і серце пече образа за улюбленого композитора. Лисенко і окупанти, Лисенко і нацизм — що спільного?

Концерт цей організований Форостівським не даремне: він потрібен німцям, щоб підготувати населення до майбутніх мобілізацій, щоб створити уяву про перемогу «непереможних збройних», щоб посіяти безнадію в повернення всього свого, радянського...

Сутінки густішають, минає година по роботі; в гурті тепліше, розходитись не хочеться. Сідаю й собі всередину. Зоя просить: «Продекламуйте щось або розкажіть якусь згадку!» Вона сумує за десятим класом музичної школи, який би зараз оце кінчала.

Поверталися з Зіною в піднесенім настрої. Обличчя наших пашіли, і густа сітка волохатих сніжин приємно прохолоджувала. Сніжок падав і падав. М'який, лапятий, білими пелюстками березневих квіток.

29-го березня.

Посилилась «мобілізація» до «прекрасної», щобто забирають уже силоміць, за допомогою поліції, безробітних чоловіків, безробітних і бездітних жінок, молодь.

Міська управа заради цих вловів і полювань, що розпочалися, працює і в неділю.

Куренівська — залишає чергового коло телефону до четвертої години дня на випадок надіслання якоїсь термінової телефонограми. Учора голова, викликавши мене, повідомив особисто під власноручний підпис, що чергова за списком і що про це вже знаю.

Зараз сиджу і чергую.

• Сонце блисне і сховається, і небо знову висне над головою, хмуриє, чорне від снігових хмар, пригнічуюче, а в ньому з остогидлим гудінням проносяться ворожі літаки. Дивлюсь і ненавиджу небо, яке лише рік тому любила за бездонну світлу синь, за сонце, своє сонце, за спокій, за ніжний вуркіт своїх літаків, за неосяжний простір, за подібність до моря...

Березень кінчається, а початку весни ще й не видно: безперестану мете й мете снігом. Деревата потонули в ньому, дахи і електричні стовпи в здоровенних шапках. Вдень, коли визирає хвилинами сонце, — підтане, надвечір — підмерзне; підмерзлі річечки засипле знову кучугурами снігу, в який легко провалитись і намочити ноги.

Кілька день уже бореться весна, ніжна, в перших подихах потеплілого вітру і ласкавих блисках золотих променів сонця, з міцною ще зимою, що, намагаючись продержатись, повладарювати, закидає її снігами, прагне звалити вітрами і лютує в безсилій злості.

— Біля телефону?

Мовчанка. І пустоці вітру надворі. Заплутався він в електричних дратах і сердиться, скигить.

А за вікном така густа сітка веселих волохатих сніжин, що втриматись важко, і я сміюсь до них. Хай танцюють: дсвго їм не влезати.

Телефон, що оце коло нього чергую, в кабінеті голови — великій світлій затишній кімнаті. Ліва стіна її виходить на скляну веранду (другий поверх), в кімнаті двоє скляних дверей і два вікна; вповдовж її стоять кілька тумбочок з пальмами, м'яких стільців, книжкових шаф, порожніх і тому непотрібних, красивий новий диван з художньою різьбою.

Права стіна виходить в садок, в ній — п'ять вікон; впо-
довж — письмовий стіл (сиджу зараз за ним), тумбочки з
пальмами в кутку, прямо — бюст Тараса: від стримуваної
сили злегка нахилена горда голова; плечі могутні (в пер-
спективу), погляд гострий, суворий, ніби чую:

...вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою, злою кров'ю
Волю окропіте...

Тому, що не відводжу очей від нього, що пильно вдивляю-
сь в риси знайомого і рідного обличчя, воно здаля ніби
оживає, усміхається мені...

Якби йому, живому, попалась була сучасна редакція
«Нового українського слова»!

Вповдовж стіни проти вхідних дверей — столик з телефо-
ном, знову тумбочки з квітами, стільці. На самій стіні —
кілька схем подальшого закабалення окупованих областей,
детальний план нашого міста з усіма вулицями, назви яких
поспішили замінити, ніби це вже щось може змінити, і ве-
личезний на весь зріст портрет, від якого відводжу очі: гид-
ко з ним, хочеться кинутись на нього з кулаками, подерти
на найдрібніші шматочки. Він — втілення передчасних смер-
тей людей у всьому світі, втілення крові, воєн, голоду, руїн.

Тарас уперто дивиться в куток, а він — під козирок; по-
глядам обох не зійтися ніколи, а Тараса, як на сміх, тулять
сюди ж, ображаючи пам'ять поета.

Ще так недавно в кімнатах цього будинку весело щебе-
тали наші діти. Вся управа — дитячі ясла до війни. Будинок
великий, двоповерховий, світлий, він виходив в садок су-
цільних троянд і утопав в кущах дорогих квітів.

На деяких кабінетах і досі поруч нових написів старі міц-
ні таблички: «повзунковий відділ», «старша група», «серед-
ня група», «іграшковий», «музикальна» і ін.

Наприклад, «фінансовий відділ» — «повзунковий»; так
званий «юрисконсульт» — «іграшковий»; моє «бюро мет-
рик» — «музикальна»...

Іноді не лише гірко, а й смішно, коли чуєш:

— Де тут гроші деруть за корів, коней і собак?

— У повзунках. Ідіть ось сюди...

Сиріт підкидають саме під управу, адресуючи голові.
Учора знову підібрали хлопчика Сашу Б., 1940 р. народжен-
ня. Записка була при ньому лаконічна: «Батько загинув,

матір скосив туберкульоз. «Визволили» — то годуйте, він з цих ясел...»

Третя година.

Читала, дивилася у вікно, думала, співала, писала, і знову читала, а ще тільки третя. До четвертої термінової телефонограми записувати не довелось, і точно о четвертій я зникла з цієї неприємної і чужої кімнати.

5-го квітня.

Зима починає здаватись.

Два дні мережать вулиці веселі потоки і вуркотливі річечки галої води, що мчать кудись в одному напрямку звідусіль.

Сьогодні сонце, яскраве і тепле, вже зранку розчистило небо до такої ніжної блакиті, що від неї не відведеш очей, а річечки і потоки так задзюркотіли, що в кімнатах не всидиш.

З нашого саду на вулицю мчать, кумедно поспішаючи до великого потоку, кілька тоненьких ручайків; мама пробігла їм зручніший напрямок і відчинила хвіртку навстіж, підперши її.

На проталинах в саду з-під мокрої землі висунулись кущиками яскраві жовті голівки квіток мати-мачухи, а під сонцем на дошках паркана почали свою «муштру» «червоні козаки» — перші весняні жуки, прозвані так дітьми за червоний з чорними крапинками на спинках колір. Проспавши цієї весни під глибокими снігами довше, ніж звичайно, розплющують сині очі проліски і в нашому саду, завезені мною кілька років тому з Пущі. Перший день весни розбуркав мрії, підняв нам настрій, зміцнив надію вижити; життєдайне весняне сонце розсіяло затамовану тривогу: невже щось трапилось в дорозі непоправне з Наталкою? Четвертий день нема її з «обміну», а подалась аж за Хабне, далеченько, за борошном.

Мама почала і сьогоднішній день бідканням, ми з Марусею її заспокоюємо: дорога розповзлась, тому й затрималась, з саночками важко добиратись; може, шукає можливості влаштуватись десь на машину, якщо добула чого?

Маринка, прокинувшись, перебралась до мене в ліжко і вчила віршик «Пролісок». Улюблений мною ще з дитинства, він спадає мені мимоволі на пам'ять щороку і завжди радує: «В лесу, где березки столпились гурьбой, подснежника глянул глазок голубой. Сперва понемножку зеленую выставил

ножку, потом, потянувшись из всех своих маленьких сил, он тихо спросил: «Я вижу, погода теплая и ясная. Скажите, ведь правда, что это весна?»

Забула вже його автора, але віршик запам'ятався мені разом із пушкінським «Гонимы вешними лучами» ще з дитячої хрестоматії тих літ, яку, навчившись читати під гуркіт гармат громадянської війни, вивчила в третьому класі майже всю напам'ять.

«Пролісок» сподобався й Марині, і вона щебетала його, аж поки не понесла на сонце ляльку, що «стала така бліда в кімнаті за зиму, аж страшно на неї дивитись».

Діти сьогодні надворі цілий день то коло паркана у дворі спостерігають на його дошках рух живого ланцюжка «червоних козаків». Хлопчиків пильнує Маруся, і мама спокійно пораяється коло плити.

Тягне й мене на сонце. Кілька разів виходила на східці. Хотіла там усістись почитати, але сонце спіпить очі.

Кілька літаків важко пронеслось туди, на фронт. Споганили і потьмарили блакить, стисли серце ненавистю, образою й біллю, але промчали,— і небо знову своє, і надія свся.

Зараз у мене таке передчуття, що сьогодні прийде Андрій.

8-го квітня.

Андрій таки брів того дня за струмками! І не просто брів, а ніс сховане між ватою і підкладкою пальта зведення нашого Радянського Інформбюро за березень.

Коли побачила це зведення власними очима, серце стріпонула така радість, що перехопило подих, що ледве стримала сльози.

Спускалось надвечір'я, але сонце засвітило знову так яскраво, як вранці, і сонячний день у неділю був безконечним, вперше щасливим за вісім останніх страшних місяців.

Армія наша починає наступ на головних ділянках величезного фронту!

Вона завдала німецько-фашистським військам одного за одним ударів під Ростовом-на-Дону, під Тіхвіном, в Криму, під Москвою.

В запеклих боях під Москвою вона розбила фашистські війська, які загрожували оточенням радянської столиці, вона тепер тисне ворога на захід. Від німецьких загарбників

цілком визволені Московська і Тульська області, десятки міст і сотні сіл інших областей, загарбаних ворогом.

Момент раптовості, на який покладали велику надію фашистські загарбники у своєму «бліцкрігові», зненацька напавши на нас, втрачений тепер ними, і ніякі сателіти не врятують їх у цій загарбницькій війні.

Андрій пішов від нас того ж вечора, бо поспішав до когось ще з своїх товаришів, а я, перечитавши зведення чи не вдесьте, обдумала, з ким і як його розповсюдити саме зараз, коли починається масове вивезення окупованих на воєнні заводи в Німеччину, коли ворог іде на все, щоб досягти своєї мети і, в першу чергу, посягти зневіру в боєздатність нашої армії на фронтах, забити памороки всім фіктивною «непереможністю» своєї армії.

У фінансовому відділі, в так званій «суспільній опіці», в картковому бюро в мене є вже свої надійні люди.

Була у Миколи Дмитровича, в магазині. Зрадив моїй появі, збирався сам прийти до мене. Клопоту у нього з нарядами на хліб багато, нелегко оформляти й одержувати в магазин ці крихітні пайки.

Зустрів мене першим реченням: «Що є радісного?» Очі його, голубі, чисті, ширі, жадібно і довірливо дивились у мої. Були удвох у підсобці, куди я зразу пройшла. Замість відповіді подала йому зведення. Догадався, на радощах розгубивсь і почервонів від того, що вирвалось раптом з його вуст:

— Я б вас за це поцілував!

Розмові стали заважати, довго не затримувалась. Микола Дмитрович сказав, що зайде до мене цими днями в бюро метрик, що зв'язок з людьми через магазин у нього непоганий.

Анастасія Михайлівна на місці не сидить, весь час на людях, по селах, від обміну до обміну. Зрадивши тому, що почула від мене, вона, не гаючись, збирається на села.

Повернулась додому з роботи до смерку. Дома не всиджу тепер і хвилини. Крутить мною вихор неспокою, бажання зв'язатись з людьми, знищувати зневіру у того, в кого вона простягла холодні пазури до серця.

Пішла до живих!

11-го квітня.

Плачуть майже в кожній родині: до «прекрасної» (проклятої, з неї всі нещастя!) Німеччини «мобілізують»

(забирають силоміць, з поліцаями) всіх безробітних: чоловіків, жінок без дітей, молодь.

В управі моторошне пожвавлення: вимучені голодом за зиму, збиті в купу, змучені і заплакані, стоять під доглядом поліцаїв «призначені», себто спіймані на аркан, для від'їзду в Німеччину, себто — в ясир, перші жертви. З вузликами, вже без паспортів, в тому, в чому їх схопили поліцаї. Звідси їх «по етапу», з поліцією і есесівцями доставлять в ешелон. На вагонах ешелонів прикрашують і маскують насильство величезні написи: «Україна посилає своїх кращих синів і дочок в прекрасну Німеччину в подяку за визволення».

Спійманих, як розповідають ті, хто втік, везуть у вагонах з-під худоби, написів цих вони не читають, бо їх на станціях не випускають, щоб не порозбігалися, і везуть без зайвих зупинок.

Кожна сім'я зараз чекає ночі з жахом: чоловіків забирають уночі, а жінок вдень оповіщенням через управу і поліцію.

Під вікном, коло якого поставила свій столик, спостерігаю зараз такі сцени, що зупиняють серце.

Можна позаздрити мертвим.

Реєструю їх знову десятками і вранці часто не зустрічаю з сусідів того, з ким вітаюсь увечері. Буває, що плутаю живих з мертвими, а іноді мимохіть пишу в думках метрику смерті й на себе. Ось так чітко, виключаючи з буття, виводжу і своє прізвище, ім'я, по батькові.

Сірий і неспокійний сьогодні день. Нема й сонця. Та й до чого те сонце, коли плаче вся вулиця? Мама прощається з сусідами. Завтра ось так вона може проводити й мене. Маруся і Наталка знервовані і неспокійні.

Летять з вирію гуси. Навіть дивно: гуси. Летять дружиним ключем, без «тактики раптового оточення і знищення».

Вподовж вулиці тяглося кілька підвід з «мобілізованими» до майбутньої «Великонімеччини» жінками з дітьми (по особливих списках, «для ізоляції»), з клукаками. За ними по тротуару йшли організовано (попереду й позаду поліцаї!) чоловіки, чергова партія сьогодні.

А в небі летіли гуси і курликали по-весняному. Поверталися з вирію на Україну...

Весна таки буде. Але яка весна!

В сьогоднішній газеті на першій сторінці здоровенними літерами намагається злякати нас повідомлення про те, що на площі Богдана повішено декількох «саботажників» за

«комуністичний дух», за «одверто виявлене небажання їхати до Великонімеччини» допомагати «визволителям».

А небажання їхати до Німеччини люди почали виявляти таємно: виписуються з даної адреси, живучи нишком і переховуючись по родичах і знайомих, швидко влаштовуються на будь-яку роботу, дівчата виходять заміж за пожежників, за робітників так званої УСМИ й інших підприємств, де накладають броню чоловікам і їх дружинам...

У мене почалися термінові шлюби.

Малі діти й немовлята стали теж перешкодою попасти в число «підлягаючих до від'їзду».

Здадуться, значить, метрики всиновлень і народжень, буде ще одна рятівна щілина.

«Працюючим», щоб прикрити ще більшим голодом і заохотити до зголошення в Німеччину, зменшили норму хліба на 200 гр. від тижневої норми в 3 кіло.

17-го квітня.

Болить голова: цілий день нервувала. Шумить у вухах, а скроні як в обручах.

Від того, на що надивишся, про що наслушаєшся, болить не лише голова, а й душа. Долю нашу вирішує зараз наша армія і її злість, а не моя, знаю про це добре, але втриматись, щоб не сердитись, іноді несила: скільки це буде продовжуватись?

Сьогодні, коли була в місті, бачила, як під конвоем на вокзал провели кілька партій «добровольців», що повинні від'їхати до Німеччини.

Через вулицю, під доглядом есесівців, прогнали шеренгами щось із сотню полонених чоловіків-євреїв. Замучених, обідраних, не подібних вже до людей, із змертвілими поглядами запалих очей живих кістяків. На їх спинах зверху блаженської одєжини намальовані білою фарбою шестикутні зірки, а на рукавах були чорні пов'язки з написом білими літерами — «юде». Гнали їх з роботи і кудись знову на роботу. Домучують, примушуючи умирати поступово, а використавши останню силу, — розстріляють.

... Ідуть вони по бруку, як по розпеченому залізу босими ногами, не підводячи очей, насторожені: що з ними ще робитимуть кати?

Ось вони раптом зірвали блаженські шапки і картузи з голів. Що сталося? Ага, це мимо пройшов німецький офіцер.

Ось знову за кілька кроків той же рух — шапки і

картузи злітають з голів: проплив знову «чистої раси» «юберменш».

... Перехожі, такі ж безправні, дивляться в землю, бо очі наповнюються сльозами зненависті до зухвалого окупанта.

Примусила себе заплющити очі і зупинитись, щоб не підбігти і не надавати по пиці будь-якому представникові «арійської раси».

... Тягнуться і тягнуться по місту поодинокі і купками «сбмінники». У клунках переважно картопля. Комісійні магазини закриті: все пограбовано і вивезено до «прекрасної». Їстівного — ніде ні крихітки. Десь очі наткнуться на вітрину із затишно приготовленим до їжі столиком, на якому побачиш справжній хліб, м'ясо, тістечка, але зараз же їх віджене напис: «Нур фюр Дейче». І від цього «нур фюр» огидно занудить, від зненависті почне душити злість.

... Діти на вулицях «кінчають» навчальний рік:

— Сига-ре-ти «Гу-у-нія, Гу-у-у-нія...»

— Сигарети «Леванте, Леванте...» Кому сигарети «Леванте»?

— «Гу-у-нія, Гу-у-нія...»

— Кому цукерки — пара шість, пара шість... (Це — 6 карбованців дві мацюпусінські цукерки — «подушечки»).

— Сигарети «Леванте», кому сигарети...

— Насіння, насін-н-ня...

І голоси для цього спеціально напрактиковані, вони допікають на кожному розі вулиці. На базарах — нічоґісінько. Картопля — «з-під поли» 20 карбованців десяток, крупніша — 30; пшона склянка — 20, бурячок-кулачок — 10 карбованців.

... Минає третя година відтоді, як повернулася з міста, а у вухах і досі оте гірке дитяче:

— Сигарети «Леванте, Ле-ван-н-те-е...»

— «Гунія, Гу-у-нія...»

А перед очима не кошмарні, а реальні тяжкі видіння.

І нікуди не сховаєшся від них.

18-го квітня.

Сьогодні кілька десятків жертв знову направили до «Великонімецьчини». «Добровольців», з «сльозами радості» на очах, з поліцаями ззаду і спереду.

Вербовкою в Німеччину займається в управі відділ праці, очолюваний Віником. Щоб реабілітувати себе перед ворогом (колишній начміліції м. Житомира, прогнаний з цієї

посади і виключений з партії), цей Віник стис зараз у кулак Куренівку та Пріорку і прагне бездоганно виконувати волю окупантів, догоджає і вислужується, намагається закрити іноді й можливу щілину порятунку громадянину чи громадянці.

Не одного куренівця і пріорчанина лякає зараз і вночі привид його брезклого обличчя, лютих очей, зовсім безпідставно блакитних і опущених довгими густими віями, ще чорними, привид круглої голови з посивілим уже волоссям, підстриженим теж кругло, як у ката. Гляну на нього при випадковій зустрічі — і передо мною постає кат в червоній сорочці, з засуканими рукавами...

Очевидячки, цими днями одержав якісь нові вказівки, бо бере і жінок з дітьми по особливому списку з поліції, а до останніх безробітних, що підходять роками, став ще жорстокіший.

Виникла в мене думка ще про одну цікаву рятівну щілину для людей... Поширюються уперто чутки і поголоски, що швидко братимуть певний процент і з усіх установ та підприємств.

В наступних вербовках стануть, безперечно, і на цей шлях, бо контрольна цифра велика, а жінок з дітьми, що, як роботи, не підходять на перший раз, багато.

Люди десь уже і про цифру довідались — 10 тисяч на наш район.

Віник підібрав по собі й діловода. Черству душею жінку, без нервів і серця, з якостями характеру, потрібними зараз саме для відділу праці — відділу сліз, прокльонів, благань.

З другого поверху ці прокльони й плачі чутно й мені, і дублювати записів «основних актів» робити подвійно тяжко: руки дрижать від жалю до живих. Сьогодні, серед смертей і народжень, було чотири шлюби. Чотири перешкоди для від'їзду до «прекрасної» вже є. Дружин пожежників не беруть...

Олександр Михайлович сьогодні не працював, і була сама собі господиня. Люблю дні, коли його нема. Саме зараз він мені часто заважає. Відвідувачі при ньому розмовляють зі мною про децю лише очима, запискою або чекають перерви на обід, коли виходжу з бюро на подвір'я.

Завтра збираємось утрьох по картоплю в село. Кудись Наталка поведе. На два дні: завтра неділя, а в понеділок не працюємо: день народження німецького «фюрера», свято в них. Якби ще день смерті його швидше настав!

Тиждень тому повернувся з села Борис і вже встиг зачепитись за одну із зручних для нього посад — кербудом кількох величезних будинків по вулиці Фрунзе, 109,— цілого комунального фаланстеру до війни з населенням в кілька сот душ.

Борис певен, що на посаді кербуда він врятує від «прекрасної» не одну людину, що серед кербудів у нього будуть одностудці, що разом вони зможуть дещо зробити для багатьох наших людей. Борис мріє про радіоприймач, про можливість якось знайти зв'язки з підпіллям.

Зараз він розповів мені про те, що в нього була одна явка в місті, на вул. Нероновича, але виявилась фіктивною: та людина, комуніст-інвалід, евакуювалась з Києва в останні дні, і ниточка поки що перервалася. Але якась же направить нас до клубочка, якщо не ми, так нас побачать ті, кому потрібно. Було б тільки це підпілля організоване, а шляхи до нього ми знайдемо.

З потеплінням, коли відпала потреба топити щодня, перейшла і я в свою половину будинку, хоч у двох менших кімнатах тут ще немає підлоги і лежить замість неї саморобний настил із дощок: до 19-го вересня підлогу встигли настелити лише в одній, найбільшій кімнаті. Дядя Володя, сусід-столяр, обіцяє влітку достелити і в інших кімнатах.

Відпочити, почитати, з кимось порозмовляти наодинці в мене є вже цілковита можливість, і я радію їй, як і першого теплу. У «веселий гурт» іду лише їсти або коли занудькую за ним; ночую на своїй половині. Сплю зараз без пам'яті. І не лише від фізичної втоми (копаємо город коло дому), а й від спокою в душі і відчуття того, що зробила дещо корисне й необхідне людям, що знайшла саме через бюро метрик певну щілину порятунку тим, хто шукає його.

У моєму розпорядженні є запасна книга метрик про народження і шлюби. Думаю роздобути з дублікатів ще книгу всиновлень. Про ці книги Олександр Михайлович не знає і не мусить знати. Вони одержані мною особисто і способом, відомим тільки самій.

Трьох сусідок Зіни вже врятовано. Двоє жінок самі прийшли до мене в бюро, прямо і сміливо сказали про причину свого приходу. Їх потрібно було «одружити» документом, без запису в книжках, бо одружені з тими, хто може взяти їм броню через своє підприємство.

Справа пройшла бездоганно. Використані метрики вони повернули мені на схов, може, потім здадуться, якщо ж ні, то будемо шукати інший вихід, а поки що думки про «Великонімецьчину» врятованих уже не мучать.

Сьогодні двоє звільнились по народженню, в житті ще не рєдивши. Тикнули під ніс грізному цєрберові документ, звільнив не чіпляючись.

Кільком жінкам з моєї вулиці порадила жити способом гоголівських «беглых душ»: Віник знає їх особисто, ніяких метрик в руки їм давати не можна. Поки що врятувала їх і ця порада: вибули з списку.

26-го квітня.

Ранкове весняне сонце так щедро жбурляє позолоту на високі стіни кімнат, на всі речі в них, а вітерець через відкриту квартиру вдирається такий ніжний, що мимоволі зараз пригадую сонячну днину минулої неділі, проведену в мандрах, зустрічах, розмовах. На заріночку будить мама. Вона давно вже товчється: пече три перепічки — «колобки» нам на дорогу, варить житні галушки.

Очі закриті ніби навіки; розплющити їх важко; у всьому тілі солодка млість; а спати-спати хочеться! Мама сердить своєю настирливістю:

— Дівчата, вставайте! Ви ж думали о шостій вийти!

Удаю, що не чую. Може, мама забуде? Поспати ще трішечки, ну хвилин хоч із п'ятнадцять...

Що зробити очам, щоб розплющились? Їх ніби медом зліпив хтось вночі.

Наталка зіскакує з ліжка перша, за нею — Маруся. Доведеться-таки вставати. Подумають, що з неохотою приєднуюсь до них, боюсь далекої подорожі, соромлюсь «обміну».

«Рішуче» зриваюсь з ліжка. Наталка й Маруся майже готові.

— Ти менше возись! Збирайся швидше, бо й так проспала! — підганяє сестра.

Двадцять хвилин — і я готова. Навіть розчесана і заплетена. «Обмін», перепічки, мішки — в корзині. Снідаємо. Діти ще сплять.

Нишком радимось, слухаємо останнє мамине зауваження, відходимо.

По-весняному сходить сонце. Теплий вітерець, суха після снігу земля, і теплінь-теплінь. Одяглися легко, зручно. На ногах у всіх чоловічі черевики, ноги обгорнені онучами:

черевики великі, щоб не терли. Вигляд, достойний «професії обмінників».

Крокуємо легко і швидко. Ми не самотні.

— Ви по картоплю? Куди саме?

— В Демидів. А ви?

— В Димер.

Ідуть і йдуть люди. Зразу пізнаєш куди. Попадаються часто і з «обміну». Ідуть, пітні, зігнуті, втомлені, але задоволені: за плечима або на плечах пуд чи півтора картоплі. Солодкою буде вона, потом насичена! Угадуємо професію зустрічних.

— Це — вчителька, факт.

— Лікарка.

— Завідувачка нашого дитсадочка.

— Це — взуттєва.

Багато знайомих, десь бачених облнч. Де ж? На конференції, в поліклініці, в Маринчиному дитсадочку.

Ось поминули санаторій водників. Кінчились знайомі місця, збоку лишилась Пуща, прекрасна, хоч і понівечена край дороги окупантами. Йти ставало все цікавіше, приємніше. Яке повітря!

Пішли шосе, що тягнеться лісом. Де-не-де білють латочки снігу, але сосни, як рута, зелені, а ліс увесь живий і гомінкий. Птахи зняли галасливий щебет. При дорозі особливо нахабно і невтримано поводять себе горобці. З глибини лісу чутно несміливі й ніжні посвисти.

— О, слухайте: невже соловей?

Наталка й Маруся заперечують:

— Це щиглик. Рано ще солов'ю.

— Ви, Оксано, щось лірично настроєні. Ось пройдете кілометрів із 30, то заквакають жаби,— сміється Маруся.

— А думаєте, що «симфонія» жаб погана, коли... їсти не хочеться?

Наталка і Маруся говорять далі щось своє, а я пригадую торішню весну, жаб'ячі хори в Горенці, вечори і ранки з солов'ями, Михайла...

Щаслива людина, коли пригадати і помріяти в лиху годину має про що! Трохи, на кілька кроків, відстала навмисне від сестри і невістки. Хороше побути такого ранку наодинці з собою. До них приєдналось ще двоє «обмінників», тема розмови знайома наперед і не вабить.

Вітер ласкавить щоки, сонце наповнює всю істоту життєдайним, чудодійним теплом; сонце оновлює і тіло, і душу;

здається, що вперше бачиш світ, весну, відчуваєш сонце, що бе перед тобою ніби нове, досі не бачене...

Не помічала на собі старого потертого сірого пальта; сірого кольору взагалі не існувало! Дивилась на все жадібно очима і раділа, що пережила тяжку зиму.

Попадались один за одним стовпи з кілометрами, з умовними знаками для німецьких автомашин, радували свої рідні і дорогі написи, що залишились поруч з цими, для наших автомашин... В одному місці зраділи викладеній із камінчиків п'ятикутній зірці, яка уціліла збоку дороги, не зруйнована, хоч і була на виду. Німецькі машини пролітають мимо, не помічають, а свої люди її бережуть. Шосе тягнулось рівне, безкінечне, блискуче; міриадами дрібнісіньких коштовних камінчиків переливався на сонці асфальт...

Ось попалося кілька босих обмінників. Асфальт теплий, а ноги натерлись в далекій дорозі. Чому не роззутись?

Ліс тягнеться і тягнеться. Він нагадав мені Пущу і викликав знову кілька щасливих згадок, таких близьких і таких уже далеких. Були хвилини, коли забувала за війну, голод, за мету цієї подорожі. Здавалось, заверну ось на ту доріжку, і приведе вона мене в сімейний затишок, в спокійну радість. Готуватиму уроки, читатиму, співатиму, бачитиму дороге обличчя...

Але з'являлась німецька машина,— і уява поверталась до дійсності. Ці легкові машини пролітали часто...

Йшли вже кілька годин, коли нас догнав грузовик, повнісінький людей. Він їхав по колоди сосон. Я махнула шоферу, щоб зупинив, більше з безнадії, ніж з реальної віри в можливе. На наше диво, машина зупинилась. Ми побігли, знайомі наші — за нами. За хвилину-дві всі ми опинились в кузові. Доїхали до Лютежа, за яким нас висадили, але до Демидова було вже близько.

По дорозі в село зустріли колону похнюплених, заплаканих, понурих «добровольців», яких гнали в супроводі поліцаїв до Німеччини. Музик не було.

Бо буває й так, що попереду колони, теж в супроводі поліцаїв, робить насильство над людськими душами ще й гармоніст.

Ось і двір Панаса Панасовича.

На сусідньому будинкові аж два гнізда бузьків. Гнізда бузьків були й на інших будинках. Вулиця тяглась понад рікою Ірпінь і була б мальовничою, якби не кілька розвалених снарядами будинків, що лежали купами сміття, та

кілька могил німецьких солдатів, з хрестами і касками. Це нагадувало про недавню полосу фронту, але село загалом уціліло, люди після відступу частин нашої армії повернулись назад.

У гніздах стояли кумедні бузьки і чистили носи. Довгоногі, з червоними величезними дзьобами, з неприємними голосами, вони можуть лише скрипіти; цей скрип хилить до сну або дратує під поганий настрій. Проте це чудові «мужі», що ніжно турбуються про своїх «жінок», піклуються про сім'ю, дуже постійні у своїх почуттях. Глянеш на гніздо — і замилуєшся.

Пахло гноем, молоком, вогкістю від річки і землею. Пахло сонцем, знайомим і рідним сільським духом. У Панаса ніколи ще не була, але йшла, як додому.

Ось ми вже й в просторому дворі.

На подвір'ї на возі сидів сам господар і ще кілька жінок-сусідок. Грілися на сонці (неділя!) й журились: забирають у Німеччину. У Панаса Панасовича — ця ж загроза єдиному синові Максиму. Привіталися.

— Ну, кияни, розкажіть, як у вас там? Що чуто? Де зараз фронт?

— Та не по-газетному кажіть, а те, що чули. Ми не віримо цій газеті...

Сіли. Відпочили, порозмовляли, розповіли їм про все, що їх цікавило.

«На відході залишу Максимові зведення, ото зрадять!» — вирішила про себе.

— Почекайте, жінка прийде з димерського базару, картопель наварить,— затримував нас господар, але ми вирішили йти на базар сьогодні. Ще було рано, мусили встигнути. Тоді завтра не треба буде забиватися в Литвинівку по цибулю.

Поки ми розмовляли, Наталка пішла до Карпа, зятя Панаса Панасовича, і зробила «обмін», про який домовилася ще взимку. Лишалось добути цибулі і можна рушати додому, щоб встигнути на роботу у вівторок.

Потім сестра розділила домашню перепічку на трьох, ми під'їли і рушили в дорогу знову. Скрипіли бусли. Двоє летіло до гнізд з їжею для подруг, які мрійно стояли, жонна на одній нозі, і, повні спокійної величі, чекали. Щасливі буслихи!

Вийшли за село, на шосе. Ще 8 кілометрів — і Димер. Сонце припікає, і вітер теплий, весняний. Назустріч стали

частіше попадатись «обмінники», червоні від напруги, змучені, худі, нещасні, босі.

Навколо безкінечні поля і поля. Над ними високе-високе і по-весняному синє небо. Поля, родючі, колгоспівські, лежать необробленими, просять рук і машин, ждуть своїх господарів.

Пригадалась стаття з «Нового українського слова», що точила «медові слова» про майбутнє «щасливе» і «вільне» життя селянина-одноосібника «при німецькому ладові і самостійному житті на Україні», про «величезну роль... сапки, лопати і грабель» у сільському господарстві, а потім розмова з Максимом, коли Наталка з Марусею побігли до Карпа, а я залишилась з ним наодинці. Настрій у селян один: швидко б прогнали відси непрошених «визволителів». Усі живуть згадками минулого року: «минулого року в цю пору колгосп...», «колгосп того року», «у колгоспі...» Люди спільно і вільно звикли працювати на своїй власній землі, мали машини, а їм тичуть в руки сапку й лопату і зудять: «Земля буде ваша!» А чия ж вона була?

У Максима гнівно блищали очі:

— Побачать вони мене в Німеччині! А воювати я ще буду, бо є за що!

Димер — велике красиве містечко, яке німці не встигли ще до нитки обібрати.

Купили на базарі цибулю, городнього насіння. Спекулянти підняли й тут ціну на цибулю, але в порівнянні з Києвом вона була дешева.

Назад не поспішали. Подивились на весілля з друзками, сватами, гіллям і піснями. Десь йшло молоду «викрадати». Молодь поспішає швидше одружитись, щоб виникла перешкода для від'їзду в полон.

Хотілось дуже їсти. До вечора стали засмагли, обвітрені і сміялись одна з одною.

Зустріли кількох знайомих з Києва. По дорозі на базар — тітку Варю, дружину Панаса Панасовича. Ось ми вже й «дома».

Та ж вулиця, ті ж бусли на дахах, так же риплять, заколисуючи подруг.

Вечоріло.

Поки варилась картопля, під'їли борщу і «мочання». Усе здалось дуже смачним, але кількість — мізерною. Ми б і вола з'їли! Особливо мало було смачного «мочання»: сиру, перетертого з молоком. Мочати млинцем.

Але блюдечко на трьох — це ж котам, а не трьом «обмінникам»!

Та були і за це вдячні. Надолужили картоплю. У Демидові хліба нема, самі вимінюють, бо німці весь хліб і знищили, і з'їли.

Пригадую вечір...

З вікна — ті ж бусли, річка, ліс. Сонце, що заходить. Весняна вечірня теплінь огортає всю, коли вийдеш на верандочку.

На цій верандочці усілись з Максимом і пророзмовляли допізна. На перший раз він відкрився від Німеччини «хворим» шлунком, лікар свій, а там — давай, боже, ноги! Ще кілька хлопців планують втечу. Спершу — в ліс, а тоді добиратимуться чи до партизанів, чи до лінії фронту. Початковий хід уже нашупали.

— А мати плаче. Усе їй здається, що вночі мене заберуть. Але я гаятись не буду...

Тітка Варя ходила, «як солена». Руки ні до чого не знімаються.

Незважаючи на першу зустріч, розмова з Максимом була щира, довірлива; говорили, як давні знайомі. З Панасом Панасовичем сім'я наша давно у дружбі, ще за кілька років до війни. Приїжджаючи в Київ з колгоспним добром, він завжди ночував у нас. А про Максима я знала з розповіді батька. Максим сподобався.

Він дуже зрадів передрукованому зведенню і, похапцем сховавши за пазуху, зараз же зник десь, усміхнувшись на моє попередження про обережність.

У них якось були листівки, а на церковному паркані з'являються карикатури на Гітлера, а пісень і частівок антинімецьких, прислів'їв,— хоч збірку видавай. Одна з їхніх вчительок записує нишком.

Коли повертались назад з мішками на плечах, було не до поезії. Вилазили очі на лоб, а несли. Пощастило знову: частину дороги вдалось під'їхати зверху колод.

У хату увійшли з картоплю, як із сонцем. Галасу! Діти щебечуть, Маринка намагається щось своє розповісти і кричить, мама повідомляє про готовий суп, Наталка показує дітям літр молока...

Ще через годину ми працювали в городі. Чотири пуди картоплі стояло в кутку. Тітка заздрила мамі, ходячи по садку:

— Ач, і картоплі, і цибулі принесли, і город копають!
Добре мати дівчат!

Так, добре мати дівчат, яких поки що не забрали «добровільно» до «райху»!

1-го травня.

З самого ранку сів дрібний і по-осінньому холодний дощик. Переставав і знову сів.

Сьогодні на кілька днів перекинули мене на іншу роботу — реєстратора корів, свиней, птиці, кіз й інших тварин.

Відвідувачів у мене майже не було: люди не поспішають на реєстрацію для майбутньої конфіскації.

Навідувалась кілька разів Зіна, і ми пригадували своє торішнє Травневе свято...

Коли вийшли з нею на вулицю по закінченні роботи — зустріли похорон. Ховали двадцяти одного року дівчину — Любов Драченко, що померла від туберкульозу і смерть якої серед інших смертей реєструвала напередодні.

Підійшла ближче, щоб побачити ту, прізвище якої виводила тремтячою рукою. Лежала молода красуня у вінку й фаті, в білому платті. Подруги підфарбували їй уста, і була як жива.

Співав хор, читав щось примирююче і непотрібне священик, а серце кожного шматував німий протест: смерть косить не лише гарматами, «технікою», а забирають наше життя передчасно і хвороби, нав'язані нам війною і окупацією.

І скільки вже цих їхніх жертв!

Найтяжчий злочин — війна. Культура, яку використовують для «високих технікою воєн», — найгірше дикунство, що його не переживало людство навіть у своїй колісці.

Пішли з Зіною за труною: від неї важко було одвести очі.

Коли замовкав хор, на вулиці ставало так тихо, як і в домовині. Люди йшли в глибокій задумі, зціпивши уста. Але й мовчанням протестують.

Почула шепіт:

— Хлопця вивезли в Германію, дочку єдину ховає...

— А батько ж не повернувся ще з обміну з-під Білої Церкви. Пішов добувати для Люби жири...

— Не дочекалась жирів і батька...

— Яка красуня...

— А батько й не знає... бідний...

— Чи хоч одна сім'я зараз спокійна і без нещасть?

— Ми не знаємо, що ще нас чекає. Її хоч на рідній землі ховають.

— Чули? Уже братимуть хлопчиків і дівчаток від двадцяти років!

— Щоб їх швидше з душею взяло, губителів!..

Серце нило. Провели покійницю до кладовища і повернулись...

7-го травня.

Одинадцята ранку.

Ранок хмурий, холодний, тоскний. Сонце блискає і зникає. Як надія в ці страшні й тяжкі дні.

В кімнаті руки мерзнуть, писати неприємно, а попереду цілоденна реєстрація уже не смертей, а... корів, коней, свиней, домашньої птиці, кролів... Реєстрація для поступової конфіскації, «узакононого» багнетом грабунку й насильства в ім'я дальнішого закабалення. Власним добром годуй чужу армію, що знищуватиме твою ж свободу, державу, твою армію...

І реєструвати нелегко.

Бо треба так реєструвати, щоб записати найменше, щоб приховати справжню кількість худоби, птахів.

Сиджу третій день у податковому відділі, у великій світлій кімнаті колишньої «повзункової групи» дитячих ясел.

У кімнаті — 10 столів, за якими переважно лісі голови і сині носи в окулярах «репресованих за советів» і, як контраст їм, — троє гарненьких дівчат-десятикласниць.

На столах — папери, коло стін — три шафи; заходять люди теж з папірцями в руках — з оповістками на податки.

Проти мене, під стіною, гіпсовий бюст Тараса. Перезираюсь з ним, гірко усміхаємось...

За кожним столом — тиха розмова відвідувача й «пана», цокають рахівниці.

До мене найчастіше звертаються. Заходить по кілька душ, хоч «пан» Сичов, фольксдейче, мій новий начальник, висилає їх у коридор:

— Панове, чекайте там, ви ж заважаєте працювати!

«Панове» сунуть купою назад, у коридор, і заходять по кілька знову.

— Ви реєструєте худобу?

— Де тут коров'ячий реєстратор сидить?

— Дамочко, ви записуєте все тваринне?

Підходять до мого столу по двоє чи по троє:

— Корова...

— Кажіть спершу своє прізвище, ім'я, по батькові, адресу, а потім називайте худобу.

Чую знову:

— Пишіть: коза.

— Це ваше прізвище?

Відвідувач сміється:

— Ні, маю безхвосту корову.

Поквапні підписи, запити пошепки:

— Для чого це пишуть? Заберуть?

— Ні, вам дадуть, коли у вас нема чого з худоби, — іронічно зауважує вголос наступний у черзі.

Гурт коло мене зразу меншає, розходиться до інших столів.

— Баришенько, в мене дві курочки, — бачу голодне обличчя й тремтячі руки старого дідуся.

— У мене козеня...

— Кролики в мене...

— Теличка... Молока ще нема...

Очима кажу, щоб ішли, щоб мовчали, щоб приховали все, що тільки можна приховати. Реєструвати курей, кролів, кіз! Вмирати самому з голоду й реєструвати?

А люди бояться! За якесь козеня можуть покарати за «саботаж».

«Саботаж» — зараз крилате слівце. Сьогодні в однієї лисини зник стілець. Бігала у фінансовий відділ, де стояло кілька вільних стільців, але там не дали. Послухали б ви, як вона обурювалась:

— Це саботаж! Ні Ванькевич, ні Таранович не звертають уваги на моє прохання! Зривають мені роботу! Як же я без стільця?

Мій новий «пан» — плішивий, низенький, метушливий дідок. Двох слів не скаже, щоб не вставити кілька разів «ето», двох речень до ладу не зв'яже. Проте любить показати зверхність начальника. Дала кілька разів задачі.

... Прислухається до моєї розмови з відвідувачами, а потім підказує:

— Нагадуйте про птицю!

— Нагадуйте про кролів!

— Питайте й випитуйте!

— Чому нема досі свиней?

— Не забувайте про кіз!

... Хочеться сказати: «Свині з'їдені давно уже німцями, а цапа одного можу зареєструвати, хоч і старий!», та мовчу.

Мовчки підраховую, скільки він вставив «ето» у кілька слів, і продовжую запис.

Бланк з відповідними графами поступово заповнюється. Креслю новий.

— Це ви лігеструєте курочок?

— Запишіть: кінь.

— Прізвище ваше?

Мій «пан» скося поглядає на мене. Хай. Перехитрю однаково. Обличчя моє бачать люди, йому не видно.

— Панночко, невже заберуть?

Хтось у відповідь з черги:

— Якраз. Я їм так і дам!

— Не даси: саботаж!

— Дітей забирають, а що там худобу...

— Лишилась в мене одна корівка, така ж стара, як і я, а внучат нема вже, вивезли в Ірманію. Сини на війні...

«Панночка» увібрала в себе виплакані очі старого, він її зрозумів...

«Панночка» у лейбику; у неї — голодні стражденні очі, прозоре обличчя...

Сичов підскочив, не витерпів:

— Панове, не кажіть, ето, зайвого, ето... А ви, пані (це вже до мене!), слухайте, ето, лише конкретні, ето, відповіді, ето...

... Швидко нискодимний обід. Крутяться в голодних очах записи: «корів—1», «коней—1», «кобил—нема», «свиней—нема», «гусей—нема»...

— Панове, хліб дають!

Ожили, заблищали окуляри, засяяли лисини від нежданої радості. Талони одержали ще в суботу, хліб, нарешті, є. Потроху порожніють столи, і «пані» повертаються з хлібом.

Умудрилася вирватись і я.

За кілька хвилин увесь відділ жував. У «панів» тремтіли руки не від маразму, а від збудження: у руках був хліб, запалі щоки розпирали напхані в рот шматочки хліба.

Настрій піднявся. Дехто, пережовуючи смачно або даячись хлібом, жартував з відвідувачами. З'їла добавку, решту заховала. Відрізала шматок Маринці, яка повинна буде принести посуд на капусту. Цю капусту ждемо не діждемось. Мала надію і сьогодні. Замісник голови, пан Батрак, що керує роздачею, загуляв на весіллі у Гуліна, співробітника з житловідділу, який, висвятившись на попа, оженився. Запросив «вибраних», весілля було бучним. У не-

ділю випадково побачила їх повну управську машину, під парасольками (ішов дощ), п'яних і червоних. Їхали з Пріорки, з весілля. (Я йшла зустрічати Наталку й Марусю, що поверталися з села).

Буде чи ні сьогодні капуста, а хліб уже є! Маринка поласує шматком, останній з'їмо гуртом увечері. Хочеться, щоб 2600 грамів були безкінечні...

... У кімнату заглянуло на хвилину сонце. Відвідувачів стало менше. Десять столів жувало. Відрізали по п'ятому шматку і, боячись, щоб не з'їсти раптом усього, нервово ховали...

10-го травня.

... За вікном чорно.

Як на серці було сьогодні цілий день.

Мобілізація до Німеччини вже стосується і всіх діючих підприємств та установ. Учора по роботі довідалась по секрету, що і в управі є список, про який нишком говорять, якого бояться, кожен намагається думати, що його там нема.

Погано спала. Усе хтось ніби під вікном ходив, чогось уві сні плакала, кудись їхала, Гриць ніби прийшов...

Що є принизливіше і тяжче за становище бранки?

15-го травня.

Бюро метрик одержало наказ: вписувати дітей в обов'язковому порядку в паспорти матерів.

Це мусить полегшувати роботу відділу праці при вербовці в Німеччину, вноситиме ясність жандармерії і поліцаям, що хапають на вулицях жінок на далекі роботи і в «прекрасну».

В разі відсутності метрик вписувати дітей за довідками домоуправи чи домовласника.

Вписаних за прізвищем, роком народження, ступенем споріднення стверджувати печаткою обов'язково.

Цей наказ вніс і мені потрібну ясність, відкрив ще одну щілину допомоги. Уже вписала собі, в свій паспорт, Маринку як доньку.

І справді: яка зручність! Не тріпати метрик, і так пошарпаних лихоліттям, не мучитись через відсутність метрики, що загублена чи згоріла, нарешті, дуже швидко догадатись про вихід із становища. Сьогодні вписувала цілий день. А ввечері прийшли й додому...

... Зіна, що зраділа цьому наказу, довідавшись про нього, прийшла до мене в кабінет перша:

— Обіцяю і клянусь, що після війни негайно народжу сина, а зараз впишіть авансом, бо в списках я є!

Із Зіни, цієї чудесної своєї людини, зробила почин.

— Про те, що в мене є син, я давно пустила чутку серед колег. Не бійтесь, не підведу. А чим винна, що не встигла народити, одружившись перед самим двадцять другим червня?

Сміємося і злоязичимо: зараз чоловікові Зіни, льотчикові, і ніколи, і незручно спеціально заради цього летіти в Київ, на німецький аеродром...

Почин був непоганим.

Робота ця цікавіша реєстрації мертвих і корів, і їй зраділа. А на бюро метрик впадає в око кожному рятивна табличка: «Реєстрація народжень, шлюбів, всиновлень і смертей»...

17-го травня.

... Весна прийшла зненацька, як приходить велика радість або велике нещастя.

Уже в п'ятницю стало тепло, з'явилося сонце, запушились верби, почало розгортатись ніжне, клейке у перші хвилини народження блискуче листя.

На моїх очах оживав садок. Аж дивно. Цього досі не спостерігала, а позавчора спостерегла. Випадково. Прокинулась о четвертій чи о п'ятій ранку. Потягло до вікна: крізь сон почула щебет і свист пташок.

Відкрила квартиру. Так, не помилилась. Кімнату заповнили пташині голоси, потоком ринуло чудове свіже повітря. Відхилила занавіску. О, дерева в ніжному, ще дуже блідому зеленому павутинні. Ось молоді грушки і яблуньки під самими вікнами. Плигнула в ліжку, залишивши вікно звільненим від занавіски. З ліжка спостерігаю садок.

Ген-ген зеленоніжна перспектива молодої травиці, щавлю, редиски, квітів. Під вікном теж велика грядка редиски, що вже розпустила чотири листочки.

А я не можу відвести погляд від яблуньок та грушок. Листочки поволі-поволі розгортались, павутиння ставало яскравішим, з нього чітко вирізьблювались зелені блискучі листочки. Земля дихала, родячи, зітхала з полегшенням: грядка ніби підіймалась і опускалась; редиска розгорнула п'ятий листочок і стала зразу помітною.

Сад зеленів на очах!

Перешкодити цьому не міг ніхто і ніщо.

Смертельне гудіння «довгохвостих оселедців» глушили пташині голоси...

Але серце стислось: попереду — голодний день, ці, довгохвості, в синьому весняному небі, на вулицях — чужаки у військовій формі, — все, що нагадує про те, про що забудеш лише на хвилину. Ось і зараз: задивилась в садок і забула. А чи надовго? Весна не скрасить своєю красою того, що спотворює війна.

... А листочки розпускались, редиска наливалась...

В серці розцвітала і міцніла надія.

Під спів пташок спитьсся. А виснаженій голодом реєстраторці, багатій на оптимізм і надії, — тим більш.

Спала до ранку міцним, спокійним сном... Вранці одягла весняне плаття. Стала така легенька, що боялась полетіти за вітром, і міцно держалась ногами землі. Але вітер пожалів; землю під ногами відчувала свою, рідну; голову, переобтяжену косами й думками, теж міцно тримала тонка біда шия.

Сьогодні прала і спостерігала дальше пробудження природи. Через розчинені двері кухні було видно весь садок. Чорною там залишилась лише одна доріжка.

Зацвіли на очах вишні, смородина, порічки; витріщив у кущах троянд свої сині очі барвінок; все довшими стають зелені стріли нарцисів, що незабаром розкриють свої дивно-ніжні квіти.

Хлопчиків з садка не витягнеш. Маринці з ними найбільше клопоту, бо вона відповідає за їх поведінку, за цілість грядок. Зате дітям повна воля в кінці саду, на «дачі»: там, у вишняку, не копаємо, і скільки цікавого, нового вбирають дитячі очі!

Ось діти знайшли равлика і завели втрюх одвічне:

Павлик равлик,
Вистав ріжки...

Василькові захотілось, щоб равлик «хліба шматочок виставив», але Юрик замислено сказав:

— Хліб німці дають...

Увечері гули хрущі і били зенітки по «ворожому» літаку.

Хлопчики перші помітили його:

— Диви: насъ смольот!

— Німецький!

— Наш, наш!

— От дурні! Німецький — «оселедець», а в цього хвіст, бачите, який? — втручається у суперечку Маринка.

Зенітки внесли пояснення, і діти біжать ховатись до мене у кухню.

Вечір прийшов в рясному дощі з першим громом; кінчився небом в пожежі і солов'єм.

Сьогодні в нас була вечеря: Наталка і Маруся щасливо повернулись з далекої подорожі, уникнувши зустрічі з поліцаями, що відбирають усе, крім картоплі, і жорстокі з тими, кому десь вдасться виміняти жирів.

Розповіли про те, як одна жінка, роздобувши десь два кіло сала, намотала його з пелюшками на дитину і була певна, що так пронесе. Саме на дитину і звернув увагу цей ретельний виконавець німецького наказу. Нащупавши сало в пелюшках, озвірів і люто кинув на брук дитину із салом! Дитинча й не писнуло... Від розпачу мати збожеволіла... Страшна, охрипла від плачу, вона тинялась кілька день в лісі край шосе, лякала обмінників своєю зненацькою появою з лісу, плачем і шепотом: «Це не синок мій, не Петрик, це — сало, сало!» А потім знову тікала в ліс, тулячи до серця мертву дитину.

Повертаючись назад цим же шосе, сестра з невісткою довідались про те, що потім в лісі той же поліцай застрелив і збожеволілу матір.

Зрадники, розбійники на широких дорогах, дітовбивці, шкурники, здичавілі собаки і підлабузники, ці огидні «чорногузи» ще ненависніші окупантів, бо їх криваві руки беруть ніж на свого ж брата, піднімають його на свій же народ.

Розповідь сестри й невістки про пригоди в триденній подорожі, про те, що чули, що бачили, отруїли вечір, вечерю. Неприємним був клунок картоплі, гірко добутий, не радувало принесене молоко. Переслідувала мертва дитина, закривавлене сало, викликала безсилу лють пика поліцай.

Втомилась. Набрязали руки від цілоденного прання: майже рік не прала, усе постирушки були при митті голови.

Завтра вранці білизну сушитиме мама, а ми по роботі копатимемо город на Білецькій. Мама каже:

— Якось виживемо. Редиска росте, а борошно подешевшало: коштує дві тисячі за пуд, а було ж дорожче.

... У вікно стукають хрущі.

29-го травня.

Дні стали такі, що ніколи за ручку взятись. Після роботи копання, а по всьому — або сама біжу на яку вулицю, або до мене йде той, кому потрібна й можлива моя допомога.

Зуб, що мучив кілька день, заспокоївся, а зубний біль в серці підлікову ю допомогою людям, і це єдиний і найвірніший засіб від такого болю...

До писання тягне, це стало потребою, але часто заважає втома, вона звалює в ліжку; почнеш писати — не закінчиш.

... Коли живеш одним днем, коли сподіваєшся завтра загинути, бачиш тоді завжди більше, до найдрібнісньких подробиць.

... У вікно стукають хрущі, заливається в саду соловей, а в жаб'ячому концерті сьогодні, очевидячки, взяли участь всі ставки, річки й болота Куренівки й Сирця.

Вулиці наші запружені німцями, що пересуваються на фронт, а поки що позаймали всі приміщення шкіл, підприємств, кербудівські будинки. Уночі німецьким воякам чогось не спиться, і багатьох чорти носять по дворах.

Якось минулого тижня розбудило мене світло нічних ліхтариків, що зненацька різонуло в очі через вікно і було направлено прямо на моє ліжко. Зіскочивши з постелі, миттю накинула на себе осіннє пальто, що трапилось на бильцях ліжка, залишене звечора. Стала, збентежена, серед кімнати, прислухаюся. Під дверима чужа мова, грубі і важкі кроки під вікнами. Тоді — дужий і упевнений стук у двері. «Гестапо! — була перша думка. — Хтось, значить, віддичив за зроблене добро...» І тому, що до цього давно підготовлена, не розгубилась, навіть не злякалась. Образою пекло мозок тільки те, що змушена була подумати саме це про людей, яких знала, любила, яким вірила. Розчарування і запідозра в підлості когось із своїх людей були страшнішими від гестапо, болючішими за втрату життя...

Стук між тим посилювався, герготання під дверима ставало голоснішим, нервовішим, когось роздирала нетерплячка і злість, душила моя мовчанка. Почула і стук у стінку від своїх. Там прокинулись раніше мене і зняли переляканий лемент, почула мамин крик: «Боже мій, німці!»

Підійшла до дверей, озвалась:

— Хто там? Чого ви хочете?

А мамин голос уже під моїми дверима:

— Не відкривай! Ти ж сама, спитай, що вони хочуть, не відкривай!

Мама відштовхнула... Ось вона, щось крикнувши, заплинулась плачем, а я почула незаперечливе:

— Відчиніть негайно двері!

Опір породжував лють, двері тріщали; знову щось кричала і благала мама, вибігли у двір невістка з сестрою, заплакали перелякано діти. Я відкрила двері і з качалкою в руці (гачок і качалка — нічні запори; качалка додається більше за звичкою, для заспокоєння) стала перед ними, зразу ж освітлена трьома ліхтариками. Піднесені до мого обличчя, вони осліпили мене; заплющила очі... Блискавично пронеслось відрядне в мозкові: «Не гестапо! П'яні вояки, що шукають дівчину!», бо і з заплющеними очима впізнала саме їх по запаху вина.

Мене оточили й заступили мама, сестра з невісткою, кинулась до мене Маринка...

«Господарі» роздивлялись по кімнатах. Один, зачепившись за дошку в середній кімнаті (підлога ще не постелена), п'яно вилаявся.

Мама не відходила від мене, закриваючи собою; тулилась до мого боку Маринка. Нічні пришельці освітили шафу з книжками, ліжку. Один з них, опецькуватий, тверезіший, спитав: «Хто це? Що за дівчинка?», показуючи на дитину. Відповіла, що донька, що сама вчителька. Перепитав: «Учителька?»

Тоді цей же, опецькуватий, відтяг високого і, як здавалось мені при світлі ліхтариків, худого свого товариша, що почав тулитись до мами, щось йому сердито і швидко сказав, не розібрала, що саме. Вони одійшли до книжкової шафи, щось швидко герготячи. Мама нишком плювала і тягла мене з дитиною ще ближче до себе.

Той же, опецькуватий, настирливо переконував у чомусь своїх товаришів; почула слово «вчителька», «в цій сім'ї всі дітні» і догадалась, що шукають саме дівчат, а потім, ніби на ствердження цього, почула від опецькуватого:

— Вір зухен панянка!

Відповіла їм, що на нашій вулиці «панянок» нема, бо забрали всіх до Німеччини, що залишилися всі літні або з дітьми, і порадила йти краще спати.

«Аскарід», п'яно гикаючи, промовив: «Не хочу спати, однаково — смерть на фронті!» і показав пляшку з вином, виявляючи намір причепитись до мене, але той же опець-

куватий потяг його за собою, і вони пішли, зачепившись знову за дошки в середній кімнатці.

Наталка й Маруся шугнули від дверей, під якими стали напоготові, щоб зняти крик і розбудити сусідів, якщо почнеться яке насильство.

«Аскарід» зачепився у дворі (був таки добре п'яний) за кошелі з редискою, що її приготувала мама на базар. Мама вивела німців за хвіртку, зрадівши, що дешево одкупилась: п'яні вояки взяли три пучки редиски й пішли шукати панянок...

Ми ще довго не спали, зібравшись до гурту, пригадуючи свої переживання і страхи. Мама спершу дуже переякалась, бо подумала, що це «естап» прийшов за мною.

А вчорашні відвідини «гостя» були вже інші.

Забіг у двір німець і позичив у мами відро. Приніс увечері і сів. Сів і сидить коло столу у середній квартирі, у Наталки. Наталка з Марусею сховались у моїй половині і ждуть, поки піде. Юрик і Василько спершу мовчки спостерігали за ним через двері кухні, а потім, демонструючи один перед одним власну хоробрість, підійшли потихеньку ближче, витріщили на нього цікаві оченята, і Юрко, насмілившись, спитав:

— Ти... німець?

Васик простягнув руку до військової фуражки.

Німець з цікавістю почав розглядати хлопчиків. Помавив їх ближче до себе, та тут уже хоробрість залишила двох потерчат, і вони поховались у кухні, а потім зупинили пошепки й Маринку, що вбігла до них, показавши пальчиками на кімнату: «Там — німець!» Мама сиділа в кухні на підлозі й дов'язувала редиску.

З кутка три пари вогників-очей сяють блиском цікавості; коптить каганець коло мами. Інший, світліший, довелось їй поставити у кімнаті, де сів німець.

Мовчанка.

Маринка непомітно зникла повідомити нас про те, що «він» ще сидить, сидить і мовчить, а «бабушня починає сердитись»...

А мама таки почала сердитись і заговорила своєю мовою:

— І чого б то я сиділа? Панянок у нас нема, зуби скалити нема до кого. Прийти ото до чужих людей, у чужу хату й сісти. І чого б? Відро приніс—спасибі, віддав і йди собі...

Зв'язаний пучок редиски полетів до купи в куток, а у

відповідь маминому — заговорив раптом гість. Заговорив швидко, схвильовано, про щось своє, теж, видно, наболіле...

Маринка полетіла із звісткою в мою половину про те, що «він говорить щось бабусі, а бабуся йому, і таке йому го-о-ворить!»

— От наговоряться! — сміються сестра з невісткою. Маринка біжить зв'язковим назад.

... Потоком леться річ невідомого і непроханого гостя, його вже й не спинити, а мама слухала-слухала, а потім і сама розійшлась:

— Не знаю, про що ти там лепечеш, і знати не хочу! Чого ви вдерлися на нашу землю, хто вас просив? Ваш же фіюра підписав і акта про ненапад, а сам і напав. Торгували б мирно собі, хто вас, чортів, чіпав? У себе порядку не могли зробити, а на чужі землі полізли? Хватило б з вас і вашої землі, якби розумні були та життя своє поставили на правильний шлях, а то — земель чужих захотіли? Тісно стало в себе в хаті, в чужу претесь? Подавитець ще ви землею цією, насиплють вам її на очі і на груди, тут ви й поляжете!

... З серцем летить знову пучок редиски в куток, а з другої кімнати — той же схвильований потік слів чужою мовою, що ще більше злить маму.

— От якби не захотіли воювати зразу, не слухали б свого дурного фіюру, що отруїв вам мозки, — жили б собі у себе дома, на своїй землі, а то... тьфу! Тільки землю чужу угноюєте. А крові вже скільки, а сліз, а людських жертв? Ось дітей маниш до себе, згадав десь-то своїх там, а де батьки цих дітей? Де мій син єдиний, де зяті? Мовчиш? (У кімнаті стало тихо. Гість замовк, барабанячи пальцями по скатертині). А наші вам духу дадуть! Живими відси не підете! Хіба що в полон здасися...

Мама розпалилась і не помічає моєї присутності: я зайшла без скрипу, двері надвір розчинені всі. Помітивши мене, вона перелякано, на мигах, показала мені, щоб йшла до себе, бо я, нічого не знаючи, ткнулась до Наталки, повертаючись з Пріорки.

Щось ще говорив «гість» мамі, щось вона йому. Наговорилися, виявляючи кожен наболіле, доскочу.

Через хвилину двадцять Маринка принесла звістку: «Уже пішов, а бабусі сказав:

— Матка — гут».

7-го червня.

Порання городів на лузі і полоття дуже навантажило дні, погнало швидко час, втомило, заспокоїло, дало радість відчуття відпочинку і сну. На деякий час забуті муки голоду: сестра з невісткою благополучно доставились із Мар'янівки і привезли борошна, крупи, яєць і трохи жирів. Наміняли й купили. Пощастило з машиною, під'їхали. Повернення їх було радісним днем на минулому тижні. Зразу з'їли гуртом цілу хлібину з маслом. Масло майже після року його відсутності!

— Оце їжте і поглядайте на задні колеса! Городи треба запорать, щоб не впасти,— зробила своє резюме мама.

Наталка й Маруся минулої суботи метнулись у Мар'янівку (село десь аж за Хабним), а я того ж дня — в Димер.

Угоду на орання колективної ділянки склала Анастасія Михайлівна з тими ж орачами; уже майже вся ділянка зорана, розплачуватись з ними потрібно було натурою — курми й яйцями, купувати які довелось у селі.

Ввечері я була в Демидові. переночувала в Опанаса Опанасовича (Максим з товаришами вже зникли з села), а на світанку рушила в Димер на базар. На базарі — побачення з Анастасією Михайлівною (в суботу вона пішла вранці, ще як я працювала), закупівля птиці і яєць.

Подорож пригадую з приємністю, бо їсти не хотілось (тітка Варя нагодувала), за ніч відпочила,— і 8 кілометрів до Димера по шосе — ранкова прогулянка. Тому що не хотілось їсти, тому що надії огорнули душу,— все було привабливим і тішило: росяні поля, ранковий туман, сонце, що сходило, лелеки, жаби, небо, простір, ліс, далечінь, асфальтована дорога, по якій чимчикувала боса завжди оптимістична учителька з клунком за плечима і душею, окропленою не лише надіями, а ще й чашкою молока...

Але насолода свіжим повітрям і спогляданням навколишніх красот тяглася недовго: на третьому кілометрі мене догнало людське горе. Це була ще молода, але виснажена голодом і обмінами жінка, що йшла теж у Димер.

Розговорились, — і краси навколишні поблідли. Розмова почалась про те ж: голод, смерть, війну, а докази самі летіли нам назустріч, доганяли ззаду — німецькі автомашини, мотоцикли.

Про чоловіка її — жодної чутки; має трое дрібних дітей, стару матір; у хаті — голий стіл і ліжко («все з'їли

обміни»), повна безнадія в серці і перші початки туберкульозу в легенях.

Над нашими головами проповз важкий бомбовоз. Кувала зозуля, кумкали жаби, все вище й вище піднімався туман.

Коли бомбовоз зник десь позаду, за лісом, жінка спитала мене:

— Скажіть, хто це чи що це за провидіння, про яке торочать у газеті?

З'ясовую їй, що це означає і чому вживає цей вираз окупантська газета. Жінка з обуренням говорить:

— Та в нього не повірять у нас і наймолодший віком піонер! Невже вони приймають нас за дурників, які не бачать їхньої брехні, не розгадують хитрощів? Або: повідкривали церкви, нав'язують нам забуту і не потрібну нікому релігію, старі свята,— все, що вже давно змело саме життя,— з однією ж метою...

Вона розпалилась. Видно, не раз думала над цим, а зараз раділа, що уважно слухаю її.

— В очах у мене й досі єврейка, що, закривавлена, бігла нашою вулицею, видершись з-під гори трупів. Недобиту, кинули її до забитих в яму... І за що все це?

... Пам'ятаю з розповідей цю жінку і я.

Тікаючи з ярів смерті, в напівбожевільному стані, вона не розраховала напрямку й вибігла прямо на велику людну вулицю, саме на поліцію.

Поліцаї зупинили її.

Як дивилась вона тоді на них! Серед вовків би, мабуть, швидше б знайшла співчуття!

Люди розповідали, що спідниця її і світла блузка аж хлющали кров'ю, що вона кричала: «Не хочу туди, не хочу!»

Пристрелили її у дворі поліції німці...

... Непомітно підходили до Димера. На шостому кілометрі до нас приєднались дві колгоспниці з молоком.

— Та ми йдемо до церкви зараз лише на вінчання, як на виставу. Кіно нема ж...

— Он у Мишках німці зібрали молодь буцім на кіно, а потім всіх на комісію, з поліцаями, прямо з клубу, щоб до Германії. Микола Непотурай з кількома хлопцями — через вікно,— і був такий! А тих побрали. Замість «Парубочого весілля» (це їхня така картина німецька) вийшли «Парубочі та дівочі сльози»...

— Скажіть, ви з міста, що там у газеті? Де зараз наші? Де по-справжньому фронт?

— Кажуть, що газета, «Слово» це їхнє, чи як його, така брехлива, що аж розлазиться від брехні.

— І коли воно кінець цієї війни?

— Скажіть краще, коли німців...— одна з жінок озирнулася і продовжила пошепки:— Попруть відси? Щось засиділись вони тут...

— Батюшка в нашому селі почав уже молитись під час служби за перемогу червоного воїнства...

— А давно моливсь за продовження воєнних дій і віку Гітлера?

Жінки засміялись.

Переказую їм зведення за березень. З радісного подиву жінки аж зупинились.

— Ох, хоч би швидше, бо ні людей, ні худобоньки не залишиться в селі!— заголосили разом. А потім благально до мене:

— Ой, прийдіть до нас коли, село наше недалеко від Демидова, ой, прийдіть! Добудьте нашу газету і прийдіть. Нанесемо вам і картопель, і цибулі... Вчительку нашу забрали в Германію, нікому нам і слова рідного сказати...

Обіцяю прийти чи передати, що дістану цінне з друку. Базар уже недалеко, а розмова ніби почалась. Розходитись жінкам не хотілось. Приєдналось ще кілька, але хитрі жінки змінили розмову:

— А чому у вас у Києві молоко і яйця?..

Ось і базар.

Попрощавшись, розходимось.

Жінки озираються на мене, махаю їм рукою, обіцяю прийти.

Анастасія Михайлівна вже метала по базару курей і яйця. Вона поспішала, поки не розігнали базар. Була шоста ранку.

Закінчили вдвох купівлю, купили й собі дещо, наскільки грошей вистачило. Тут було все дешевше майже наполовину, дещо — на третину, в порівнянні з міськими «твердими» цінами ці були трохи «м'якші».

Лічимо кілометри, міняємось тягарем — мішком з кошиком і коромислом, через три-чотири кілометри сідаємо відпочивати «фундаментально» — хвилин на десять.

— Спасибі Федосі... Як би оце плелись голодні з цим тягарем...

— Є в неї діти?— запитую Анастасію Михайлівну.

— Є донька, працює на пункті молокоздачі. Переживає за неї Федося. Але досі якось викручує.

— Як ми проскочимо з цим добром?

Боюсь, що й папірець не допоможе.

— Дійдемо до сіл — закриємо зовсім курей. Не подохнуть, не вхопить їх!

— Хоч би яйця не побити. Що як розірветься почіпка?

Поправляємо почіпку, оглядаємо знову «транспорт», рушаємо. Забігаю вперед, а тоді чекаю, поки підійде Анастасія Михайлівна. Передишка маленька є.

Знову відпочинок.

Підкормили й напоїли курей, розкрили, щоб подихали свіжим повітрям, рушили далі.

... Кури поводять себе неможливо. Особливо сіра й жовта. Висувають голови з-під рушників — і кінець. Злосць, умовляю, ховаю, а розсердившись, і кулаком по голові яку стукну.

Анастасія Михайлівна веде з ними мирні переговори:

— Ша, хороші, ша... Ш-ш-ш... Скоро перепочинемо, водички дамо... Ша...

Вони втомлено сокочуть під рушниками, але голів не висувають.

Через кожних чотири кілометри міняємось ношами. Мішок легший. У кошику ж троє «мучителів» — дві курки і півень. Фокуси теж стоять. Зозуляста клює сіру, а півень клює обох. Тісно їм в кошику, жарко; лапки болять у них, бо міцно зв'язані.

З розпачу півень через кожен кілометр кукурікає. Це — під самим носом (кошик спереду несу, на «чучерепках» мішка, а мішок — через спину). Кинула йому картоплину, щоб клював і мовчав.

... Тягнуться кілометри і довго, і швидко. Довго, бо ще далеко додому, швидко, бо вже багато пройшли, а вийшли ніби й недавно.

Насіли мошки. Уїдливі та пекучі, як гірки думки, і сховатись від них нікуди. Відпочивати стало неможливо: заїдають. Сідаю клубочком: ноги під себе, руки — під шарф, яким закутала на дорогу мама і який вдень лежав у мішку, а ввечері здався, — але й так заїдають.

Мрію про відпочинок. Помитися, простягтися б у чистому ліжку...

І здається, що вже не дійдемо додому, що з цим коро-

мислом не розлучусь ніколи, що кури сокотатимуть довічно, що доведеться їх нести й нести все життя, як тяжкий хрест, що з ними мені й померти.

Кури...

І для чого вони мені? Ага, це німцям, орачам... Можливий вихід з безвиході, рятунок колективу учителів від другої голодної зими, це — зорані городи... Донести б тільки, щоб не одібрали, щоб не потрапити в нещастя майже під доміvkю. Не побити б яйця... Яйця... Випить би зараз хоч одне...

... А все пожере сарана ця, що налетіла, що зруйнувала нам життя.

Та буде ласувати вже востаннє, перед відправкою на фронт, на вірну смерть. І це заспокоює. Встигли б доорати до кінця ділянку...

Мошки гнали.

Від дачі «Кинь грусть!» майже побігла, позакривавши кошики, не відпочиваючи.

На вулицях невелике святкове пожвавлення: вечір, неділя. Людей місцевих повиходило мало. Найбільше — німців. Ходять і залицяються до дівчат, що проходять мимо, в язупу до молодих жінок. Серце стислось. Найбільш небезпечне місце. 16-а школа — стоянка німців, варта.

Неприродна сила гнала вперед, підгонило бажання швидше проскочити небезпеку.

Пролетіла з курми метеором. Відчули, очевидячки, й вони небезпеку, бо притихли і жодна голови не висунула.

Яксь волохата рука потяглась помацати один з кошків, але не встигла: так я промайнула! Варту коло 16-ої школи минула щасливо: пройшла спокійно, приєднавшись до кількох жінок, що замаскували мене. Десь позаду з мішком і кошиком, з папірцем по-німецькому і страхом за кінець нашої подорожі залишилась Анастасія Михайлівна.

Дома приємно відчула, що вже позаду сорок кілометрів важкої дороги, що на плечах нема коромисла, що попереду — радість відпочинку, вечера.

Помилася, наїлась супу з редискою. Вода освіжила ноги — і втома майже зникла.

Лишилась млість, солодке безсилля, бажання швидше лягти, витягнувшись, в ліжкові.

Діти щибетали коло рсзв'язаного півня і курей, яких мама гсдувала. На столі красувався сир, у мисці — почищена риба; радувала очі баночка масла.

Так хотілось помазати великий шматок хліба, але його і крихітки не було, треба чекати вівторка чи суботи.

Дітям мама дала по ложці масла, і вони жадібно з'їли його з редискою.

З годину читала в ліжкові. Перечитує Толстого. Якось випадково знову дешено купила кілька пугніх книжок і в тому числі в одному томі «Войну і мир».

Непомітно, навшпиньках підступав до очей сон і вже хотів покласти на них м'яку пухнату лапу, як на дверях з'явилась мама:

— Ти ще не спиш? Ось іди-но сюди!

Зіскакую з ліжка, прямую за нею до Наталки. В коридорі мама зупинилась коло столика і більше здивовано, ніж радісно сказала:

— Дивись!

На столику, дбайливо загорнена в папір, лежала кругла, висока, пухка біла хлібина.

— Де взялась вона?

— Мабуть, залишив отой. Ти тільки-но пішла, я поклала дітей спати. Діти послули, я докручую редьку, а він так і став на дверях. Став і дивиться. Привітався по-своєму та й сів. Сів, похнюпив голову і знову мені щось говорить, а голос йому ламається. Кажу: «Не розумію, причепол! Чого знову принесли тебе? Редьки хочеш?» Та й тичу йому кілька пучків, щоб ішов, бо вже ж пізно, та й діти попрокидаються. Взяв редьку та й сидить. Сумний такий, пригнічений, мало не заплаче. Зрозуміла з його лепетання кілька наших слів: «Курськ, фронт, війна — смерть» і догадалась, що від'їжджають вони на фронт, що йому не хочеться їхати, що передчуває свою загибель. І сумний-сумний такий, і дивиться на мене не то з жалем, не то з докором, ніби я війну почала, а не вони...

— Що ж тепер робити з цією хлібиною? Давно він пішов?

— Та хвилини кілька... Я зараз же пішла до тебе по його відході, як тільки побачила хлібину.

Далі маму не слухаю. Хапаю загорток зі столика в коридорі і біжу на вулицю. Наздогнати й повернути хлібину!

Підбігла до воріт — нікогісінько. За ворітьми — порожнеча й тиша. Ні лялечки. Темно. Добігла до сусіднього двору й повернулася назад: чого далі йти? Якщо й попадеться який німець, то відки ж я знатиму, що той? Причеплюсь із хлібиною, — бути халепі. Може подумати все, запідозрить, а що я цим доведу?

Злощасна хлібина знову на тому ж столику.

Мама:

— І коли він встиг покласти? Чи це в нього така плата за редьку? Дав би в руки. Мабуть, посоромивсь. Догадався тоді, що лаю. Та сьогодні більше мовчала, слухала вже його.

Розгортаю папір, звільняю від нього загорнене.— і перед нами — наша, нашим сонцем пахне, хлібина. Дивимось на неї, як на дорогоцінну річ, несподівано вкрадену і несподівано повернену, рідну, дорогу... Але які справжні причини її появилення?

— Буде до масла дітям. Це наш хліб. Через них голодуємо,— порушує хвилину мовчанку мама.— Зараз з'їмо і ми по шматочку, шкода, що діти сплять.

На столі знову баночка з маслом. Перезирнулись з мамою і взялися до їжі. Вечеря ж була суп «оне брот». Пригадалась сценка із «Фата моргана» Коцюбинського: Маланка й Гафійка коло риби, яку думали спершу продати, але потім зварили і, як голодні коти, ніби змовившись, сіли їсти...

— А чи ж побачить він свою матір? Серцем відчува загибель. Там їм дадуть наші жару. А він, мабуть, антипушист...

По-маминому це значить: антифашист. Ніяк не звикне вона до правильної вимови цього слова з важким і огидливим коренем.

11-го червня.

Олександр Михайлович, не витримавши ходіння з міста пішки, перейшов працювати до бюро метрик міської управи, здавши всі справи мені. Голова видав наказ про його заміщення, і я возсідаю начальником бюро реєстрації.

Те, що мені саме зараз потрібне, про що давно болісно мріяла,— здійснилось. У реєстраторі потреби нема, і сама зараз стала господиня на весь відділ, над усіма документами, сама з людьми, що гнатиме їх до мене лиха година.

Сама з відповідальністю своєю за саму себе, за свої власні вчинки, наодинці з власною совістю, кмітливістю і лише вдвох з тим, з ким зв'яже таємниця порятунку.

Як можуть скластись ще краще для мене обставини? Уже перебралася також і в іншу кімнату, бо в нашу, загсівську, помістили податковий відділ. Кімнатка маленька, з одним великим вікном у садок, на захід; над вікном нависа балкон, і сонця нема в ній цілий день.

Кімната чиста, речі в ній знайомі, і що особливо радує— відсутній портрет «фюрера»; вона була б затишною, якби коч промінчик сонця!

Як у льоху.

Нию за сонцем.

Та треба звикати й тут. Є найбажаніше: сама.

У вільні хвилини можу не тільки читати, а й писати.

Другий день ллє дощ. Перестає ненадовго, хмари знову клубочаться, і знову плаче небо рясними сльозами.

Земля промокла добре. Дощ уже й зайвий. На лузі ждуть на порання городи, а він ллє і ллє.

Початок другої години.

Читати й писати не вдається: ніби надолужуючи два спокійних попередніх дні, сіпає і сіпає за двері смерть.

Зареєструвала шойно трьох. І всі троє — діти. Одного із заявників про смерть впізнала зразу: він недавно реєстрував народження, радів онукові. Коваленко, з Пуші.

Симпатичний, ще молодий дід. Жодної сивої волосинки.

— До мене? Невже нещастя?

— Помер Грицик...

І він, відвернувшись і закривши рукавами лейбика обличчя, заплакав:

— А ви ж його вчити збирались, пам'ятаєте, як реєстрували?

Дивлюсь на діагноз смерті: слабість при народженні. Він помітив мій погляд, змахнув сльози:

— Не це. Хлопчик міцний був, хай не брешуть. Ослаб він за останній місяць, без матері. Ой, голубочко, тут ще горе було!.. Горенька не оберешся...

І він гірко, не стримуючи себе, знову заплакав. Не стрималась і я, бачачи перед собою літнього чоловіка в сльозах. А Грицик був би майбутній мій учень...

Заспокоївшись, старий розповів, що невістку його місяць тому схопили в місті на вулиці під час облати і завезли на земляні роботи кудись аж за Білу Церкву. Дитина захирила без матері. Що вже вони не брали: і козине, і коров'яче молоко, і сусідка підгодовувала, Грицикові все йшло на гибель. А де вони тільки не шукали Шури, скільки пережили! Позавчора вранці вона повернулась, втекла з таборів, ще живого застала сина... Ось тільки годувати його не могла: не стало молока, перегоріло, сама стала тінню, мерцем; повернулась вранці, а ввечері рвала коси над мертвою дитиною.

— Час би і поховати мале, а вона все голосить і не дає.
А до вас поки доплівся пішки...

Свідоцтво про смерть написане, а йому важко підвестись з стільця, сидить, прикований до нього і горем, і безпорадністю. Бачу по очах, що хоче ще щось сказати, щось просити, і догадуюсь, що саме.

Ми тільки вдох...

... Коли взяла метрику Грицика про народження і намірилась її перекреслити, щоб покласти до архіву, старий схопив мене перелякано за руку:

— Ой, не робіть цього, віддайте нам!

Мовчки глянувши в очі старому, кажу:

— Розпишетесь зараз в книзі копій «свідоцтв про народження»? Я випишу вам таке свідоцтво попереднім числом. Тоді одне з них залишиться Шурі. Знаєте, для чого...

Старий схвально і зрадувано киває головою:

— Я про це саме думав в дорозі. Бо в той раз ви комусь виписували таку метрику і наказували більше не губити...

Взявши одне свідоцтво про смерть, а друге — про живого Грицика, старий міцно потис мені руку.

Підбадьорила його на прощання:

— Повернеться син після війни, у вас ще буде онук.

У відділі тихо й самотньо. Візьмусь зараз за дублікати. Учора пачку смертей знову принесла завідувачка інвалідного дому, — досі лежать.

«А Коваленко добре на все і сам зважив, — подумала відрадно про старого, роблячи дублікати запису смерті його онука. — Паспорт матері приховав, щоб не викреслила відти сина, і догадався, чому не вимагаю його», і в графі про подані заявником документи пишу серію паспорта матері, номер його, ким і коли виданий, взявши ці відомості з архівної книги запису народжень...

* * *

Прибігла радісно схвильована Зіна.

— Ой, слухайте, що було зараз у відділі праці, що було Зіна сміється.

— Під самим носом у Віника на портреті Гітлера, що висить над його головою, хтось, мабуть, ще вчора старанно і непомітно виправив напис «визволитель» на «вивозитель». Цілий день відвідувачі мовчки читали, читали, але мовчали й ми, увесь фінансовий відділ, а зараз оце помітив голова і

напустився на Віника, на діловода, на всіх у відділі. Лютує, зі злості мало не лопне: «Ви не могли не побачити, далі носа свого нічого не бачите, так вам і листівки більшовицькі кластимуть під самий ніс, а ви не помічатимете! Так і управа перетвориться на більшовицьке підпілля! Дивуюсь вашій короткозорості, досі не знаєте, з ким працюєте!»

— Ну, а Віник йому що?

— Аж спітнів з переляку, видавлюючи з себе «жалкий лепет оправданья»...

— А як же «вивозитель»?

— Виправили, а оце в кабінеті голови зараз начальники всіх відділів. А чого вас не покликали?

— Мабуть, тому, що у відділі одна і відповідаю сама за себе. А непогано було б, якби був і тут портрет, підписаний...

В очах у Зіни запитання: як?

— «Умертвитель»...

Очі її заблищали хитрими вогниками:

— А у фінансовому відділі — «грабитель», в «суспільній опіці» — «мучитель»... Ото злилися б! Розігнали б всю управу!

— Але нічого б це не змінило. Треба розумніше діяти.

Сипонув дощ, а двері в кімнату ніби вітром рвонуло, і передо мною — жінка, що заходиться плачем:

— Ігорку, мій Ігорку, що я тепер робитиму в своєму безталанні! Ой, голубочко, ой, подружечко, зарадьте, допоможіть!

Саджу матір на стілець, заспокоюю, чекаю, поки доплаче, і стримую себе. Шумить дощ...

Глибоке, безмежно глибоке, як і душа, зітхання матері після плачу за єдиною дитиною. Чоловік на фронті. Завтра поховає Ігоря, а після чергової мобілізації пакуйся в Німеччину.

Два горя зразу. Одне тяжче другого: втрата дитини і втрата батьківщини. І в цій ситуації — одночасові. І однаково тяжкі, а поєднані — тяжчі вдвоє.

Заспокоївши осиротілу матір, відводжу їй друге горе. Вона й сама могла зробити це, якби догадалась: не віддала б метрику, могла ж «загубити», «десь подіти»; досить тоді було б з бюро і довідки про смерть.

Кажу їй про це. Спершу не вірить, дивиться на мене пильно, дуже пильно, а потім, зрозумівши, шепоче: «Спасибі. Вік буде ге сестрою...»

Беру в неї паспорт. І крім метрики, яку повертаю, вписую ще в паспорт матері як живого трирічного Ігоря. Писати темно, пораюсь на підвіконні. Жінка не відходить від мене.

Акуратно і чітко ставлю в паспорті печать.

— Ви це могли б зробити і місяць тому...

Поспішати немає куди ні їй, ні мені, і сідаємо на дивані. Вже спокійніше розповідає про себе, про хворобу дитини, чекання і віру в повернення чоловіка, про ходіння по селлах, обміни... Але відчай знову ламає їй голос:

— І де взялась ця скарлатина, і як це я не догледіла такої дитини! Що я тепер скажу Степанові про сина?

— Це епідемія, сьогодні ваш — другий випадок.

Деякий час мовчимо, а потім вона пригадує живого Ігорка, його оченята, сміх, смішні дитячі слівця, посмішку батька, теплі рученята дитини навколо шиї після повернення із сіл, дотики дитячих вуст, коли він так кумедно «маму цьом» робив...

— Лишилися зараз сиротами з свекрухою...— і знову плаче.

А дощ аж шумить...

12-го червня.

Сьогодні, крім смертей, реєструвала шлюби. Одна пара була цікава: молоді обое, соромливі. Коли почала процедуру запитань, «молода» заховала обличчя в букет. Працюють обое у садівництві. Він — студент сільськогосподарського інституту. Уже б оце кінчав, якби не війна. Кінчатиме, значить, після війни. Молода — з освітою за десять класів. Поки оформила запис, познайомились зовсім, і поздоровлення було шире, своєю мовою.

... Через годину після цієї пари прийшло ще двоє. Молодому — 67 років (а ще міцний дідуган!), молодій — 60.

— Ну, батюшко, обкрутіть, і в один день, бо моя стара сидить місяць без хліба. Без шлюбного свідоцтва на утримання не візьмеш. Нова дирекція Сирецького господарства послала на старість в загс, а прожив з дружиною щось із тридцять років, і ні гадки не мали про якісь там офіціальні папірці,— і коло столу сідає «молодий» і садить коло себе «молоду». Та сміється і відштовхує його.

— Тебе й тут зараз впізнають, чортового реготуна.

— А не плакати ж мені в ролі «молодого»,— сміється він і тягне ближче до себе дружину.— вік прожили,

не плакали, а то б ще я смутнів в загсі, правда, батюшко?— звертається до мене.

Жінка вибачливо посміхається. Читаю її погляд: «Послушайте, він вам наговорить!»

А дідуган дуже симпатичний. Вусатий, свіже обличчя, веселі голубі очі, а волосся — срібнісіньке. Дуже висока кремезна постать, язик — бритва.

— Ну, матушко, не сердіться, вінчайте, ви — своя, це вже знаю, не заперечуйте.

— Та залиш ти ці штуки! Людина ж може образитись: «батюшко», «матушко»! — розсердилась на нього дружина.

— А я бачу по очах її, що симпатичний і сподобавсь. Ще б пак! З такими вусами козак,— дратує він дружину і погладжує вуса.

— Треба ж нам оцієї халепи на старість,— ходіння по загсах! У нас же сини старші за вас, а ми вам голову прийшли морочити! — говорить, ніби вибачаючись, «молода».

— Да, синочки у нас — орли! Залетіли далеко, б'ються завзято. Сподіваюсь побачити, сподіваюсь зустріти, дожити б до миті цієї... А зараз, симпатичний батюшко, записуйте без всяких процедур: вішання об'яв, строків...

— Добре, не вішатиму, всі папери оформлю зразу, попереднім числом,— погоджуюсь і роблю запис. «Молода» дивилась-дивилась на мене, зупинила погляд на косах, а потім:

— Аж тепер згадала, що знаю вас добре. По Пуші. Ми там жили до війни, мій працював у санаторії...

— Я ж недаремне залицявся!..

Метрика про шлюб готова.

«Молодих» поздоровляю, і сміємось утрюх із запису: «Пан Коваль... з панею такою-то... числа такого-то зареєстрували свій шлюб.. Пані така-то... прийняла прізвище свого чоловіка... пана такого-то» і т. д.

— Ну, пані Ковалихо, вставай, розсілась, як на весіллі. Стала «законною», не журись. На рік-два «беззаконія» вистачить і цього папірця, а там стане непотрібним, а «симпатичний батюшка» піде знову вчителювати.

На прощання запросили обов'язково зайти колись до них. Пообіцяла. Цей вусатий дідуган мені подобавсь.

— Зайдете — не пошкодуєте. Щось цікаве розкажу.

Запрошувала широко і Ганна Василівна.

Живуть за Бабиным Яром, в Сирецькому господарстві, де він працює.

Пішли — негайно зробила всі дублікати, бо свідків же не було, і за них потрібно було розписатись. За одного розписалась сама лівою рукою, за другого — поклікала Зіну. Та теж розписалася лівою, бо права й так часто буває у пригоді.

13-го червня.

Незважаючи на дощ, відвідувачі до мене йдуть і йдуть. Записала два народження, чотири смерті, один шлюб, а то просто писала жінкам, що зверталися до мене, заяви на квартири, до суспільної опіки, податкового відділу, до комітету взаємодопомоги, до відділу праці. Пишу заяви, а потім іду до начальників відділів і канючу, поки таки допоможу.

Запрацювалась і не помітила, як на дверях якось незнацька станув Семен Григорович, брат мами, Загорний.

«Чого йому до мене?» — подумала, і серце стислось у тривожному передчутті.

Він упав на диван.

— Катю, Катерино моя!..

— Що, що сталося з Катєю? — скрикнула.

— Померла, померла Катя!

Мало не впала. В очах потемніло, ноги підкосились, мовок затуманів...

Катя? Відмінниця, що кінчила перед війною школу? Така юна вродлива дівчина? Я ж бачила її три дні тому і обіцяла зайти до них у неділю! Катя, що недавно розмовляла зі мною. сміялась, весела і смілива Катя,— Катя мертва?

— Померла... Чого? Від чого?

Хвилювання розрядилось сльозами. Заплакали з нами і дві жінки, що сиділи в загсі... Із плутаної, схвильованої розповіді дядька довідалась: напередодні на полях зрошення розірвався снаряд. Поруч цих полів німці зробили стрільбище і практикуються, не звертаючи уваги на людей, що працюють близько, не розраховують польоту. Кількох, працюючих на полях, поранило. Катю в тому числі. Забрали в лікарню, а ввечері вона померла...

Усе сталося неймовірно швидко.

— Як вона не хотіла працювати там! Як не хотіла! Ховалась від примусу, уникала... Загрожували Німеччиною. А все Віник проклятий. Позавчора забрав з поліцією уночі, в ліжка. Я ж просив, молив... Дома ж дитина, самі ж. без матері... — плакати батькові не вистачало сили: охрип. Закурив, запаливши цигарку тремтячими руками.

Знала, що Катя ховається і від полів, і від Німеччини, що й дома ночує не щодня. І треба було їй попастися поліції, в нещасну годину на вернула в кімнату! Матері у неї нема: померла позаторік взимку від операції. Про двох синів Семена Григоровича не чути нічого, десь воюють, листи були до окупації. Один лише семирічний Віктор і лишився тепер.

Катерина мертва...

Не уявляю. Не вірю.

Пишу свідоцтво чужими руками, дивлюсь на фото паспорта і знову не вірю. Паспорт перекреслюю, відриваю фото. Жінки кленуть німців, війну, дядько, плачучи знову, про щось запитує, щось йому відповідаю, — очі мої застигає паволока сліз, нікого й нічого в тумані їх не бачу.

А надворі ллє дощ...

— Куди ж тепер з цим? — запитав він, п'яний від страшного горя. — Ці два клаптики паперу — моя Катя? Усе, що від неї лишилось?

... Кароока, білява дівчина, з кучерями над високим чолом, з такою усмішкою, милою, молодою...

Загорна Катерина Семенівна... Вік: 18 років.

17-го червня.

Уже не йде, а сіє дрібнісінький, осінній дощ. Холодно. Мерзну в теплом лейбику і шерстяному платті. І хвилинами не віриться, що може бути сонце, тепле літо. Хмари обложні, а городи на лузі стоять незапорані, запоране — вимокне.

Поховали в понеділок Катю. І досі не вірю, що не побачу її вже ніколи. Похорон відбувся з панахидою, по-старовинному: радянські звичаї суворо заборонені й під час похорону.

У труні Катерина лежала як справжня молода: в білому всьому, фаті, у вінку. Труну несли юнаки, перев'язані білими платочками, як бояри весільні, з весільними букетиками на грудях. При виносі Катрусі з дому хрещена мати обсыпала труну хмелем і житом.

Квітів було надивовижу багато: понаносили подруги, товариші по школі, родичі. Квітами усыпає дорогу аж до кладовища. Вінки і віко труни несли шкільні подруги Катерини — «дружки», всі в білих платтях.

Народу зібралася сила-силенна. Жалібна процесія мовчки йшла по центральній вулиці, мимо поліції. Поліцаї позні-

мали кашкети,— на них ніхто й не глянув. Тільки шепіт, як шелест, пройшов: «Ось і тут вони, душогуби!» Кричав за Катрею батько, голосила з примовками, що рвали серце, її друга мати, плач переходив у суцільне ридання, бо в кожного — своє, невиплакане горе: загиблий на війні чи десь у полоні чоловік, брат, зять, сестра, забрані в Німеччину; замучені гестапо дорогі серцю люди, вирвані силоміць із сім'ї; жалібна процесія перетворилась на демонстрацію протесту і зненависті до окупантів.

Я мало плакала: душила зненависть, сушила сльози.

20-го червня.

Віднесла зараз в адмінвідділ звіт. Трохи тривожно на душі. За червень чимало записаних всиновлень, боюсь, що помітить голова. А може й ні?

Відколи сама, широко популяризую цей спосіб порятунку, спосіб на броню і від Німеччини, і від місцевих робіт. А можливостей тут багато. Одна дитина може рятувати двох, а в кого більше, то й усіх родичів. А формальні перешкоди—це вже я майстер усунути. Що ті директиви! Коли для цих «визволителів» поняття справедливості гумове, то директиви їх можна зробити теж такими. Кому спаде на думку перевіряти всі всиновлення, коли врятована мовчатиме сама? А мовчатиме. Бо спершу — загибель їй, а потім і мені. З'ясовую це і домовляюсь зразу. І люди йдуть. Жінки ведуть одна одну. Нишком, обережно, намагаючись застати мене саму.

Коли чоловіка нема зараз, коли ще воює чи загинув, а свідомства про загибель нема,— всиновлення неможливе, бо всиновлює чоловік, а жінка дає лише свою письмову згоду на нього. Директива для мене не підходяща. Щоб оце жінка, права якої завойовані революцією, стверджені 25-річчям Жовтня, так швидко втратила своє рівноправ'я та ще тоді, коли вона сама себе повинна рятувати, рятувати свободу свою і людську гідність?

І становище змінює одне слово в графі «родинний стан», де треба написати «неодружена» чи «вдова ще до війни». Всиновлена дитина переходить на прізвище матері і заява потрібна тільки від всиновлювачки і від матері, що віддає дитину.

А щодо родичів, то — жодної перешкоди, навіть графа є, де треба вказати родинні зв'язки.

Всиновлюю переважно небожат.

Як тільки чергова мобілізація до Німеччини, число всиновлень збільшується. А коли ще реєстратор і начальник не формаліст... Коли ще він сам іде на дільницю і нишком популяризує...

Яка радість мати можливість допомогти тому, хто шукає, сподівається на допомогу, живе з тобою одним настроєм, вірою і надією! А люди зараз один одного бачать наскрізь, шукають зв'язків і вміють мовчати. Розмова починається з поглядів.

І як рідно, тепло від цього погляду!

Вчора в мене було саме таких всиновлень аж чотири в один день. Без формальних процедур: об'яв за місяць наперед, особистих заяв і приходу матері, що віддає іншої дитину, перевірки причини всиновлень і т. д. Поставила різні дати, попереднім за місяць числом, написала й оформила всі шпартгали сама. Потрібна тільки метрика дитини і всиновлювач. І — мовчанка. Та ще 5 карбованців так званого «державного збору».

...Але чи зверне голова увагу на різке збільшення всиновлень? Треба надалі рівніше розтягати кількість їх щомісяця. А то посадить когось із своїх підлабузників начальником чи переведе мене до якогось іншого відділу.

А в мене є ще один спосіб подвоїти всиновлення і зменшити кількість їх у звіті. Бережу його до наступних мобілізацій.

Боря не шкодує, що став кербудом: уже є в нього і одностудмі, і можливість робити те, що хотів. Уперто вірить, що підпілля в Києві десь є, що ми проб'ємося до нього. Щойно був у мене в бюро.

... Перечитую зараз у вільні хвилини Шота Руставелі «Витязь в тигровій шкурі». Ювілейне видання 1938 року безсмертної поеми. Перечитую її за своє життя вдруге і вдруге захоплююсь вольовими й не переможеними нічим і ніким характеристиками людей, вірних у почуттях одне одному і батьківщині. Лист Нестан Дареджан до милого із Каджетської фортеці мені хочеться співати.

... Ну й метеликів білих за вікном!

22-го червня.

Сиджу за дублікатами й виводжу в «Записі про смерть» прізвище, знайоме ім'я, а носій його ніби підійде, обдасть могильним холодом, подивиться мовчки або злісне гнівно

очима і потім спокійно сідає на диван. А там уже уява малює живими кількох зареєстрованих перед цим. Сидять на дивані й мовчать.

... Першою сіла Григоренко Тетяна Степанівна. Місяць тому чи півтора, не більше, вона сиділа там жива і плакала за померлим немовлям, а зараз сидить і мовчить. Заспокоїлась: пішла в могилу за дитиною.

... Коло неї — міцний мужчина, що прожив лише сорок вісім років, — Степанчук Омелян Васильович, який не хотів помирати, скрипів з безсилля зубами і не вірив неминучому кінцю. Цей загинув, повертаючись з обміну, наскочивши з візком на міну. Дружина, що була з ним, лишилась жива, поранення дістала легкі, але позбулась правого ока: їй вибило його шматком кістки з руки чоловіка.

... Посередині дивана у фаті й вінку сидить 19-річна Галина Савельєва, яку вбила оповістка про від'їзд до Німеччини...

... На коліна до «діда» Степанчука пнеться п'ятирічний Тосик Полегенько, задушений голодом...

Листаю книгу смертей, щоб шелестом прогнати ці видіння. Ще більше десятка не зроблених за вчора дублікатів! А з усіх боків обступили знайомі за останній місяць, померлі від туберкульозу, шлункових хвороб і просто з виснаження...

І скільки вже в мене цих знайомств! Найтяжчих знайомств — з мертвими.

В кімнаті холодно, хоч надворі сьогодні й сонце. Жену з-перед очей уявні видіння, відкриваю вікно і слухаю голоси у дворі. Мимо вікон проходять живі. Ідуть з повістками, з'явками, а дехто просто з бажання довідатись про щось цікаве для себе, якимось передбачити перспективу.

... Плаче в якомусь коридорі дитина. Хтось заспокоює. Мабуть, викликали матір до відділу праці.

У вікно зашкрябало, і дитячі пальчики, брудні, забур'янені, міцно схопились за підвіконня, хочуть закріпитись на ньому, хтось пнеться до вікна. Підходжу. Років дванадцять дівчинка. Тепер вона, зірвавшись з підвіконня при моїй появі, стоїть під вікном, гірко плаче, витираючи зеленими від гудини баклажан кулаками очі, розмазуючи по щоках сльози; одягнена, як бездоглядна, в блаженке полатане платтячко. Підняла на мене великі заплакані очі.

— Чого ти плачеш?

— Де голова цієї управи?

— Навіщо він тобі?

Вона знову заплакала, заплакала гірко, захлинаючись, і зовсім забруднила собі лице патьоками сліз.

— Иди сюди, до мене в кімнату!

Перехилилась і втягаю її через вікно. Одриваю од шиї, витираю обличчя, саджу на дивані.

— Розкажуй, що сталося?

Довгий довірливий і благальний погляд дитячих заплаканих счей...

— У мене... Сестру на Подолі схопила облава. А вона у нас як мама... Братик ще маленький, ще сестричка... Я одпросилась з роботи...

Довідалась: сестру її, вісімнадцятирічну дівчину, схопила вчора чергова облава на Подолі. Вирвалась вона в неділю купити щось на базарі. Працює у «Виноградарі» чорноробом.

Повідомила запискою через сусідку, дочка якої теж попала в пастку «добровольців», що відправлятимуть їх до Німеччини в середу о 9-й годині ранку, що сидять на відправному пункті на Лук'янівці, і просять, щоб виручали, бо втекти поки що не вдається. Батька у них нема. Як пішов минулого року в обмін, то й досі нема. А мати померла давно. Крім неї і цієї, старшої сестри, є ще двоє дітей: хлопчик трьох років і дівчинка п'яти.

Старша сестра, Даша, є для них і матір'ю, і батьком.

А вона, Оля, працює теж у «Виноградарі».

— І що я буду робити з дітьми? Що ми будемо і-і-сти-и-и?

Заспокоїла трохи. Втихомирилась.

— Підемо до голови, допоможіть мені, тьотю хороша...

Закриваю бюро, чіпляю записку, що зараз прийду. Як що буде відношення з відділу праці Куренівської управи і дитячі метрики, то Подільський відділ праці може відкликати. «Упрошу, може, голову»,— подумалось про цей спосіб порятунку.

Голови не було. Пішли до заступника. Вислухав і послав до Віника.

Той напустився на дівча:

— Я й тебе пошлю туди! Працюєш?

Дівчина показала йому забруднені тремтячі руки. А сама дивиться перелякано на мене і знову ось-ось розплачеться.

— Ви не кричіть, а допоможіть дитині. Сестра ж її має

всі підстави не їхати до Німеччини, на утриманні її трое дітей.

— А я не маю нічого спільного з Подільською управою. Не ми ж скопили її, не на Куренівці ж. Ми он сьогодні будемо робити облаву. Возись тут з вами!

А тоді напустивсь на мене:

— Чого ведете сюди? Знайте там свої справи, возіться краще з мертвими!

У мене перехопило дух... Хотіла відповісти і не знайшла слів. Зібрала всі зусилля стримати себе. І тільки подивилась йому в очі.

У моїй руці тремтіла забруднена робоча рука дитини... Мовчки пішли від нього.

Знову на дивані.

Оля на мене дивиться уважно і жде, уже не плаче, а я думаю, який би знайти вихід із безвиході...

— Іди зараз же в Подільську управу. Метрики з тобою? (Оля схвально киває голівкою і показує на пазуху). Ось напишу тобі заяву, дам записку до однієї тьоті, що працює там. Не плач, сестра повернеться. Вона втече. Вас трьох не залишить напризволяще. Але що б не сталося, до мене, Олю, прийди обов'язково. Прийдеш?

Киває головою і йде, озираючись ще раз на мене. Що є дорожче такого погляду дитини?

... «Якщо вивезуть Дашу, дітей розберуть жінки на всиновлення. Але вона таки втече. Ціною життя свого ризикне, бо дома ж трое бездоглядних дітей». — заспокоїла себе думкою і уявила, що відчуває Даша зараз там, у загорожі для спійманих...

Третя година. Зареєструвала три нових смерті, дванадцять принесла знову завідувачка інвалідного дому. Але дублікати робити не можу: втомилась.

До закінчення праці півтори години. Читатиму.

Дочитую «Взятие Каджетской крепости и избавление Нестан Дареджан», главу поеми Шота Руставелі, милуючись хоробрістю трьох патріотів—Тарієля, Автанділа і Прідона, сценою зустрічі Тарієля з Нестан.

Враг не тронул их доспехов и увечий не нанес.

Львам они подобны были, а враги их — стаду коз...

Стук у двері.

— Можна?

— А чому б то ні?

У кімнату заходять несміливо, невпевнено і ніяково трое дівчат. Зупинились коло реєстраційного з книгами столу і зовсім, здавалось, розгубились. Мовчанка.

Дивлюся на них, вони — на мене.

«Якщо в справі шлюбу, то де ж наречені?» — подумала і не стримала посмішки.

Подивилась ще раз по черзі на кожну, і від їхньої ніяковості стало самій трохи ніяково.

— Чим можу служити?

— Рятуйте! Ви — єдина, хто може допомогти нам, врятувати нас ось зараз, бо завтра вже буде пізно.

— Ваш чоловік мене вчив у вечірній школі...

— А я вас знаю по Пущі...

— А ви ж моя сусідка, — заговорили зразу всі трое, і несміливість у них зникла з такою ж швидкістю, як і з'явилась.

— Сідайте і розповідайте...

Усілись на дивані рядочком. Очі їх заблищали надією, щоки від хвилювання почервоніли.

Почала Галя Середницька:

— Якщо ви нас зараз не повинчаєте, то ми пропали. Післязавтра треба показати броню або вийхати до Німеччини.

— А де ж наречені?

— У тому-то й справа, що немає.

— А що ж замість них?

— Паспорти.

Сміємось всі разом.

Говорить Галя, а в тих двох — в очах веселі бісики. «Наречені» — товариші по школі. Одружуватись їде не збираються, молоді, а для броні паспорти свої дозволили використати. Тим більше, що печатка про шлюб і їм здається: одружених зачеплять не в першу чергу. Хлопці працюють до сутінків, добираються додому пізно, потрапити в загс аж ніяк не можуть.

— Вони знають вас і дуже-дуже просили допомогти нам. Ми в суботу крутились тут, та ви в загсі були не одні. Хотіли додому зайти, та було незручно. Сьогодні ще раз ризикнули.

— А завтра вранці в нас буде броня, якщо сьогодні — свідоцтво про шлюб...

— Ви не одмовите нам, ви не можете відмовити, не можете... — говорили наперебій, хвилюючись, «наречені» чи вірніше — приречені.

— Показуйте паспорти «наречених»! — наказую вродисто.

На столі передо мною блискавично з'явилися три «паспорти» — окупаційні довідки. Розгортаю і з фото впізнаю двох своїх учнів. Третій, незнайомий, глянув з фото так довірливо і благаюче на мене...

— Сідайте і мовчіть. Буду вінчати.

Далі запитую:

— Як вас записувати? За всіма правилами, на можливе співжиття чи тільки на броню?

— На броню, лише на броню, наші батьки знають про це і просять вас, слізю просять саме так зробити, — слухаю щире прохання дівчат.

— Добре, — кажу рішуче, а далі наказую: — Свідками буде ваша порядність, а скріпить усе мовчання і мої печаті. Запам'ятали?

— Запам'ятали, запам'ятали навіки...

— Можна менше: на час окупації.

— Запам'ятали: на час окупації, свідками — наша порядність, а скріплює все наше мовчання і ваші печаті, — повторюють притишеним хором «молоді» і не спускають з мене очей.

— Раз вам потрібні лише метрики і печаті в паспортах, записів у книзі не буду робити. Чи зробити й запис? — перевіряю їх ще раз.

— Не треба. «Наречених» і нас це не цікавить, а вам зайва писанина буде. — за всіх відповідає Галя.

Беру потрібні метрики із запасних для дублікатів, що цілком мені належать, і оформляю документи.

Диван радісно припишк, а кімнату осяяв щасливий блиск трьох пар очей.

Простамповані і паспорти. До них тільки довідку з місця роботи «чоловіка» — і броня цілком забезпечена.

Дівчата кидаються до мене, цілують, обнімають, ледве викручують і заспокоюю.

На прощання кажу:

— Якщо буде потреба ще раз у мені — заходьте. Коли ще кому можливий порятунок таким способом, — приведіть. Умову знаєте.

Вони Perezирнулися, і впіймала в погляді догадку: ще комусь з подруг рятунок.

Пішли. Захотілось побачити Зіну, а повернулася Галя.

— Забули що?

— Ні...— вона почервоніла, знову зникла, а потім зразу:

— З нами були наші мами, ждали нас коло воріт. І вони вас дуже просять узяти ось це дітям, дуже просять. За-мість «короваю».

— Що ж тут?

— Тітхи тістечок. Мама моя напекла. Дітлахам вашим буде радість. Не соромтсь. Від душі просимо...

А дивиться на мене так, що відмовитись неможливо.

— А до вас ще я прийду.

І, зрадувана, побігла.

А «тітхи» тістечок — з добрих два кіло. Уявляю очі Маринки, Юрка і Василька, коли побачать.

Додому йдемо із Зіною. Вечір згасне на городі. Треба поспішати, бо бур'ян аж гуде, як мама каже.

Згасає день. Завтрашній — почне другий рік війни.

Але в початку мусить бути кінець. Чи ж близький він?

26-го червня.

Третя година.

Півгодини тому були хвилини, що їх хотілось зупинити, протягнути в години, в дні: били скажено, нервово і пере-лякане зенітки, а потім гули, завиваючи, захлинаючись з безсилою люті «довгохвості» в небі, що вилетіли в негайний дозор: десь високо, за хмарами, летіли наші літаки...

Непомітно, нишком, шукаючи будь-яку причину вийти, вибігала молодь надвір і дивилась в небо. Почепивши на дверях записку, що зараз буду, вийшла й собі, простуючи до заповітної тераски.

Зенітки замовкли, «довгохвості» десь зникли, і небо було чистим, своїм, обіцяючим, рідним. Люди піднімали до нього голови і, осяяні обнадіюючою усмішкою, поглядами говорили одне одному своє і потрібне. Як не хочеться йти знадвору в бюро!

Очей не відірвеш від неба: ось там, за отим високим і не-досяжним кучериком димчастої хмаринки, прсменіли вони, наші літаки, а потім промайнули короткою хвилиною на-дею і зникли.

В бюро влетіла радісна Нюся:

— Чули?

— Чула.

— Бачили?

— Ні. А ви?

— Була тоді саме надворі... Високо, дуже високо, коло самого сонця, блискучі і срібні, летіли вони, наші яструбки!

— Ми для них ще далекий-далекий тил...

— А через рік вони будуть частіше, ой, будуть, побачите!

Нюся зникає, а Зіна з'являється.

— Чули?

— Чула...

— Бачили?

— Бачила...— лине пісню, і уява, підтверджена реальним фактом, робить уявне — реальним.

Але по цьому ввірвались знову смерті, потьмарили радість і нагадали, що ще передчасна вона, що не всі доживуть до неї...

За годину зареєструвала їх чотири: з вірвовкою на шії, але із звільненням від «добровільного» від'їзду до райху — Галю Феодосієву; пошматованого і скривавленого міною восьмирічного хлопчика Вєлика К., підкошеного шлунковою хворобою Корнієнка М. Д. і невідомо ким зарізаного в Пущі-Водиці, коло колишнього 1-го дитячого санаторію, учителя Пономарьова Матвія Юхимовича, свого колегу по 4-й школі...

Тому, що бере нетерплячка швидше вирватись на волю, на город, в садок,— хвилини тягнуться.

Уже закривала бюро, як попросила одна жінка:

— Прийміть ще мене.

Зайшли в кімнату. Виймаю знову книжки.

— Це у вас? Народження?

Не голосить, не кам'яніє, не клене,— значить, народження або потреба фіктивної якоїсь операції. Придивляюсь — незнайоме цілком обличчя.

— Впишіть, будь ласка, дитину мою в мій паспорт.

— Сідайте...

Красива, хоч і дуже бліда. На руках загорнене в біле немовля. Чомусь очі мої затримались на незграбно застебнутій блузці. Мабуть, годувала його десь наспіх, перед тим, як зайти до мене.

Помітила мій погляд, усміхнулась, поправила блузку, застебнувши кнопки.

— Метрику носити з собою шкода, бо зіпсується, а так можуть схопити в облаві на роботу десь в чорта в зубах чи в саму Німеччину. А як доведеш без метрики чи без запису в паспорті, що в тебе дитина?

— А де ваш чоловік?

— Де ж? Воює. А Володю ж ви реєстрували.

— А приходили, мабуть, не ви?

— Сестра...

— Тож-то я вас не пам'ятаю.

Беру в неї метрику, впізнаю свій почерк, беру паспорт. У дверях з'являється ще одна молодиця з дитиною. Ця знайома, вже приходила.

— Влиште й мені. Все ніколи зайти.

Сідає на дивані, чекаючи черги.

Вписую матері сина, ставлю печатку. Він спить. Немовля сите, чистеньке, очей від нього не відведеш. Помітно, що будь-якою ціною мати береже дитину, і яка буде радість батькові, який повернеться «со щитом»!

А мрії мої про таку саме дитину розбилися вщент...

Коли лишилися удвох з Пелагеєю Григорівною, почула від неї:

— А я до вас по іншому ділу. Не вписувати, бо ви вже раз вписали хлопця мого в паспорт,— і Пелагея Григорівна розповідає про мету свого навмисне припізнілого візиту...

2-го липня.

Ну й Борис!

Дома в себе в сараї, десь під кількалітнім запасом дров, розшукав старий радіоприймач, давно забутий всіма ще до війни.

Роздобув чи зробив сам якусь необхідну частину, провозився завзято коло нього вечорами з добрий місяць—і радіоприймач запрацював як найновіший. Не був би то Борис здібним радянським інженером!

Не гаючись, тамуючи радість, приніс мені в загс передрук зведення Радянського Інформбюро за червень. Хто передруковував, не сказав. Та я й не допитувалась. Потрібно було негайно використати його при першій можливості. Найкраще в суботу.

Субота була для мене взагалі цікавим і різноманітним днем.

Поглинена думками про бажану подорож, смерті реєструвала байдуже, три пари повинчала нашвидку і, допомігши кільком жінкам вирватись з пазурів відділу праці, пішла додому, на півгодини раніше закінчивши працю, поклавшись на «головний біль». Може ж у мене боліти голова? Дома швиденько пообідала і, терпляче вислухавши ма-

мине «напутствіє» на дорогу, нарешті лишилась наодинці з дорогою, сонцем і вітром.

За санаторієм водників мене догнала машина, повна людей. Подумала про те, що непогано було б і собі під'їхати, скоротити довгу подорож, зберегти сили. Машина пролетіла, а потім чомусь зупинилась. З якоюсь жінкою побігли і встигли добігти. Шофер, щось там поладнавши, накручував мотор, але нас втягли до себе люди, і машина помчала. Як довідалась, сидячи в кузові, їхала вона в Лютіж по сосни. Дорогу це скорочувало на дві третини. Хіба не щастить? Пригадала слова мами: «У хорошому ділі завжди щастить, усе видимо й невидимо допомагає, тільки треба вірити в себе». Значить, доберусь до села рано, зайду і в Демидів. Встигну зробити і своє діло, і на базарі побувати. Виникла певність, що й завтра попаду на машину. Раз їде в Лютіж, то і з Лютежа мусить їхати. Сусіди мої говорили, що з Лютежа із соснами машини їдуть часто: окупанти нещадно винищують ліс, поспішають більше награвувати. Вони б вивезли зараз і нашу землю, якби змогли...

... Вітер у вухах ласкавий, приймний, думки найоптимістичніші. Заплющила очі і мрію про своє, прислухаючись іноді до шепотання сусідок. Почула: «Господи, і коли ці муки кінчатся?»—«Ви скажіть краще, чи не даремне ми мучимось? Що, як їм вдасться тут залишитись навечно?»—«А може бути й так. Гляньте, як певно вони себе тут почувують, як справжні господарі».

Тут я не витримую, і шепочемось утрюх. Жінки підсуються до мене ближче і жадібно слухають, ловлять кожне слово. Кажу їм, що «чула», цей спосіб і ймовірний, і переконливий, бо в кузові машини їх іншим не переконаєш, і незабаром розмова стає одвертою, своєю, обнадіюючою, уже без зітхань. Люди розсілися тісним гуртком, ніби втрусились в дорозі, і їхати було зручно, не тісно. Сусідки мої питають, з чим їду в «обмін». Кажу, що мінятиму всім, хто захоче, безнадію на надію, і чую у відповідь дружній дотеп:

— Найнеобхідніший товар. А в хаті вам дадуть за нього що найдорожче. Але чи ж надовго вистачить обміненого?

— До кінця окупації.

Запрошують до себе, село їх близько від Лютежа.

— А нашу вчительку забрало гестапо...

Від Лютежа пішла пішки. Праворуч тягнувся густий, не спалюваний ще рукою окупанта ліс. Йти самотньо

довелось недовго: незабаром відчула, що доганяє мене якийсь мужчина. Ось він, порівнявшись зі мною, уповільнив кроки, окинув всю поглядом, привітався і пішов поруч, а потім заговорив, як з давньою знайомою:

— З Києва? Ну, як там господарює німчура? Як почуває себе? Готується знову перепис населення і масова мобілізація в ясир? А п'ятки не збирається ще мазати для втьоку? Недаремне ж сало конфіскують всюди, навіть з базару. А як у вас справи? Мруть люди, не встигаєте і реєструвати? А поховані воскресають? А ненароджені народжуються?

Я перелякано витріщила на нього очі і озирнулась. Одна-однісінька серед дороги лісом, тільки з ним. Але дивно: страх був хвилиним, бо від цієї незнайомої постаті повіяло раптом чимось своїм, знаним, когось подібного до нього бачила чи в бюро метрик, чи у власній уяві, чи хтось про нього казав. Щось пам'ятні очі. Дуже виразні й сині.

Хтось мені казав про цю деталь його портрета, щось робила я для нього, хтось, кому вірю, як собі, знає його, ручавсь за нього... Але хто це? Він помітив моє замішання і усміхнувся. І може ж бути така приваблива, негайно викликаюча довір'я усмішка у мужчини!

— Не лякайтесь. Просто я вас знаю.

— Хто ж ви?

— А пригадайте...

— Не пригадую...

— Тож і не пригадаєте. Ви ніколи мене не бачили. Але вас я завжди радий побачити. Догадавсь ще в машині, хто ви.

— Хто?

— Реєстратор і керівник Куренівського бюро метрик. Хочете — скажу і ваше прізвище, імення...

— Говоріть.

Сміюсь і дивуюсь.

— Правильно.

— А зараз знаю, куди йдете й чого. Знаю декого з ваших знайомих...

Я знову, мабуть, на мить, на одну мить змішалася, бо серце забилося тривожно; він піймав в очах моїх цей вогник замішання... Справді, до чого ці запитання? Друг чи ворог передо мною?

На ствердження цієї думки почула:

— Не лякайтесь, перед вами ваш найкращий друг.

Я міг і не признавати вас, а просто розмовляти з вами одверто і щиро, моє признання нічого не змінило. Пішли, кілька кілометрів йти нам разом. Веселіше буде. Ви в Мишки? І не з порожніми руками?

Узяв кошик мій, жакетку. Почекав, поки роззулась, поклавши босоніжки в кошик.

Подивились тоді в очі одне одному — і справді стали як друзі.

— Пригадали?

— Ні.

— Сергієнко Григорій Платонович, власне — його тіль, бо перед вами людина з іншим прізвищем зараз і йменням. Сергієнка Григорія Платоновича ви ж «поховали», про це свідчить метрика про його смерть...

— Пригадала... Аж тепер пригадала...

Сміємось вдвох весело й дзвінко, і дивлюсь із зачудуванням на цікавого «мерця».

— А ви одчайдушна. Мені розповідали про вас.

— Так ось який ви! — кажу, з задоволенням оглядаючи його з ніг до голови.

— Ось такий, як бачите.

— А де ж ви зараз, коли не на кладовищі?

— Навіть не в Київській області, а попадаю в неї в силу особливої потреби. Така зараз є в Димерському районі...

— Давно ви тут?

— Кілька днів і буду ще днів із п'ять. Між іншим, заскочу й до вас, на Куренівку.

— У вас така чудесна мама...

— А хіба поганий син? — пожартував він.

...Розмова ставала дедалі одвертіша. Сказав, що працює по завданню в Житомирській області, а полювали за ним тоді у Києві, приставали до матері. Та заспокоїлись давно.

Кінчався ліс, і було жаль, що кінчається подорож і розмова що швидко попрощаємось. Пішли селом.

...Тихо на вулиці, сумно. Прибите лихою годиною, село принишкло, затаїло свої надії.

— Ховаються люди...

— А хто й на полі.

— Помітно, що попоравсь «вивозитель»...

Колю Мишок попрощались.

— Буду. Є справа. До якої працюєте?

— До п'ятої. Не застанете в бюро, зайдіть додому. Це близьке.

Кажу адресу, а він і її знає. Хтось дав йому повну інформацію, познайомив зі мною заочно. Хто? Борис? Петро Митрофанович?

Село зустріло мене могильною тишею.

І собака не гавкнула, вивелись, вибили «умертвителі». Тихо вітались сумні люди, що попадались назустріч. Не зупинялась до розмови.

А ось уже потрібно спитати, де хата Федори Ничипірівни, і я зупинилась коло двох жінок.

— Голубонько, ви — з Києва?

— Ой, зайдіть же в хату, ой, розказати у вас, надіюсь, є що, зайдіть!

Ідемо на подвір'я.

Подвір'я заросло високим бур'яном. Ні корови, ні коня; все в стадії повного запустіння. Господиня розповіла, що син її помер в «Єрманії», а чоловіка забрав «естап», бо не давав коня і сказав, що стане партизаном. Вона запропонувала мені свіжих «картопель»; друга жінка пішла за рязанкою, обіцяючи покликати заодно Федору Ничипірівну, що виявилась її сусідкою.

— А ви побудьте тут, поговоріть з нами...

Не встигла господиня розповісти мені про своє горе, показати папірець, що прийшов з Німеччини, про смерть сина, як прибігла Федора Ничипірівна, а з нею й та молодиця з рязанкою.

— ...А він, голубонько, не міг померти, здоровий же був хлопчина. Убило його, мабуть, під час бомбोजки...

Тримаю фотокартку. Відти дивиться на мене красиве і здорове обличчя хлопця років шістнадцяти. Мати плаче. Заспокоюємо.

— І моя донька там, і жде її така ж доля. Але захлеснуться вони, нарешті, в крові людській, ой, захлеснуться!

— Заспокойтеся, кумо, жінка ця нам розкаже, може, щось радісне, на горе вона й сама надивилась уже і наслухалась.

...Говорю їм про радісне.

Говорю довго, переконливо, говорю про те, що мусить бути і що робити, щоб не загинути, говорю, що вже робиться, про що вони не знають.

Забула, що хочі їсти, забули й вони про частування, про традицію спершу нагодувати гостя.

Мати загиблого витерла сльози, повісила знову на місце фотокартку сина і усміхалась до нього, як до живого...

Впали сутінки. За розмовою, за їх питаннями не помітила й коли. Жінки схаменулись:

— Голубонько, та ви ж з дороги, а ми вас і підкормити забули, ой, горенько!

— Це ще не горенько,— заспокоюю їх.

Була вже ніч, коли Федора Ничипірівна забрала мене до себе, хоч і не відпускала Мотрона Омелянівна. Пообіцяла прийти знову при першій можливості.

— Приходьте, будемо ждати, бо в нас тут одна з Києва якось такого наплела...

— Так то ж гадалка, брехала заради картоплі всячину й не про те, що цікавило нас.

— А ви гадалок не слухайте.

— Та краще попросила б просто картоплі, без брехні, дали б і так.

— Приходьте, обов'язково приходьте, як тільки буде у вас щось радісне.

— Тоді зберемось усім колгоспом...

— Ну, це ще поки неможливо,— сміюсь,— а ви одна по одній рознесіть усі новини, а про мене мовчіть.

— Та за це не бійтесь.

Федора Ничипірівна зібрала ще кількох своїх жінок, і ми засиділись до півночі. Уранці я пішла, лишивши їй для розповсюдження кілька передрукованих екземплярів зведення Радінформбюро за червень. Вона пообіцяла розповсюдити його.

— Завтра на базарі я тикну своїй кумі із сусіднього села. От: зрадіють! То теж дружне село, листівку якось нам передали...

А у Федори Ничипірівни не одна «кума».

Хороша була минула субота! Цікава, з новими людьми, в новій обстановці.

У Демидів зайти не встигла, прямо з базару пішла додому.

З Лютежа їхала.

Коли йшла з Мишок, усе чекала, що наздожене мене Григорій Платонович, що знову буде поруч людина, незнайма лише до хвилини, коли заговорить.

Але його не було...

Він прийшов потім в середу додому. Допомогла в одній справі і раділа, що стала знову в пригоді.

Гаснуть зорі, блідне місяць, а втоми чомусь нема. Відпочила за дощові дні, а надії окрилили.

10-го липня.

В газеті за восьме галасливе повідомлення, що взято
Воронез.

А скажуть, коли здадуть?

В небі неспокійно: гудуть і гудуть, кружляють і круж-
ляють дозорні літаки.

...Несу важке коромисло редиски з городу. Після рап-
тового дощу, що пройшов опівдні, густий і теплий, асфальт
мокий, теплі калюжі блищать у вибоїнах. Як у дзеркалі,
бачу себе з коромислом і пригадую своє трудове, багате ра-
дошами до цього нещастя життя...

Відводжу очі від чужих облич і не слухаю мови при-
бульців. Ось тільки б пройти швидше мимо 4-ої взуттєвої,
бо там зараз їхній штаб: з другого поверху людям на го-
лову летять папірці з-під шоколаду й цукерок, порожні
кульки з-під тістечок, а часто не порожні, а з гидотою і по-
кидьками.

Вулиця стала брудна, загиджена.

Нудно пахне на ній одеколоном і специфічним запахом
чоловічого поту. Вікна відкриті, і з кухні тягне печенюю,
жовтіють гори масла на столах. Десятки окупованих країн
мруть з голоду й виснаження, а все добуते їхнею працею
пожирає армія насильників і гнобителів, щоб продовжува-
ти криваву справу війни і поневолення. Декілька робітниць
з шевських майстерень, в які перетворили вони нашу фаб-
рику, взяті для прислужувань офіцерам. У всьому. І в цьо-
му: змивати раковини після кожного, бо не працює відлив.
Іде офіцер, а вона чекає з відром...

За це хлібом платять бранкам родючої України.

Фабрика ця ще так недавно вирувала життям, тисячі
робітників працювали на ній господарями, вільні й щасливі,
а тепер...

Маруся, давня робітниця фабрики, іде поруч і пригадує.
Співставляє. Пригадуємо сороковий рік. І проходимо швид-
ше, щоб не мучити себе згадками. Такою ж загидженою
стала і моя школа.

Люблю найдовше бути на городі. Зараз на ньому лише
приємно і спокійно на душі.

22-го липня.

Душить спекою сонце, душать думки, душить голод. Від
бур'яну хочеться ще сильніше їсти, а дні стали безхлібні
звсім. В село зараз уже не підеш: сувора заборона. Третій

наказ Рогоуша. Заборонені базари, вільна торгівля й обмін: хсчуть голодом виштовхати у Німеччину. Ласкаво й «гуманно» дозволено лише дихати на повні груди (поки шию не зашморгнув аркан!) і пити воду. Цього року дуже щедро посилає її саме небо. Пити воду і славити чужого «фюру», підставляти покірно шию в ярмо...

Днями починається черговий масовий перепис населення з метою подальшої відправки в Німеччину і організації поголовної примусової роботи для всіх на місцях. «Фюра» дметься, напружує всі сили, «фюра» ще вірить у блискучість війни, очманілий від нацизму і звірячого шовінізму. Прагнення його божевільні, але, на щастя, нездійсненні: не лише підкорити окупованих при допомозі воєнної сили і голоду, але й примусити їх «добровільно» працювати на власну гибель, власними руками задавити найдорожче: свою державу, свою батьківщину. Та ще яку державу, яку батьківщину!

Майже щонеділі в школі № 28 (до війни № 8) провадять духовні концерти київської художньої капели. Наказано з'являтися всім, зокрема запрошуються спекулянти. Цим зараз пошана, особливо тим, що спекують не лише пшоном і сіллю, а й переконаннями. Сьогодні уважно перечитала газету і можу наперед сказати, що буде в ній завтра. Точнісінько, по шпальтах.

Читати її спокійно можу лише «між рядками». Помітно, що брехати продажні писаки втомилися,— малісінька і жалюгідна стала зона.

«Паніка в Лондоні», «Переслідувальні бої у повному розпалі» — про одне й те ж, одне й те ж. «На східному фронті» — кілька рядків про те, що можуть натворити бомбардувальники.

«Торгівля і спекуляція» — наклепницька стаття Штепи на радянську торгівлю; вона смішить своєю безглуздістю. «Совети топлять воєнні шведські кораблі...» Значить, хай не лізуть!..

В «Листі з Німеччини», захлинаючись, якийсь Федоренко розповідає, що їв булку, що умився... з милом (!), що часто їсть разом з панями і те, що «пані їдять».

Цікаво, чи цей нещасний Федоренко, жертва аркана на рідній вулиці, догадується про те, що виступає в ролі дописувача «Нового українського слова», про яке він або не знав, або, крім презирства й огиди до нього, нічого в душі не відчував?

«Відкриття в Києві літнього саду залізничників» — стаття з малюнком: в саду, як на кладовищі, снують мерці, альтанка, де продають морозиво по сто карбованців за порцію, — як склеп.

Увагу мою привертає стаття — «Дельфіни на службі у людини»: «В селі Новограді на Адріатичному морі у рибалок є два приручені дельфіни, які добре допомагають людині в її небезпечному промислі. Коли починаються лови сардин, хазяї випускають своїх прудких дельфінів, і ці дуже добре женуть рибу в неводи на загорожі. За свою роботу дельфіни дістають від рибалок особливо жирні екземпляри із здобичі.

Проте цей спосіб був відомий уже в давнину. Пліній розповідає, що дельфіни, які допомагали римським рибалкам, діставали за це своєрідні ласощі, до яких ці істоти дуже очочі, а саме — хліб, насичений вином...»

...Цікаві дельфіни. Вони й зараз не перевелися, а завелися. В Києві вони допомагають німецьким спритним «рибалкам» вербувати «добровольців» до «прекрасної», ловити в ясир на аркани, брати з поліцією вночі з ліжка, за що і одержують жири, хліб, вино в достатній кількості, а голвні кати — і «своєрідні ласощі»: повні через вінця чари людської крові і сліз.

І живуть непогано. До дня народної кари.

Штепа, Віник, Ніна Калюжна, Льовка Дудін, Галина Іванова, якийсь Сосуля, фольксдейче і різні мерзотдейче, що агітують за поїздку до Німеччини, але своїх дітей не посилають, бо звільнені від будь-яких мобілізацій.

Недавній літпрацівник одного з наших журналів, Ніна Калюжна, запродавшись фашистам душею і тілом, пече анемічні новелки на честь «русоволосих рицарів», що «визволяють схід».

Мабуть, уже відкрила салон і зітхає у сутінках з німецькими «рицарями», манірна, з претензією на загадковість і привабливість, вся штучна, «не от мира сего», якою і залишилась у пам'яті моєї з останнього курсу вузу. Ще тоді від неї тхнуло «аристократизмом», підкресленим прагненням «опролетаризуватись», і нас завжди дивувало, що це була донька робітника. Жила вона з матір'ю (батько помер чи залишив їх, не пам'ятаю), дуже покірною їй, і мучила її, вже стару і підтопану.

...Під вікном бюро знову кукурікає півень. За серце нудно і тяжко смокче: хочеться їсти. Від цього болить го-

лова, загальне безсилля, анемія і така втома, що здається, якби лягла, то не вставала б вічність. Лягти б, закрити очі й пальцем не ворухнути. Хай лежать собі не зроблені ще дублікати смертей і народжень, яке мені до них діло?

Порожньо в шлункові, порожньо в очах... Хвилинами заздриш отим, що в дублікатах... А півень, дурний, куку-рікає...

Проте він щасливіший за нас: він не знає, коли йому перетнуть ножем горлянку і зварять у супі, а ми так ясно бачимо свою найближчу перспективу...

Вранці зустріла колону полонених з косами; йшли вони на луг косити під конвоєм. Піймала погляд одного, а всі останні поховали очі, повісивши голови. Цим ще тяжче: проводять їх завжди глибокі людські погляди, співчуваючі, засуджуючі, підбадьорюючі.

Неприпустиме й ганебне становище для живого і здорового чоловіка: йти косити під конвоєм ворога, коли тебе чекає фронт. В погляді того, що подививсь мені сміливо в очі, прочитала: «Ще віддячимо за все! А ви побачите й картину навпаки: німців полоненими, з нашим конвоєм!»

Смокче за серце. Знайомий нудний присмак у роті, чорні кола в очах... Але не лише від голоду. До нього звикла. А чи не віщує серце нещастя? Чи не сталося чого з Андрієм?

... Заходила мама. Несла «тьопанку» з дитячої їдальні. Налила мені чашку. Рідина, якою легко викликати блювотину, коли потрібно спорожнити переповнений шлунок. Мама поговорила, побідкалась, що хліба і сьогодні мізерної норми не буде, що вже пора давати на восьмий талон, а вони й на п'ятий не дали, щоб їм дихати не дало! Нагадала: «Не барись, кінчайте полоття». А потім знайоме:

— І що сьогодні варити? Пшона не дістала, бо розігнали базар. а «з-під поли» — сто карбованців за склянку перли Борщу зварю. Десяток картоплин вхопила за тридцять карбованців. Спасибі, знайома була молодичка...

Мама пішла. Півень десь подався кукурікати над вухом ще комусь про «радість буття», а я, перепочивши трохи, знову сіла за дублікати.

24-го липня.

Коли, повернувшись з роботи, пообідала, цебто з обов'язку з'їла полумисок «нискодиму» і кілька жмень вишень, мама сказала, багатозначно глянувши на мене:

— Іди в садок.

Двічі їй повторювати сказане не довелось. В садку під грушею, за кущами жоржин, розлігся і спав богатирським сном... Андрій! Засмаглий, міцний, в робочому потертому костюмі. Спить міцно, втомлений, видно. І чому не скида окулярів, коли спить? Ось я йому скажу.

Дивлюся і не дихаю. Будити шкода, а почути голос, заговорити — так хочеться! Але стримую себе і не буджу. Хай спить. Ще наговоримось. Він тут же, близько. Уже не треба ждати.

Андрій! Свій, рідний, особливо дорогий саме зараз. Близький, як власна совість. Що приніс? Що розкаже? Може, щось приголомшуюче радісне, несподівано виждане? Уява, що ось так може лежати Михайло, так і обпалює мене. Сідаю на лавці. Хлопчики тихо (наказ бабусі) щебечуть коло вишні, Юрик несе мені в тубетейці вишень і шепоче: «А дядя спить і спить...»

Василько кличе братика до себе, діти притишено щебечуть коло маленьких вишеньок — на велику їм не вилізти. Вони заздрісно слідкують за горобцями, що клюють стиглі вишні, де схочуть.

Пішла в кімнату і взяла книгу. Але не читається. Виринає образ Михайла, майже реальний. Дивлюсь у вічі, ловлю усмішку і мучусь бажанням бачити, відчути хоч одну мить його подих, почути його голос... Удаюсь до єдиного засобу. не згадую, змінюю уяву, жену недосягну мрію. Ще рано нею мучити себе. Підходжу навшпиньках до Андрія. Спить ще солодше. Мама йому справжнє ліжко зробила в кущах — з подушкою, простирадлом від мух, яке, зібгавшись, опинилось у нього на шиї.

Яка безпорадна й сумирна людина сонною! Як дитина. Нахиляюсь прогнати велику руду мурашку, що повзе собі спокійно по засмаглому високому чолі Андрія, але вона зникає швидко в густій чорній шевелюрі. Хочеться засміятись, щось по-дитячому втнути з цим сонним добродушним ведмедєм. але, боячись розбудити, йду в кінець садка.

... Андрій увійшов в кімнату через добрих дві години, умитий, свіжий, радісний. Привітався щиро, не ховаючи радості бачитись, і попередив:

— Буду на Куренівці три дні. Не поспішай все зразу викладати, бо можеш щось важливе й упустити.

28-го липня.

Андрій був задоволений з того, що ми змогли і вже встигли зробити на місці, використавши обставини і можливості відповідно діяти.

Дуже зрадів, коли розповіла, як Борис склав радіоприймач, як ми його використовуємо, але суворо попередив про необхідність особливої обережності в цьому, про уникання колективного слухання.

— З цим ділом легко накритися, і тоді загине марно багато людей,— і він розповів про такий випадок в одному з районів: гестапо, напавши на слід радіо, деякий час удавало, що нічого не знає, а потім, заарештувавши зразу п'ятдесят чоловік, прилюдно їх розстріляло. З дорослими загинуло і кілька дітей, школярів...

Я його заспокоїла: Борис слухає тільки сам, від нього я одержую запис тільки необхідного — повідомлення Радінформбюро. А про цей приймач знаємо лише я та його дружина.

Продумали з Андрієм, що можна зробити під час чергової перереєстрації населення, яка насувається, як використати надалі наявні сили. Андрій чомусь каже, що підпілля в нашому районі нема, що тут немає розгону для справжніх партизанських дій, бо район увесь у гестапо як на долоні. Тому слід діяти так, як можливо, і з тим, з ким можливо, допомагаючи невпинному народному опору.

Сьогодні Андрій пішов, поспішаючи до Федора, в якого працює зв'язковим в кількох уже районах Київської області. Федір за останній час перебазувався в інший район, дальший від Києва, ніж попередній.

— Тепер ти підлягатимеш меншому риску, бо поява моя на Куренівці стане ще рідшою,— сказав мені на прощання.

Я заспокоїла його:

— Перший страх за себе і сім'ю я давно пережила і тепер нічого не боюсь.

Розповіла йому, як мама реагує на загрозу арештів учителів:

— Якщо йдеться на живущє,— виживемо, на вмируще — помremo всі, а гуртом веселіше й легше буде помирати!

Мама Андрієві подобається всім: і енергією своєю, і жартівливим характером, що зуміла зберегти в такі похилі роки. Мені він відповів:

— Ти в мене кмітлива, будь тільки ще обережніша, щоб йшлося «на живуще» всім, хто з тобою зв'язаний обставинами і вчинками.

Помітивши усмішку мою на це «ти в мене», схаменувся і трохи зніяковів.

Зараз знову хочеться побачити його, порозмовляти з ним невимушено і щиро, помріяти про майбутню зустріч зі своїми, про Перше травня, про рідне Жовтневе свято. Коли маюю йому свою зустріч з Михайлом саме так, як уявляю, він переживає зі мною всі деталі радостей...

Ох, мушу засісти за дублікати, але мені не до них. Кінчатиму дома, встану завтра на світанку, зараз тягне до живої роботи, до негайного здійснення задуманого, «на куток», до людей, до тих, що зв'язались зі мною при допомозі Бориса, Андрія, Зіни, Миколи Дмитровича, Пелагеї Григорівни. Жду нетерпляче можливості закрити бюро і зникнути відси з печатками та книжками. Взагалі сьогодні не сиджу на місці. Крутить мною неспокій і бажання швидше зробити задумане, але стримую себе.

6-го серпня.

Почалися дні реєстрації населення з метою відбору до Німеччини найбільш підходящих робітників з числа тих, які ще ніде не працюють. Вони повинні заступити місце мобілізованих до «великих непереможних збройних сил» з воєнних заводів та сільського господарства і, як хоче цього фашистський «фюрер», допомагати «добровільно» фашистам у прискоренні їх перемоги над нами, на східному фронті.

В управі гамірно.

Прокльони, сльози, протести. Німа покора і одвертий опір, приховані й замасковані форми викривань і уникань, перед якими безсилі найстрашніші накази, що пережили самі себе і втратили цілком свою специфіку; їх ніхто вже не боїться.

На реєстрацію люди не поспішають. Комісія працює у відділі біржі переважно над звільненням. Ідуть поки що ті, хто підлягає звільненню від Німеччини, працюючі, з дітьми, паралізовані, хворі, інваліди.

Віник ще більш посивів і побілів зі злості; діловод його, жінка з кам'яним обличчям, спокійно нудьгує, німець в комісії скалить зуби до молодих жінок, що підходять з метриками і всиновленнями, представник з Подільської управи шепочеться з головою про майбутній обід для комісії,

голова турбується, де дістати пляшку путнього вина для «дорогого гостя». Обідає комісія в кабінеті голови.

На траві куняють двоє безробітних поліцаїв; функція кожного з них — супроводжувати жертву додому, щоб взяла вона одягу, і відвести її потім в поліцію, відки вже один шлях, коли набереться цих жертв кілька.

Надворі ясний і чистий, сонячний і блискучий серпневий день.

За печатами (кругла адмінвідділу — працюючому, продовгувата зі «звільнено біржею праці» — тому, хто підлягає звільненню), що їх треба ставити на паспорті й «реєстраційній картці» кожному, сидить Зіна. Те, про що вона мріяла, дісталось саме їй. Вранці сьогодні шепоче мені: «Пани» не помилились: посадили за печать саме того, кого треба». І сміється.

Те, що Зіна комсомолка і затаює це, уникнувши реєстрації, знаю тут тільки я. Ні, ще одна людина, якій треба про це знати.

У бюро в мене чимало відвідувачів: прискорились операції запису народжень і всиновлень.

Нюся сидить в комісії відбору до Німеччини коло самого «чорта», коло німця, і на очах усіх робить штуки, гідні подиву. Сама ж зовні спокійна, зосереджена, ретельна й акуратна. З Нюсею у Зіни таємний зв'язок через домовлену помітку олівцем на кінчику реєстраційної картки для печатки — звільнення. Зіна сидить за окремим столиком перед виходом на скляну верандочку.

Віник, як голова комісії, уже викликав мене і запитав:

— Функції ваших тимчасових довідок про всиновлення?

— Функції цілком законного тимчасового документа, що підлягає в належний термін обміну на постійний,— відповіла твердо, але відчула, як на мить затріпотіло серце. На одну мить...

10-го серпня.

Сон прогнала голова ще молодого полоненого, якого десь чекають після війни батьки і рідні, звичайна чорнява людська голова з густою шевелюрою волосся, яку, відгризену, приволік у двір з Бабиного Яру собака.

Хочу прогнати з уяви цю голову. Забруднена почорнілою кров'ю і землею на огризковій шиї, з закритими очима, з застиглою нерозгаданою думкою на мертвому чолі, з поламаними в останню мить вустами, вона страшна. Хочу

прогнати її з-перед очей, з уяви, але вона оживає: розплющуються і блищать гнівом очі, розкриваються вуста і чуо виразне, що леденить у власних жилах кров: «Ех, ожити, тільки б ожити, щоб бити їх знову, нищити, гнати... Ех, бити б, нищити...» Очі оживаючої голови блищать стражданням і гнівом, і мені страшно одній з цими очима в темній кімнаті; свічу каганець, але з темного кутка ці очі сяють ясніше каганця.

Щоб не дивитись в темний куток, одягаюсь, беру ручку в руки і сідаю до столу. Котра година? Мабуть, запівніч. Ще до світанку далеко. За вікном густий морок. Сиджу спиною до темних кутків, але від цього не легше, вчорашня розповідь жінки, громадянки Д., вдирається до вух, свердлить мозок і викликає знову в уяві реальні видіння. Уже не в загі, а в своїй ось кімнатці ніби знову чую її розповідь:

— Дітей самих дома хоч не лишай. Оце мале, йому два роки, ще не розуміє всього... Яюсь приходжу — Зевс грається мертвою головою, а воно сидить коло нього. А Таїску відливала водою — злякалась. Їй уже сьомий...

Таїска сиділа в бюро на дивані, хлоп'я щось коло дверей мудрувало, радіючи, що твердо стоїть на власних ногах. Таїска бліда, аж прозора, личко в неї із задумою літньої людини. На руках у матері немовля, на яке прийшла взяти метрику.

Жінка ця реєструвала народження з великим запізненням, більше як на шість місяців, і підлягала через це штрафів, а сама реєстрація народження вимагала зараз особливого дозволу міськуправи. Жінка почала просити, щоб зробити це яюсь так, без ходінь і необхідності десь з'ясувати причину запізнілої реєстрації. Я тоді запропонувала їй переставити дату народження хлопчика в довідці лікаря, що дуже легко було зробити, бо місяць народження був написаний не словами, а римською цифрою. Вона погодилась, засміявшись: «Молодшим буде! Зробіть так, бо поки зберуся в місто, то ще півроку пройде!» Кажу їй: «Доведеться ж колись однаково міняти метрику на справжню, на нашу, то скажете тоді про точну дату народження».

Це і зробило її одвертою зі мною.

— Без чоловіка я не жила б у цьому Яру. На щастя, наш батько не загинув у полоні, хоч і повернувся з Дарницького табору, з кошар м'ясокомбінату, ледве що живий. Вирвала відти сама його в грудні...

Я продовжувала робити запис народження, взявши усно потрібні відомості про батька дитини, а жінка пошепки, щоб не почула Таїска, продовжувала:

— Щоночі кладуть і кладуть нові жертви, не встигають як слід і присипати їх, а голодні здичавілі собаки розтягують тіла. Якось знову наш Зевс приніс на подвір'я свіжу людську руку... Чоловік вчасно побачив, прикопав, а пса довелось прив'язати, щоб не здичавів зовсім від запаху людської крові, щоб не збісивсь від зажиріння.

Щось пригадавши, жінка додала:

— А оце вже поліцаї почали стріляти всіх бездомних собак, що добираються звідусіль до цих ярів...

Хлоп'я подибало в коридор, вийшовши за двері загсу, мати, перервавши мову, пішла його забрати, а я поклала ручку: в мене похололи руки. Повернувшись з малим, вона посадила його коло мовчазної Таїски, але хлопчик опинився біля дверної ручки і став гратись язичком дірочки. Заспокоївшись, я виписувала їй метрику, а вона, нахилившись з стільця ближче до мене, таємниче і довірливо сказала мені:

— А ми з чоловіком допомогли одній людині врятуватись від загибелі в цих ярах...

Очі мої спитали її: як? — і вона продовжувала розповідати:

— Якось в кінці січня, не пам'ятаю числа, вночі чуємо: щось стогне під дверима і шкрябає у двері, як кішка. А звечора тоді крутила завірюха. Чоловік вийшов, а потім покликав мене: під дверима лежав поранений полонений матрос. Звечора в ту ніч поклали з автоматів у яру дві машини людей... А цей і видерся, недобитий,— з-під мертвих тіл товаришів і якийсь добрався до нашого дому. Що ми тоді пережили! До ранку очей не заплющили: поралися коло нього, рану перев'язали. Чоловік мій кинувся рятувати людину, що вирвалась з рук смерті, бо й сам нещодавно видерся з них. Тяжко жити під цими ярами...

Вона, зітхнувши, замовкла. Я спитала нетерпляче:

— А де зараз врятований?

— А він видужав і жив потім у нас як мій родич, що повернувся разом з чоловіком з полону. Під час першої приписки один товариш з цієї управи, знайомий мого чоловіка, допоміг одержати паспорт, ми його й прописали, і Кузьмін, так він назвав себе, пішов незабаром з Києва.

Метрика була давно готова, дублікати написані. Через недовгу паузу жінка додала:

— Січень для мене був особливим місяцем: вирвався перед цим чоловік з полону, прибився тієї пам'ятної ночі Кузьмін, через два дні родила я немовля. Не до реєстрації було!

Хлоп'ятко, залишивши дверний замок і осмілівши, підійшло до мене і подерлось на руки. Мати усміхнулась, коли я почала з ним гратись, а потім, коли хтось зайшов у загс, забрала дітей і, зазирнувши щиро мені в очі, почала прощатися. Я міцно і мовчки потисла їй руку. Коло дверей вона озирнулась, і погляд її дуже виразно сказав мені: «Я вам довіряю цілком. Ось не знаю ще чому, а довіряю...»

Бабин Яр. Довжелезні глибокі кручені яри, де колись на Купала й на зелені свята жінки жали серпами високу траву. Зараз це яри смерті, готові могили для масових жертв

За вікном сіріє. У світанку вимальовуються кущі тютюну, посаженого мамою для згадки про сина. Кущі на диво пишні. Мама каже, що це гарна ознака: воює, значить, Гриць, гляди, ще й живим лишиться.

Лягати досипати не доведеться: на восьму ранку викликають в міськуправу, телефонограма ще з суботи. Голова міста, бургомістр Форостівський, скликає нараду завів метрик з усіх районів Києва.

Що то він нам скаже?

11-го серпня.

... Коли прийшла, у почекальні сиділо трое завів. Привітавшись, сіла й собі. Сидимо й мовчимо. У коридорі тихо й сумно; по килимах ходять навшпиньки; службовці витягають по-гусячому шиї і прислухаються. До чого?

Але ось вийшов особистий секретар голови:

— Панове, пройдіть у зал. Пан голова зараз вийдуть.

«Панове» навшпиньках, не дихаючи, втягнувши голови в плечі, пішли за ним у зал.

Зачепила стільця в одному із останніх рядів коло дверей залу, і він грюкнув, розірвавши запону неприємної тиші.

Голови завів повернулись до мене з німим суворим осудом, а мені так захотілось засміятись і грюкнути навмисне ще раз!

Сіли. Чоловіки (якщо їх можна ще так назвати) — з правого боку, а ми, трое жінок, з лівого. Тиша у залі гнітюча і тлінна: за вікном мертве місто (радіо перестало горлати), в залі — переважно кандидати на реєстрацію в «За-

пис про смерть №...», «пресовані», витягнені з мотлоху архівів... В тиші все це розсілося і принишкло чи то з поваги, чи зі страху і вдячності, що дозволено ще дихати в такому, бачите, «почесному місці».

Перші порушили тишу жінки. Одна з них була рухлива, молода, друга — набагато старша, але з претензією ще на одну молодість: підфарбована, підчищена, з смаком одягнена, зовсім не по часу і настрою зараз, — вона закинула кокетливо ногу за ногу. Закаблуки на туфлях високі, панчохи шовкові, туго натягнені, ноги ці — контраст до всього останнього в ній, — міцні, м'язисті, вони, видно, звикли до подорожей в «обмінах».

Розмова жінок почалась про те, де і що можна дістати на базарі чи виміняти, як пронести, щоб не одібрали німці і поліцаї. Ця рухлива моя «колега» (в минулому — начальник станції) розповіла про свою останню подорож в далекий район, про щасливе пронесення двох кіло масла. Слухачі позаздрили їй, бо за ласкавим наказом гебітскомісара можна пронести лише одну курку, десять яєць, десять кіло овочів, літр молока, півхлібини — і нічого більше. Так, як для дороги. Останнє все підлягає конфіскації, а «делікатне місце» — гумовим палицям.

— Пронести масло можна. Було б що нести! Взяти, наприклад, темну якусь баночку, найкраще — бляшану, до половини чи й більше набити маслом, а зверху залити молоком. Це не викличе запідозри, коли банка невелика. Я так і пронесла, — очі завідувачки горіли хитрими вогниками і були сині — в чорних цяточках, веселі, з бісиками. Вона мені подобалась. Коли підійшла сідати (сісти веліли нам ближче до сцени), то переступила через стілець і цим викликала обурливі погляди лисин.

— А моя сусідка пронесла олію ще цікавіше: налила повнісіньку грілку і прив'язала до живота. Три літри олії пронесла! — з захватом розповіла друга моя колега. На думку мені спав теж один певний спосіб пронести жири, та поділитись ним я не встигла: зайшов сам, за ним — зігнутий під знак питання той же секретар.

Всі схопились з місць, а мій стілець знову грюкнув: сидіння в стільцях відкидне.

До чого оце вставання? Як учні. Не знала, де подіти з сорому очі. Голова вийшов на підмостки — невелику сцену. Ось воно, так близько, обличчя зрадника і блюдолиза. Повне, випечене, з неспокійними очима, що, здавалось, не

могли зосередитись довго на чомусь і побачити глибінш явищ. Постать його, міцна, відгодована, але рухлива, була вище середнього росту, і весь він в новому добротному костюмі з іскрою, покрою «нової Європи», нагадав собою отого пса, якого злякалась Таїска і який, поклавши ситу голову на лапи, збирався гратись з принесеною відгризеною головою полоненого...

Окинув зразу всіх однаковим і байдужим поглядом, хитро примруживсь і звернувся до правого крила:

— Е, панове, вигляд у вас не той... не завів шлюбів. Надто траурний, пригнічений. Е, треба підтягнутись: вище голову, більше блиску очам, більше життя...

І він, демонструючи належний вигляд, виструнчивсь, закинув голову вище, повів плечима, а за ним разом, як по команді, не зводячи з нього очей, підхопилось праве крило завів і скопіювало ті ж рухи: зави підкинули лисини, виструнчили старечі постаті, витріщили для блиску очі...

Як хотілося засміятись!

Перехопила глузливий погляд сусідки і стрималась. Хвилина — і на стільцях уже віддихувалось вісім сердець з міокардитом.

— Ви ж, панове, вінчаєте,— пошуткував знову голова, а потім розповів про свою «особисту» розмову з бургомістром Удде щодо шлюбів, які треба піднести на належну височінь, як важливий і серйозний акт. Прочитав постанову в цьому питанні, яку ми вислухали, схиливши голови. (Схилились спершу лисини, а ми вже — для гармонії). За постановою, шлюби повинні відбуватись в урочистій обстановці, щоб молоді запам'ятали такий знаменний день свого життя.

Реєстратор називатиметься тепер «уповноваженим на складання актів шлюбу», шлюбний запис — протоколом; молоді приходять обов'язково з двома свідками; уповноважений проголошує шлюбну промову; кімната для шлюбів буде суміжна або навіть окрема, «щоб радість з журбою не обнімалась»; кімнату треба негайно оздобити килимами, квітами, диваном й іншим. Говорив голова дедалі то все з більшим натхненням, барвисто, ніби сам збирався одружуватись і відчував справді всю врочистість цього процесу. Поснідав, видно, непогано... Перехопила хитрий погляд синіх очей з чорними цяточками, нишком усміхнулись кожна своїй думці...

«Новий фокус для маскуваня поразок «непереможних

великих збройних сил», гибелі німецької армії під Сталінградом, переходу її до оборони. Новий фокус для створення спокою на місцях, для боротьби з «масовим саботажем окупованих»,— зробила на кінець промови голови свій висновок, а нараду сприйняла як відрадне явище.

Голова довго не затримував. Пішли відси всі в міське бюро метрик до керівника по нові зразки «Записів про шлюб», вірніше, по зміни й поправки, які потрібно внести в старі зразки.

Олександр Михайлович, мій колишній начальник, а тепер завбуро метрик міськуправи, без кашкета, «приглажений і напوماджений», поблискуючи лисиною, по-молодому метушився. Пригадала зиму, спільні мрії про хліб, хвилини, коли боялась його страшного від голоду вигляду, і помітила, що він трохи ожив, зміцнів. Причин до цього було, як сказав мені по привітанні, дві: достовірна звістка про другого сина, що живий і відступив з Радянською Армією, і відсутність потреби ходити пішки по чотирнадцять кілометрів щодня в такі похилі роки.

Поки він з'ясовував і ми робили відповідні помітки на чорно в даних нам зразках, мене мучили купи розірваних і розкладених метрик народжень і всиновлень, що він приготував їх для цієї справи і на дублікати, якщо є в кого до цього потреба. Взявши відношення, він відрахував завам документи, а мені кинув:

— У мене справа до вас особиста.

Зави порозходились, Олександра Михайловича кудись пскликали на хвилину, а я лишилась сама. Хвилинка — і купка метрик народжень і всиновлень уже в мене в авосьці, в газеті під книжками. Повернувся Олександр Михайлович.

— Відрахуйте собі потрібну кількість на дублікати, а я зараз.

Спокійно відрахувала. Стільки, скільки потрібно буде мені, бо такий зручний випадок не повториться.

— Ну, як працюється? — спитав, повернувшись, мій колега.— Сама? Реєстратор на посылках? Як город?

— Ось збираюся вам принести овочів, скажете, не забудьте, адресу.

— А я вас саме про це хотів і попросити. Спасибі, спасибі...

Віддала йому відношення на взяті офіційно книги метрик, ще пошебетала, розсмішила. Комусь із колег, що зайшов, Олександр Михайлович зауважив:

— Оце мій реєстратор по Куренівці. Весела дуже людина.

— Хай наші вороги журяться,— сміюсь, а колега Олександра Михайловича схвально кивнув головою, хоч і не зрозумів, кого це безпосередньо стосується. Та й сам він був дуже сірий і невиразний, непомітний; зник, як і з'явився, нічим не запам'ятавшись.

Йшла додому в піднесеному настрої. Ще б пак! Нарада ця дала мені і матеріальну, і моральну користь. А головне — те, що мучило, було ідеєю фікс кілька день, легко зроблене і спало з душі.

14-го серпня.

Ця жінка з'явилась до мене просто, як до давньої своєї знайомої.

— Завтра ви будете реєструвати чотири смерті зразу,— сказала спокійно, як про звичайну якусь щоденну річ, як про звичайний наперед обдуманий висновок, зумовлений усім перебігом подій.

У мене похололо всередині, і я підвела на неї з німим запитанням очі. Потім запитала:

— Нещастя? З ким?

— З моєю сестрою.

— Як же це сталось? Чотири життя?..

— Станеться сьогодні від чадного газу, якщо ви відмовитесь зарадити цьому.

— Де ж вона? Чому чотирьох?

— У неї три доньки. Надія лише на вашу пораду і поміч. Без вас веліла мені сьогодні не приходити додому.

— Давайте адресу. Стемніє — буду.

— А чи ж будете?

— Ви ж уже зробили мене співучасницею чи порятунку, чи злочину. Як же я можу не прийти тепер?

— Бачу по очах, що прийдете.

Дає адресу, розповідає, як попасти, радить добиратись городами: сусіди цієї сім'ї — фольксдейче, дівчата давно їм колють очі своєю присутністю дома, краще, якби не бачили мене, «управського робітника», бо догадаються, відки прийшла поміч.

Говорить, де чекатиме на мене і коли, щоб не блукала і не подер у дворі пес. Тільки вона пішла,— одержала наказ голови перебиратись на «новосілля». Для реєстрації «основних актив» у людському животинні зараз голова від-

вів дві суміжні кімнати — кімнату шлюбів і загальну, операційну, тобто «смертельну».

Переносила речі і робила «затишок» в загсі за наказом голови міста після розмови його з бургомістром Удде.

Кілька разів згадала незнайому. Як завжди в таких випадках, дуже кортіло швидше довідатись про справу. Бо краще зробити, щоб не думати, ніж думати довго чи вагатися.

Як же я була здивована, коли, закриваючи бюро, побачила коло себе цю жінку.

— А я за вами. Так буде краще, бо ще розминемось.

Я усміхнулась непомітно. Про себе. «Не вірять. Сестра послала знову...»

— Ну, годі ходімо до мене, я додому зайду на хвилину.

— Якщо їсти, то...

— Мама моя завжди мусить знати, де я.

Уже смерком ішли на Мало-Мостицьку. Горюю і річкою, а потім городами. Кривавим заходило сонце. Місцевість була незнайома і тому цікава, а один краєвид із сонцем, що згасало, так і просивсь на полотно путнього митця. Та особливо роздивлялись було ніколи: поспішали. Мовчали. Супутниця моя дивилась тепер на мене з такою щирістю і довірям, що хвилинами мені ставало ніяково.

У двір зайшли городом. Кинувсь під ноги чорний на ланцюгу пес, але Поліна Трохимівна (так назвала себе моя провозжата) затримала його, він встиг тільки раз гавкнути і замовк. Вибачливо махнувши хвостом, шмигнув у свою будку.

— Сьогодні вранці, клятий, вив,— прошепотіла вона й озирнулась на сусідній двір, показавши мені швидко на двері, до яких вело троє східців. Двері ці відкрила сама господиня, що чатувала на нас, певно, давненько.

— Ви? Ой, ідіть, ідіть швидше, чого барились?

І цю жінку бачила вперше, але з такою, як вона, ще молодою, хоч і огрядною, десь ніби стикалася. Щось невловимо-спільне було в ній з моєю супутницею,— в очах, в обрисі уст.

Посадивши мене на лаві за столом, на покутті, що я помітила не зразу, вона приступила зараз же до справи.

— Сьогодні я мушу, нарешті, чи заспокоїтись, знайшовши якийсь вихід, чи померти зразу з дітьми. Ховати їх більше немає як, а якась підстава про інспекторське око в мене вже мусить бути. На вас вся надія, а після вас на

чавуни і вугілля. Легко і швидко, на ранок звільнимось всі від тремтіння і страхів. Але знайте: в Німеччині з них жодна не буде. Я їм давала життя, я їм його й відберу. Коротка рука в однорукого «фюри» до моїх дітей!

Поліна Трохимівна, нахвилювавшись і набігавшись за день, не витримала: взявши на руки хлопця, що лишала його у сестри, заплакала: «Господи, скільки можна мучитись?» Марія Трохимівна сподобалась мені зразу. Віяло від неї рішучістю діяти, незламною волею, твердим рішенням.

— Де ж ваші дівчата?

— Ховаються. Покликати? — підвела моя перша знайома мокре від сліз обличчя до мене.

Дивлюсь питально на Марію Трохимівну.

— Потім. Крають вони мені серце, січеться воно від мук, як і волосся...

За кілька хвилин, заспокоївши сестер, я вже знала всю сім'ю, небезпеку, перед якою опинилась мати знову, її плани на порятунок. Вони були тотожні з моїми, і я мусила тільки їх реалізувати.

— Розумієте, що через 2—3 дні за Вірою прийде поліція, через деякий час — черга до Надії, а чи надовго поставлена кругла печать Любі? Рятуйте зараз Віру, допоможіть Надії зменшити роки, придумайте майбутню допомогу Любі. Ви це вмієте зробити. Не бійтесь. Я знаю вас давно, знаю, яка ви людина. А діти мої мусять бути зі мною усі, або всі ми...

— Надія ходила на реєстрацію в ці дні?

— Ні, бо ми зменшили в подвірній книзі її роки ще зразу, і вона не підлягає явці.

— Через суд візьмемо днями нову метрику. Стару, значить, загубила. І взяти треба обов'язково, бо перевірити-муть ще не раз.

— Свідки вже є, тільки заяву.

— Завтра ж напишу. А як Люба?

— Поки що «працює», стукнули круглу печать. Вони в мене всі троє цілі дні на городі, але довідка про працю для Люби в мене забезпечена на весь час, доки буде в силі...

— Віра?

— Три повістки мала. Виявлялась, оце знову, на лихо, заявила, бо там, де сиділа, не можна далі сидіти. На реєстрацію мусить піти в разі, якщо дасть це звільнення.

— Ваш план цілком підходить. Усиновити фіктивно;

на випадок перевірки мати на оці дитинча близької родички.

— Уже є і дитинча, і родичка.

— Їх у неї семеро,— усміхається Поліна Трохимівна.— Трех ви розібрали іншим напрокат...

Догадуюсь про ниточку, від якої натрапили до мене...

— А щоб не було ще сумніву... Скільки Вірі років?

— Сімнадцять.

— Я стукну ще й шлюбну печать на випадок, в середині паспорта, щоб легко було вийняти потім листочок. Метрику про народження дитини давати ризиковано: молода дуже. А так — одружена за «удівцем».

Хвилина по цьому — і сестри заспокоїлись.

— Клич сюди дівчат,— дає розпорядження Марія Трохимівна. Поліна Трохимівна побігла давати сигнал на горище. Там десь, у замаскованій загородці, причаїлись дівчата. Віра на горищі і днює, й ночує, а щоб їй було веселіше, сидять з нею у вільні від городів години й сестри — Люба й Надія. Знайомлюсь з прибулими з «райху», як сміючись, називають місце схованки дівчата, і не можу відвести очей від кожної. Сестри були не схожі одна на одну, але кожна вражала і своєю красою, і, як помітила потім, привабливим характером. Мати, піймавши мій зачудований погляд, сказала з гордістю:

— А працюють, як чорні воли. Городи, шматок поля, корова,— все за ними зараз.

Тепер я вже ніяк не могла уявити чотири трупи. В хаті стало гамірно, весело.

— По трудах праведних треба щось і перекусити. Ми сьогодні й не обідали, то зразу й повечеряємо,— ладнається до пічки господиня, а дівчата розпитують мене про школу, про мою сім'ю, згадуємо спільних знайомих. Вчилися вони до війни в 16-й школі, пригадали своїх вчителів, і багатьох з них я знала. Зовсім увечері прийшов з роботи і єдиний син Марії Трохимівни, ще неповнолітній хлопець, про якого мати забула сказати, запаморочившись дівочим нещастям. Хлопець працює у лісництві, і душа матері поки що спокійна за нього: відти нікуди не беруть і повнолітніх. А зв'язки на всякий випадок мати і там встигла зміцнити. За вечерею Марія Трохимівна, заспокоєна і урівноважена, щасливо дивлячись на всіх своїх дітей, зауважує:

— Давно не було у нас так світло і надійно в хаті. Засну сьогодні першу ніч спокійно.

— А в чавунах зварите завтра корові лушпиння,— кепкує Віра.

— В чавунах то буде тепер лушпиння, а спатимеш сьогодні ти ще в «райху»,— мати їй.

По вечері поспішила додому. Завтра мусила бути вранці у них знову і зробити все потрібне для Віри, щоб до обіду відбула вже вона реєстрацію. Мене не затримували, бо вірили, що о сьомій ранку буду в них.

Вчора в хаті Марії Трохимівни було ще надійніше. Справа пройшла так, що й «комар носа не підточить», і Марія Трохимівна, повіривши цілком у порятунок дочок, заспокоїлась, нарешті. Вчора засиділась у них допізна, так що й ночувати залишилась, бо попередила маму. На роботу бігла городами, росяною травою.

Того ж дня написала заяву в суд про «загублену» метрику Надії, і Поліна Трохимівна віднесла її. Суд не забариться. Кілька день,— і на випуску із протоколу допиту свідків міське бюро видасть метрику.

Такі випадки втрати довоєнної метрики часті і врятували не одного догадливого. А сьогодні заявили Вірину «доньку», на її прізвище, ніби із села. Та кому спаде на думку перевіряти? Звільнення є звільненням. Було б тільки воно. Дитинча ж само — у матері, а візьмуть його на якийсь день при загрозі перевірки. Надії, що не відзначається ростом, дістану довідку як «учениці IV класу», щоб нікуди не сіпали. Зараз це відповідає її рокам, а директор «діючої» школи — свій.

Надія — падчериця Марії Трохимівни, донька другого чоловіка, що зараз на фронті. Перший — помер кілька років тому. З любов'ю і повагою говорить Марія Трохимівна про другого чоловіка, що був «ще кращий від першого», любив її і всіх дітей.

— Чи ж залишиться живий? — бідкається.

24-го серпня.

Ніколи, дуже ніколи: дні завантажені чотирима операціями мого бюро і — п'ятою, негласною і таємною, що відбирає найбільше часу, переживань і хвилювань. Потреба розмовляти з собою в щоденнику зникає, заступає її найцікавіше і найпотрібніше зараз для душі — зв'язок з людьми, жива участь в допомозі їм словом і ділом, радість за успіх зробленого, зухвалий виклик страху, коли він з'яв-

лявся, жалюгідне никнення його перед безстрашшям інших і своїм, хвилини задоволення, коли все сходить як слід, повний контакт з власною совістю. Коли переживаєш безпосередньо, писати ніколи; переживаєш і потім згадуєш,— переживаєш вдруге, на що часто не вистачає фізичної сили, а між тим слідуєть нові й нові переживання...

Реєстрація населення доходить до кінця, а комісія недоволена своєю роботою: контрольна цифра не виконана зовсім, сподівання представника німецьких збройних сил не виправдали себе, і він залишив роботу комісії раніше терміну, розчарований. У Віника тремтять руки і голос, обличчя його діловода стало ще більш камінним, а голову перекидають на інший район. Є чутки, що після цієї реєстрації пересіватимуть уже всіх працюючих, а особливо молодь.

Втомлююсь, дуже втомлююсь. Доводиться не раз зникати з бюро до когось і на дім.

1-го вересня.

Все частіше і частіше пролітають срібно-шовкові холоднуваті нитки павутиння, «бабиного літа». Чи ж моє недалеко «бабине літо» буде довгим і щасливим, а осінь життя — сонячною і ясною, коли настануть вони?

Сьогодні свіжий осінній прозорий ранок. Пригадується такий же 1940 року. Перший день навчання у школі. Пуща, густа і незаймана Пуща, в ці дні «краси переходу», паляц-школа, веселий гамір розрядженої дівтори, учительська і колеги... Пригадую себе, коли радість шматувала і не давала всидіти на місці, Михайла в цей день, святкового, молодого й сильного, ніжного і рідного, перший урок після канікул... Педнараду того дня... Горенку після неї...

«Реєстраторка смертей» так замріялась, що мало не одягла навиворіт плаття, переплутала босоніжки, замість лястра подивилась у розчіску. До реальності повернула мама:

— Он уже управці пішли, а ти знову спізнишся. Зіна твоя теж побігла!

«Управці»... Прекрасне марево зникло.

Перед очима стала школа наша зараз: загратовані вікна, облуплені стіни і балкони, збиті прикраси, страшні від голоду обличчя полонених за ґратами... Понівечений в багатьох місцях густий ліс. «Культура» окупантів...

Але на роботу прийшла із святковим настроєм: дорогою

продовжувала згадки. Тільки розклала на столі реєстраційні книги,— влетіла Зіна.

— З святом! — і цмок у щоку.— З першим днем навчання там, у наших!

І очі її, чудові, хороші очі, блищать радістю.

День сьогодні нічим не відмінний від багатьох попередніх днів: запис померлих, рятування живих, одноманітний і голодний обід, ті ж намагання у вільні хвилини не згадувати і згадування... Відміна в одному: на повні груди вже дихає осінь, з'явилась прозолоть у листі.

А сьогодні напрочуд чудовий осінній день,— і як мені хочеться знову в свою, радянську школу, як хочеться, щоб цей страшний рік став кошмаром, сном, згадкою, щоб стер би їх з пам'яті швидше час!

На рідних вулицях — жодного окупанта, золота своя осінь, перший день навчання після канікул в своїй школі,— що є вище такої краси? Тільки від однієї уяви радість зупиняє подих і серце. А жодна уява не може відбити всієї багатогранності краси реального, а ще коли майже кожен скрип дверей говорить:

— Ви реєструєте померлих?

11-го вересня.

Цілий день мучусь від важкого болю в животі. Вдруге за цей місяць. Чотири дні були без хліба. Черги великі, стояти ніколи. Сьогодні Наталка взяла — і ось наслідки. Сказати б, що з'їла багато, так ні. Шматочок з двома помідорами вранці. Хліб щодалі, то все гірший і гірший. Різати його неможливо: кришиться. Додому донесеш лише в кошику чи газеті. І то, коли газета — «Нове українське слово». Хліб цей печуть із проса, каштанів і висівок. Борошна ледве чи є одна шоста частина. Про це всі знають, бо на хлібозаводі ж наші люди власними руками ліплять цю гідоту. І мовчать. Хтось у черзі ляпнув про це голосно — одібрали картки: не смачний, не їж. За «новим земельним устроєм» («селянинові—своя земля») все з пня обліковане і звозиться в німецькі гамазеї. Земля на обробіток — селянинові, а врожаї — німцям.

«Благородні» каштани в домашку до висівок постачає їм «благородний» союзник — Італія в обмін на українське зерно. «Нове українське слово» давно популяризує цінність наших, хоч і «неблагородних», каштанів. Про здачу їх теж є спеціальний наказ голови міста, кілька разів друкований

там же. І жте «новий» хліб і славте «нове» життя! Дають уже цієї троти по 500 гр. тричі на тиждень через магазин. На місці роботи ніхто «пайка» цього не одержує. Це дальша «плановість» у постачанні. Обіцяють ще кращу. Аби тільки мовчали, «провокацій» не пускали й не чекали повернення своїх. Взагалі — мовчки їли б «хліб». А то: появились оце якось знову під ранок радянські літаки. Шалено почали бити зенітки.

Уранці на вулицях — радісне піднесення, голосний шепіт:

— Чули? Наші були!

— І коли вже вони визволять нас від цих «визволителів» і брехунів?

В управі начальника відділів тикнули під ніс наказ про звільнення в Подільській і міській управах кількох «язикатих» за «поширення провокаційних чуток». Того дня ми мали щастя не їсти хліба з «благородних» каштанів і раділи: не боліли животи.

Перереєстрація населення закінчилась, і на подвір'ї управи безлюддя, у відділах — тиша. Зате почастишали облави на вулицях, базарах, площах, перевірка печатей уночі. Сьогодні мама ледве втекла. Хоч і заборонені базари, але люди збираються однаково базарювати на глухій вулиці коло базарної площі. Ловлять і там, а з базарів — в два дозволені для продажу овочів дні на тижні. Ночі стали тривожні: кожної — арешти.

17-го вересня.

Ніколи й ручку взяти.

Після роботи біжи на городи, після городів — на дільницю: якийсь процент накинули знову на працюючу молодь, що мусить виїхати до «прекрасної» в першу чергу (друга черга — від 30 до 45 років і третя — від 45 років до 55).

Не рятує нікого і праця в управі: сьогодні одержана телефонограма про явку на комісію в міськуправу всіх співробітників управ і працюючих установ та підприємств міста Києва від 16 років до 55. З'явитися потрібно в три черги, протягом 19—25-го вересня, без запізнення і кожному в свою чергу. Тому, кому підходить дитина, «всиновлена» чи «народжена», уже допомогла, поставивши печатку в паспорті і видавши відповідний документ (стала в пригоді нарада 10-го серпня!). Допомагає цьому й те, що німецька печатка однакова і по звільненню через метрику і через хворобу чи

фізичні які вади. Є спеці на місці, що продають цю печатку — звільнення від Німеччини — за п'ять тисяч. Той, хто цим шляхом себе рятує, поспішає, щоб не заплатити потім десять — на центральній біржі. Знову особливо напружених буде кілька день. За своїх співробітників, що довірилися і звернулися до мене, певна, на провал не надіюсь, не підведуть, все мусить зійти. Софія Дементіївна, беручи метрику, зазирнула в очі, усміхнулась:

— Спасибі за «доньку»...

У неї десь у наших воює син, а чоловік минулого року забраний гестапо як поляк, вона затаює це, рятуєчись працею на Куренівці, де її ніхто не знає. Яка це чудова, розумна, благородна душею і віддана радянській державі людина!

А наша нова завідальні? А Ксеня Прокопівна, старша офіціантка? І Ксеня Прокопівна, і Ніна Максимівна просто і упевнено звернулись до мене.

— Як же ви хочете? — питаю. — «Родити» чи «усиновити»?

— Як вам зручніше, — згодилась кожна.

Одній «усиновила», а другій «удочерила», бо народження саме їм не підходить. Хтось може знайомий там трапитись і справа завалиться: вагітними їх не бачили. Схвилювані, щиро спитали:

— Чим ми вам віддячимо? Ціна ж цьому — життя.

— Мое і ваше, — кажу, — умова нам зрозуміла.

За своїх співробітників, за інших, що зв'язана з ними на дільниці, певна, а ось за себе трохи переживаю. Маринка вписана як донька. Метрика теж є, датована старим числом, це допоможе. Але місце праці — загс? Всиновлювачка — не лише реєстратор, а й керівник загсу? Хтось же може поцікавитись раптом таким оригінальним записом бездітного керівника, що сам собі удочеряє? Забракують метрику, і саме з мене почнеться перевірка всіх документів. Тоді через мене десятки людей стануть безпорадними й загинуть. І ось саме за це відповідаю в першу чергу перед власною совістю. І цього статись аж ніяк не мусить!

Сьогодні зіпсувала одне з свідоцтв, поки підписалась так, щоб підпис на метриці зава бюро не мав нічого спільного із прізвиськом всиновлювачки. Картаю себе, що не провела це всиновлення своєчасно через Подільський загс, що припустила помилку, і заспокоюю себе одним: цим ніхто цікавитись без доносу не стане, а в разі чого — допоможе

Олександр Михайлович. Помилка ця не така вже й небезпечна, бо дитина ж є, формальності всиновлення збережені цілком офіційно.

Пережити б оцих кілька тривожних днів... А потім? Знову тривоги. Городи втомлюють і виснажують так, що спля, за маминим висловом, без задніх ніг. Мама зараз теж загубила спокій: переживає за мене, кипить у господарчих клопотах — збирання городів, соління, квашення на зиму, мазання. Але їй не загрожує Німеччина (в 60 років не беруть), і хвилювання її часто приємні. Овочі уродили цього літа, — потомилися носити, вистачить, якщо не обкладуть податками. Летить, дні, швидше!

25-го вересня.

Обложні хмари, холодно і сумно.

Люто проганяю безнадію, що намагається простягнути кігті до горла.

В усіх відділах дуже тихо і пусто: більша половина людей на комісії, останні — мовчазні трупи.

Під порожніми столами хазяїнують миші. І де вони набрались? Ось і в моєму бюро походжають спокійно, по-свійському дивляться на мене бусинками очей, моргають вусиками. Чого їм лякаться? Котів нема: поздихали.

Двері розчинились навстіж — на порозі Петро Митрофанович:

— Знаєте?

Дивлюсь запитально на нього, а далі чую:

— Уночі заарештовано багатьох в Подільському районі, а з куренівських взяли Колю, Шуру, Митю...

Він називає ще кілька прізвищ, не знайомих мені, і продовжує:

— При арешті побили до крові Колю Наливайка, бо на щось не змовчав. Обшуки були і в нього дома, і на горіщах кількох корпусів будинків по Фрунзе, № 109.

Обірвалось серце. Може бути, що взяли й Бориса.

Всидіти важко. Порозгонила мишей. Бігти б, але куди? І тягнуться хвилини до муки довго. Хоч би хто зайшов, почути б чийсь голос! Нарешті Софія Дементіївна.

— Не можу всидіти сама. Аж моторошно. І погода, як на те, зловіща якась. Чули?

— Чула, — відповідаю і догадуюсь, що саме вона має на увазі.

— Говорять, що арешти ці у зв'язку з підозрою в існуванні підпільних радіоточок...

Розмова з Софією Дементіївною трохи розважила, і я взялась за дублікати, бо за останні дні і намерло, і понавсиновлювала, і понароджувалось.

— А завтра ще комісію переживати.

— Ох, швидше б хоч її пережити!

Софію Дементіївну покликали, а на дверях зразу якось стала Лара. Біла, але спокійна. Хочу спитати, де Борис, і боюсь. Ось вона підсіла коло мене на стілець. Мовчки перезираємось. Прошепотіла:

— Боря працює. Ох і перехвилювались, коли гестапівці порались на горищі!

Питаю пошепки:

— А де був приймач?

— Боря як знав і за кілька днів перед цим сховав його на Сирці.

Лара пішла до Бориса, щоб пересвідчитися ще раз, що він на роботі. Прочитала в її очах, що вона хоче вірити в його повернення, в можливість спокійно сьогодні спати.

Незабаром загнукали двері, затупали ноги, почувись голоси: це молодь почала сходитись з комісії.

Звільнені щасливо сміялись, а в житловідділі ридало кілька «добровольців». Ридали, поки не заспокоїлись на одному: перейти на роботу туди, де дадуть броню, а в крайньому разі жити способом гоголівських «беглых душ».

Повернувся і Альоша. Не каже як, але броню здобув. Зою і Ньюсю забракували за «ваду серця», куплену батьками на комісії у німців за п'ять тисяч.

По обіді, створивши душевну рівновагу, сіла, нарешті, в «смертельній» за дублікати.

Від роботи одірвала під кінець дня Іринка — секретар:

— А вас від явки на комісію звільнили!

Дивлюсь здивовано на неї, а вона продовжує:

— Увесь список на робітниць з дітьми затверджений без явки. Це щоб не було черги. Здайте на завтра тільки паспорт для німецької печаті.

І пошкандибала, радіючи, що приголомшила приємною звісткою.

Самій же їй, гарнесенькому дівчаті, допомогло перед цим нещастя: звихнула ногу, і це врятувало її. «Значить, тепер можна дати тільки паспорт, бо вписана дитина дійсна й без метрики...»

Після Іринки, перед кінцем роботи, прийшла Фекла Наумівна. Підійшла до мене близько, подивилась в очі пильно. Жду, здивована. А вона:

— Варя здала і свій, і Нінин паспорти, і прибили німецькі печаті. І черга була величезна, і все, як ти, дитино моя, передбачила. Пощастило їй на цей раз.

— А тепер нехай перейдуть працювати на залізницю чи в УСМУ, там броня завжди. Та ще кілька разів перетремтять б...

— Дитино ти моя золота! — і вона поцілувала мене в чоло. Потім з гордістю пригадала сміливість своєї доньки і її подруги:

— Варя дає спершу свій паспорт і метрику, а Ніна стоїть позаду неї. А перекладачка: «У вас теж метрика?» Тут Варя і другий паспорт подала і розгортає метрики, а вона тільки оком блись на прізвища в них, а тут же печатками стук-стук і: «Далі, слідуюча...»

— А тепер я впишу їм в паспорти цих небожат. Будуть як на утриманні. Здадуться.

Подивилась вона на мене довго-довго і пішла, сказавши:

— Я прийду ще, дитино моя.

«Чи ж дома Боря? Чи з роботи не взяли?» — мучило німе питання аж до вечора. Але ввечері до мене з Ларою пришов спокійний Борис.

— Якщо за радіо, то випустять: нічого компрометуючого ні в кого ж не виявили. Забрали без речових доказів, — обнадіює нас з Ларою він, — а хлопці мовчати вміють.

Засинаю, вирішивши про себе: «Буде те, що буде. До біса всі страхи!»

6-го жовтня.

Минають дні... Уже знову осінь.

Люди кінчають збирання з городів і готуються до зими.

Чи ж принесе вона ждану всіма радість?

До нового наказу масової мобілізації в Німеччину є маленька передишка, і знову всі ожили в своїх надіях. Мама побілила будинок знадвору, кінчає побілку зсередини. У мене вже чисто і затишно, постелена підлога і в кухні, і в середній кімнатці. Дошки були закуплені ще зразу, до 22-го червня, а дядя Володя, сусід, оце й постелив, по-сусідськи недорого взявши. Подарувала йому Михайлові штани, бо зовсім обносився. Подякував і приховав до Жовтневих свят. Вчора повечеряв з нами, накурив у кімнаті, і нам було приємно від того, що в домі — мужчина. Зимуватиму

в своїй половині, і не сама, а з донькою. Сестра віддала мені Маринку назавжди. Провела її в запису книги всиновлень. Заради формалістики особисто для мене, робітника загсу, це вже краще, ніж документ без оформлення. На всякий випадок.

Дитина ця знайшла в мені давно справжню матір. Досі це було дитинча взагалі, а найбільше — мамине. Народила його сестра від людини, в якій гірко потім розчарувалась і яку забула, щоб і не згадувати. Після неї цей донжуан мав ще три жінки, оце з четвертою зійшовсь. Попередня, народивши сина, теж його залишила, довідавшись, що одруженим він був ще до війни, що має двоє дочок (нашу Маринку і ще одну, Ліду, яку мати принесла в пелені й лишила його батькам на виховання). Мобілізації в армію уникнув, зараз десь працює на броні (шофер чи що, не пам'ятаю точно його професії); ми його ніколи не зустрічаємо й уникаємо зустрічей. Взагалі, він для нас не існує. Маринка його ніколи не бачила, слова «тато» ніколи не вимовляла, і поки що це її не турбує. Виросте — все їй з'ясує, буде й без такого «батька» щасливою. Та хіба це громадянин, людина, з усім багатством властивих їй почуттів? Красива тварина, обмежений, зовні культурний егоїст. Сестра пізніше зрозуміла це, полюбила іншого і відчула красу справжніх почуттів до людини, близької душею. Вийшла заміж, народився Юрик...

«Ваньку» не згадували в сім'ї ніколи, дитину мама з перших днів народження взяла під свою опіку. Я працювала тоді, в 1935 році, в Умані, надіслана в педтехнікум, і мама в листах нагадувала, що в мене може бути донька, її вихованка. Чомусь вирішила вона зразу віддати її мені, схилила до цього й Наталку. А та не суперечила, і дитина ждала «маму», що приїде, тим часом називаючи «мамою» бабусю. І всі до цього звикли, дівчинка росла в гурті, окремих квартир ще не було. Після одруження сестри незабаром одружився брат. Народився Василько. Почала і я вити гніздо з людиною, що стала моєю дружиною за рік перед війною. Влітку з Мариською жила у Михайла в Горенці, а на Куренівці кінчали з ним будівлю. 22-ге червня розлучило всіх нас з чоловіками, а злидні з'єднали знову докупи. І діти, і переживання, і чекання та надії,— все стало спільним.

Мама потроху і непомітно привчала Маринку до мене, і в сімейному гурті я стала їй найріднішою, вона потяглась до мене, як до матері. А діти між собою по-своєму, просто,

поділили мам. Юрик з Васильком, побачивши мене, кричали сестричці: «Маринка, мама твоя йде!» І Маринка котилась мені назустріч, кидаючись в пелену. Коли я йшла з Наталкою, то Юрик і Маринка, що бігли назустріч, кидались до нас так: Юрик — до Наталки, Маринка — до мене.

А дівчинка народилась схожою не лише на свого батька, а й на мене. Це ще більше ріднить її зі мною. Михайло казав мені: «Хай буде ця перша — донька, а потім народиш мені й сина». І я хочу вірити в цю щасливу можливість, що її на кілька років відсунула війна. Коли ж і не здійсниться вона, то в мене однаково буде донька. Не та тільки мати, що народжує, а й та, що виховує.

У бабусі і в нас, трьох мам, виробилась спільна звичка: турбуватись за всіх трьох дітей. Ми завжди несемо три цукерки, три яблука, бережемо три шматочки хліба, а до війни, бувало, купуємо: три однакові цяцьки, три плитки шоколаду, три тортика, шість, дев'ять чи дванадцять помаранчів,— все в кількості, що ділиться порівну на три.

Маринка живе в мене кілька день, і все частіше чую найдорожче і найсвятіше слово: «мама». Пам'ятаю мить, коли вона сказала його вперше в нашій з нею половині...

Кілька день вечорами господарювали з мамою і Маринкою, поки остаточно «перебралися», перенесли речі з моєї кімнати там, у Наталки (брат відбудувався ще до війни, встиг); обладнала з сестрою нове дитяче нікельоване ліжко, що купила його до війни, але ставити яке не було де, і дитина спала з бабусею. Сестра подарувала їй плетене біле покривало (доплела його за цей чорний рік, коли думки особливо пекли і не давали спати), я возилась два вечори з периною. Допомогали нам і Юрко з Васильком. У кімнатах в мене з'явилися, як законне і радісне явище, дитячі цяцьки, книжечки, лялька,— і все це потрібно було розмістити як слід.

Коли все з донькою розставили, перемили, помили підлогу, вона смішно і широко по-дитячому зітхнула й сказала:

— Нарешті вже ми в своїй хаті. Ви-и-мучив мене той кагал...

А потім, подумавши, додала:

— Юрик і Василько ходитимуть до мене тепер в гості.

— Ми буватимемо в них часто, кухня ж там, — нагадую їй.

Сьогодні, на світанку, до мене прийшли дві жінки. Маринка спала, я з ними шепталась у своїй кімнаті, а коли

вони пішли, сіла оце за зошит. Через півгодини вона зіскочила з ліжка взяти до себе ляльку і вовка з трьома поросятами (цяцьки до гри «Сірий вовк і трое поросят»), укла-лась з ними, а потім:

— Тьоті пішли?

— А ти не спала? Спи, ще рано!

— А я чула, як тьоті прийшли...

— Спи, спи ще.

А вона:

— Мамо, чого тьоті плакали?

— Спи, Мариночко, тобі про це не треба знати, ти ще нічого не розумієш.

— А я розумію...

— Що ж ти розумієш?

— Що людям потрібно завжди допомагати, а особливо коли нещастя.

— Таки розумієш! А ось коли підростеш, коли ви-ростеш зовсім, тоді це глибше зрозумієш. А зараз спи!

— Мамо, а для чого ти пишеш і пишеш?

— Щоб не забути пережитого...

— А-а-а... А напишеш мені казку?

— Напишу.

Мариська з лялькою заснула знову, а я незабаром зби-ратимуся в бюро. У тій половині, у Наталки, вже повста-вали, мама пораяється коло сніданку. Дивлюсь на сонну ди-тину. Кожна рисочка дитячого личка така дорога, така своя, що не хочеться й думати, що інша жінка народила мою ди-тину. Ось розплющить пухнаті чорні оченята, усміхнеть-ся,— і піймаєш свій погляд, свою усмішку...

А вчора... І гірко, і боляче, і відродно згадати.

Увечері виходжу заганяти дітей вечеряти. Відпросилися на вулицю в колективну дитячу гру «Хто переможе?», якою захоплюються діти вже кілька вечорів. Участь беруть у ній і старші, і середні, і зовсім малі. Усім є призначення. «На-падають» «німці», захищаються і сидять в обороні, а потім наступають «наші», що на кінець гри виганяють і переслі-дують «німців», аж до «Берліна», себто за ставок цегельні. Засоби боротьби — і довгі соняшникові палиці, і «бомби» — мішечки з піском, і «гази» — курява, і хитроці, і кулаки, як крайній засіб. Дівчатка — переважно зв'язківці, а деякі й «солдати» з соняшниковими палицями, у хлопчиків — па-перові погони на плечах, дуже серйозні і милі мордочки. Керує «нашими» Вовка, найстарший і задержуватий вулич-

ний хлопчисько; він зараз наш «командуючий», а «німця-ми» (їх менше: ніхто не хоче бути ними, бо наб'ють; Вовка їх просто призначає) верховодить Митько, хлопчисько, хворий трохи на ногу, кульга, теж «генерал», тільки німецький уже. На голові у нього справжня німецька каска, що зовсім не личить «генералу», але відзначити його більше нічим.

Гра довга, з відступами й наступами, з «боями», «парадами», — поєднанням багатьох дитячих ігор. В один вечір її часто й не кінчають, продовжують другого вечора; учасники можуть і пересваритись. З-під вікон дітей часто проганяють, в садок — не пускають, і з територією у бідолах погана справа. «Поле бою» найчастіше — плацик під нашими вікнами або річка і кручі ставка на цегельні.

Коли вийшла кликати своїх вечеряти, «події» розгорталися коло річки. Юрик, Василько і Валик котилися мені назустріч, вони «тікали» з «полону», попали в «оточення»; Вовка ж «добивав», переслідуючи, велику частину «танкових з'єднань ворога» (соняхи були тепер не на плечах, а між ногами, «солдати» — верхи на них). Про вечерю діти і слухати не хотіли: саме сутеніло, ховатись і нападати було зручно; з-перед очей моїх вони так швидко зникли, як і з'явились, — покотились знову «до своїх». Маринки десь не було видно, і я погукала. Коли з сусіднього двору пролунало: «Зараз, мамусю!», пішла додому. Сусідка, що стояла на воротях і дивилась на дитячу гру, каже Маринці:

— Чого це «мамусю»? То ж не мати твоя, а тітка. Тебе народила Тася.

Маринка з Олею чергували як «зв'язківці» тут же, у дворі, під ворітьми. Те, що відповіла семирічна дитина, здивувало і схвилювало цю жінку. Коли я вийшла силоміць забирати дітей до хати, вона покликала мене і похвалилась, цим уже запобігаючи на пробачення. Маринка відповіла їй тоді:

— Мама моя доручила Тасі тільки народити мене, бо мамі не було тоді часу, її послали в командировку в Умань! А коли мама повернулася, то забрала мене. Забрала ж!

Потім сусідка вибачливо додала:

— Я не знала, що вона вже з вами.

Після вечері, коли діти спали і снилась їм перемога наших, я розповіла про це своїм, і ми посміялись дотепності і простоті дитячої відповіді.

... Цілую голівку сонної доньки своєї, «народженої по дорученню», і йду снідати.

А метрику на законне всиновлення візьму десь потім, після війни, коли повернуться наші.

11-го жовтня.

У п'ятницю голова одержав наказ із міськуправи про злиття Куренівського бюро метрик з Подільським, про задачу справ керівником не пізніше суботи.

Готувала до здачі архів, писала звіт в той же день і засиділась до ночі. Потрібно було викликати ще й тих, кому призначила всиновлення на жовтень, щоб самій уже поховати кінці в воду.

У суботу підбила всі «хвости», переглянула ще раз підозрілі операції, переконала себе, що додивлятися до них ніхто не буде, підшила архіви, простукала печатями і штампамі метрики, що лишила їх собі, бо були документально не оформлені і належали тільки мені, склала весь загс у корзини й понесла на коромислі здавати. Настрій був такий, щоб швидше здати і не мучитись сумнівами. Реєстраційні книжки ледве вмістила в дві великі глибокі корзини, нести які було нелегко: більшість з них була книжками «Запису про смерть №...».

Коли предстала з коромислом перед своїм безпосереднім начальником, він здивовано на мене подививсь, засміявся, познайомився і зауважив:

— Це справді зручний транспорт.

Через півгодини справи були здані бездоганно, а я встигла зачарувати його щирим співчуттям шлунковій хворобі й мукам від цього, пообіцявши на його прохання принести потрібне для лікування зілля.

Із наказом про злиття двох загсів він не погоджувався:

— У ваших же районах уйма смертей, доведеться брати мені ще одного реєстратора, то яка ж користь злиття? Тільки люди ноги пішки битимуть аж на Поділ.

— Але ж похоронна контора на Подолі. Мабуть, через це і злили.

— А хто його знає...

На прощання ще раз пообіцяла принести зілля (тут покладаюсь на маму: вона знавець і дістане його у знайомих жінок на базарі), а він сказав, що при моєму бажанні допоможе мені влаштуватися реєстратором в його бюро.

— Далеко ходити до вас пішки,— відповіла дипломатично.

13-го жовтня.

Начальник адмінвідділу, в минулому вчитель, якому підлягало бюро метрик і який ставиться до мене непогано, спитав мене, де хочу працювати: в картковому бюро, де керівником Тетяна Опанасівна, чи тимчасово на дільниці так званім інспектором приватного сектора. Інспектура ця недавно організована і не вистачає двох інспекторів.

Учора була розмова у мене про це з Борисом, а сьогодні нагодився в Києві Андрій, і обоє вони радять останнє — дільницю. Це «тимчасово» може протягнутись кілька місяців, нагоду цю я і мушу використати; зв'язок з людьми на цій посаді буде ще ширший, вимоги і контроль до мене, як до жінки, менші, і продержатись мені потрібно якнайдовше. Андрій спитав, чи не запідозрює мене в чому голова, і був задоволений, коли сказала, що голову переводять сгоро до іншого району.

Бути мені інспектором чи ні? Оформить на цю посаду мене голова? Дні, летить швидше!

18-го жовтня.

Я таки інспектриса. Маю сім вулиць, 229 будинків і зв'язана з багатьма людьми, що потребуватимуть моєї допомоги, щоб знайти вихід із скрутної безвиході. Поле діяльності тут ширше, ніж в загсі, можливості допомоги — невичерпні; як інспектор, відповідаю в цілому за порядок і спокій на дільниці.

... У небі гуде дозорець. Гуди, гуди... Мене зараз це менше нервує і злить: ненавиджу і спокійно жду, поки гул цей навіки зникне над головою.

Три дні тому «Нове українське слово» надрукувало на всю сторінку наказ: всім бездітним жінкам від 16 до 45 років з'явитися для негайного від'їзду до Німеччини на збірний пункт по Некрасівській вулиці (Лук'янівка) о такій-то годині... Мати з собою чемодан з необхідним на дорогу і т. д. Наказ цей категоричний і безапеляційний. Не розповсюджується він тільки на фольксдейче. Походжають вони зараз, як пави, одягнені в торішні дарунки «фюрера» — в одежу, пограбовану у смертників, тисячних жертв Бабиного Яру.

На другий день після цього наказу ця ж газета надрукувала звернення до українських жінок з проханням якнайшвидше допомогти призваній «провидінням» «великій

армії-визволительці» «покінчити враз і назавжди з більшовизмом». Жінки, як говорило звернення, мусять зрозуміти це «велике визвольне завдання» і «забути про свої особисті прихми (І) і звички: зачіску, одеколон, шовкові речі, солодкі різні ласощі». Вони повинні охоче їхати до країни, звідки почалось «визволення», і бути готовими до найтяжчих самопожертв заради нього.

З якою лакейською відданістю окупантам було написано Штепою це звернення!

15-го вранці інспектори слухали пояснення начальника адмінвідділу, як складати списки на всіх жінок і дівчат, що підлягають, відповідно наказу, негайному від'їзду на працю в Німеччину, та як агітувати за цей від'їзд. Списки ці складатимуть інспектори під свою особисту відповідальність, кожен за свою дільницю, за серпневими реєстраційними картками.

Жінки з дітьми до 16 років та жінки й дівчата від 16 років, що працюють і одержать за місцем праці броню, не підлягають від'їзду, про що інспектор мусить зазначити в графі «Примітка». В цю ж графу слід занести все, що не зазначене в картці жінки в день реєстрації населення: народжена дитина, хвора, інвалід, вагітна, на утриманні дитина до 16 років й інше, що виключатиме необхідність адмінвідділу включати уникаючих в список для поліції.

Увечері Борис зібрав кількох однодумців на нараду у себе.

Зраділа, побачивши у нього, крім двох кербудів, трьох своїх нових товаришів-інспекторів. Радячись, які щілини по-рятку використати, побачили їх не одну.

Петро Митрфанович, що залишив посаду завгоспа і пішов працювати інспектором дільниці ч. 2, нагадав нам ще про одну цікаву деталь: під час реєстрації в серпні до року народження жінок, дівчат і дітей в багатьох випадках не поставлені дати — місяць і число, а поставлені місяці написані римськими цифрами, які легко змінити. З цими людьми слід негайно зв'язатись, підставити поки що в картку зручнішу дату народження, яка виключала б повноліття за наказом, повідомити про це того, кого слід, — власне налякнати йому поки що про такий вихід.

Інспектор С. запропонував ще такий спосіб: вилучити деякі картки зареєстрованих домоволодінь (до нової реєстрації мине ще не один день!), повідомити про можливість зачепитись десь на місці за якусь роботу, попередити тих,

що прибули в Київ після серпня і не попали через це в списки для явки на Некрасівську.

Люди бояться лише поліції, останнє не лякає: наказ стоується не всіх, до таких наказів звикли. На мене покладено всі маніпуляції з народженнями, всиновленнями, а в деяких випадках і «смертями», що мушу їх зараз провести, використавши запас проштампованих і з печатами бланків метрик. Кербуди використовуватимуть, крім можливого, спосіб виписки за «вибуттям в село»...

Всі ми певні в одному: на місці, коли підемо на дільниці, громадянки самі звернуться до нас з питанням: що робити? А більшість з них уже придумала якийсь вихід і сама, щоб не з'являлись на Некрасівську, і чекає дома для поради і допомоги саме інспектора.

Вчора ми приступили до складання списків відповідно вказаним в наказі рокам.

Адмінвідділ віддав кожному інспекторові в його розпорядження реєстраційні картки біржі без розписки про їх кількість і цим зробив непогану послугу. Добре, що немає нової реєстрації населення у зв'язку з цим наказом.

Ми вам на вербуємо!

20-го жовтня.

Дні прозорі і сонячні, а вечори теплі й сухі. Дороги жовті, червоні, криваві, срібні. Під ногами килими осіннього шовкового листя. Небо синє, високе, тихе до моторошності. Тільки куделики хмарок над лісом.

Хсджу від будинку до будинку, і гасне так день за днем.

Повзу по Вишгородській вулиці, що підходить під початок Пушчанського лісу. Болять ноги, хочеться сісти. Ось нагребти б велику купу листя, впасти і так би заснути міцно.... Ні, спершу щось би з'їсти.

Стукнула у хвіртку, а вона й розчинилася сама. Білий красивий будинчок у садку, стежка у кленовім листі: два клена у дворі.

— А де господарка?

На лаві коло сіней сиділа жінка.

— Це я.

Сумна-сумна, аж чорна з суму.

— Оце я до вас.

— Знаю. Ви наш інспектор? По мою, значить, душу...

— Ні, ось спершу перевірю, то й душа лишиться з вами.

— Якби ж то. Ну чого це я буду їхати з рідної хати та

ще й до ворогів? На кого ж покину все, а в мене ж і син дев'ятнадцяти років.

Вона заплакала. І гірко так, до розпачу.

— Не плачте передчасно. Я ж перевірити прийшла. Може, ви й не підлягаєте від'їзду.

— А потім забере поліція...

Ридання.

— Ну, заспокойтесь. Де ваш син?

До 45 років їй не вистачає чотирьох місяців. Знаю це із списку. Почувши розмову, вийшов на поріг і син. Юнак, симпатичний, міцний хлопчина. Віє від нього своїм рідним, ще учнівським і одноразово вже досвідом гіркого життя. Привітався.

— Мамо, клич же в дім гостю. Та не плач.

В кімнатах тихо і затишно.

— Оце ж удвох з ним і залишилися. Дочечка десь у наших, під Казанню, виїхала із заводом, разом з чоловіком, а батько наш ще з тієї війни не повернувся... — Ніна Марківна перестала плакати і довірливо дивилася на мене.

Сидимо за столом, говоримо про одне: чи довго ці вандалі і узурпатори ще будуть мучити людей?

— Ось і за хлопця тремти. Чи правда, що чоловіків братимуть з першого, після жінок?

— Мабуть, буде правдою, раз про це почали говорити.

— Ще як їм удасться мене взяти. Ви чули про Калашника Івана з Білорусії?

— А говорять, що він діє на Умані.

— А про Ковпака?

— Чула.

Володя розповідає мені, що чув на заводі про Івана Калашника з Умані. Роз'їжджає він, наприклад, переодягненим по окупованих місцевостях, бере все, що йому потрібне, прекрасно по-німецьки говорить. Оглянутья німці, зрозуміють помилку, та пізно вже! Розклеїли об'яви: 10.000 крб. за голову Калашника, а він дописує під самим носом у гебітскомісара: «Дешево, я коштую дорожче!» Яюсь оглянув на чолі німецької військової комісії якісь підземні зимові споруди, дав свої зауваження, а потім надіслав ще й писемно: «Викурино вас і відти! Іван Калашник».

Заговорились, потемніло. Мати засвітила каганця.

— Німецька електрифікація,— сміється Володя.

Ніну Марківну Репик викреслюю із списку: їй стало повних 45 років. Допомогла метрика. Стара, ще церковна, ви-

дана одноразово і на братів, і на сестер; на перегинах в ній рік народження Ніни Марківни — 1898 — написаний теж лише цифрою; «8» в ньому схоже на «6», ледь-ледь підтерли його лезом і легко підправили на бездоганне «6».

Володя жартує з матір'ю, а її не впізнати: до неї усміхаються усі закутки рідного дому.

— В разі повторної перевірки покажете метрику, вона зараз важливіше паспорта, а розходження в році народження у паспортах часте,— кажу Ніні Марківні і збираюся йти, але мати з сином посадили мене до вечері, і я не в силі відмовитись.

Від Ніни Марківни іду до Степаниди Полікарпівни Терехової. У цієї двоє дітей. Старша донька, Тетяна, влаштувалася на броню, а синові 3-го жовтня сповнилось 16 років. Знаю про це від неї, розшукала мене в управі сама і спитала, що робити. У картці в графі про дітей коло імені сина поставлений лише рік народження — 1926, отже, місяць і число придумали інші — 31 грудня. Метрику сина вона на деякий час «загубить», а зараз слід негайно виправити дату в подвірній книзі: до римського десять дописати дві палички. Від Степаниди Полікарпівни йду до Потій — рятувати таким же способом і її, і доньку її Нонку.

Усе більше з'являється в списку відміток про броню і приміток, що звільняють від явки на комісію відбору. Щодо видумок в графу «Примітка» здібності в мене виявились непогані, а наводять на них найчастіше і використовують їх саме ті, хто шукає порятунку.

... Довгі які вулиці Нова і Стара Забарські. Підеш — повернешся не швидко. Ледве тягну ноги по килимах листя під парканами садиб і садків. А люблю ходити і слухати, як воно шелестить про одвічне вмирання для одвічного народження і молоді зелені. Від садиби до садиби розкидані осінню різнокольорові і в тихому вітрі рухливі килимки: грушеві, вишневі, березові, яблуневі.

Коло водогону недалеко однієї із садиб гурт жінок бере воду, розмовляє і чекає, поки підійду.

— Добри вечір! — вітаюсь.

— Вечір добрий! Втомились?

— Ну й вулиця у вас! Безкінечна.

— Зате пряма.

Обступили, а потім тихіше:

— Яка там лиха година чекає нас після цієї?

— А може, є вже щось для нас радісне?

— Заходьте, заходьте в хату частіше і не лише перед лихою годиною.

— Розкажете, де справді фронт?

— Розкажу. Ось кінчу перевірку і буду у всіх, — ледве встигаю відповідати.

— Зайдіть, я вам гарбуза дам.

— А я — молока.

— А я — вишень сухих на кисіль.

Жінки раптом змовкають, нахилившись до відер з водою і беручи коромисла: мимо пройшла якась молодиця з кошиком. Через два двори вона зникла у хвіртку з протилежного боку вулиці, її проводили до самої хвіртки мовчазні погляди. Почула далі:

— «Хвостдейче»!

— Буде ще їх покровителям і в хвіст, і в гриву!

— Тихше, розцокотілися!

Обіцяю зайти, підбаврюю, прощаюсь і прямую в садибу поруч, на хвіртці якої стоїть хазяйка і очікує на мене.

— Доброго вечора. А я вас жду-жду, бо в тому списку мушу ж бути.

Заходимо в дім.

— Зоєчко, йди десь погуляти! — вислала господиня з кімнати дівчинку років дев'яти, а сама зразу ж каже мені:

— Зарадьте, щоб не йти на комісію, бо я загину. Чоловік висох за ці дні від думок...

Знаю з реєстраційної картки, що чоловік у неї інвалід, що сама бездітна. А хто ж ця дівчинка, що підмітала кімнату?

Запитую і довідуюсь, що це найменша її сестра, яка в неї майже живе, харчується, бо батько їхній старий і хворий, а приписана вона там, у нього, по Вишгородській.

— Ось вам і вихід. Негайно, завтра ж, перезаявіть її до себе, щоб стала й формально вашою утриманкою. Навіщо дитина старому? У вашій картці я відмічу це як підставу не підлягати явці на комісію. Як ви цього не зробили ще під час реєстрації?

Жінка дивиться на мене, здивована, радісно приголомшена. А потім з острахом запитує:

— А перезаявлять же?

— З перезаявкою і заявкою дітей справа найпростіша. Робить це відділ приписки управи сам, дозвіл коменданта міста в цьому не потрібен.

— Ох, дожити б до ранку, зробити все це і заспокоїтись! Вимучили мене ці страхи й безвихідь.

— Є чутка, що повернуть загс. Тоді впишу вам цю дитину і в паспорт, надалі це ще здасться не раз,— раджу на прощання Марії Ш. і викреслюю її з списку, а вона, не дихаючи, дивиться на мене. Але як дивиться!

Доходила і сьогодні до гупої ночі. Повернулась до дому втомлена, але задоволена і зробленим, і тим, що на Некрасівську люди не поспішають, що броню за місцем праці має уже більшість жінок і дівчат.

22-го жовтня.

Знову вечір, але дощовий, темний, холодний. Мрячний осінній вечір. Грязюка і мокре листя під ногами, над головою — важкі, низькі, що тріпає їх щомиті вітер, хмари.

Вітер виє і гуде в проводах і стовпах, крутить кронами дерев, хапає за поли одержі і валить з ніг.

А на Забарських, близько лісу і поля, він розійшовся в нестримнім свавіллі, зганяє калюжі на вулицях, жбурляє в лице мокрим листям і бризками брудної води. Двічі падала (добре, хоч не в калюжу!); ноги — мокрісінькі, обличчя і волосся обхльостане вітром і дощем, одна пола пальта забруднена і мокра, але настрої зате протилежний пейзажу; на душі спокійно і радісно від можливості допомогти своїм людям.

Воюю з вітром і сміюсь з його безсилля перед людиною. Він хоче, щоб ти задихнулась; але повернись спиною до нього,— і він покірно кладе тобі крила на плечі; він путами кидається до ніг і хоче, щоб упала і не піднімалась, а ти ширше розстав ноги і певніше упрись ними в рідну мокру землю,— він тоді м'яко проскочить між ними і впаде сам до твоїх ніг; він хоче лягнути тобі в лице грязюкою, а ти ж смійся з його безсилля — і він виміє тобі лице шовковим лоскотом чистісіньких краплин...

Не бійся його — і буде він покірним. Смійся до нього — й він дасть тобі радість.

Мама не пускала мене сьогодні на дільницю: «Така погода, а там же гуляй-поле, а не вулиці. Намокнеш, простудишся...» Щоб заспокоїти її, одягла зимове пальто і теплу хустку. «Не лій в калюжі, бо чоботи пропускають воду. Пізно не барись»,— напутствовала в хаті. Було б тільки лиха, що чоботи течуть!

Ті, що одержали броню, відмічені мною вранці в управі (матері принесли паспорти), а до кількох ще треба зайти.

... Стукала-стукала в одні високі важкі ворота і не

достукалась. А це був останній двір на сьогодні. Хвіртка замкнута міцно. Знов удалась до воріт. Придивилась—причинені не міцно, бантина не закладена. Просунулась—пролажу. Ще щілина, ще більша. Стою в незнайомому дворі. Будинок в городі, з високим ганком. Гуде вітер. Але що це? В сарай хтось придавлено ридає, ремигає сумно корова, і здається, що плачуть двоє. Розгубилась. Куди ж іти? В сарай чи в хату? Пішла до сарая.

— Хто тут живий? — питаю.

Простягає морду корова і озивається протяжним «му-у», а потім піднімається висока постать жінки, що лежала коло корови, переломлена надвое риданням. Тут же дійниця з молоком.

— У вас помер хто?

— Ой, голубко, плачу за живою, як за мертвою... Ви броню прийшли перевіряти, а її в неї й не було, сидить уже на чемодані... Ой, Валюсю ж моя, бодай би я тебе була і не родила для такої лихої годи-и-но-ньки! — знову заголосила жінка.— Одну повернули, знівечену, хвору, а це останню беруть...

Почувши незнайомий голос, в сарай увійшов господар.

— Зайдіть у хату. Марусю, ти знову голосиш?

А в самого заплакані очі...

— Добривечір вам у хаті!

— Ох, і тяжкий який, проклятий вечір,— відповідає гірко батько.

— Ось наша приречена Валя,—показує мати на доньку і ледве стримує себе від плачу.— А в неї ще й чиряки обсіли ногу. Валюсю ж моя, Валюсю! — знову рве душу на шматки голосіння матері.

— Та не плач, людина прийшла, щось порадить, може, розумне, а ти розходилась! — обізвався вже сердито до дружини господар.

Валя кивнула мені головою на вітання, але не піднімала на мене очей. Кому приємне нагадування про те, про що не хочеться думати? З однієї із кімнат, праворуч, двері якої виходили в кухню, вийшла Валина старша сестра, сумно і з німим запитом подивилась на мене, саме тим поглядом, що не виявляє ні надії, ні безнадії, а отруєє душу і стискує серце виразом німої безвиході: «Ось бачите...»

— Та чога це ми збилися всі в кухні? — промовив господар.— Проходьте в кімнату, проходите,— звернувся безпосередньо до мене.

Проходжу в кімнату праворуч, в яку теж ведуть двері з кухні. За мною пішли всі, крім Валі, що так і лишилась сидіти на чемодані, мовчазна, пригнічена.

«Ця найбільше знає правди про країну рабства... Сестра не могла не розповісти... Комісія Валю не забракує: дві чирки на носі не причина, ходить же... Але щось треба придумати»,—мучило в думці. І чекала, що скаже батько, може, щось спільно придумаємо. Метрика? Молода. 18 років тільки. Хіба що способом Віри К.? Але печать про шлюб? Виявितись! Але чому вони самі цього досі не зробили? Не мають, видно, зв'язку ні з ким, де можна ховатись... Мовчимо. Тихо у кімнаті, аж страшно. Батько чекає на мене, а мати...

Уже не плаче, а погляд її, глибокий і благальний, цей погляд штовхає не лише на допомогу, а й на готовність померти за те, щоб ці очі, що стільки проплакали на своїм віку, заблищали радістю.

«Найвірніше: взяти картку із картотеки. Викреслити, не ввести в список після перевірки всіх броней. А потім хай виявлять. Сусідам скажуть, що через чирки забракували. Ночуватиме, якщо будуть облави, в мене, поки все утихомириться. А тоді десь влаштується на броню. Зиму перекрутиться...»

— Нікуди ваша Валя хай не їде,— порушую гнітючу мовчанку.

І тоді заговорили всі, ближче сіли, говорили наперебій, стали ще більш одверті.

— Валю, іди сюди! — покликала мати.

— Ось так вона третій день сидить на чемодані...

— Підвело господарство з бронєю: обіцяли дати й дотягли до цього часу, а тепер звільнили з роботи—і «їдьте»...

— Оця надія на звільнення і підвела, а то б давно щось видумали з вами. Я ж знаю вас, ви — Дашина дочка, а вона нам і рідня, хоч і далека...

— Ми зараз всі найближчі родичі,— зауважую.— Всі в полоні, всі мусимо допомагати один одному крутитись і викручуватись.

— Була вже я в цій проклятій Німеччині, правду знаю, моголою вона стала мені,— говорить, кашляючи, Івга.

— Привезла туберкульозу, тепер рятуємо, а чи врятуємо? Молоком тільки й підтримуємо. Зайва ложка молока потрібна їй, а молокоздача вимотує скільки?

Підійшла Валя, подивилась на мене, а тоді запитала:

— Ваш чоловік викладав у вечірній школі? Ви приходили до нього? Я кінчила дев'ять класів цієї школи до війни.

Стверджую, що приходила, що чоловік працював і у вечірній школі.

— Валя дві мобілізації перекрутилась, була й повістка не одна. Вирішив виявити знову і попросити вас... — план батька майже в усьому збігається з моїм.

— А там буде видно, що далі робити,— освітлює всіх теплий блиск обнадієних материнських очей.

— Більше мучились, менше лишилось. Он у лісі, де працюю зараз, лісоруби часто знаходять наші прокламації,— і батько заговорив про те, що найбільше хвилює: скільки ще тягтиме соки «визволитель»?

А потім вечеряли гуртом. Під загальні дотепи Валя розібрала чемодан, виклала на стіл присохлі житні пиріжки, що мати напекла на дорогу. Поїли й їх, розмочуючи молоком, наїлися гарбузової каші.

— ... А в разі чого, розшукайте негайно мене. Дома чи там... Заходить часто я ні до кого не мушу, виявляти дружбу теж; про людське око. На дільниці зустрічаються люди і з іншим настроєм...

— На жаль, є й такі, що сподіваються нагороду одержати за працю в Німеччині, що їдуть добровільно й агітують інших.

— Там їх безплатно поховують, одержать і «маетки»,— спільну яму, і концтабір з електричним дротом, і можливість пройти під конвоем по «європейській вулиці»,— пригадує Івга,— і працю по 18—22 години на добу. Хай такі їдуть, щасливий їм вітер у спину...

— А серце болить за тих, що їдуть з примусу, з насильства, з безвиході, як ось і в нас могло статись,— журно каже мати.

Проводять мене Івашенки всі гуртом аж за ворота. Заспокоюю матір ще раз: Валі у списку «уникаючих» не буде.

— Спіть спокійно!— кажу на прощання.

Знову воювала з вітром. Дош трохи вщух.

25-го жовтня.

Учора зранку телефонограма, одержана напередодні, погнала інспекторів і кербудів в міську управу: Форостівський скликав нараду.

Пан бургомістр на цей раз були не в настрої, щось їх непокоїло, нервувало, лякало і злило.

Помітила, що не я лише одна слухала його з жадібною радістю. Навколо хитро мружились сотні очей, ховались усмішки, робились свої висновки... А по сцені бігав товстенький і ситий панок, в певній тенденційності гнув і ламав правду, спотворював її і рухами, і мімікою ситого обличчя, а вона, ця правда, увійшла всевладно в зал, стала спокійно на дверях і сказала присутнім: «Ось я!»

Бургомістр прагнули переконати інспекторів і кербудів у необхідності віддано працювати саме зараз для перемоги німців, вони підтверджували це прислів'ям, сказаним по-німецькому: «Бажане (німцями) мусить бути здійсненим» (так хочеться Форостівському!), застерігали, що більшовизм ще сильний, що «агенти» його у всьому світі мають співчуваючих, що спутався він зараз воєнним союзом із Англією й Америкою і т. д. і т. д.

Пан Форостівський виявляли незадоволення настроями киян, «більшість яких нишком чекає Советську Армію».

Згадуючи про неї, голова міста зеленіли від злості, кричали про «жорстокість» «советів» до народу, про «річки крові й мільйони трупів», а потім, накричавшись, після цієї красномовної і запальної увертюри, сплетеної з брехні і наклепів, дали короткий наказ про «невідкладні завдання».

«1. Негайно закінчити мобілізацію жінок від 16 до 45 років і відправку їх на вербовочні пункти й до «Великонімецьчини»; виявити тих, що ухиляються від наказу, і відправити по етапу з поліцією. Переконувати, щоб їхали краще самі, по добрій згоді. Наказ реалізується слабо, «друзі» знову розчаровані. Негайно закінчити перевірку броней, закріплень за підприємствами. Відповідає персонально за кожну дівчину чи жінку інспектор приватного сектора і кербуд. Пам'ятати: «друзі» не жартують.

2. Організувати протиповітряну оборону, чергування уночі. «Совети» пішли в наступ, цього не слід приховувати, і нальоти почастішають. Роботу в цьому питанні розпочати негайно, не чекаючи інструкції, що вийде днями; керуватись довоєнними правилами ППХО».

Заступник голови Волконович, колишній завпед школи № 19, куди мене перевели після евакуації Пущі, говорив про одне питання — проституцію, про необхідність виявити й взяти на облік усіх жінок легкої поведінки, залучити їх до

спецпунктів, «одержавити». Таємна проституція карається законами воєнного часу; зараження венеричною хворобою німця — негайною смертю. У цьому питанні пам'ятати інстанції — інспектор, адмінвідділ, відділ здоров'я і поліція.

Зал сидів, німий від огиди, з опущеними очима.

Згадала його у школі. Учитель, завпед і «організатор» «одержавлених форм проституції»...

Як він сміє ображати дівочу й жіночу честь поневолених, далеких у своїй масі від цього паскудства! Де він побачив стільки повій, щоб їх «одержавлювати»? Огідна і слизька була і мова його, і сам він — розчервонілий, якийсь аж підпухлий із ситості.

«Друзі» розчаровані, мобілізації до Німеччини і на місцеві роботи проходять не так, як планували окупанти, Радянська Армія пішла в наступ, необхідна протиповітряна оборона, — як міг ще краще скерувати надалі роботу кербуців і інспекторів сам голова, що злякався неминучості й незаперечності об'єктивного ходу подій, що не знав і не знає душі справжньої радянської людини, що, як зрадник, тремтить зараз і перед ворогом, і перед народом? З німим осудом, з прихованою зневагою дививсь на нього і Волконович майже весь зал. І ніхто його не злякався, бо кожен з нас буде робити все можливе в цій ситуації, діяти й далі, як підкаже йому власна совість. Під час тріскучого виступу вельми переляканого голови ми уникали дивитись один на одного; взагалі на цій нараді тримались осторонь, як незнайомі, хоч Борис сидів позаду мене, а Петро Митрофанович — майже поруч.

Увечері з Петром Митрофановичем, що прийшов до мене, думали над тим, як проводити роботу так, щоб менше набридати людям, зробити максимально потрібне в їх користь, не бачити того, чого не потрібно, бо всього ж не побачиш і над усім контролю не буде.

Вирішили: вибрати трьох-чотирьох помічників, «актив», з кожної вулиці своєї дільниці для самоврядування і покласти на них частину громадських обов'язків, що їх необхідно виконувати й зараз (отеплення кранів, прибирання дворів і вулиць, уникнення пожеж, організація взаємодопомоги тощо).

Обміркували, як керувати цим активом так, щоб ширився і міцнів його зв'язок з людьми, щоб і актив цей стимулював непокору і підтримував віру в недалеке звільнення. Керувати дільницею через громадський та ще й авторитет-

ний актив легше, менше битимеш ноги, зумій тільки не помилитись в ньому!

Обдумую негайний план дії й пригадую, хто підійде зразу із знайомих і перевірених своїх людей.

26-го жовтня.

— Скажіть, що там з того хвоста зрізати? Чи сам хвіст нести, чи що з-під нього?

— І де там на коров'ячій хвості побачили вони ту шерсть?

Господарки корів, у кого вони ще збереглись, одержали наказ про здачу шерсті з коров'ячих хвостів. Це ж сто-сується грив і хвостів коней, які теж повинні позбутись своєї краси заради перемоги «великих непереможних збройних сил».

— Що це? Вже потрібно здавати коров'ячі роги, козячі хвості, баранячі бирки? Чи не думає себе «фюра» ними прикрасити?

Ну й жінки! З ними не лише наплачешся, а й насмієшся!

— Сьогодні на пункті молокоздачі наказали негайно зрізати і здати кінчики коров'ячих хвостів, вимити й розчесати. І щоб в кожному було вісімдесят грамів, як в наказі сказано. А не вистачить,— хоч у себе шукай деінде тієї шерсті, а неси!

— Збираються, видно, гади, ще зимувати на Україні, недаремне вимагають шерсть.

— А чого ще нас кличуть на ці медогляди знову? Осточортіли вже вони! Грабують та й ще й гидують.

— Сьогодні мені каже на пункті баришня: «Не принесете хвоста, не прийму молока!» Ото горенько зробила б!

Жінки і насмішили, і молоком напоїли, і порадилися в усьому, що їх хвилювало.

Одвертість їх зі мною і довір'я окрилюють мене на одчайдушні вчинки...

Надворі ніч, а мені не спиться. Дуже болять права нога, пече вогнем до сліз. А коли вже прокинулась, то не засну. Біганина в дощ даремне не минула. Застудилась. А може, це наслідки стримуваного хвилювання, нервовості? Піду завтра до лікаря. Обов'язково. Бо це — як зубний біль.

Першу чергу на кагати записала легко і по згоді. Охочих допомагати мені знайшлося чимало з кожної вулиці.

— Людина ви своя. А що треба, те треба. Нічого не відієш. Полон. Зате й ви нам робитимете те, що треба.

Учителька на дільниці — велике діло зараз, — спадають на думку слова громадянина Шурова, інваліда-столяра. У нього хлопчик восьми років, німий. Кинувсь до мене на вулиці, потім у хату завів. Щось говорив на мигах — не розуміла. Познайомилась з батьком і матір'ю.

— Він, мабуть, запам'ятав вас по Пущі, де жив у будинку глухонімих. Дома йому тепер дуже тяжко. А вас, бачите, впізнав, побачив, прибіг, розповідає. І радіє, аж плаче, — з'ясовує мені мати чудну поведінку дитини. — З дітьми вас, видно, бачив десь коло своєї чи вашої школи, вони ж недалеко одна від одної, згадав, нещасний, щасливі для нього дні...

Хлопчик і при батьках туливсь до мене, заглядав в очі, гладив волосся, — аж ніяково було до сліз нам трьом.

— До школи своєї хоче, — журився батько, — а треба ще довго терпіти і ждати.

Сьогодні Петро Митрофанович зрадував звісткою: випустили Миколу, Сашка і ще кількох заарештованих одноразово з ними: нічого гестапо від них не дізналось, а речовий доказ, приймач, при арешті не був знайдений.

Заходжу частіше до Миколи Дмитровича: йду з дільниці мимо магазину. З людьми і в нього міцний зв'язок, кожного разу жде не діждеться, поки занесу йому щось нове з нашого слова.

30-го жовтня.

На бюлетені четвертий день. Простуда. Лікарка виписала втирання, наказала використати його і полежати. Але хіба я влежу? Потрібно було роздати на листопад хлібні картки, допомогти кільком, що залишились з усього списку, добути броню чи уникнути комісії, та й тягне до людей, не всиджу дома. Ось і сьогодні необхідно написати свідчення двом на комісію, відповідно прибрехавши і скріпивши, як годиться, інспекторською печаттю, зранку піти свідком в суд (беремо метрику Нюсі П., на три роки зменшену, як і Наді К.), а по обіді двинуті на Поділ з коромислом по заг: повертають його знову на старе місце, а за наказом штадт-комісара мусить повернутись разом з ним і його керівник. Не знаю, чи зрадіти цьому, чи пожуритись, бо вже звикла до нової роботи, різноманітної, живої, рухливої, яка зближувала все з ширшим і ширшим колом людей. Але відчуваю, що довго сидіти в «смертельній» не доведеться: щось почалися в управі і злиття окремих відділів, і зміни в керівни-

цтві. Головою управи стає Михайло Іванович Р., до цього начальник адмінвідділу, а місце його заступає Микола Порфирович П., учитель, що був старшим інспектором. Змін щодо керівництва відділами чимало, і є чутки, що з нового року Куренівська управа залишиться лише як філіал Подільської.

Ніколи хворіти. Мушу сьогодні підскочити на дільницю, а зараз і дома чекаю Перевазко Улю, якій потрібно завірити написане і перекладене по-німецькому свідчення про дуже старих і хворих батьків, дитину-сироту, якої в неї немає, господарство й корову, які в неї будуть після війни, як і були до цієї навали, щоб комісія дала звільнення від вербовки до райху. Умовились, що зайде сьогодні зранку, бо відкласти далі неможливо.

Броню повинні дати: старі, як і жінки з дітьми, не потрібні райху, з них окупанти вимотують останні сили й висмоктують соки для своєї перемоги й тут, на місці; у великій пригоді для звільнення стає і корова (на всякий випадок, написала і про неї), ходіння за нею і видоювання її для райху тут дає теж право на звільнення від комісії по відбору ясиру в Німеччину. Щось та допоможе в цьому свідченні. Але де це Уля? Жінці цій я особливо симпатизую. Висока, змарніла передчасно, без особистого в житті, вона вся в людях. І обшиває, і обмиває, і поділиться з кожним, кого й не знає, останнім, що має сама. Уля щиро доглядає батьків, піклується про них, старих і німецьких. На її руках і великий город при будиночку.

Талановита майстриха, швачка, вона живе у неймовірних злиднях, бо за себе не дбає, але настрої у неї завжди бадьорий, світлий. Допомагає небожатам чим тільки розживеться, а їх у неї як маку. Зустрілись ми з нею так, ніби дружили років десять. А всього лише знали одна одну в обличчя по трамваю № 12, працювала вона в Пуші, в санаторії. Будиночок її під самим лісом, кінчає вулицю. Зайду — згадкама немає кінця.

За час праці на дільниці була в неї кілька разів, і вона здерла з мене старе буденне пальто, щоб перешити й підновити. Мати в неї такої ж вдачі, добра, ласкава до всіх, подільчива... Усе мріє пережити війну і підбадьорює інших.

Хтось ніби шкрябає у двері. Тінь майнула коло вікна. Мама? Мабуть, теж піднялась до світанку.

— Можна?

Уля! Біжу відкривати. Шепочемось у кімнаті. Дивиться на сонну Маринку, що розкинулась у снах і маревах.

— Хороша дівчинка. На вас дуже схожа.

Кажу, що йду забирати загс. Уля радіє:

— Відпочинете, то легша робота.

Стверджую їй все потрібне печаттю, і Уля поспішає в місто, а я збираюсь на дільницю, до людей. Буття — в діянні!

6-го листопада.

Цілий день реєструвала народження і шлюби. Одна пара принесла мені два вазони пухнатих білих хризантем; з'явилась вона з ними, як із шлюбними букетами. Коли закінчила запис шлюбу і поздоровила молодих, сказавши, щоби жили в любові і дружно, вони, тиснучи руки мені, прошепотіли:

— Вітаємо вас з передднем Жовтневого свята!

І щиро запросили прийти до них завтра увечері і на свято, і на весілля.

Сьогодні в робочий час дзвенів сміх; молодь непомітно розбіглась додому ще перед закінченням роботи. Нюся дала мені нишком три дитячі червоні прапорці.

Додому повертались із Зіною о шостій. Надворі була така темінь, що одна одну ловили руками. На небі — жодної зірки, лише якісь величезні заграви в кількох місцях неба та тремтливі від них блиски. Мало не поламали поночі ніг, а на прощання поцілували одна одну в ніс замість чола.

Хороше зараз дома. У кімнатах тепло, аж жарко, а в спільній кухні весело пораються коло мами сестра з невісткою: готують на завтра святковий обід, печуть житні пироги.

Діти в мене. Хлопчиків привела сестра, щоб не заважали в кухні. Маринка почала з ними улюблену гру «у школу».

Крізь відчинені двері бачу в руках її буквар і розрізну абетку, а проти неї за столом на стільцях серйозних, аж надутих хлопчиків, що не спускають з неї очей. Розгорнувши буквар на першій сторінці, «вчителька» запитує:

— Так хто це? Кажіть обоє.

Хлопчики упевнено і з гордістю говорять по складах:

— Ле-нін.

«Вчителька» продовжує:

— Юрик скаже, хто такий Ленін.

Мовчанка. Хлопчики думають. Затаюю подих і я. «Учи-

телька» догадується, що хлопчикам важко вимовити знайоме слово, бачить, що вони силкуються його вимовити, і допомагає їм:

— Вождь.

— Нас, нас воздь!— весело скрикнули діти, а «вчителька» поважно доповнює:

— Наш і всіх трудящих вождь і вчитель. Запам'ятали?

Хлопчики схвально кивають голівками. Потім дівчинка задоволено каже:

— Ви, я бачу, не такі вже й дурні,— і продовжує запитання:— Де зараз Ленін? Ти, Васильку, скажеш.

Василько, недовго думаючи:

— У будиночку коло ялиночок. У Москві.

— Правильно. Як він зветься?

Хлопчики довго мовчать, і «вчителька» сама рятує становище:

— Мавзолей. Повторіть за мною.

Хлопчики співуче повторюють за нею:

— Мав-зо-лей.

Перелиставши з поважним виглядом кілька листочків букваря, «вчителька» показала ще кілька портретів і спитала, хто це. Хрущова й Будьонного Василько сплутав, а Юрко, коли викликала «вчителька», виправив його так:

— У Будьонного вуса і кінь.

Хлопчики сказали «учительці», хто такий Ворошилов і де він зараз, впізнали букви «а» і «б», вивчили «в», продемонстрували віршика про «Мудру кицю», одержали добру оцінку за «урок», втомились і попросились гратись у жмурки.

Ні, діти сьогодні не дадуть мені змоги зосередитись на своєму. Починаються «жмурки» з лічилки, що вкаже, кому «жмуритись»:

... Еники, беники, їли вареники,
Еника, беники, кльоц!

Жмуритись випадає Василькові, Юрик ховається в мене під столом, Маринка — у шафі, і Василько довго шукає, поки не догадується. Знову лічилка:

...Од дуба до дуба,
До білого кореня,
Сіточка, віточка,
Дуб золотий!..

Жмуриться Маринка. Ця знаходить братиків дуже швидко і обох під ліжком. Ті не хочуть вилазити і протестують:

— Ти бачила двох, а треба одного!

— А чого ж ви залізли двоє?

— Пережмурюйтесь,— мирю їх,— але перелічуйтеся новою лічилкою!

У дітей цих лічилок, «фольклору» вулиці, що заступає їм зараз школу, невичерпний запас, і відбивають вони суспільні події своєрідно, через дитяче сприймання й фантазію.

Рука Маринки знову заходила по грудях хлоп'ят і своїх:

Мандарина тут летіла,
Вона німцям говорила:
Алди, балди, пшик!

Гру перериває Наталка, що появляється в дверях з пирогом для кожного з дітей, свіжим, теплим, і діти підіймають радісний галас.

7-го листопада.

Сонячний ранок, але вітряний.

Вітрові б полотнища прапорів полоскати, а він... кізяками грається на бруку. Що то німецький вітер, а не легкокрил революцій і бур!

На снідання мама зварила свіжих галушок і розігріла капусту.

— Хоч сьогодні не йдять голодні зрання.

Мороз. На вікнах у кухні лисиці. В кімнаті — лисички. Але це — до першої гарячої усмішки сонця, що буде сьогодні. Заморозок ненадовго. Снідаємо гуртом і розбігаємось на роботу... в чужі підприємства й установи.

Святково одягаюсь. Навіть напахучила «Елладою», що збереглася, хустку і волосся.

В управі серед багатьох співробітників — приховане святкове пошвавлення. Пішла в кабінет Зіни. Там уже були Нюся, Зоя, Софія Дементіївна.

— З святом! — поцілувалися.

Прийшла Люся:

— З святом!

— Тихше,— хтось стримує, але однаково пошепки лине нестримне:

— З святом! Святком! Святком!

Пригадуємо Жовтень до війни.

— Два роки тому в цей би день...

А потім колективно мріємо про наступний рік, про Жовтень у 43 році. Може, той уже буде щасливим, своїм?

— Ось якби сталося так...

У кімнату тихенько увійшла Тетяна Опанасівна, що працює з весни в картковому бюро, ще дехто. Поставили коло дверей чергового. Так минуло кілька чудових хвилин.

— А може ж, буде уже Травень нашим?

* * *

Відвідувачів сьогодні майже нема. Роботи у відділах ніякої. Нема й до мене нікого. В такий день не умирають! Заплющую очі і уявляю... Що? Ховаю насподі серця: воно таке чаруюче, що про нього нікому й не розкажеш, бо для цього не знайдеш слів. Сьогодні держати серце в кулаці важко, і я нестримно мрію про Михайла.

* * *

Розчиняються двері — і в них з'являється просунута голова Люби Ящук, дівчини з фінансового відділу. Подивилась на присутніх, усміхнулась хитро і пошепки виразно випалила:

— З свя-том!

Присутні засміялись очима і відповіли таким же способом:

— Дя-ку-є-мо...

* * *

Святковий настрій і на кухні. Там мовчки готують обід, набагато кращий, ніж щодня. Ніна Максимівна і Ксенія Прокопівна знайшли, чим підсмажити його, порції кладуть великі, святкові. Робочий день минає сьогодні швидко. Крутить нами вихор радості, не всиджуємо на місці й бігаємо одна до одної відливати надії, що наповнюють душу щерть, що аж через вінця її ллються.

Сміх. Пісні нишком. І одна з них звучить всевладно, непереможно, хоч і не на повний голос:

Утро красит нежным цветом
Стены древнего Кремля.
Просыпается с рассветом
Вся Советская земля.

Буде ж ранок, коли прокинеться радянська земля, вся знову вільна, залопоче вітер прапорами, вулиці зітхатимуть

оркестрами і говоритимуть голосними піснями, вільні, свої вулиці, запруджені демонстрантами!

Приходила зараз до мене Лара, привітала із святом і сказала, що Борис сьогодні вислухав і записав святкову передачу.

8-го листопада.

Сьогодні — Жовтнева неділя.

У Наталчиній половині накривають на стіл. Зійшлися гості: Зіна, Софія Дементіївна, Лара з Борисом, тітка Маруся, дядько Сергій (брат мами) з дружиною, Микола Дмитрович. Вийняли з потайного місця патефон, і здається, що в тій половині будинку знову радянська влада, що лише в моїй половині ще окупація. Ні, відгомін звільнення чується і в моїх кімнатах: будівля ж єдина, нероздільна. Уже й забула, чого я зараз зайшла до себе на хвилинку. Ага, пригадала. Мама послала взяти графин вишневої наливки, що приберегла його ще з літа. Всім вистачить підняти по чарці за найдорожче.

Широка страна моя родная,
Много в ней лесов, полей и рек.
Я другой такой страны не знаю,
Где так вольно дышит человек,—

лине через стіну і всевладно тягне до себе ота, ніби вільна вже половина!

І де та наливка?

Знайшла. У куточку найглухішому, в буфеті.

Поправляю волосся коло люстра. Увагу привертає кілька пожовклих березових листочків на столі. Де взялись вони? Піднімаю очі. Маринка почепила березову гіллячку з гаю на стіні коло вікна, над столом, і в кімнаті гай догорає листопадним вогнем. Красиво звисла ця гілочка у журі і розкидає журу золотом листочків. Жовті листочки на білій скатертині викликали в пам'яті чудесні рядки вірша:

Ой не крийся, природо, не крийся,
Що ти в тузі за літом, у тузі...

а музика за стіною творить свою імпровізацію в серці:

Ой не крийся, Оксано, не крийся,
Що ти в тузі за милим, у тузі...

і в руках опиняється фото Михайла, з якого не зводжу очей. Але музика і колектив всевладно тягнуть до себе. Підуть туди зараз, в ту, ніби вільну вже половину. До спільної

радості. Іду, а фото на колінах і ручка в руках. Помічаю раптове зникнення наливки з-під самого носа і дивуюсь: де поділась? Це мама мовчки забрала і навшпиньках вийшла. Фото Михайла ховаю на грудях, і ми разом йдемо до гурту. Після своїх гостей свято закінчу на дільниці.

25-го листопада.

Дні такі завантажені, що третій тиждень збігає одним днем, багатим не тільки на горе і сльози, а й на свої радощі, які люди навчилися тамувати й хитро ховати від ворога. У вікна зазирає знову зима й дихає на них пухнастим інеєм лисиць, а здалеку сніжком жбурляє Новий рік. Але і перший морозець, і пролітаючий несміливо сніжок ще никнуть перед сонцем.

Два тижні сиджу знову в бюро метрик — кімнаті, переділеній надвоє перегородкою — на «шлюбну» і народжень, і «смертельну». «Смертельна» — менша, різоче схожа на домовину. Сиджу переважно в першій, бо ніхто не перевіряє мене, де і як вінчаю, кого і як ховаю. Ніхто, на щастя, взагалі не цікавиться моєю роботою. Поцікавилосся б нею охоче гестапо, якби хтось доніс і прирік би мене, а значить і себе, в жертву. Такого ж статись ніби не мусить, бо таємницю мою знає тільки мій спілльник, приречений зі мною на однакову долю. «Смертельна» нам найчастіше в пригоді: там можна пошептатись при неможливості щось голосно сказати, сховатись комусь із присутніх при появі в коридорі Михайла Івановича, що зараз головою, поставити мішок з пайовою картоплею, сховати пайовий мерзлий гарбуз, всередині якого буває часто передрук зведення Радянського Інформбюро за останній тиждень. Там же, у «смертельній», є спеціальне місце, що його не так легко викрити, і для товстого зошита мого «щоденника», вже за № 7.

Даремне я шкодувала, здаючи дільницю, бо зв'язок з людьми не тільки не зменшивсь, а ще збільшивсь. З масовою мобілізацією до «Великонімеччини» справа поки що ушухла. Вийхав, кого вигребли; знову настала коротка передішка для того, хто викрутивсь, хто заявляється знову, прибувши «із села», щоб при потребі зникнути в нього знову. Люди чекають Нового року так, як ще ніколи його в житті своєму не чекали: наступний рік, на думку всіх, мусить бути зламним.

Сиджу за знайомими операціями і переживаю пережиті

не раз настрої. Кажуть, що людина звикає до горя. До горя з примусу, до горя нав'язаного ніколи не звикнеш!

Уже реєструю десятками тих, хто повертається на рідну землю помирати, кого відсилають на́зад, як негідну робочу худобу, висавши з неї живі соки і силу, повертають хворого, приреченого на згасання. Помирають повернені з райху дома, на станціях, не доїхавши до рідної хати, помирають у вагонах. Додому добираються чудом. Сьогодні рвала коси на собі мати Катерини Касьян: Катерину зняли у Фастові з поїзда напівбожевільну і хвору. Цілий ешелон прибув таких, непридатних вже до праці «на користь переможного закінчення війни». Усе кричала: «Не бийте мене по голові, не бийте! Куди ви привезли мене? Я хочу на Україну!» І не впізнавала України...

На п'ятий день Катерина і ще декілька дівчат з нею померли у фастівській лікарні. Хтось випадково повідомив про це її матір. Привезла вона додому мертву доньку і оце реєструвала повернення... на кладовище.

А вчора, реєструючи смерть, билась у горі і зненависті мати Гончаренко, донька якої Софія переступила поріг рідної хати на два лише дні. Обнімаються у моїй кімнаті найчастіше зненависть і горе, відчуття неповерненої втрати з непереможною силою дальшої непокори.

Почастішали народження: багатьох повертають з Німеччини через вагітність там, на місті. Цей спосіб став популярним, як можливість повернутись на батьківщину. Почастішали і шлюби. Яюсь днями одержала директиву із штадт-комісаріату про те, що в разі одруження когось із наших людей з німцем чи з фольксдейче, керівник і реєстратор бюро метрик підлягають негайному арешту гестапо. Це вже нагадування вдруге.

Пригадується мені «Пам'ятка від'їжджаючому в Прекрасну Німеччину», в якій серед низки правил поведінку і безправ'я колоніального раба є правило про недоторканість і святість німецької жінки, безпосередня кара негайною смертю того, хто посміє зав'язати з нею інтимні відносини. Бачила я цю «Пам'ятку» в руках синів завгоспа так званої 8-ої гімназії Гржегоржевського, що добровільно відрядив двох юнаків, а зараз не має про них ні чутки, ні звістки і став з суму і докорів сумління чорніше чорної землі. Поїхали вони на военний завод, один раз тільки відти й написали. І поглинула їх там належна кара за зроблений злочин: лити зброю на своїх,— загибель при нальотах нашої чи

союзників авіації. Про це знає батько і мовчить. Мовчить і сохне з каяття і суму і ледве ходить. В такому ж стані й мати. Каже сусідам: «Поклали своїми руками в могилу дітей та це й «злочинцями». Мусили б їх відмовити, а не захопити...» Батько з суму нікого вже не впізнає. Учора привіталась до нього (плівся вулицею з палицею), а він здивовано подививсь на мене і не впізнав. Читала і я тоді цю «Пам'ятку» і дивувалась цинічній одвертості кабаки, попіранню людських прав, цілковитому суспільно-політичному безправ'ю, одвертим формам рабства. І як могли дві ці юні, виховані радянською владою, вільні голови просунути шию в ярмо? Голод злякав? Так умови, про які говорилося в «Пам'ятці», обрікали теж на голодне існування. Що їм засліпило очі? Це знає лише один батько, що доплакує власні очі.

Хочеться, щоб швидше була глибока зима. Щоб швидше минала. А війна, як і хвороба, валить зразу, а видихаєш її потроху і найтяжче і не знаєш, коли видужаєш, та й чи виживеш?

Андрія на свята не було. Затримали справи. У Київ прибув він тільки двадцятого, але буде до першого.

Святкування Жовтня цього року в Києві і по районах Київської області, з розповідей Андрія, добре відзначене: партизани висадили в повітря мости в кількох районах, підпалили штадткомендатуру в Боярці, зіпсували кілька залізничних пунктів на головних магістралях; звільнений був ешелон з «добровольцями», що стояв за Дарницею і не міг їхати далі через розібрану колію (вдруге наловити жінок не вдається!), палали десятки військових складів, майоріли червоні прапори на будинках, що до війни належали райрадам і міськрадам; на стовпах під заголовками об'яв з'явилися зведення Радянського Інформбюро, наказ головнокомандуючого від 7-го листопада...

Майже три тижні не бралась за ручку. А хіба розповіла зараз так, як хотілось би, про пережите? Про нього і згадують вже нецікаво, ліньки; уява нестримно біжить вперед, і хочеться мислити і в клітці, в полоні, трьома-п'ятьма роками наперед. П'ятьма? Де там! Це коли мрієш про перше, насущне зараз — звільнення. А коли про життя — то й сто років — день, дні ж бачиш сторіччями наперед.

Які то будуть чудові дні для людства, визволеного від паскудних фашизмів і капіталізмів, що породжують всією системою своєю рабство, війни, страждання!

... У двері стукає для реєстрації знову смерть. Передчасна, образлива і непотрібна...

6-го грудня.

Борис продовжує слухати радіо сам. Зведення Радянського Інформбюро він збирає за тиждень, і, передруковане, воно через мене й Петра Митрофановича попадає в руки тих, хто розповсюджує його по циклу «що чути?», а в слушний момент з'являється в газетній вітрині коло трамвайної зупинки на куренівському базарі, коло трампарку ім. Красіна, на стовпах, ховаючись під заголовками об'яв, де бачать його найшвидше очі, що шукають. Керівник бюро інформації і пропаганди при управі скаржиться тому, хто наклеює, на часте появлення зведення у вітринах бюро інформації і пропаганди. Найчастіше наклеювачка клеїть і те, і друге. Наклеєні ж плакати і агітматеріали бюро поневолення довго не висять: як вітром, зриває їх людською огидою, а помічники начальниці бюро інформації та пропаганди працює сумлінно: тільки нема де стороннього ока, то однією рукою клеїть, а другою роздира їх сама. За матеріалами й «поговорити» заходить до мене часто батько Клави Р., Яків Серафимович. Метрики про «народження» допомогли і Клаві, і Соні Л., і Галі С. одержати знову броню. Проскочили й цю мобілізацію.

— Проскочимо й наступну, — каже Яків Серафимович. — Тепер не страшно. Діждатись би швидше остаточної перемоги під Сталінградом, а там справи наші зовсім покращають. Саме з цієї цигаделі на Волзі повинна початись поразка німців.

Вчора він повернув мені кілька книжок художньої літератури і попросив Горького і Чехова: у вільні години читає.

Іти сьогодні мені нікуди не хочеться. Набігалась і нахотілась за минулий тиждень... Був Андрій, і одірватись потрібно було зайвий раз до Бориса, на дільницю, в Пушу. Наступної суботи на неділю мушу піти в Димерський район, в Литвинівку. Подорожі радію наперед.

Сьогодні повинен прийти Альоша. Але чомусь немає в призначену годину. Мабуть, мати хворіла після похорону: переживає смерть старшої дочки. Врятував Альоша сестру з-за дроту, а від смерті врятувати не зміг. Три дні після німецької комісії вона просиділа за дротом, перенервувала, застудилась, тяжко захворіла і через кілька днів померла.

Смерть її реєструвала позавчора, учора й поховали. Діагноз: «Декомпенсація серця». Читай: мобілізація в Німеччину. На дільниці у них Шовкун, не інспектор, а гадина. Чіплявся доти, поки не випер силоміць на комісію, запевнивши, що їй повинні дати броню по хворобі серця. Броні на цей раз не дали, а кинули в загорожу до останніх, добираючи до певної цифри. Там вона злягла, Альоша пізно вирвав. Цього інспектора люди бояться і ненавидять.

Бороду й досі носить, але став не купцем, як мріяв, а інспектором і таким, що вислужується. Одна жінка з його дільниці каже йому:

— Допоможіть мені, голубчику, бо доведеться ж у віці дивитись людям, як Радянська влада повернеться.

А він, погладжуючи бороду, відповів жінці, задоволений своєю владою над нею:

— Навряд, щоб ми з вами тоді зустрілись. З Радянською владою у мене давні рахунки... Я вовк старий.

Згадала цю піку — і аж занудило. Колишній офіцер царської армії, він цим пишається зараз; людей своєї дільниці примушує працювати в себе на городах, що їх у нього кілька гектарів. Має фургон, коней, наймитів і переживає насолоду експлуатувати людей для власного збагачення. Цьому німці більше, як до смаку.

Доведеться покласти ручку: Маринка просить казку. Нудьгує вона за мною, бачить нечасто. Радію можливості прогнати з-перед очей піку Шовкуна.

Казку перериває стук у двері. Альоша?

— Можна?

На дверях — зовсім небажаний гість. Зустрічі з цим «героєм» уникаю. Допомогла, чим тільки змогла, з гуманних обов'язків, а щирості до нього бути не може. Колега однієї знайомої учительки. Зразковий боягуз. Зрадів можливості попасти в полон і прийшов пішки із Ворошиловграда. Був мобілізований на трудовий фронт, міг же легко пробратись до своїх, а він з'явився сюди, подалі од лінії фронту. У Києві у нього син, дружина й теща. З дружиною він ще до війни не жив, а зараз вона його не пустила й на поріг. Перебуває десь у знайомих, бачиться з сином рідко, бо дружина сказала йому:

— З фронту воїну після війни ще дала б притулок, а з полону боягузові — ні.

Колега прислала його до мене із запискою: «Допоможи, чим можеш». А опинився він у дуже скрутному стані.

Допомогла йому грішми, дістала сорочку, штани, хлібні картки; влаштувався сторожем на соковий завод.

Про сімейний стан його і настрої довідалась у дві-три розмови вже потім, виконавши звичайний людський обов'язок.

Підлість і боягузтво завжди шукають виправдання. І він почав виправдуватись. І не просто виправдуватись, а й спотворювати дійсність: фронт, мов, розкладений, воювати нема чим, німці візьмуть Сталінград — і війна кінчиться...

І душа моя відвернулася від нього.

— Ви ще не спите?

— Та зараз думаємо з Мариською лягати. Але кілька хвилин можете побути.

Не образивсь. Сів. Розмова про те, про се. Закурив. Маринка на нього дивиться сердито: таку казку перервати! Вона швидко відчула, що гість мені не приємний. Але він довго не сидів. Йшов з роботи, зайшов. Похвалився:

— Уже розв'язав справу з харчуванням. Толя упрохав матір взяти мене в кухню. Житиму на площі тещі, а харчуватимусь з ними.

— Не був би то син,— кажу. А сама подумала: «Хороший син поганого батька...»

На відході:

— Що там чуто?

— Радянські війська пішли в наступ. Сталінград виходить з облоги,— кажу останнє підкреслено.— Про це говорять нишком всі люди.

— Та і я вже чув це на соковому.— Потім, після хвилинної паузи, додав:— Значить, підемо ще воювати.

І не впіймала точного емоційного забарвлення останнього речення: не то сум, не то глос розбурканої совісті забринів непевною радістю в ньому.

Коли зачиняла за ним двері, він, попрощавшись, сказав:

— Я дуже вдячний вам за хороше ставлення до мене.— Це вже перемагала совість!

А втім, викинула окурки зі столу і думки з голови про нього. Продовжую Маринці казку...

Маринка спить. Читаю, вірніше перчитую Островсько-го «Рожденные бурей».

20-го грудня.

Учора бачила на кухні в їдальні кілька свинячих голів. Вони вбирали в себе очі всіх. Свиняча голова! Привабливий

образ мирного часу, що не тривожив би сну. Дивились, як на чудо. Причина його появи: готували обід для комісії, що одбиратиме разом з німцями коней для фронту на базарній площі. На п'ятницю й суботу призначений огляд всіх коней кількох районів, виводка їх була вже в п'ятницю. Німецька комісія одбирала потрібних і підходящих, калік лишала.

По місту вільно ходять дітні, каліки, дуже старі люди; коні їдуть — жеребні кобили, сліпі, криві, старі, — непридатні для фронту і покалічені там же.

Київ зараз немов зачумлений. Куди там і татарській навалі проти цього нашествия фашистів!

В управі були гості: німці з базару, голови Подільської і Печерської управ. У кабінеті голови — стіл із закускою і питвом, «свиняча голова до хрину і локшина на перемену...» «По-європейському» — соус із свинячих язиків.

Напередодні бачили, як витягали їх з голів на кухні, та промовчали, щоб не позбутись власних язиків. Побожно дивились на гостей і дихали коло них догідливо та перелякано кілька «високих начальників» і дві секретарки, молоденькі й вертляві. Голова й заступник (уже новий голова, Михайло Іванович знову — начальник адмінвідділу) були на кінець обіду п'яненькі, і всі відділи, довідавшись про це, закінчили роботу раніше на годину: в канцелярії непомітно перевели годинника.

Настрій зараз у всіх ліквідаторський: з першого січня залишаються в управі лише адмінвідділ, відділ транспорту, біржа праці, відділ праці, картковий, відділ приписки, податковий і частково житловідділ, — все це у формі так званого Куренівського представництва адмінвідділу Подільської управи.

Зміни приємні уже тому, що зміни. А там і «представництво» довго не проіснує!

31-го складаю загс на коромисло і несучу на здачу, на цей раз назавжди. Без вороття. Попрошусь знову на свою ділянку. Михайло Іванович обіцяє переговорити про це з новим головою. Михайло Іванович — «найдемократичніший» з усього цього «панства»: пожартує, розпитає, допоможе всім, хто звернеться за допомогою; з усіма однаково привітний і рівний. Чуло ставиться і до людей, які до нього звертаються з різними заявами, що не виходять за рамки можливого і входять в обов'язки начальника адмінвідділу. Переконань його справжніх зараз не знаю, ні перед ким їх не

виявляє, але саме оце «треба», яким він починає щодня робочий день, і це «треба» — для німців же, не для нас, — робить його чужим і держить вуста на міцному замку. За оцим «треба» не помітно того, що балансує його з «не треба».

Особа його мене зараз найменше цікавить, бо душі його я не знаю. Цікавить мене не він, а можливість залишитись в «представництві» інспектором. А для нового голови, як і для начальства Подільської управи, він авторитет. Значить, обіцянка може стати реальністю.

26-го грудня.

Готую архів, з'являються викликані на всиновлення, зареєструвала до обіду чотири смерті.

Після час обідньої перерви зібралась у радіснім ліквідаторськiм настрої в моїй кімнаті молодь, ті ж: Зоя, Нюся, Люся, Зіна, Альоша, Коля, Катя, Галина...

— Ех, якби це вже зовсім справи ліквідувати, — зітхає Зоя. — Чи доживемо ми до цієї щасливої хвилини тут, саме в Києві? Чи доведеться чекати на звільнення десь у райху?

— Чого там у райху? Дочекаємось і тут. Більше викручувались, менше залишилось. Ну, ще одну-дві мобілізації масових намагатимуться провести. А далеко зараз багатьох довозять? Тільки не до райху. До першого великого лісу чи до станції, захопленої партизанами, чи до колії, розібраної теж ними. Схоплять на вулиці — то швидше доставлять до своїх, до партизанів, — говорить Нюся і раптом пригадує: — А я й забула вам розповісти про один вчорашній кіносеанс.

Учора пішла вона з сестрою до кіно. Давно збирались заради цікавості подивитись хоч одну німецьку картину. Кіножурнал вирішили не дивитись, заплющити очі. Тяжко, він спотворено показує одне тенденційне: наших б'ють, беруть у полон; фашисти палять наші міста і села, грабують. Кому приємно дивитись на радісні пики німецьких солдатів і на смерть своїх людей?

Наші люди, що змушені дивитись цей кіножурнал, мовчки плачуть і стискують кулаки, стогнуть від зненависті і просто не дивляться, закривають очі, коли особливо вже радіє кат. Але в цьому ж журналі бувають і радісні моменти там, де проривається об'єктивна правда. Екран малює «героїзм» німецької фашистської армії: кілька вояк, оточених великою силою червоноармійців героїчно захищаються і вмирають, щоб не здатись в полон. Тоді зал бачить свою

армію, своїх бійців, дивиться жадібно й не може на них надивитись, відчуває їх силу, мужність, співчуває їм і весь з ними; глядачі шепочуть нишком: «Ще їм, ще!» Цей шепіт невлотимим вітром шугає в рядах крісел залу. Наївний автор прагнув викликати співчуття до німецьких фашистів, а досягнув одного: радісного торжества за міць і силу нашої Радянської Армії.

... Наші літаки летять на Берлін. В небі могутня ескадрилья радянських літаків! Де таке зараз побачиш? Уві сні і в кіножурналі ворога, що реальніший все ж такий сну.

Але ескадрильою, як і годиться в кіножурналі до німецької картини, не допускають до Берліна. Проте п'ять літаків прорвалось. Ось чотири знову «збиває» автор кіножурналу, і вони, палаючи, падають... Проривається один. «Збити» і цього автор побоявся: тоді глядач не повірить у «збитих» чотири. Ось він, прорвавшись, весь у срібному блиску, ясний і справедливий, сипле і сипле важкі чорні бомби на ворожі об'єкти у лігві фашистської гадани, що любить війну і живиться кров'ю народів, він показує всю «красу» війни тим, хто її виспіває. дає відчуття на власній шкурі її руйніщівку силу і смерть. Сипляться і сипляться один за одним страшні гостинці тому, хто сам їх захотів...

Зал, коли півка малювала загибель чотирьох хоробрих, завмер, занімів, сидів без подиху, а коли п'ятий літак почав бомбити Берлін, радісно загукав, затупотів ногами, закричав єдиними грудьми: «Наші, наші б'ють! Наша бере! Так їм, так! Ще їм, ще!..»

Журнал перервали. Блиснуло світло, екран—велика біла пляма, що вже не радувала ні очей, ні сердець. Люди дивились, радісно і збуджено, один на одного. Забули про окупацію; очі в усіх були мокрі: кричали із слізьми.

Окупація відразу ж нагадала про себе. У зал вскочило кілька поліцаїв, з наших же, «чорногузів», і почали бити кого попало, бо знайти, хто кричав, було неможливо: гукав увесь зал.

Зчинилась паніка. Публіка облягала всі двері. Кілька літніх чоловіків повалило трьох молодих «чорногузів», до них приєдналось чимало дівчат; месники вихопили у поліцаїв гумові палиці і ними ж їх били. З вулиці, довідавшись про побоїще в кінотеатрі, прибігло ще кілька тих, у кого давно вже свербіли кулаки на поліцаїв; ці з задоволенням відродили на них душу.

Поки били поліцаїв, майже вся публіка встигла зали-

шити зал. Але дехто й не поспішав з цікавості: чи лишаться живими поліцаї? Обійшлося без жертв. Розбіглися до єдиного всі тоді, коли хтось, негласно чергуючи коло дверей, повідомив про наближення озброєних гестапівців. Це врятувало життя «чорногузам».

Наступного сеансу того дня не було.

— Ми з сестрою спершу злякались, але потім повернулись додивитись. Ці-і-каво було! Били «чорногузів» не мовчки, а з примовкою: «Наша берє! Наша візьме!»— сміючись, кінчає розповідь Нюся.

— Добре, якщо обійдеться без арештів.

— Кажуть, що ті, хто бив поліцаїв, уже зникли з Києва.

— Візьмуть заложників.

— Розповідають різне завжди. По-моєму, поліцаї самі побоятся тепер впізнавати своїх «банщиків», а проти заложників є вірний спосіб боротьби,— робить свої висновки Коля.— Цим не залякають.

Розмова перейшла швидко на інші теми. Говорили і про те, де хто і як зустрічатиме Новий рік.

Перерва кінчилась. До мене зайшло двоє відвідувачів, і всі розійшлися, кожен у свій відділ.

Жду нетерпляче Лару. Принесе зведення за останній тиждень. Сьогодні вирвусь на дільницю.

По роботі ще сиділа зайву годину. Затрималась і Зіна у своєму відділі. Йшли додому смерком. Безлюддя на вулицях і бурхлива радість у грудях вирвали зненацька пісню. Йшли і співали на всю вулицю:

Разлила-а-ась Волга широ-о-о-о-ко,
Милый мо-ой еще дале-о-ко...
Ветеро-о-че-ек пару-ус го-о-нит,
От раз-лу-у-ки-и да сердце сто-о-нет.

— Про щось нове довідались?— шепоче Зіна, коли замирає останній куплет пісні.

— Учора відбулось урочисте святкування 25-річчя з дня проголошення Української Радянської Соціалістичної Республіки. До цього знаменного дня наша армія визволила від фашистської погані перші населені пункти України,— відшепочую їй.— Розумієте: перші населені пункти України. Під Сталінградом продовжується успішний наступ, в оточенні майже півмільйонна німецька армія...

— Ой, це із джерел достовірних?

— Цілком.

— Ех! — і вона затигнула пісню з самого початку знову:

Разлила-а-ась Волга широ-о-о-ко,
Милый мо-ой уже недале-о-о-ко!

Дома вечерею і, попередивши маму, щоб ночувала в мене з Маринкою, бо можу не повернутись сьогодні, іду на дільницю.

31-го грудня.

А снігу напало, снігу!

Щойно повернулася з міста: віднесла і здала справи в Подільський загс, а архіви — в міський. Брела з коромислом по снігу і на Поділ, і на Бульвар Шевченка і так стомила, що ледве добралась впорожні назад. М'який свіжий вітер, топкий глибокий сніг, втома від коромисла, відчуття полегшення і звільнення плечей і душі від його тягаря—все це після гарячого обіду дома звалило з ніг, жбурнуло в міцні лапи сну, що простягались до мене ще по дорозі назад. Годин дві, а може, й більше, проспала. Оце прокинулася зараз і дивуюсь, що стільки ще сьогодні вільного часу, вільних три дні попереду.

Реорганізація управи почнеться з 4-го числа, і мучить невідоме: чи вдасться знову бути на дільниці, чи доведеться приткнути себе офіційно деінде? Сьогодні зустріла кількох жінок, що везли дрова на базар. Привітались, а потім спитали: «Будете знову у нас? Глядіть же, не міняйте дільниці!» Ні, таки буду на дільниці! Буду, бо цього хочу.

У кімнаті пахне свіжою ялинкою. Ставлю її Маринці, а ялинка для хлопчиків прибрана ще вчора у Наталчиній половині. Діти радіють цяцькам. Куплені бабусею чорні мелясні цукерки не ваблять дітей, і вони пригадують мандарини, яблука, шоколадні цукерки, різноманітні цяцьки й фігурки з шоколаду до війни, про які чули від Маринки, бо були ще дуже малі, щоб пам'ятати. Хлопчики подивились на Маринчину ялинку; презирнувшись, зітхнули і сказали:

— Така ж, як і в нас.

— І не така, бо в мене ще цукерки цілі, а ваші де? — напустилась на них сестричка.— Уже поїли? Ви-и-тримані які ж ви!

— Поїли, бо були погані,— винувато ховаючи очі, виправдуються двоє потерчат.

— Ось мама моя дасть вам на ялинку свічок, то ви хоч їх не поїжте за цукерки! Мамусю, покажи їм свічки. Ага, це нам тьотя одна принесла, мені принесла.

— А нам? — у хлопчиків здивовано-жадібні оченята.

— Вам уже ми дамо.

— А ми дамо вам золоту хлопуску...

Витягаю з ящика шафи коробку різнокольорових свічок, що принесла їх Маринці одна дівчина моєї дільниці, батько якої має приватну майстерню. Хлопчики німіють від подиву і не витримують, щоб не лизнути, коли беруть по одній, щоб роздивитись і повірити, що це свічки, а не цукерки.

— Мамо, вони таки поїдять свої свічки, побачиш — поїдять. І чого ви такі жадні, все тягнете до рота? — вичитує їм знову Маринка.— Ось гляньте краще, як горить!

Маринка засвічує на ялинці свічки, і з них не зводять зачудованого погляду дві милі голівки: біла, як льон, і золота, як бджілка.

— Жижа... Як у небі.

— Як зірки,— поправляє їх сестричка.

Діти надивились на ялинки і товчуться зараз коло плити: мама готує вечерю, бо, може, якого гостя пошле новорічний вечір.

Наталка допомагає поратись в їдальні управи. Сьогодні там вечір з нагоди Нового року і ліквідації цієї управи. Запрошені всі співробітники, а із зарплати ухвалено вирахувати з кожного по 50 крб., буде хто на вечері чи ні.

Прибігла Зіна спитати, чи піду я туди, і розповіла, що молодь збирається прийти, що начальство буде гуляти десь окремо, що запрошений гармоніст, старий вусатий Пікуля, відомий народний музик.

— А наші будуть усі: і дівчата з міста, і чоловіки, збирається бути і Борис з дружиною, і Альоша з нареченою, а Дмитро Мартинович з бандурою, а я з вами,— перелічує, сміючись, Зіна. — А що ми губимо? Не сподобається — утечемо на дільницю чи до вас і надолужимо патефоном. Порадіти вже є чому. Підемо?

— Справді: насидишся ще дома, як повернешся. До ранку сьогодні спати не можна,— захоочує Наталка. Вона сьогодні в піднесеному настрої і збирається бунтувати, щоб заглушити нудьгу за Мишком.

Згоджуюсь, і Зіна вилітає задоволена й піднесена, шепнувши мені на вухо: «Сьогодні снився мені чоловік. Ох, і занудьгувала ж!» і цмокнула нашвидку в щоку.

На вечір за мною зайшли Зіна, Альоша і Віра. Про те, що Альоша вчащає до Віри більше півроку, знаю від Марії

Трохимівни і мовчу. Альоша знайомить мене з Вірою. Ми врочисто вітаємось, не видаючи одна одну і сміючись тільки очима. Я готова до відходу, і ми з веселим галасом рушаємо, грузнучи в кучугурах снігу...

Віра йде поруч мене, розмовляє зі мною невимушено й щиро, і Альоша кілька разів зирнув на неї з німим запитанням: чому це я так їй зразу сподобалась і стала близькою? Зіна йде коло нас мовчки і спостерігає Віру. Сніжок сипле і силпає... Пухнастий, м'який. Віра сьогодні особливо гарна; гарна, освітлена внутрішньою чарівною красою душі, і Зіна. Не зводжу з них обох очей, і дужа радість, хвилююча гордість за своїх людей вивітрує з душі останню крапельку смутку й гірких передчуттів.

На світанку 1-го січня 1943 року.

Михайле мій, любий і рідний! Ось бачиш, і не втерпіла... Хоч і нема в мене номера польової пошти, не швидко жду відповіді, а пишу, бо думаю про тебе дуже часто, так часто, як зараз навіть не можна. Хвилина, коли відходжу в сон,— моя. Хвилини, коли прокинусь і наодинці, ще не з людьми,— мої. Ось тоді я думаю, тягнусь до тебе, бачу тебе, відчуваю душу твою у своїй і хвилинами — страшно: така вона стає велика і багата від почуттів двох.

А ти думаєш про мене у вільну хвилину? Думаєш! Я відчуваю це в кімнаті своїй, в бюро метрик, на вулиці нашій, навіть на людях; в очах інших бачу очі твої, що дивляться в душу мені і дають незламну насагу жити, боротись, надіятись, вірити.

Тоді, коли пекуча нудьга за тобою особливо доймає, уникаю бути наодинці і швидше поринаю знову у невідкладні громадські обов'язки — служити, чим тільки можеш, людям. Іду до людей і з ними забуваю про те маленьке і другорядне своє особисте, що блідне і никне перед радістю робити корисне людям, ризикувати, рятувати рідних тобі у всьому людей, що їх по-справжньому навчилась любити тільки тепер, у нещасті.

І ніколи ще так не любила я свій народ, Батьківщину, тебе... Де ти зараз? Що думаєш і робиш саме в цю новорічну ніч?

Нічого не знаю я про тебе, але те, що думаю, є для мене певним і незаперечним: ти там, де мусиш бути, і робиш те, що мусиш...

...Так давно вже були листи від тебе... Останній я знаю напам'ять... Ні, я хотіла сказати, що так недавно був ще лист від тебе, що незабаром буде знову. Буде? Я читатиму його в уяві, поки Сталінград вийде цілком з облоги, Ленінград— з блокади, поки ліквідують до останнього поганця, що не захоче здатись, всю армію поганців!

І я знаю, про що ти напишеш, і певна, що й зараз ти пишеш мені листа і шлеш його в думці вітром на Україну, на знайому постійну адресу.

Як я могла колись сердитись на тебе за якусь дрібницю, видумувати трагедії, яких не було, мучити тебе і себе непотрібним?

І серед того, що у згадці є і неприємним, в розлуці є й те, що тішить, дає невимовні радощі. Пам'ятаєш, я розсердилась одного разу на тебе? За що, забула. Це було влітку, після екзаменів, перед чудовими днями відпочинку. Готувалась до випускного вечора. Пригадую, вранці я привезла з держгоспу огірки. Покрутилась у школі, нема тебе й нема. А побачити хотілось, бо уникала майже тиждень. Ти образивсь, пам'ятаю, мучивсь, але гордо й терпляче чекав, коли сама зроблю все знову звичайним, коли заговорю...

...Покрутилась, покрутилась, а тебе нема. Ставало страшно від того, що ти можеш не прийти на вечір, що перемучишся дома сам, що ми так можемо й роз'їхатись на довге літо в різні сторони... І тебе не було.

Послали мене в місто за оселедцями. Це затримувало майже до вечора. Поїхала в німій надії, що, повернувшись ще раз, на тебе таки наскочу. Ось так, ніби ненароком...

І що то були за хвилини чекання зустрічі з тобою, солодкої нудьги й радості, яку відкладаєш з певністю в її можливість! Міський рух, людський потік Хрещатика, тіснота в трамваях, магазини, черги до каси, спека, метушня дома, господарчі клопоти, чекання вечора, хвилювання, чи принесуть вчасно нову сукню,— все розважало і гнало час, все наближало те, від чого завмирало в хвилюючій млості серце, про що намагаєшся не думати, але що наповнює собою всю твою істоту.

Коли несла корзину оселедців, зіскочивши з трамвайних східців, майже коло школи, в лісі, я зустрілась з тобою. Ти йшов прямо на мене. Зустріч була немінуча, розминутись ми не могли. Були сутінки, але я впізнала тебе ще здаля, всю постать твою, сорочку. Вона перша підкосила мені ноги, і я, щоб не впасти, побігла прямо на тебе... Останнє

пам'ятаєш? Ми зупинились зразу, і ти чекав лиш одну мить того, що мусило бути, в чому був певен, чого не могло не бути. Я спершу опинилась в корзині з оселедцями, щасливо охнувши, а потім на твоїх грудях. А потім... Ти вже ніс корзину, і ми поспішали до школи вдвох, бо ще стільки було роботи до вечора, а я повинна була з'їздити додому ще раз, щоб нарядитись на вечір: випускали ми тоді два десятих класи.

...І сьогодні, і вчора я згадую ось ту хвилину, коли припала, безсила перед собою, до твоїх грудей, коли ми мовчали, а садячи мене в трамвай, ти сказав мені лише два слова: «Приїжджай швидше!» Але як сказав!

Повертайсь швидше!

З Новим роком, мій любий, мій найдорожчий!..



23-го січня.

Повернулась на свою дільницю!

Два тижні видавала хлібні картки в кімнаті інспекторів. Щоб передихнули трохи люди, на дільниці майже не з'являлась. Для зв'язку з людьми призначила двох помічниць: літню жінку і ученицю Михайла, через яких переказую, що невідкладне зробити. Сьогодні передала наказ адмінвідділу: почнеться ожеледь — посипати коло кожного двору пісок або жужелицю.

Ожеледь ще не почалась, а Валя, прийшовши до мене, повідомила: вже посипають усі, сніг теж прибраний.

Вранці на нараді інспекторів новий старший інспектор, «пан» Могилевський, накинувся на інспекторів за те, що мало штрафують. Розповів, що минулої середи на нараді в

Подільській управі лаяли «Куренівське представництво»: за перший місяць нового року воно має жалюгідне число штрафів, а до жіночого концтабору за Сирцем, устаткованого за останнім словом техніки, не надіслано за непослух ще жодної жінки. Хіба так працюють?

Нарада закінчилась суворим попередженням: негайно обійти кожному свою дільницю і без штрафів не повертатись додому. Інспектор, що з'явиться на нараду наступного разу без жодного штрафу, буде знятий з роботи.

27-го січня.

Мама каже:

— Не зможеш причепитись до когось, оштрафуєш мене. Не суши собі голови, бо заболять чемери. («Чемери» — по-маминому скроні).

Справді: для початку вихід є. Тим більше, що гроші можна брати на місці. А приписати штраф будь-якому прізвищу не важко. Хіба мало будинків на моїй дільниці?

Мама десь пішла «шукать базар». Базару взагалі нема, розгонять, щоб не було спекуляції у зв'язку з «нормальними цінами» на неіснуючі товари, і люди збираються по задвірках під ворітьми, ген-ген за базаром.

Схопила шматок просяного хліба, що в душу його не вб'єш, і пішла на дільницю. Надворі сонце. Блищать льодові доріжки після дощу і сльоти. Вчора випав знову сніг і лежить пухнастими килимами, виблискуючи на сонці.

Тихо на вулицях, аж моторошно від цього. Попалось назустріч кілька блідих, похнюплених постатей. У кожного своє і у всіх однакове лихо. Он за тополею починається моя дільниця. Вийшла на Старо-Забарську, довгу і рівну вулицю. З обох боків її кинулись в очі сірі і жовті доріжки на чистім снігу. Лише де-не-де між ними біліє незайманим іскристий сніг. Тетянка з подругою, видно, попрацювали непогано. Обійдеться без штрафів. Заходжу в одне подвір'я, найближче. Іду по незайманім снігу, доріжкою, протоптаною ногами перехожих. «Нікому, мабуть, ні посипати, ні лопату в руки взяти»,— подумала. Увійшла в хату. Троє голісіньких дрібних дітей на підлозі. Четверте в ліжку. По кімнаті сновигає дуже худа і бліда жінка.

— Оце вся поміч,— показує мені на дітей.— Двох старших. Сина й дочку, забрали в Німеччину ще минулого року, в перші дні примусу.

Діти з підлоги шмигонули в ліжку, під ковдру. Засоромились чи перелякались. Я не встигла сказати молодиці про причину свого приходу, як вона вибачливо сказала:

— Зараз прийде свекруха й посипле. Попіл уже приготований. Бо я й відра не підніму.

Говорила вона дуже поволі, з віддишкою, хвилинами задихаючись від приступів астми. Попросила мене сісти й сама присіла. Озираю кімнату. Око помітило зразу, що обдерто її, що зубожіла вона і загубила свій затишок не так давно, що господиня стала байдужою до неї не з власної волі. Жінка прочитала по очах мою думку.

— Доїдаємо останні речі. Тримає ще нас на світі лише свекруха.

Розповідає мені про загибель в полоні чоловіка, про себе, до війни Матір-героїню, про нещастя, що сталося з найменшим хлопчиком, який перестав ходити (хлопчик сидить в окремому ліжку, і на мене сумно дивляться великі віясті очі, прекрасні очі дитини).

Мати підійшла до нього.

— Ось візьміть! — вона потягла за м'язи на ніжках, і тіло хлопчика, як вата, відстало, в'яле і жовте, як у мерця.

Сиджу і слухаю болісну розповідь матері про хворобу сина («А хіба зараз до лікування? Та й за що лікуватимеш в платних поліклініках?»), бідкання про старших двох, дочку й сина, вивезених до райху, про те, що чомусь немає від них листів, слухаю розпачливе:

— Дмитрик ножем крає серце, хоч би помер, не мучився б сам і не мучив би мене!

Сиджу і дивлюсь на бліді личка голісіньких в ліжку дітей, на байдуже до маминих слів личко Дмитрика, на саму, ступілу в злиднях і безвиході матір, ще молоду, гарну і недавно здорову...

Повернула на другу вулицю — Ново-Забарську. Вона теж довга і рівна.

Втомилась, наговорила, захотілось їсти, аж «шкіра заболіла» (мамин вираз). Картоплина, зварена в «штанах», навіть без солі, була б смачніша шоколаду. Хотілось їсти й мовчати. А протокол на штраф? Гамселю в хвіртку подвір'я Л. Знаю з хлібних карток, що належить воно фольксдейче. Коло воріт жодного сліду від посипань. Ось де штраф проситься сам! У дворі товстий пес на ланцюгу. Назустріч мені, усміхаючись, йде сама Марфа Л. Рожево-щока, в пуховій хустці.

— Добридень! А я й забула за посипку. Чоловік поїхав конем, закрутилась з коровами та поросятами... Скільки там штрафу?

В кімнати не запросила. Та охоче пишу їй протокол і на східцях.

Вулицю цю я знала краще, побігла далі. «Один протокол таки є. Буде чим засліпити очі...— подумала зрадувано.— А до вечора ще далеко...»

Бігаю по дворах далі, окрилена бажанням швидше попередити про посипку, добути «без гріха» ще один протокол і майнути додому.

Мою появу помітили знайомі люди, і поки розмовляла з гуртом жінок на вулиці, пішло по дворах:

— На дільниці інспектор перевіряє, чи посипано коло воріт...

— Реєстраторша загсу чогось ходить по вулиці...

— У вас не посипано коло двору, посипте зараз, бо буде штраф!

На вулиці коло багатьох воріт і дворів — курява з попелу і піску, шелестить під ногами жуželиця. Почалась інтенсивна посипка.

Побачила мене Валя Іващенко, що живе тут же, підійшла, а потім пішла допомагати мені з другого кінця вулиці.

Обійшла ще кілька дворів, не затримуючись (намагаючись не сідати на запрошення), і попала знову в подвір'я фольксдейче. Заходжу в кухню. Тепло, затишно. На плиті щось смажитья, на столі тарілка коров'ячого масла, велика миска вміло спечених пирогів-сладьонів; пахне топленим молоком.

При моїй появі хазяйка сплеснула руками:

— Це ви за посипку? Оце коло печі з цим варивом і жаривом протовчешся, так і день збіжить, угору глянути нема коли, не те, що думати про посипки.

Сісти не запросила.

Писати влаштувалась десь на кінчику стола і виконувала нескладну процедуру стоячи. На своє «до побачення» відповіддю була «не удостоєна».

Але два протоколи є!

В одному дворі посипала сама: господарка — бабуся, хвора, самотна. Плаче за сином.

— І води нікому принести. Якби не сусідка...

А та подалась десь у ліс по дрова. Принесла старій

води сама. Колонка була тут же, коло двору. Вислухала стару, заспокоїла.

— Хто ви будете, голубко?

— Учителька...

11-го лютого.

Заколисую пісню Маринку, що дрима в своєму ліжкові. Хай помріє, засипаючи, про літо, про бджілок в саду і квіти, хай хоч уві сні відтворить дитячі радощі. За вікном навшпиньках ходить морозна біла ніч.

Мотив дитячої пісні заколисує, і дримається трошки самій. Пісня скінчилась, дитина заснула. Почитаю. Стук у двері.

— Хто там? — зриваюсь і біжу відчиняти. Альоша. Але й вигляд у нього... Куйовдить волосся на голові і сідає мовчки на диван, розчаровано й ображено зітхаючи, а потім схвильовано говорить:

— Полюбив... таку ніжну, невинну... Признався в коханні... Зробив пропозицію...

— Вірі? — радісно вигукую, забувши, що розбуджу доньку, а потім пошепки запитую: — А вона, вона любить тебе? Вона згодилась бути дружиною?

— Згодилась... Цілувала. Така щира була... І так підло обманювала. Вона ж одружена, в неї — дитина! — з мукою вигукнув останні слова нещасний наречений, готовий з розпачу розплакатись.— Глянь, що робиться в паспорті!

Механічно беру з рук Альоші паспорт, розкриваю, переконуюсь в достовірності сказаного і думаю... власне, намагаюсь пригадати, бо бачу свої печаті і підписи. Пригадавши, ледве стримую сміх і розповідаю нареченому історію цих фіктивних печатей. Зрадуваний і повеселілий, він зачудовано шепоче:

— Так ось як воно!..

— Ось так воно,— говорю в тон йому.— Ти б міг і сам догадатись, як можуть залишитись на Україні, а не потрапити до райху гарні дівчата.

Альоша кидається мене обнімати. Сміюсь, викручуюсь, садовлю його знову на диван, гримаю пошепки: «Тихше, розбудиш Маринку!»

Але коли пройшла перша хвиля радості, він похмурнішав:

— Що ж тепер робити з тією клятою печаттю в паспорті? Як же ми підемо тепер з Вірою в Подільський загс?

— Ось про це давай зараз подумаємо.

Сидимо. Мовчимо. Думаємо напружено вдвох. Альоша бідається: «Погано, що нема на Куренівці загсу, що не ти в ньому. Ох, ця печать про одруження!.. Дитина не заважає. А печатку про шлюб не зітреш».

— Стий! — скрикую пошепки, пригадавши раптом одну важливу деталь.— Давай сюди паспорт!

Альоша витягає з кишені паспорт знову. Так, не помилилась: ніби зважаючи на майбутнє, печатка і штамп про шлюб стояли не на останньому листочкові, а всередині, на половині подвійного листочка, що його легко й непомітно можна вийняти. Альоша дивиться мовчки на мене, а я на нього.

— Ну й ти! — в захваті скрикує він і ховає Вірин паспорт в кишеню піджака з лівого боку, на грудях.

Спросоння щось почала лепетати Маринка. Мовчимо, поки дитина пірне знову в сонне марево. Тихо в кімнаті. Яка вже година? Альоша дивиться на ручний годинник: початок десятої. Шепоче: «Ще не пізно. Махну зараз до Віри. А то втік, як гоголівський Подколюсін. Що подумає про мене Марія Трохимівна!»

— Якщо Віра помітила відсутність свого паспорта, то в сім'ї догадалися, куди ти побіг,— заспокоюю Альошу. Потиснувши мені руку, наречений іде. По його відході беру книжку в руки. Але чомусь не читається. Чи з Андрієм не сталося чого?

...У Марисі — розчервонілі зі сну щічечки, розкидані рученята. Під боком витріщила сині очі лялька Іринка. Обережно виймаю ляльку, щоб не заважала дитині. Всеперемагаючий сон валить і мене в ліжко.

14-го лютого.

Арешти не припиняються.

Сім'ю Коробко з Старо-Забарської знищено на очах всієї вулиці. Батька з сином забрали з роботи, а вранці не-притомну матір і трьох дрібних дітей гестапівці покидали в машину голомозих, разом з усіма хатніми речами. Забрали все, до дурки. В кутку порожнього будиночка, як розповідали мені потім люди, лишились тільки побиті ікони: за ними був знайдений радіоприймач — причина загибелі всієї сім'ї. Будинок гестапівці хотіли спалити, та збіглись люди і не дали: згоріла б вся вулиця, будинки на цій вулиці стоять густо. Роздратовані запахом людської крові, ці звірі люто розбили ліхтар, щоб знищити і саме прізвище на ньому — «Коробко».

Два тижні тому Борис знову й вже надовго, мабуть, згорнув радіо, вдало поховавши й на цей раз кінці у воду.

15-го лютого.

Знову відбулась нарада з інспекторами про те ж: перевірка форми № 1, посипка, підготовка до весняної перевірки чистоти убиралень, знімання гусені, інформація про стан на дільниці: чи не трапилось пожежі, чи хто кого не побив, чи не сталося якого злочину.

Про арешти і злочини гестапо, що про них довідається інспектор на дільниці, не повідомляти: це не входить в його компетенцію. Бо справді: як його, хай і усно, рапортувати? «Цієї ночі гестапо забрало єдиного на всю Куренівку цигана за те, що він саме циган, а не арієць». «Цієї ночі спалили будинок і розстріляли сім'ю робітника за намагання слухати радянське радіо, хоч «советам», за повідомленням газети, вже близький кінець».

Під час наради спостерігала з цікавістю «пана» Могилевського: здоровенний мужчина, на вигляд — порядна і симпатична людина... Не цим би йому займатись такого часу!

Сьогоднішня нарада додала ще одне завдання: кожен інспектор повинен на своїй дільниці назбирати, скільки зможе, ковдр, простирадел і мішків на солом'яні матраци для поранених вояк німецької «непереможної армії», що прибувають і прибувають у великі міста. Про цей збір розпинається кілька днів і газета.

18-го лютого.

Харків, Краснодар, Ворошиловград і ще кілька міст знову у наших! Значить, наша армія успішно розгортає наступ. Радість здавлює дихання. На базарі — грошова паніка — реальне зведення подій на фронті. Хліб зараз, що його видають окупанти цивільним полоненим, уже не з проса, а з його лузги: увечері проти каганця блищить, як перли, а скоринка у нього — суцільний ізумруд. Все більш казковим хочуть нам зробити життя окупанти, куди тій білочці, що гризе горішки у казці Пушкіна про царя Салтана!

Всі помітили відрadne явище: по базару ходять «штрафні» італійці, обідрані, голодні, нещасні. Німці їх лишили напризволяще, бо не хочуть воювати, «розклалися». Люди

тичуть їм нишком все, що можуть, і дякують, що розклалися.

Надворі тане і біжить. Погода кінця березня. До обіду приймаю людей в різних справах на місці, а потім відправляюсь в «далеке плавання»,— на дільницю. Додому намагаюсь повертатись до сутінок. Пізно ходити зараз небезпечно: німецькі патрулі стріляють не розбираючись. Злість окупантів росте пропорціонально тисненню нашої армії. Біля кожного моста, мимо яких ходжу, по два поліцаї вже в німецькій формі (для створення ілюзії непохитності німецької влади на місцях і непереможної сили на фронтах).

Сьогодні, йдучи під мостом, чую: хтось тихо співає «Катюшу». Повертаю голову в бік пісні: в німецькій формі поліцай. Чудними в його вустах звучать слова:

Пусть он землю бережет родную,
А любовь Катюша сбережет...

Катюша-то любов збереже, а ось як ти, зраднику й боягузе, бережеш свою землю?

Зараз пішли від мене Альоша з Вірою. Приходили кликати на весілля: розписалися. Віра, кланяючись з порога, почала:

— Просить сама мати, бо батько ж на фронті, просимо ми з Альошею: приходьте в цю неділю до нас на весілля.

Сміється, а потім нагинає голову нареченому:

— Преси ще й сам!

Альоша:

— Дорогий реєстраторе, прибудь на наше весілля. Дружина моя вже вдруге виходить заміж.

Молоді пустують. В кімнатах в мене радісний гармидер: зійшлися всі домочадці, побачивши з двору гостей. На відході Альоша сказав:

— Довойовувати піду одруженим...

...Справу з одіялами закінчила в два дні: допомогли самі люди. Ті, кому це доручила зробити, обійшли, кого намітили, і зібрали два десятка сірих мішків, десяток простирадел, п'ять старих ковдр; все це, випране, поштопане і випрасуване, віднесли в адмінвідділ як відчіпне.

З усіх інспекторів — лише Шовкун тягає і досі десятками ковдри, наволочки, здираючи з ліжок у людей все найкраще, а фольксдейче дарують йому і шовкові та плюшеві речі з числа тих, що одержали їх від фашистського «фюрера» після масових розстрілів у Бабинім Яру...

19-го лютого.

Сьогодні довідалась з розповіді мами про арешт сина тьоті Проні, Жоржа, і про те, як врятувалась невістка її з немовлям, Віра.

Жоржа взяли з роботи, дружина про це ще не знала. За нею додому прийшов поліцай. Мама побачила, як він зайшов у двір (будинки наші поруч, огорожа з дроту, низька, все видно), і стала коло свого сарая. Чого треба поліцаєві? Враз догадалась: за дітьми Проні з'явивсь! Поліцай пішов у квартиру. У дворі — нікого. Мама коло сарая як єдиний спостерігач. Хвилина, три, п'ять. Виходить сам. Озирнувся, помітив маму, до неї:

— Не знаєте, куди пішла Балашевська?

Недовго думаючи, мама випалила:

— Зранку ще подалась у село.

Свиснувши, пішов.

До вікна припала обличчям Віра. Як тільки зник поліцай, вона вибігла з дитиною з хати. Помітила маму. Та їй:

— Тікай, ховайся швидше, бо ще повернеться.

Тремтяча, цокочучи зубами, Віра швидко почала збиратись. Насторожі стояла мама. З вузликом і дитиною, замкнувши двері, Віра майнула з двору, попросивши маму кидати оком на залишену квартиру. Ще встигла сказати, що сюди навідається її матір.

Від матері Віри мама довідалась, чому поліцай вийшов сам.

...Віра саме забавляла дитину, що розплакалась, коли поліцай зайшов до хати.

— Ви Балашевська?

Підвівшись з полу, від дитини, Віра відповіла:

— Ні, сусідка. Забавляю ось дитину.

— А де Балашевська?

— Пішла в село.

— Коли повернеться, хай буде дома. Так і скажіть... Вона потрібна.

— Добре.

Сьогодні дуже тривожний вечір. Будинок, де жила сім'я Балашевських, оточили поліцаї і шукають дружину Жоржа.

Хай шукають. Не знайдуть уже!

20-го лютого.

Зайшла в зал, коли говорив Форостівський. Зустрілась поглядом з деким із своїх інспекторів, що сиділи ближче до дверей. Погляд мій перехопив Петро Митрофанович. Прочитала глузливий вогник в його очах: «Що то голова тепер скажуть, коли шила в мішку вже аж ніяк не сховаш?» На колінах у мене лежало кілька книжок, зверху — куплена і для Маринки — «Рассказывание для детей дошкольного возраста», довоєнного видання. З цієї книжки мої сусіди не зводили погляду, а оратор на сцені говорив про те, що «друзям» багато нашкодила італійська армія, яка розклаталась, що дуже шкодять їм і біженці, яких у Києві 30 тисяч і які пускають різні чутки, сіючи серед задоволених киян смуту. Голова запально говорив знову про необхідність широчинно працювати і переймати приклади героїзму й самопожертви у німецьких вояк, бо доля наша (себто Форостівського і його «друзів») зараз залежить від їхньої долі, про обов'язок виявляти негайно всіх шептунів і віддавати їх в руки гестапо, бо то є зрадники німецької справи. На думку голови необхідно збільшити кількість адмінпокарань (надто гуманні інспектори в такий відповідальний час!), серйозно приступити до організації протиповітряної оборони, бо досі нічого не зроблено, а про це будуть термінові спеціальні вказівки.

Випивши півтори склянки води, він нагадав, що в обов'язки інспекторів входить і ініціативна господарча діяльність, що потрібно стимулювати розвиток тваринництва і птахівництва, бо це ж сміх: на все місто — сім індиків, кілька десятків зареєстрованих курей, майже відсутні свині, погано теляться корови, а за кролів зовсім забуто. А саме кролів рекомендують нам розводити для себе «друзі» (все останнє — для райху!) «Головне, — підсумував все сказане голова, — зберігати зараз спокій і нормальне життя міста. З «советами» німці вже кінчають. Тимчасовий відступ німецьких непереможних збройних сил з метою скорочення лінії фронту не повинен лякати розумних».

Після Форостівського виступав начальник поліції міста якийсь Сагайдачний. Цей говорив з польським акцентом...

Слухати далі перестала і почала нишком читати куплену для Маринки книжку. В розгорнені листочки її непомітно ззирали сусіди. Очі їх ловили заголовки: «О Чапаеве», «Два медведя», «У Ильича», «Письмо Ворошилову»...

Сусід мій з правого боку, обличчя якого ніби десь бачила, пошепки спитав:

— Купили? Де?

— У книжковому, коло опери.

— Треба й собі зайти. Хлопчисько бігає без школи.

Упевнені в силі впливу своїх промов, Форостівський і Сагайдачний залишили зал, а за ними вийшли всі кербуди й інспектори.

Пане Форостівський, спокій буде збережено. Швидше б тільки «скорочували лінію фронту» і залишили Київ разом з вами ваші друзі!

23-го лютого.

Святковий настрій був цілий день. Дата сьогодні знаменна. День нашої Радянської Армії, яку вже редакція «Нового українського слова» знищувала дотла не раз, намагаючись вбити в наших серцях віру в те, що вона є, росте силами і міцніє в боротьбі з загарбниками, що все ширше розгортає наступ.

...Повзу сьогодні по воді на роботу серед річечок талого снігу, що запрудили, як весною, всю вулицю, і бачу: на великому плацу двору по Копилівській, 69, серед якого самотньо стовбичить лише чимала убиральня, бо двоповерховий будинок, дуже старий, опухлий від підпорок, що стояв на ньому, недавно розібрала житлоуправа,— на звільненому плаці метушаться чоловік сто німецьких солдатів: близько цього двору, у сусідньому будинкові навпроти, розташувалась їхня військова частина.

Що ж вони роблять?

Зупинилась, зацікавлена, на місточку нашої куренівської річки без назви. Зрозуміла: серед цього двору у них чергова ранкова муштра.

Виструнчилися, крокують, після команди падають, тоді знову біжать. Переважно всі літні, лисі, серед них два — горбаті. Спостерігаю в їх очах лише покору силі та примусу і усвідомлене небажання помирати за безглузду ідею очманілого «фюри».

Коло мене зупинивсь якийсь чоловік, увагу якого теж привернув плац.

— Що це вони роблять?

— Бачите ж, готуються до «рішучого і кінцевого удару і наступу» на Радянську Армію, «спасають Європу».

Він щиро засміявся, подививсь мені по-дружньому в очі

і хотів було щось відповісти в цьому ж стилі, та до нас прямував поліцай в німецькій формі. Ми блискавично переключили очі на шумливі хвилі річки й замовкли, а він і собі звівсь з поручнів мосту, а тоді зауважив:

— Збиратись зараз на вулиці купами заборонено. Особливо в місцях, де муштрується німецька армія.

Щоб не пирснути зо сміху, я швиденько пішла. Пішов в протилежний бік і той, незнайомий, кинувши мені вже, як знайомій, «до побачення».

Не витерпіла, озирнулась: поліцай в наполеонівській позі стояв на місточку, а шеренга німців на плацу брала атакою убиральню — цей уявний важливий об'єкт.

Розписавшись про явку на роботу, наткнулась на Петра Митрофановича. Сходячи зі мною з другого поверху, шепнув:

— Сьогодні термінова зустріч там же... Роздобув дещо цікаве...

Коли сиділа за прийманням контрольних списків на березневі хлібні картки, одна молодиця з моєї дільниці нишком сказала мені:

— Уже наші в Золотоноші....

— Де ви чули про це?

— На базарі.

В день Червоної Армії по базару котилась не одна легенда. Творець її — вимучена чеканням звільнення від окупантів народна уява.

... Цілий день сьогодні було сонце, а вночі зараз шугають і шугають чужі прожектори по нашому небу.

8-го березня.

... Давно, так давно було це: поспішаючи в день 8-го березня до школи, я знала, що там після уроків на мене чекає обов'язково дарунок від тебе з поздоровленням в Міжнародний день жінки-трудівниці. Що ти мені подарував останній раз? Пригадала: красиве й дороге одностомне видання листування О. С. Пушкіна і здоровенний шоколадний торт. Діти мої чомусь тоді купили мені, як класному керівникові, чайний сервіз, і я сховала від них незадоволення цим подарунком, бо більш раділа завжди подарованій ними в цей день книжці з наївним і щирим дитячим написом.

Вранці мене розбудили три жінки з моєї дільниці. Сонна

ще, перелякано дивлюсь на них: нещастя яке на дільниці?
А вони сміються:

— Прийшли привітати вас з святом!— Зараз тільки жінка жінку привітає, бо чоловіки ж на фронті.

Пригадую, хто саме прийшов. Обличчя знайомі, а прізвищ не пам'ятаю.

— Ми зараз підемо, ще рано, ви спіть. Ми заскочили до вас по дорозі, йдемо на Поділ.

І швиденько пішли, про щось з мамою у кухні поговоривши. Заснути вже я не могла: почали тиснути думки. Мама, побачивши, що не сплю, каже:

— Вони ось принесли мені кілька капусти і корзинку буряків. Кажуть: «Це щоб ви не шукали кілька днів базару. Відпочили б. В нас цього добра вистача».

Мама радіє не бурякам, не капусті, а повазі, з якою жінки говорили з нею.

Сьогодні в мене вільний день. Зранку начальники пороз'їжджались, в «представництві»— пуста, і інспектори о десятій годині позникали. (Перевірити, де цілий день перебуває інспектор, що він робить, важко). О десятій бути дома і попереду цілий вільний день— в цьому є крапля радості і в полоні.

Надворі сонце, передвесняне повітря, а перед очима живий образ тебе: уночі приснився. І знаєш як? У Пущі, коло санаторію ім. Горького, в ялиннику, на великому тому пні, сиджу ніби і співаю тобі, а ти лежиш у траві коло мене і жадбно дивишся, як перед прощанням, на мене. Бачу очі твої, сині і чисті, як небо, відчуваю тепло літнього дня і невимовну радість від твоєї присутності... Прокинулась від того, що дуже забилося серце.

Додому вранці сьогодні не поспішала. З приємністю вишувала підмерзлі калюжки, ступала в них, щоб почути хрускіт льоду, мережаного і ламкого, і пригадувала деталі сну.

... Ти слухаєш мене?

І саме так ти вже снився мені у Коктебелі, на курорті, в щасливі перед цим нещастям дні...

Мама поралась коло обіду, а я, взявши твоїх останніх кілька листів до мене, забралась з ними на диван, щоб укластися коло вікна під сонцем, укритись, заплющити очі, пригадати, увітати і забути все: тюрму цю, полон, настрої, що буває іноді подібним до настрою героїв із «Оповідання про сім повішених».

... Ти слухаєш мене?

...Пам'ятаєш, я, жартуючи, іноді казала тобі: «Сторінка 268, сторінка 570, сторінка 1240, остання сторінка, два рядки до кінця...», лякаючи тебе близьким кінцем нашого тоді цікавого життя-романа. Але я ж тоді до крапки не дійшла. До крапки останнього для нас рядка?

... Михайле, рідний, невже це остання сторінка і останній рядок перед... крапкою? Але ти, мабуть, почув мене і сказав, безперечно, «ні», бо я заснула на дивані і спокійно проспала кілька годин. Мама каже, що я «красиво так спала, що їй шкода було будити мене».

Яка чудодійна сила: сонця, надій і листа до тебе, листа без адреси!

Розбудила мене Ольга Григорівна С. Зайшла поздоровити з святом, порозмовляти. Прокинувшись, не могла зрозуміти, що надворі: ранок, вечір? А я хто?

Дивились з Ольгою Григорівною шкільні фото, вголос думали над тим, де зараз ти, де всі останні з нашого великого і дружного колективу, гірко згадали обідрану й облуплену нашу школу-палац, яку перетворили зараз німці в концтабори для полонених наших солдатів. «Щоб не журились», мама покликала нас обідати і нагодувала борщем, не звичайним, а з кістками (150 крб. брала кіло!), таким, якого ми «й дівчатами не їли!», здоровенними пшоняними голубцями з капусти, принесеної на поздоровлення вранці.

Коли повернулась додому, провівши Ольгу Григорівну до трамвайної зупинки, на мене чекала Мотрона Іванівна Федоренко. Де чоловік її, не знає, але був останній час у наших, сама вона працює в їдальні, живе з дочкою на Подолі.

Мотрона Іванівна приголомшила звісткою: гестапо забрало директора нашої школи Гречка Григорія Кириковича з дружиною Ніною Георгіївною. Забрало б і Інну, дочку, та, на щастя, не було її вдома, а зараз вона втекла в село. Заплакали гірко з Мотроною. Це були сльози і болю, і досади: для чого Гречки з'явилися знову в Київ, в квартиру, що стала пасткою! Досі ж ховались десь у селі, і ми були певні в їх порятункові. Гестапівці вели подружжя Гречків по мостовій, з закрученими назад руками, вдень, на виду у всіх.

17-го березня.

Гудуть і гудуть у хмарному небі остогидлі довгохвості літаки-дозорці, що не залишають тепер небо ні вдень, ні вночі.

Сірих форм на вулицях другий день не видно: поїхали на фронт. Вранці сьогодні зведення в газеті отруїло всім настрої: німці забрали назад Харків. Але на дільниці люди нишком казали мені: в Іванковому партизанами зруйновані мости, під Полтаву німці женуть на укріплення резервні частини. З цукеркової фабрики зненацька вивезли мало не всю молодь до Німеччини, оточивши фабрику, щоб не по-втікали «добровольці». Але багатьом вдалося втекти.

Сьогодні була термінова нарада з інспекторами: одержана телефонограма з Подільської управи про підготовку до мобілізації на «спецроботи», себто на окопи, що їх почнуть кспати навколо міста.

Мова йде про укріплення Києва!

Це була приємна звістка, що розсіяла гнітючий настрій: значить, відбили німці Харків ненадовго.

Інспекторам наказано: перевірити всіх безробітних обох статей, відповідно біржовим карткам, і допомогти відділу праці в проведенні цієї роботи. Сказано було ще й таке: в разі нової мобілізації до «Великонімеччини», окопи, чи то пак, «спецроботи», гарантують броню.

На дільниці дехто з тих, кого це стосувалось, хто втомився викручуватись і ховатись від Німеччини, сказав мені:

— Це вже краще мобілізації невідомо куди. А окопи їх не врятують однаково. Будемо ритись в землі так, щоб найменше вирити..

— Викурять їх наші із окопів, як бджіл.

... Де Андрій? Довга відсутність звістки від нього непокоїть: чи не сталося чого?

24-го березня.

Два дні працюю на іншій дільниці (ліве крило вулиць за мостом по Вишгородській).

Інспектор, що сюди призначався, живе на моїй дільниці. Знаю його як чулу й добру людину. Саме він і натякнув мені на те, чи не помінялись би ми дільницями? Це зручно було б обом: йому близько, а мені теж непогано вже поміняти місце праці...

Згодилась охоче.

Пішли з ним до начальника адмінвідділу «представництва». Що він нам скаже? Зовні Микола Порфірович П., до війни учитель математики харківської середньої школи, аж ніяк не підходить до своєї посади зараз: ні трепету, ні адмінстраху він не викликає у жодного із своїх підлеглих; навіть тоді, коли хотів бути гнівним, бував просто безпорадним. Чиясь сильніша рука керувала і керує ним, нею він держався минулого року, держиться зараз і в «представництві». Всі про це знають, і працювати з ним легко: кожен діє на свій страх і ризик, по своїй совісті.

Коли він каже нам:

— Це треба зробити, цього вимагають, — весь зовнішній вигляд його говорить: «Що я тут, як і ви, вдію? Цього вимагають німці!»

Він завжди безпорадно і мило всміхається і обличчям нагадує карамельну баришню з губками бантиком і симпатично кирпатим носиком, якій, як на сміх, хтось домалював кушниками підстрижені вуса, додав великі круглі окуляри на світло-карі теж круглі широко і щиро розкриті очі, наклеїв невелику лисину, дбайливо замасковану рештками каштанового волосся. До речі, брови теж у нього, як у баришні, — підняті крилами.

Зараз став явним його роман з Тамарою, в якій він пересиджує багато робочого часу. «Дама його серця» живе тут, під установою, в невеличкому будинкові, і це є дуже зручним для нього: при потребі його кличуть.

Коли нема цього начальника в «представництві», він тільки у Тамари. Якщо нема його у Тамари, він тільки у «представництві».

Нам з Смоловиком щастило позавчора: застали його ще в кабінеті, але він явно поспішав. Подививсь з милою усмішкою на нас:

— Що ви хочете від мене?

Просьбу викладаю я. Не дослухавши (о тінь прекрасної Тамари!), перебив, сказавши:

— Це легко зробити. Приймайте дільниці, наказ буде! І побіг, а ми пішли знайомитись із списками будинків своїх дільниць.

Такий начальник — приємне і нечасте явище зараз.

30-го березня.

Радість рве мене на шматки, плачу і сміюсь, всидіти і встояти не можу: кудись би бігла на radoщах, летіла! Ох і

перемучилась же нишком цих кілька місяців, не маючи від Андрія жодної звістки, припускаючи найгірше щодо нього і товаришів, чекаючи й сама раптового нещастя... Надвечір з городу покликала мене мама. У дворі стояла незнайома моїх років жінка.

— Така-то ви? — запитує.

— Я.

Дивиться на мене уважно, придивляється.

— Може, показати вам паспорт?

— Ні, — усміхається: впевнилась з інших ознак. — Я до вас з доручення Андрія. Мусила була, правда, зайти раніше, та не змогла через деякі обставини.

Дивлюсь на неї і терзаюсь: що скаже? Ось вона сіла на запрошення і спокійно роздивляється кімнату, затримавши найдовше погляд на книжковій шафі.

— Я теж учителька, — каже. — Андрія знаю давно, а вас недавно, з його розповіді.

Андрій! Що зараз скаже? Яку звістку принесла мені? Чому вся в чорному — хустка, пальто? У мене чорніє в очах. Сідаю на стілець поруч, щоб не тремтіли коліна. Не зводжу очей з її обличчя, але бачу на ньому одні лише очі її сірі, виразні, блискучі, під широкими густими бровами, світлими, як і волосся під хусткою.

Ой, казала б швидше те, що скаже, не мовчала б тільки! Гостя, нарешті, заговорила:

— Чотири місяці тому Федір з братом і групою товаришів перебазувались під Житомир для ближчого зв'язку з партизанським з'єднанням. Перебування їхне на старому місці стало неможливим...

— А зараз, що зараз про них чуто? — нетерпляче вирвалось у мене. Моя колега, вибачливо глянувши на мене, продовжила:

— Всі живі і здорові. Андрій вам особисто передає привіт. Написати він не встиг, бо в Київ випала мені нагода виїхати зненацька. А може, й не можна було, тож вірте на слово, — спокійно говорить жінка і дивиться на мене ширим поглядом сірих очей.

Коли спитала, де її чоловік, вона відповіла, що на фронті, з перших днів, що теж учитель. В Київ навідалась зараз до дітей, що живуть поки що тут з бабунею.

— Я привезла їм дещо з їжі, а через деякий час повертаюся знову на Волинь.

З Житомира прибуде тоді за нею машина, на якій шо-

фером у німців, по завданню Федора Степановича, працює також і її молодший брат.

Андрій дуже просив завітати до мене і пересвідчитись, чи жива, здорова, чи все благополучно.

Щиро й радісно передала Андрієві і своє вітання; про досаду, що ми й досі не знайшли жодного сліду для зв'язку з підпіллям на місці, про свою остаточну певність, що його нема в нашому районі,— змовчала.

Повечерявши з нами у «веселому гурті», гостя давно вже пішла, а радість, що Андрій живий, і досі крутить мною. Чи ж засну?

1-го квітня.

На городі на скопаній грядці порається мама. Бачу у вікно. Ну й невсипуща! Піднімається до світанку, лягає пізніше всіх. І завжди весела, винахідлива. Я ніколи не бачила її в розпачі чи в безнадії. Де там! Я не бачила ніколи її в просто поганому настрої. Сердиться вона теж своєрідно і розсердиться ненадовго. Що ж до організованості й виконання обов'язку — в неї просто потрібно вчитись.

Сьогодні мама — імениниця. Встала тому ще раніш: до ранку чекала на неї грядка, свіжа земля сохнути не може.

Поздоровила її, вона засміялась:

— На рік поменшала.

Скільки саме мамі перевалює за шістдесят, не питаємо: вона для нас однакова щороку: дуже рухлива, худенька, швидка в роботі, завжди оптимістична.

Колись чорне, як галчине крило, волосся її почало сивіти, але до справжньої сивини ще далеко. Щодня на ній якийсь з платочків, зав'язаний ріжками знизу, спідниця й кофточка (плаття не любить: довго одягати, застряє на голові,— гасай тоді руками, шукаючи рукава!), фартух і під ним—капшук для грошей. Стосунки з капшуками у неї найчастіше ворожі: завжди, клятий, порожній, гроші аж ніяк не вдержить! Часто кине його об підлогу, а потім перелякано шукає і хвилюється: пропав капшук!

Виручають хлоп'ята: з'являться на перший поклик бабусі і, як нишпорки, кинуться на розшуки. Знаходять його блискавично швидко. Досить бабусі почати речення:

— Де ж це я поділа...

Уже знають:

— Ка-ап-сука?

І розшуки починаються.

Коли немає хлопчиків у хаті, за ними посилають. Це в тих випадках, коли мама закине його, розсердившись. А так капшук мирно лежить з фартухом завжди в одному певному місці.

... А ще так недавно я пам'ятаю маму зовсім молодою, як дівчину, в попліновому блакитному платті, з короною кіс на голові. Обличчя у мами гарне ще й зараз: прямий ніс, сірі очі, високий лоб, свіжий завжди від праці колір обличчя. Одягне нову спідницю з кофтою, новий фартух, свіжий платочок, гляне в дзеркало, пошуткує:

— Ззаду, як баришня...

Якось я, зачісуючи коси перед дзеркалом, щось ушипливо сказала собі про себе, мама мені тоді так широко порадила, що аж розсмішила:

— Менше дивись у дзеркало: воно завжди печаль наводить...

Батько наш помер молодим з тифу.

Загубивши батька, ми, діти, стали непомітно казати на неї «ви». Татове «ти» злилось у «ви», коли ми звертались до мами: вона нам уособлювала і його. Жодного чоловіка у дворі ми не бачили, про другого батька не було й мови. Двом удівцям, що ризикнули посвататись до неї, мама люто відмовила, ще й образилась за таку нахабну сміливість. Мамі тоді було тридцять вісім, з батьком одружилась вона у двадцять сім років.

Не було в мами жодної потреби в релігії: до церкви перестала вона ходити дуже давно, на це ходіння в неї не було ні часу, ні бажання. Ніколи я не бачу її без діла: в руках у неї якщо не голка, то цвяхи й молоток.

Зробити все мама любить до ладу, бездоганно. І якщо задумає що, то робить негайно і заспокоїться лише тоді, коли все скінчене. Ніщо і ніхто її не зупинить. Щось зроблене не так непомітно виправить, а коли не можна виправити, рішуче й нишком розправиться з невдалою спробою.

Раз я була таємним свідком того, як вона, склавши в кошик жарені сластяонні пироги, «лапті», віднесла їх до річки і... потопила. Через дріжджі поганої якості ці завжди чудесні в неї пироги вийшли глевкими, чимсь тхнули, і їх настигла неминуча кара. На мою дуже обережну і співчутливу пораду, чому не віднесла їх свині сусідки, мама відповіла:

— Щоб свиняка з мене сміялась?

Читати і трохи писати маму навчила вже я, у школі вона не була жодного дня, дореволюційна, експлуататорська

держава не давала освіти простим людям; не тільки сестри, а й брати мами залишилися без освіти. На всю Куренівку та Пріорку було тоді єдине церковноприходське чотири-класне училище, зате шість активно діючих церков...

Натруджені завжди старенькі руки мами незграбно тримали ручку чи олівець, і літери та цифри в неї виходили схожі на ребуси: коли їй важко було написати щось словами, вона домальовувала, і записка її про те, що обідати і де що взяти, смішила мене до сліз.

Записи нею щоденних витрат, коли я в них зазірала, приводили мене в жартівливий жах: витрачені нею, наприклад, тридцять сім карбованців записані бували як окремі цифри тридцять і сім, і тоді чітко стояло 307, а за щось заплачені триста сімдесят карбованців були б записані як 30070: мама уперто продовжує точно і залюбки ставити всі нулі, де тільки вони їй чуються... Пояснення мої нічого не змінюють. Вона зітхає і говорить з жалем:

— Якби мене вчили в свій час, я була б професорка...

Читає мама охоче лише казки та дитячі оповідання, бо вони «тоненькі й з малюнками». Їй не вистачає ні часу, ні терпіння, бо читає вона поволі, складами, а всю її увагу щоденно поглинає найвеличніша і безвідривна книга — життя, що в ньому вона знайшла собі давно певне місце, мету і усвідомила необхідність себе для інших.

Хворіти мама не любить. Покласти її в ліжко неможливо. Всякі «панські» хвороби, як вона їх називає, переходжує, «переносить на ногах».

Якось почала вона перед цим нещастям, війною, кашляти. Ледве переконала її піти до лікаря, в поліклініку. Записала, приводжу. Посадила коло дверей потрібного їй кабінету, кажу:

— Посидьте, поки вас викличуть, а я піду довідаюсь, коли приймає мій зубний лікар.

Повертаюсь — мами нема. Шукаю — нема. У лікарки — теж не було; нема ніде мами! Приходжу додому — вона пореється коло плити і радіє, що вдалося втекти. А кашель — пройде й сам!

Що їй зробиш? Тільки нанервуєшся, а не переконаєш. Кажу їй: «Не перевтомлюйте себе, робіть все спокійніше, встигнете!» Але чую завжди:

— Побіжу...

— Треба метнутись на базар...

— Хочу майнути ще на город...

Привчити ходити її спокійно неможливо, як неможливо навчити її говорити:

— Піду... Сходжу... Посиджу...

Мама вже порається в хаті.

— Ти ще пишеш?

Про неї, про маму, я ще б писала багато-багато, та час збиратись на дільницю.

А мама й не знає, що про неї саме пишу. Каже мені зараз:

— Не барись на дільниці, бо дехто, може, прийде.

На врочистий обід сьогодні повинні прийти її сестри, тьоти мої — Поля і Маня. До мами, як старшої сестри, вони приходять щороку. Це міцна традиція.

11-го квітня.

Нараду з інспекторами вранці уже проводять не щодня, а «за потребою»: посада старшого інспектора скасована, а інспектори, сказано, знають свої обов'язки, працювати з людьми навчилися. В разі потреби звертатись за консультацією до начальника адмінвідділу «представництва», що проводить потрібну нараду сам. Микола Порфірович нарадами нам не дошкуляє, але нещодавно відбулась — про те, як складати списки від № 1 до № 4.

Немає спокою населенню. Форостівський догоджає своїм «друзям» і служить їм з собачою відданістю.

До списку № 1 наказано включити, перевіривши на місці, тих, хто «здатний їхати до Великої Німеччини, але їй досі уникає» (це особливо турбує Форостівського, йому навіть не спиться!); до списку № 2 — придатних на місцеві роботи (в держгосп № 52, на «поля зрошення»); перевірити наказано всіх хворих, інвалідів, жінок з дітьми; в № 3 — включити осіб, для яких «праця не є джерелом існування» — таких виявити; до списку № 4 ввести «жінок і дівчат, що підгулюють з німецькими солдатами», себто повій, і взяти їх на облік, щоб «одержавити», після чого такі будуть направлені куди слід: у Києві вже організовано два великі «європейські притони» і кілька малих. Це — одна з переконуючих ознак «європейської культури», принесеної на Україну кованим чоботом окупанта. Рилися з Ольгою Григорівною (вона мені іноді допомагає) цілий тиждень в реєстраційних картках і пересвідчилися, що безробітних нема, до списку № 1 — нікого й не шукали, до списку № 3 треба записувати весь Київ і самого Форостівського. Бо хто живе зараз з праці, наслідки якої забирає собі окупант?

Чесні люди живуть з клаптів городу, з обміну речей, придбаних до війни, а нечесні...

Хай їх і шукає пан Форостівський!

Над списком № 4 і не думали: на дільниці № 7 у мене таких жінок нема, а декого з дівчат, хто скалив зуби до німців на окопах, добре відчитала сама й через мам. Імунітету їм тепер вистачить до кінця війни. Список № 2 був складений на «формальних підставах», реально він набагато скоротиться самим інспектором, обов'язок якого — перевірити формальні дані на місці.

Коли пішла на дільницю, там самі ж люди підказали вихід і собі, й мені. Жінки швидко домовилися між собою і вибрали «менше з двох лих»: відпрацювати на городах два-три тижні через інспектора, ніж попасти в кабалу на ціле літо через відділ праці.

Після статті Форостівського «Священний обов'язок українця» (зудить і зудить одне і те ж!) почалися знову облави: «за визволення Європи» лється «благородна німецька кров» (виступ Геббельса, газета), а українські воли гуляють по вулицях (цебто, людські тіні йдуть на базар і в село, щоб не опухнути з голоду).

Людей ловлять і везуть, в чому піймають. Надолужують таким способом список № 1. Та облави ці дають малу поживу: люди навчилися їх уникати й тікати під час ловів.

Втюплююсь. Дуже втюплююсь. Дільниця, побілка до Травневих свят, що цього року ми їх відзначаємо нишком самі, порання городів...

6-го травня.

Оголошений наказ про воєнну «тотальну» мобілізацію до Німеччини молоді, 1922—1925 років народження.

Не солодко «непереможним збройним» стало, мабуть, на фронтах, коли вже відкинуті всі пишні фрази про «добровільний» від'їзд, про «радісне бажання» «визволених» кувати в райху самим собі кайдани на руки й на ноги, про їх будіміто «гаряче прагнення» замінити коло верстата тих, хто стане вбивцею їхніх батьків, братів, чоловіків, сестер...

Пишні і брехливі фрази відкинені, мобілізація названа своїм власним іменем: воєнна і тотальна. Охоплює вона всю молодь, що працює і не працює. Під броню попадає лише невеликий процент працюючої молоді, останні всі (без дітей, не хворі і не каліки) підлягають негайній від-

правді в Німеччину через центральну біржу праці. Інспекторів зобов'язано (керує відділ праці) скласти списки на тих, хто не має броні і підлягає від'їзду. Ходжу зараз і перевіряю цю броню. Цікаво, скільки виявиться без неї на моїй дільниці?

Ходжу і думаю, як викрутити і врятувати, як допомогти одержати цей рятівний чотирикутний шматочок з німецьким друком і великою печаткою посередині — орлом, що ключе вже нам серце два роки. Є в мене два певних шляхи: перший — допомогти негайно виявити з подвірної книги як вибулого чи вибулу в село, другий (не була б то я реєстратором загсу!) — взяти броню на видану мною метрику. Довго ходити мені не довелось: на пораду до мене з'явилися самі матері кількох приречених. Підлягає від'їзду з моєї дільниці — дев'ять душ: один хлопець і восьмеро дівчат.

Четверо з них ховатимуться, чотирьом допоможу метриками.

До списків, отже, не було кого заносити, крім хлопця, що втік, але становище трохи ускладнилось: підприємства незабаром надіслали списки молоді, що не одержала броні, безпосередньо у відділ праці. Спати не могу: думаю. Придумала: скласти список на тих, що мають броню, останніх попередити, щоб були насторожі. В руки поліції вони можуть потрапити тільки через мою заяву у відділ праці. Мені щастить: від'їзд відклали, бо зруйнували мости партизани, ще можна крутитись. Це добре, що відповідає за все сам інспектор: легше думати, що робити далі.

Де вже наші? Зведення ніби заклало на місці. Часто болить голова. Єдина розрада — дільниця й городи.

12-го травня.

Такі були радісно-тривожні дні, такі прекрасні пережили ми години, що реальність їх усвідомили вже потім, бо спершу здавалось все сном. А то була не казка і не сон.

У суботу, 8-го травня... Уночі майже на півгодини увірвалося до нас в тюрму сонце і осліпило радісною несподіванкою: прилетіли радянські літаки.

... Пам'ятаю, прийшла з дільниці, спустошена втомою. По вечері, щоб заспокоїтись і прийти до рівноваги, читала коло розчинених дверей, поки не стемніло зовсім. А коли

стало зовсім темно, прилетіли свої, почули гул рідних літаків.

Зірвалась з ліжка: постукала у стінку мама. Коли вибігла, на подвір'ї вже «зібрався рід увесь». Сестра крикнула мені:

— Глянь на небо!

А воно й само вбирає в себе зір, рве очі до себе: наше небо осяяне було нашими ракетами, а в ньому вуркстіли наші літаки. В ньому — справжні його господарі. Нарешті!

Зупинися, менте, бо ти прекрасний!

Десь бухало, вибухали бомби, а у нас — груди від радості. Ще, ще, так їм, так!

— Он, он він, наш, яструбок, наш!

— Ох, хоч би не збили!

У сусідніх дворах люди не шептали, а голосно кричали. Діти, забувши про ніч, стрибали і вигукували голосніше за всіх, і дорослі їх не стримували.

В кількох кінцях міста з'явилися заграви. Кілька ракет почали гаснути. Знайомий і рідний рокіт в небі затихав: літаки піднялись дуже високо, за хмари, і зникли. Спустилась тиша. Могильна, важка. А в ній непотрібними з'явилися соловей і симфонія жаб...

Тиша... Для чого зараз ця тиша?

У дворах замовкали голоси, чувся тільки шепіт, притишені розмови...

— Чому так скоро зникли?

— А може, повернуться ще?

— Пішли спати, сьогодні більше не прилетять, — забірали мами дітей з двору силоміць.

Заснути довго не могла. Усе прислухалась: може, повернуться?

Щоб заспокоїтись і заснути, почитала. Засинаючи, чула через відчинену квартиру якийсь далекий приглушений шум за містом, тривожні крики поїздів в бік вокзалу... Уві сні здавалось, що це йдуть і йдуть у місто наші танки... що навколо міста вже наша армія...

Неділя була заповнена пригадуванням подій суботньої ночі і жалем:

— Мало дали їм жару!

А в понеділок... У понеділок о десятій вечора почалось щось страшне і величне.

З дільниці повернулась рано, до смерку, з спокійним

відчуттям вдало зробленого і з великим букетом квітів свіжого бузку і нарцисів.

Перед сном не читалось: стала обдумувати, як допомогти Зої П., що сама боїться йти по броню на центральну арбайтзамт (біржу), а ховатись у родички на Сирці далі не можна: помітили сусіди, що крутиться в неї без діла недаремне, ховається, значить; до всього найближчий сусід—слідчий в концтаборі. Цей концтабір — страшний привид в очах бідолахи, і до тітки Зоя вже не йде, пересиджує дома, в льоху. Мати чорніє з горя: дівчина, вимотана страхом, може просто збожеволіти або накласти руки на себе.

Сьогодні заскочила до них, щоб підняти настрої сім'ї. Після суботнього нальоту Зоя повеселішала: від'їзд силоміць мобілізованих відкладений, але чи надовго? Ховайся знову в бочку при перших сторонніх кроках? А як прийдуть поліцаї з собакою, врятує льох?

Пообіцяла сім'ї за день-два знайти вихід певніший. По дорозі вирішила: піду на біржу, роздивлюся сама, довідаюсь про дещо особисто, тоді направлю матір з метрикою. Причину, чому попала в списки з дитиною, можна видумати. Наприклад, народила цими днями, хворіла після пологів...

«Хворіла»... А раптом спитають довідку від лікаря про це? Так не треба. Простіше: не знала, інспектор перевіряє броню, прислав. Прислав інспектор. Тільки так! Для порядку, мов...

Лежу в ліжку і думаю знову про те ж. В квартиру вдирається спів солов'я. В кімнаті — найніжніші пахощі квітів. Але до чого ці квіти і соловей, коли треба ховатись, страждати на своїй же землі, мучитись, часто заздрити... мертвим?

Пригадалось, як мати Зої довела мене до воріт і з таким благанням, ніби це від мене тільки залежало, з такою надією в очах і в голосі сказала мені:

— Хоч би сьогодні був наліт!

Тільки пригадала страдницьке обличчя Зоїної матері, як зненацька — бах, ба-а-х! — в небі, з неба, по небу! Затремтіли шалено шибки, заблискало в кімнаті. Знову в чому лежала — вибігла надвір. А там, як і в суботню ніч, всі ті ж і продовжується те ж:

— О-йо-йо-й, о-йо-йо-й!

— Глянь, глянь!

— О-йо-йо-й!

І в голосах не страх — захват, а в небі... В небі на цей раз погасли зірки, а замість них розквітли ракети, і в усіх кінцях неосяжного неба загули мотори радянських літаків. Знову знайомий, рідний гул!

І не страх, а жагуча цікавість, радість, бажання, щоб цьому не було кінця,— гнали людей із прикриття докупи. Не в одного з нас уява працювала божевільно швидко: зараз усе небо густіше зірок покриють наші літаки, перелякані гади розповзуться, втечуть, відступлять, і два роки окупації стануть кошмарним сном...

В небі ракети горіли щасливими надіями, горіли довго, гасли — і знову палахкотіли нові; у відповідь їм з'явилися різнокольоровими гадючками розривні кулі, освічувальні ракети знизу; в небо безсило й даремне били зенітки: справжні господарі його почували себе спокійно в ньому й упевнено, діяли зосереджено й обдумано, відлітати не поспішали.

— Чуєш, уже сиплять, сиплять бомби!

— О, ще, чуєш, ще?

Небо рвалось на шматки, бряжчали вікна, блискало в очах (зенітки загнули всіх по квартирах); з кількох сторін міста виразно чулись вибухи бомб. Півнеба охопила заграда: спалахнули пожежі в усіх кінцях міста.

А літаки гули все сильніше, з гнівом, з шаленою ненавистю до ворога, з справедливим правом гнати його з своєї землі.

— Не вилазьте з хати!

— Чого висунулась?

— Ой!

І знову — хтось вилазив на стіл до вікна, хтось витикався в двері, які виривало з рук; ловили хвилину і перебігали один до одного в квартиру. Так було у нас, так було в сусідніх дворах... Півгодини. Година. Ще година.

Діти послули. Зенітки б'ють сильніше і частіше, та марно! — у відповідь, як на сміх, — бомби.

— А це куди кинули? Ой!

— Не бійсь: не на нас!

Але бували хвилини, коли зупинялось з переляку серце. Це тоді, коли літаки проносились і гули, здавалось, саме над нашим будинком, а по них били шалено зенітки. Тоді ми, невідомо як, з трьох квартир опинялись в одній, коло мами, і збивались докупи. Раз в таку саме хвилину принесло kota під ноги: возився ще звечора, ловлячи

мишу. Бахнуло над головою, з мишею під ногами опинився кіт, з мишею,— леле, попадали всі коло мами без крику, а потім реготали до сліз... На подвір'ї ясно; у світлі ракет — квітнучі вишні, яблуні, груші, куш білого розквітлого бузку — казково прекрасний... Але найпрекраснішими в ту ніч були наші літаки в осяяному небі — ніжно-срібні, меткі, упевнено-радісні, безстрашні...

Звалювала втома, але спати не лягали. Ще не спали й сусіди. Бомбили вже далі, десь за містом, Zenitний гавкіт над головами затих — і по дворах знову чулась притишена розмова...

Скільки часу минуло,— не знаю, перестала лічити. Починався світанок. У тиші, що наступила, почулось знову кумкання жаб. Почав був пісню в саду соловей, але раптом урвав: з переляку, мабуть, захрип і полетів відпочивати.

До ранку палали заграви... Пішли спати... Про тривалість цього нальоту тепер ніхто не скаже: мало!

Уранці в «представництві»— бліді, перелякані і радісні обличчя міських.

— У вас ще тут, мабуть, нічого було, а в нас...

Розмови про наліт точились нишком цілий день. Ніхто майже не працював. Никали з кутка в куток, дехто робив вигляд, що зайнятий ділом. Відвідувачів не було. Але є такі, що не радіють: з переляку, що бомблять не німці, захворіла начальник відділу праці — жінка з кам'яним серцем.

14-го травня.

Тиха і дуже місячна ніч. Значить, нальоту не жди. Тягне до ручки.

Зоя уже не пересиджує в льоху: мати її, навчена мною, спокійно пішла з надписаним, як годиться, проштампованим і пропечатаним ще до здачі загсу бланком метрики, з паспортом дочки і повернулася з бронєю.

Щоб не хвилюватись за Женю Закревську (поки повернеться — що не передумаю!), вирішила піти краще сама. Ця тремтіла подвійно: ховалась не лише від «прекрасної», а й від роботи взагалі. Не працювала ще жодного дня, викручувалась: реєстраційна картка їхнього будинку з номером «а» таємниче зникла ще рік тому.

... Коли, перевіряючи броню, сіла в них, старі батьки широко сказали мені:

— Щось подумайте, бо цього листочка в дочки нема, а їхати вона нікуди не поїде.

— Ховаюсь і ховатимусь. Повішусь, а не поїду, — рішуче заявила їй дівчина.

Учора ввечері взяла Женин паспорт, виписану метрику, свій паспорт, аусвайс, на двох мовах, що я інспектор, і двинула вранці на центральну біржу. Рішуча і зла: скільки ще можна мучитись людям? По дорозі, заспокоївшись, думала лише про одне: ось в цей паспорт треба покласти сьогодні ж знайомий листок, що дасть право дівчині дихати повітрям рідної землі і не працювати рабинею на воєнних заводах ворога.

Коридорами бігали короткохвості німкені-перекладачки, витягаючи шиї, як гуски на кукурудзу, щось герготали з бундючним виглядом, світили голими литками. Представляюсь.

— Броню? Запізналась на реєстрацію?

— Була в селі, а зараз повернулась і потрібно приписатись.

— Прошу за мною, — кидає перекладачка, розглянувши документи. Увіходимо вдвох до того, в чийх руках зараз життя і доля всіх київських дівчат і юнаків.

За столом сидить вимитий, вичищений, аж блискучий, самозадоволений і самовпевнений представник «арійської раси». Просто, на всі очі, подивилась на цього представника чужого «фюри», і якби він умів читати мову всіх хитрих жіночих очей, то прочитав би в них лукаве: «А піддурила однаково...»

Беру в руки дорогоцінний листочок і направляюсь до дверей, але він зупинив мене:

— Покажіть ваші документи.

Уважно роздививсь їх, зауважив:

— Добре, що привчаєте до дисципліни. Тепер це особливо необхідно у зв'язку з нальотами советів.

... Коли увечері стала на порозі дому цієї сім'ї, на мене підвелись три пари очей з німим питанням: як? Є? Нема? І було в них стільки вистражданих за добу надії з безнадією, що випалила зразу, не вітаючись:

— Усе як слід!

До мене кинулись з такою широю радістю і шанобою, що уже за це одне слід перенести і муки, і смерть, а не лише витримати погляд будь-якого ката!

22-го травня.

Дату явки на вокзал «добровольців» 20-го травня скасували з «технічних причин» (наші розбомбили десь добре залізницю!) і перенесли на 3 червня. А редакція «Нового українського слова» охрипла від щоденного бажання щасливої дороги від'їжджаючим «добровольцям», вичерпала всі фарби для змалювання «прекрасного життя» молоді, на яку «припала особлива честь відбувати службу праці у прекрасній Німеччині».

На душі в мене легше: броня через метрики є в чотирьох, двох інших дівчат влаштувала на окопи, хлопець втік давно, двоє дівчат ховаються в спеціально зроблених схованках, держу з ними міцний зв'язок.

Мама зараз, коли ще вечеряли, доповіла мені:

— Сьогодні німці і якісь козаки з ними їхали і їхали, їхали і їхали. Їхали на конях, їхали на верблюдах. Верблюдів нагнали,— жах! І де вони їх доп'яли? Люди вішалися на парканах, дивуючись... І все перли туди, за Пушу, на Іванків...

З такої інформації ясно якщо не все, то дещо. Про полонених козаків з Дону, що і їх німці хочуть використати для укріплення фронту, чула на дільниці. Ці їм навоюють.

Щось робиться у наших значне, зміни, бажані і виждані, вже є, але як поволі плинуть події! Досадно, що не працює зараз у Бориса радіо. Ризикувати далі неможливо. Щось сталось у наших знову радісне, бо вчора недаремне Форостівський терміново зібрав зранку на нараду інспекторів і кербудів з приводу цієї «тотальної мобілізації». Вигляд у нього був настільки «приємний», що ледве стримувала сміх: він бігав по сцені, кричав на нас, як оглашений, бив кулаками по столу, загрожував всім кербудам і інспекторам репресіями і відразу ж слізно просив «чесно і віддано допомагати» його «друзям» і «визволителям», скарживсь на становище, в якому опинився: 20-го ніхто з «добровольців» не з'явивсь на вокзал. Ніхто, з усіх районів міста! Як змовились. Добре, що відклали явку з технічних причин на 3 червня...

Бігав і лютував, заспокоювався і вимагав забезпечити її бездоганно 3-го червня; набігавшись по сцені, втопився і розпустив нараду.

Видно, пече німцям добре, коли крутився, як на сковоро-

роді. Видно, мучить його страх, що так малодушно і легко зрадив, продався окупантам.

... Я вже так звикла читати між рядків, що оце сьогодні, читаючи Шекспіра: «Все хорошо, что хорошо кончается», застосувала була метод читання «Нового українського слова», здивувалась, засміялась, помила після газети руки, а тоді взялася за книгу.

Редакція цього «Слова» виплакала очі від «крокодилячих сліз» над кількома жертвами нальоту, про що ще й досі зудить і зудить; продажні писаки до неспритомності продовжують переконувати своїх «друзів», що віддадуть все, що ще молоде і здорове, «непереможним збройним»; «художня проза» газети—швидкодіюче блювотне: ті ж «новели» про те ж, з тим же кінцем й «ідеєю», що її розжовує настирливо сам автор, щоб читач між рядками не вчитав іншого... а оце інше само від цього вилазить, як шило з мішка.

30-го травня.

Не прилітають наші... Люди нишком кажуть: «Зайняті, значить, десь в іншому місці. Звільняться — прилетять і до нас!»

Ночі місячні і злять.

Кілька день не була на дільниці: то видавала хлібні картки, то, розписавшись про явку на роботу, як годиться, в «представництві», зникла зранку на город, на луг. Чудово на городі!

За високою і розкішною городиною тебе й не видно. Скинеш плаття, накрутиш його на голові, щоб не пекло, і купайся в сонці, в зеленому морі, забувши про все, заспокоївшись на цілий день. Втомишся,— розтягнешся на межі серед розкішної кукурудзи, в затишку й затінку: недалеко від грядок розкинувся старий кучерявий явір.

Влаштуваючи відпочинок, читаю. Книжка зі мною завжди. Коли полеш, вириваючи бур'ян, багато можна передумати, уявити. Полемо найчастіше гуртом, «колгоспом», але стаю подалі від гурту, щоб не заважали розмовами. Мама каже: «Ставай з другого кінця грядки, тягни там «козу» і думай собі!»

Чому постать, що її займаєш для полотна, зветься «козою»?

Мама відповіла, що так можна говорити, бо рядки жеш, як козу, і всі так кажуть на городі, коли поляють.

Мучить мене третє червня, що неблаганно насуває-
ться. Чим скінчиться воно для мене особисто на цей раз?

На Петропавлівську площу до трамвайної зупинки з
моєї дільниці не прийде ніхто. Кільком дістала броню, де-
хто «виявився», а останні переховуються.

Якось на грядці пригадався мені спосіб ховання Віри Б.
Каже мені в кімнаті:

— Ану відверніться і не дивіться, як я зникатиму.
А потім пошукайте. Добре? Для репетиції. Знайдете, —
придумаю тоді другу схованку!

Заплющуємо з матір'ю очі на кілька хвилин, тоді див-
люсь: дійсно Віра зникла. Мати знає куди, мовчить і ди-
виться хитро й тривожно на мене: чи може помітити сто-
ронне око? Нічого я не помітила і сама здивувалася, де
зникла Віра. Як крізь землю провалилась! Марія Григо-
рівна радіє, коли не вірю, що Віра десь тут, у кімнаті. Тоді
обзивається Віра десь із стінки лісовим «ау!».

Тяжко, смішно і образливо: молодій дівчині, ще так
недавно студентці педвузу, треба провалюватись на своїй
землі, якщо не крізь землю, то в стінку... Сумно. Коли все
це скінчиться?

Як саме батько зробив у стінці схованку, не буду роз-
голошувати, але зробив він її майстерно. Ось так, як
і Володя Куліш печатку-штамп «виявлено» для подвірної
книги, коли в цю мобілізацію заборонили виявку. Хороші
люди в мене і на цій дільниці: мужні, стійкі, упевнені
в незламності своєї держави, свого державного устрою.
А тому — безстрашні. Розуміють ситуацію, що склалась,
і вміють мовчати, коли треба. Тому й вірю їм, як собі.
Вірю, перевіривши.

Допомогла кільком, що проникли до мене додому, і з
6-ої дільниці. Здалися і поради, і шлюбні метрики, а одна
«про випадок» і смертельна заготовлена...

Гарно було оці дні на городі. Підігнали полоття. Але
завтра піду до людей, на дільницю. З ними краще. Хай би
уже швидше наступало це третє червня і все, що потягне
воно за собою. Аби лишень не чекати, не мучитись че-
канням!

Знову прибираю себе до рук: палить нетерпіння. Може,
зайде сьогодні з чимсь радісним Петро Митрофанович?

3-го червня.

Вчора ввечері повинні були бути на дільницях всі інспектори, щоб повідомити ще раз про явку на збірний пункт всіх «добровольців». Завдання було дане таке, щоб «добровольці» не тільки взяли з собою потрібні речі, а й букети в руки, щоб їхали радісні й веселі, щоб усвідомили необхідність знищення своєї держави, своєї свободи, бо цього хочуть, бачите, загарбники, бо їх перемога, бачите, вимагає жертв і інших народів, що вони їх душать, але задушити не можуть на протязі кількох років... Побувавши для форми у декого з тих, кого це стосувалось, знаходившись і втомившись, бо були ще господарчі завдання в цей вечір, наговорившись, брела додому вже з зірками, що палахкотіли в небі цього вечора особливо яскраво, чистим і виразним вогнем, як ракети радянських літаків...

В цей вечір потрібно було зайти до двох нових жертв, що про них повідомив дані відділ праці напередодні як про знятих з роботи і позбавлених броні. І в одній, і в другій родині кинулись до мене з одним питанням:

— Що робити?

Сідала і думали, що робити. Потім, після неявки. Про явку на пункт не було й мови.

Від людських прокльонів загарбникам, від одвертої ненависті до них, що розпалювала і власну, від людських сліз, від страждання свого і людей,— боліло, аж пекло в серці, шуміло у вухах, тріщали «чемери». Додому не йшла, а повзла. В очах невідступно стояв образ то матері Жені Ч. з заплаканим, страшним з горя обличчям, благальними очима і шепотом: «Порадьте, врятуйте», то одерев'яніла на дивані сама Женя з панчохою у руці, яку латала «про всякий випадок»,— лізли в очі сукні, розкидані на ліжковій, порожній розкритий чемодан на підлозі...

«Чоловіка її недавно заарештувало гестапо, дитина померла, її ж хвору беруть. І доки він тягнутиме соки з народу, доки мучитиме нас?— шуміло у вухах.— А це ж єдина до-о-нечка-а, більше у мене їх нема-а-є...» Чемодан потім був засунений під ліжку, Женя вийшла з стану одерев'яніння, а слъози матері й досі печуть у серці. Цій буде найважче: про неї знає гестапо. Порадила зникнути негайно кудись у село. Більше страждали, менш залишилось. Щоб заспокоїтись, всю дорогу дивилась на зірки, що манули і палахкотіли, немовби ракети...

Дома всі, переживаючи за мене, не спали. Відчували, що третє червня даремне не пройде ні мені, ні всім останнім. Знову сіла думати, що робити, але вже з домашніми, «на всякий випадок». Не захотіла вечеряти: пропав апетит. Піла й піла воду — пекло у грудях.

Всі послули, а я сиділа за столом коло вікна з німою надією: а що як сьогодні прилетять наші літаки? А може? Від того, що очі довго нишпорили по небу, що душа, що все ество тяглось в небесну висоту, у вікні праворуч, над високою старою грушею в садку, побачила раптом... ракету, яка непомітно спалахнула. Стало страшно одній в кімнаті. Ввижається? Галюцинації? Закричала б, якби не страх перелякати сонну дитину. А це що? Хтось темною постаттю сидить поруч мене і голосом Жениної матері голосить: «Єдину донеч-к-у-у...» Обличчя нема, а є голос... чую виразно плач... Зриваюсь, зціпивши зуби, щоб не кричати, до стінки і стукаю кулаком. Мама, хай прийде мама! Щось сталось зі мною...

Але раптом з усією реальністю скажено забаккали землі і внесли пояснення, підтвердили, що очі ще добре бачать, що в галюцинації з перевтоми нервів ворожі зенітки не б'ють.

— Ба-ах! Ба-ах! — рвалось в небо.

— Аа-х! Аа-х! — вирвалось невимовною радістю з грудей.

На очах небо прикрашувалось величезними сяючими квітками наших ракет.

До мене вскочили радісно збентежені сестра з мамою. Наталка з сльозами на очах кричала: «Ешелон не поїде, всі врятовані, врятовані!»

Мама вже спокійно, торохтячи горщиками і тарілками, заходилася давати мені вечерю.

— Під'їж, поки ще не так страшно, ти ж голодна...

Допалась до борщу, бо аж тепер відчула, що справді голодна.

В небі починалась підготовка до тривалого бомбардування: спалахували і горіли з усіх боків ракети, горіли спокійно і рівно, як зірки, освітлюючи все до цурочки. Блищало після денного дощу листя дерев, трава, городина; садок знову був весь як у маскарадї.

Як тільки з'явилися у небі ракети, до нас прибігли родичі — тьотя Ліза, мати загиблої Катї Загорної, і «бабуся Паша», Мишина й Борина мама. Недалеко за їх будинками

знаходиться якийсь німецький військовий склад, то утекли до нас заради певнішої безпеки.

Коли почалося страшне бомбардування і загриміло, забухало, заревіло навколо, всі збились в моїй половині. У двір ніхто вже не вискакував. Діти, що прокинулись від страшної сили вибухів десь поблизу нас, на залізниці, не хотіли спати і поснули в мене на дивані лише через дві години, втомившись від спостережень з вікон і поцікавившись перед сном, чи довго буде «красива жижа» в небі.

Була одна така страшна хвилина, що в очах всіх дорослих закома'янів тільки жах і чекання: ось-ось все скінчиться, хвилина — і перестанеш існувати. Хто перший загине? Чи всі разом? Рознесе будинок, і нас, і дітей? Уява блискавично змалювала криваве місиво, потрошені речі й одержу, що шматтям повисне на деревах, вижбурнене страшною силою вибуху. Але то була лише хвилина, і свідомість рішуче й швидко прогнала її. Буде те, що буде, але те, що робиться над головою, — найнеобхідніше. Осколки зеніток човгали по вітах яблуні під вікном, двері рвало назовні; їх взяли на ключ. Бряжчали неугавно шибками вікна; звикли й до цього, уже не здригались. В серці бухала радість:

— Це на залізницю знову!

— Так їм, ще, ще! — вигукували пошепки, щоб не будити дітей.

— Ото радіють твої дівчата, — не вгамовувалась сестра.

Линула година за годиною, одна страшніша другої, але легша в чеканні: звикли. Бомбардування продовжувалось декілька годин, теж, як і минулого разу, до світанку, по троху віддаляючись кудись за місто.

Цей наліт був ще сильніший і точніший. Відчувалось це в самому ритмі бомбардувань, що став помітним уже в першу годину праці літаків. Зенітки скоро охрипли, захрипіли і замовкли.

Заснули всі міцно й спокійно. Гості побігли додому, коли стало стихати.

Така ніч була нежданою нагородою за переповнений стражданнями день.

Розбудило вранці сонце, приємне відчуття того, що сталося бажане, і радість, що тривога кудись відступила і, як що не розсіялась зовсім, то надовго десь сховалась.

У дверях «представництва» наткнулась на начальника відділу праці. Кам'яне обличчя її було дуже бліде, очі — в синіх, аж чорних проваллях від безсонної тривожної ночі.

— А ви чого не на збірному пункті? Ваші від'їжджаючі вже є?

— А хіба сьогодні від'їде поїзд?— здивовано запитую, забувши приховати радість.

— Як ви смієте так казати? Оце така дисципліна і організованість під час терористичних нальотів? І це говорить інспектор!— на обох щоках її від стримуваного роздратування з'явилось по невеличкій рожевій плямі.— А де ваші квіти? — раптом звернула увагу на мої порожні руки.

Не знаю, чим би закінчилась ця розмова, та ми зіткнулись в незручному місці, і хтось, проходячи в двері, попривітав нас посторонитись. Я швидко, нічого їй не відповівши, зникла з її розгніваних очей, картаючи себе за легковажність: потрібно було зразу піти на площу і бути там хоч самій, бо ніхто ж з дільниці, крім мене, не з'явиться!

Коли прийшла, стривожена, на площу біля базару — збірний пункт «добровольців», то зупинилась, ледве стримуючи усмішку, що вже ладна була, прогнавши тривогу, опанувати обличчя: власні очі побачили, що на лаві в трамвайному павільйоні сидять лише вісім інспекторів, голова «представництва», начальник адмінвідділу, «фрейліна» Шовкуна Параша з кількома букетами білої каліни (слідом за мною йшла врочисто з букетом начальник відділу праці з тим же кам'яним обличчям), а на площі стоять порожнісінькими два трамваї, спеціально пущені для доставки «добровольців» на вокзал.

— А де ваші люди?— запитує мене офіційально і підкреслено сухо Микола Порфирович.

Відповідаю мовчанням, а тривога знову стискує серце: це так не скінчиться. Коло останнього прицепа другого трамвая побачила двох «добровольців» з мізерними пожитками і вимученими обличчями, з дільниці Шовкуна, під охороною поліція, — дівчину і хлопця. Мати дівчини знепритомніла. Поліцай десь повів її, посадивши «добровольців» у прицеп. Начальство чекало.

На думку голови «представництва», «мобілізовані» могли просто заспати після тривожної ночі і саме вранці почали радісно збиратись, затримавшись. Крім того, чекали ще трамвай з Пуші. Була вже десята, стала потім одинадцята ранку, а людей не було. Прибув і з Пуші трамвай, але привіз він лише двох «тотальників» і одного поліцай. Чекали вже невідомо чого.

Мати, що мліла, повернулась до дочки ще раз; тоді, ще раз зомлівши й отямившись, втекла разом з дочкою. За нею десь зник хлопець: як крізь землю провалився, ніби у стіну вліз. Трамваї поспішили рушити, поки не втекли ті двоє, з Пущі. Помітила, як крутились з другого боку вулиці, стежачи за порожніми трамваями, мати Жені Ч. ще з якоюсь жінкою, що вийшли на розглядини. Потім через кілька хвилин зникли обидві, задоволені виглядом порожніх трамваїв.

Щоб не котити впорожні, вагоноводи набрали бажаючих їхати до Подолу, об'явивши: «Сідайте, громадяни, хто хоче на Поділ, спокійно!»

Два трамваї вмить стали повні.

Проводжали двох по «тотальній» мобілізації дев'ять інспекторів, голова, начальник адмінвідділу, начальник відділу праці, начальник транспорту, вісім букетів, великий базарний чорний пес, що, пронюхавши про участь цих двох «щасливців», припхався їм собі.

Супроводжувати їх на вокзал взявся Петро Митрофанович. Значить, втечуть.

Трамваї поїхали, інспектори повернулись в «представництво». Нараду проводив, роздратовано і гнівно, сам голова:

— Не забезпечити потрібну дисциплінованість на дільниці! Зважати на якісь бомбьожки! Забути свій святий обов'язок!..

Гнів голови «представництва» заспокоював: може, цим і скінчиться? Більшість з нас, інспекторів, знала, в чому справді святий обов'язок.

7-го червня.

З посади «інспектора приватного сектора» знято трьох інспекторів. В тому числі знята і я.

Сьогодні вранці викликав до себе пан Туркало, голова «представництва», і ткнув мені під ніс наказ Подільської управи. Читаю про те, що пані така-то знята з роботи інспектора, як така, що зовсім не забезпечувала потрібної роботи на дільниці ч. 7 і не користувалася авторитетом у населення. (Яким саме, не сказано). Наказ був дуже коротенький, прибув серед інших на цигарковому папері, і шановний пан голова внесли ще самі деякі особисті коментарії до нього:

— Власне кажучи, який з учительки може бути інспек-

тор? Ви й так затримались на цій посаді через короткозорість начальника адмінвідділу.

Стою, покійна й мовчазна, в душі радіючи, що саме так все скінчилось, бо могло скінчитися й інакше.

Хвилини дві пан Туркало роздивлялись мене уважно і чомусь сумно. Підвела очі і я на нього, вперше помітивши, що кольором свого обличчя і волоссям він дуже скидається на цигана, що під темними великими очима у нього такі ж темні чорно-сині смуги, мабуть, від безсонних ночей, що висока і міцна постать його якась надломлена, непевна в собі, що його щось тривожить і мучить; пригадалось в ті хвилини, що всіх співробітників він обходить, не вітаючись, що всі уникають зустрічі з ним і що про нього ніхто нічого не знає, крім того, що він прибув десь із Західної України.

Не знаю, що ще він збирався сказати, бо мовчанку першою порушила я:

— Мені вже можна йти?

— Ідіть,— почула хмуру відповідь, і він зануривсь у якісь папери знову.

З кабінету вийшла, а з східців полетіла розшукувати Миколу Порфіровича. Той більше розповідь, у нього ж розпитаю про можливість зачепитись за якусь іншу посаду саме в «представництві». В приміщенні ніде не знайшла, але коло воріт наскочила саме на нього, йшов від своєї Тамири в розчудесному настрої. Я ще й не привіталась до нього, ще ні про що й не спитала, як він, зупинившись коло мене й мило всміхаючись, повідомив:

— Вас шукала вранці пані Музиченко. В неї захворіла дитина, і вона хоче залишити свою посаду. Я сказав, що ви згодитесь на неї, бо робота вам під характер — ходити й ходити... Домовтесь з нею про все і приходьте до мене, приймете справи.

Метнула від нього назад, в приміщення, шукати цю «пані», яку в обличчя трохи знала. Довідалась там, що дійсно й вона шукала мене, але вже пішла. Сходжу до неї додому ввечері.

Зараз мама каже мені:

— Ото й добре, що зняли. Спокійніше спатимеш. А людам допомогти зможеш якось і так, коли потрібно буде.

12-го червня.

Уже кілька день я — виконавець. Безпосередній мій начальник — Микола Порфирович. Обов'язки мої — щось схоже до кур'єра: вручити повідомлення про штраф або забрати його на місці самій, якщо оштрафований захоче сплатити сам. Якщо не сплатить сам безпосередньо (видаю відповідну квитанцію), тоді треба чимчикувати до нього ще раз, з квитанцією із каси, щоб закрити «справу №... таку-то». Штрафують зараз за неявку на роботу, за несвоєчасну приписку і виписку, незняту гусінь, непідметену вулицю, за несвоєчасну реєстрацію народженого і таке інше. Штрафують через адмінвідділ інспектори, міський відділ приписки й виписки, Подільське бюро метрик. Сума штрафів від 200 крб. («злісна» неявка на роботу) до 25 крб. (спізнення в бюро метрик).

За кожним штрафом доводиться ходити не один раз, щоб застати «винуватця» дома, і звіту щодня не вимагають; звітуватимусь про закриття «справи №...» тільки перед начальником адмінвідділу «представництва» і лише раз в місяць.

Даючи мені книгу для запису «справ», Микола Порфирович сказав:

— Роботи у вас тут небагато, а тому допомагатимете, коли буде потрібно, декому з інспекторів.

І, як завжди мило всміхаючись, склав вуста «бантиком».

Радію цій новій посаді, бо зв'язує вона мене з людьми всіх дільниць, бо в часі безконтрольна. Розписавшись вранці про явку на роботу, зникай з «представництва» куди хочеш і хоч на цілий день. Радію, що не порву зв'язків з своєю дільницею, де ще не всі кінці «поховані в воду», де ще потрібно допомагати викручуватись і далі.

Наші люди співчують мені: «Це вам стільки ходити!»

Радіючи, що відкупились поки що штрафом, оштрафовані найчастіше самі пропонують плату на місці. Ці дні фактична робота в мене була інша: Петро Митрофанович вручив свіже зведення Радянського Інформбюро. На дільниці в нього працює радіо.

Находилась за ці дні, дуже втсмилає, але на душі легко й хороше, як після нальоту нашої авіації на воєнні об'єкти ворога в рідному місті.

19-го червня.

Сиджу на Сирці в лісі серед гір, з річкою, з поваленими бурєю деревами. На одному — довгій і товстій вербі — усілась верхи. Сиджу і дивуюсь про себе: верба, як жінка, чіпляється за життя. Вивернута під корінь бурєю, вона все ж одним кінцем зачепилася за ґрунт і тягне живлющі соки землі. Ще й паростки пустила в кількох надрублених місцях.

Спокійний спів пташок, сонце, що заходить, небо, своє, рідне, чисте і синє, тиша, мошки, далекі приглушені голоси, — все звичайне для цієї пори, все неминуче, все не раз відчуте, бачене, пережите, дороге і знайоме, викликаюче стільки згадок по асоціації... Ось одні лише ці сонячні плями і тіні між деревами перегортають у пам'яті не одну сторінку згадок, далеких і близьких, забутих і живих... Пуща... Школа... Михайло...

Сиділа на такій же вербі. І був такий же точнісінько вечір. Тільки голоси дзвеніли радістю й піснями, а ці, глухі і сумні, доходять з концтабору, що в цьому ж лісі, за Сирцем, доходять як з-під землі, як з могили...

Але сьогодні чекаю не Михайла, що чомусь затримався тоді на побачення, а Петра Митрофановича, з яким умовились до лісу йти різними дорогами, а коло річечки зустрітись. Ось про вербу тільки він мені нічого не казав, а вона привернула мою увагу, і я, мабуть, збочила. Злазити з неї не хочеться: болять в колінах ноги, а сидіти так приємно після того, як вони побували вже в річці; заспокоююсь на тому, що цієї стежки йому не обминути, кудюю б він не йшов.

Справа невідкладна: потрібна негайна допомога дівчині з його дільниці. Обдумую, викинувши з голови згадки, що даремне розніжують, реальний план дій на підставі того, що вже знаю. Останнє уточнимо на місці. Темніє на очах.

... Де ж це Петро Митрофанович? Невже таки розминулись і доведеться справу відкласти на завтра? А там же сім'я жде нас не діждеться. Злюсь на себе: понесло мене до верби від річки!

Але злитись довго не довелось: стежкою з гори прямо на мене простувала сухорлява й довга постаць в знайомому френчі, перехваченому міцно широким шкіряним поясом.

— Ну, як ви йшли? Шукаю вас на третій стежці!
Сердитий.

— Не бурчіть, а радійте, що знайшли!— кажу йому весело, бо бачу, що він таки зрадів, не сподіваючись уже мене зустріти.— Ідемо швидше, бо сіріє!— І я злажу з верби.

Через кілька хвилин ми були у Фросі Б., де на нас давно чекали.

Молодшу сестру Мотю впізнала одразу: вона минулого року реєструвала у мене дитину, хлопчика; придибав незабаром самотужки й він сам.

Батько Фросі — інвалід, обидві ноги у нього покручені. По тому, як підходив він до мене вітатись, побачила, що не вони його носять, а з муками він їх. Старий же з такими ногами працює в «сирецькому господарстві» (держгоспі до війни).

— Здрастуйте, здрастуйте,— простягнув він мені щиро руки, а мати, просто й чистенько зодягнена жінка, зовні типова колгоспниця, зразу ж:

— Сидить, сліпне наша Фрося в коморі старої порожньої хати під замком, ховається від поліції, виручайте якось, бо полюють за нею, як за твариною...

Через кілька хвилин прибігла і сама Фрося, повновида білява дівчина, дуже схожа обличчям на матір. За півгодини сім'я ближче познайомилась зі мною, і батько одверто сказав:

— Тут всі свої, всі жити хочемо, не бійтесь...

Мати налила всім по великій чашці молока, дала по шматкові хліба в руки; підвечеряли гуртом. З нами й малий Льонько, копію метрики якого потрібно зробити, вписавши матір'ю вже тітку, а «батьком» нареченого її Любишкіна, лейтенанта, що від нього Фрося одержувала листи з фронту до останнього дня, поки Київ не здавила в кулаці окупація.

Коли умовились про план дії далі, про дату зустрічі, ми з Петром Митрофановичем заспішили додому.

На безлюдді (тут будинки один від одного далеко) він раптом пригадав:

— Ми ще можемо зайти в одне місце.

— Нас застукає в дорозі ніч,— протестую, відчуваючи, що цю справу можна відкласти.— А куди?— не втерпіла, щоб не запитати.

— До Ковалів. Старий просив, щоб я коли зайшов з вами хоч на півгодини.

Пригадала веселого дідугана, реєстрацію термінового шлюбу в загсі, гострий язик його і дотепи на адресу

окупантів, гордоці синами, що на фронті, і дуже захотілось його побачити.

Нашій появі Ковалі дуже зраділи, а я з порога ще почувала:

— А, пані Штраф, заходьте, заходьте. Довго ж я вас не бачив! Радію, радію, що живесенькі і здоровесенькі, хай зітхається вам завжди легесенько...

Ганна Василівна готувала салат із свіжих огірків. Вона привітно мені всміхнулась і спитала докірливо:

— Чому не заходите до нас?

— Просто ніколи,— кажу,— а до вас далеченько.

— До нашого відлюддя так далеченько,— згодилась вона, а потім почала розпитувати про здоров'я моєї мами, про Маринку. Петро Митрофанович буває в них часто (це ж його дільниця), і розмова про мене, очевидно, точилась не раз.

У кімнаті виявивсь ще один гість — Хатнюк, з моєї дільниці, давній мій знайомий.

Довелось «присісти» до салату. Старий за вечерею вдало копіював самовпевненість німців, їх пиху (бачить їх пики щодня, бо приїжджають за даниною в господарство). Він непогано володів мімікою і всіх смішив. Дружина вже не стримувала його, як тоді в загі.

За живою розмовою незчулись, як промайнула година. Ми заспішили, і нас не затримували, щоб не сталась якась халепа за пізні ходіння.

Ковалі запрошували заходити будь-коли, як тільки попаду в їх «князівство», і навантажили свіжими огірками. «Ви маєте справу, пані, із завгоспом великого господарства, що не обижає ні себе, ні людей своїх, бо двома пальцями кладе німцям, а двома руками ховає своїм людям»,— не вгамовувався старий веселун.

22-го червня.

Прокинулась від того, що раптом тривожно забилося серце: уві сні почувалась притишена чужа мова під дверима і тертя об камінний настил коло порога чоловічих важких чобіт. В сонний мозок стукнув молоточок серця: гесталс! Стиснула груди руками, сіла на ліжку, прислухалась: тихо.

Знову прислухалась — тихо. Нічний вітер майнув за відчищеною кватиркою по вітах яблуні і сливи за вікном — і теж притих.

Від серця відлягло. Задихала сміливіше: значить, при-
снилось. Заспокоєна, хочу заснути знову, але сон уперто
випручується з моїх вік, сповзає з ліжка і тікає через ква-
тирку в садок.

Слухаю тишу. Могильну. «Лампочки фюри» перетво-
рюють кімнату в печеру. Хвилинами від цього страшно.

Михайле, рідний, що ти зараз робиш? Заплющую очі
і завмираю: уявилося, як руки твої, знявши автомат, обій-
мають вже не його, а мій стан. Хвилину, одну хвилину я
відчуваю тебе майже реально...

... Ти не врахував колись моїх артистичних здібностей.
Здалися й вони мені зараз. Розповіді про вчорашню ін-
сценізацію? Дійові особи: я (режисер і автор), дівчина Фро-
ся, сестра її Мотя, малий Льонько, німець «доктор Шмідт»,
перекладачка. Місце дії — центральна київська арбайтзамт
(біржа). Довгі коридори нашого художнього інституту,
другий поверх, на стінах прямо від східців — здоровенний
фотомонтаж: «Ось так чудово живуть українські робітни-
ки у «прекрасній Німеччині», від якого відводять очі від-
відувачі; ряд дверей з номерами і написами різних відді-
лів по-німецькому і по-українському; кімната № 33 — «нур
фюр Дейче» («тільки для німців»), мимо якої поспішають
швидше пройти «визволені» кияни. Коло кімнати № 34 —
натовп жінок, притишені голоси, здавлювані обурення: це
частина тих, що попали на вулиці або на базарі в облаву:
врятували їх метрики, бо всіх останніх спійманих відправи-
ли до «прекрасної» або туди, де вони потрібні «визволи-
телям».

Вряди-годи коридором пройде з вихилсами, стукаючи
дерев'яними босоніжками, якась кривонога перекладачка,
із «дейче», світлячи підсмиканим вище колін платтям.

У коридорах чистота і прохолода. Жаром обсипає тебе
коло дверей будь-якого відділу. Тихо. Кричать і обурюю-
ться всі мовчанням. Ще про одну річ не нагадую: вона у
коридорі на першому поверсі, проти східців.— величезний
портрет «фюри» по загарбанню чужих земель і «визволи-
теля». Ранок. Восьма година.

По східцях на другий поверх піднімаються троє: я, Фро-
ся, а на руках у неї Льонько. Четверта дійова особа — ма-
ти Льоні (сестра Фросі Мотя) з клуночком їжі на дорогу
і зайвими речами залишилась на вулиці чекати нас і пере-
живати.

— Ф р о с я. Хоч би пощастило. Що, як провалимось?

Я. Усе обійдеться як слід. Тільки не хвилюйтесь, не розгубіться, Фросю.

Фрося (проникливо дивлячись мені у вічі). Я повірила у все, в чому ви мене переконали. Льонько — мій син, я була в селі, на реєстрацію спізнилась, тепер потрібна броня. Вона ж таки потрібна? Поліція ж ловить!

Льоня (раптом помітив монтаж, червоні квіти під ним). Ма-ма! Ля-ля! Ця-ця! (Показує пальчиком перед себе).

Сміємось з Фросею: ця «цяця» тільки для дітей, і швидше йдемо на другий поверх, подалі від «цяці», облудливого змісту якої Льоньці зараз ще не зрозуміти...

Униз прозорою марою геть відступає хвилинний страх. Зупиняємось коло дверей кімнати № 28.

Я (Фросі, спокійно, стримуючи хвилювання). Перевірте документи. Метрику випадково не забули?

Фрося (трохи хвилюючись). У сумочці все. Ще у вас в кімнаті поклала її в паспорт... Ну...

Я. Ідіть. Я жду тут.

(Фрося з Льонею на руках береться за ручку страшної кімнати. Льоня щось лепече їй, ніби підбадьоруючи. Зникають обое за дверима).

П'ять хвилин тягнуться, як п'ять годин. Стою коло вікна, чекаючи.

З'являється почервоніла і з веселими очима Фрося. На руках у неї заслинений Льонько, він зірвав з голови шапочку, щось радісно белькоче.

Фрося. Ну й Льонько! Лепече до мене: «Ма-ма, ма-ма», не дає нічого сказати, розсмішив перекладачку, потягнув якусь німкеню за бант у волоссі.

Я (дивлюсь запитально на Фросю). Броня?

Фрося. Направили в кімнату № 89, до якогось пана Шмідта. Іду туди.

Пішли в кімнату № 89 втрьох: до цього пана в мене давня справа про повернення з Німеччини Ніни Гелевер, єдиної дочки каліки-матері, що перебувала в лікарні, коли Ніну схопили в ясир на вулиці. Може, вдасться повернути. Минулого разу з паперами мене направили теж до нього, та він не приймав тоді, був у райху в відпустці.

Кількахвилинний діалог з цим паном, лисим, з обличчям мертвяка: блідим, безбровим, з колись блакитними, тепер вицвілими безвіястими очима.

Глянувши на нього, Льонько скривився, видерся з рук

Фросі і задріботів босими ноженятами по кімнаті. Фрося піймала його, та він не йшов уже на руки, а стояв коло неї, вткнувши голівку в поділ її плаття.

Перекладачка приголомшила Фросю:

— Потрібно пред'явити ще довідку з того села, де ви були.

Втрутилась я:

— Туди зараз не пройдеш, там партизани.

Перекладачка доповіла про це панові. Фрося, догадавшись, повторила і назвала якесь село Іванківського району.

Броню дали, надіславши Фросю працювати до фірми «Імперіал».

В справі Ніни мене направили в кімнату № 11, де зразу ж одмовили: ніяке повернення з Німеччини неможливе, про це є спеціальний наказ «фюрера». Півгодини ще провозилась з оформленням Фросі в «Імперіал».

Нарешті простуємо до виходу, радіючи, що вириваємось з цієї клітки. Міркуємо з Фросею: найголовніше зроблено, броня є, залишилось обмінати відрядження з «Імперіала» на Сирецьке господарство, де і працювала вона до зняття з роботи через відсутність броні.

— Директор господарства надішле запит, відрядження обміняють. Дванадцять кілометрів ходити пішки щодня на той «Імперіал» неможливо. Головне ж, не полюватиме за мною тепер поліція.

На вулицю з двору майже бігли: як там перехвилювалась за нашу відсутність Мотя! Ось ми вже коло неї. Бліда, тремтяча, вона метнулась до нас: «Ну?» Але побачивши нас веселими, радісно кинулася до дитини.

Йдемо заспокоєні і щасливі. Мотя нагадала сестрі про її нареченого:

— Де то зараз твій Любишкін? Чи ж догадується він, що став заочно «батьком», що в його відсутність у нього «поза шлюбом» з'явився зразу майже дворічний «син»?

Фрося червоніє:

— Він хороший і за це не розсердиться. Як залишиться живий, як повернеться з фронту...

Тут вона зовсім засоромилась, а ми з Мотею, дивлячись на неї, мидуємо дівочою цнотливістю.

— Подаруйте йому цю метрику, хай почудується, — кажу їй. Фрося ще більш червоніє.

Мені пригадалось: Шмідт, підписуючи Фросі листочок-броню, спитав тоді в неї там, в кімнаті № 89, через перекладачку:

— Де ваш чоловік?

Фрося не розгубилась, подивившись в його згасаючі очі, спокійно відповіла:

— Не повернувся ще з фронту.

У мене в ту хвилину по спині проповзли мурашки: зараз щось станеться, перекладачка помітить це «ще», підуть запитання, ох, не заплутались би всі ми! Та значення цього «ще», що вирвалось так недоречно у Фросі, перекладачка не схопила, і все зійшло. Не нагадую зараз і я їй цього. Все кануло в минулий час; досить уже хвилювань!

Йдемо деякий час мовчки, слухаючи белькотання Льоні, що встигає бачити і птичку на дереві, і «косю» (кона), і кицьку, худу, миршаву, під ворітьми, а для нього — казково гарну.

Раптом Фрося весело засміялась:

— Дівчата, що мені хотілось, так хотілось зробити там, коло фотомонтажу на другому поверсі, як уже ми виходили...

Дивимось на неї запитально: що?

— Підбігти і під самий ніс «вивозителю» ткнути міцну дулю з примовкою: «Ось тобі! Сьогодні на одну вивезеш менше, ага?»

— Ну, заради цього не варт ризикувати,— повчає Мотя сестру.

Але уявивши сказане в дії, ми всі засміялись. І Льонько з нами.

Коли вийшли на центральну вулицю Лук'янівки — на вулицю Артема, — розмова перервалась, бо увагу нашу повернуло інше, ми враз зупинились і оніміли: всю вулицю запрудили люди, що їх гнали колонами по мостовій і трамвайній колії не поліцаї, а озброєні німці. Чоловіків гнали окремо, жінок з немовлятами — окремо, дітей — окремо. Їх вигляд зупиняв перехожих, розкривав їм жахом очі й уста, позбавляв людського слова і наказував німіти. Проте шепіт, як шелест вітру, пройшов по всіх, кого зупинив цей потік:

— Біженці з Остра...

— Вигнали, в чому застали...

— Женуть на вокзал...

— В Німеччину в ясир...

— Це ж і нас жде, як фронт наблизиться...

Чорні, голодні, змучені, обідрані люди не йшли, а човгали, а їх підганяли, щоб бігли, щоб швидше сховати з очей інших. Це була вже худоба, що гнали її на бойню, а діти...

Міцно стиснувши зуби, через паволоку сліз на очах ми

бачили восьмирічних стариків з опухлими страшними ноже-
нятами, кістки і шкіру замість обличчя, здоровенні від го-
лоду і перевтоми очі.

— Для «порядку» дітей відділили від матерів, жінок —
від чоловіків...

— Гади...

На вулиці — тиша, що порушує її лише човгання ніг бі-
женців, взутих в шкарбани, та голосні перегукування на чу-
жій мові тих, що підгонили їх гумовими палицями.

Біженців прогнали, а ми далі не пішли, а майже побігли.
Мотя перша порушила мовчанку:

— Що чекає нас?

Відповідь — всім зрозуміла: поступово і «організовано»
«фюра» повидушує всіх. Якщо встигне.

... Михайле, рідний, ти слухаєш мене?

Спускаючись до Глубочиці, побачили одну чуму в най-
дорожчих шифонах, що гордо прямувала з протилежного бо-
ку нашим тротуаром, на якому було написано: «Нур фюр
Дейче». Це була тоненька, з претензією на світову тендіт-
ність німкеня. Йшла, викручуючись, з фокусами, трусячи
манірно кольоровими шифонами, цокаючи голосно по ас-
фальту «європейського фасону» босоніжками на дерев'яних
підшвах, видно, добутих уже з нашого дерева, з якоїсь кра-
суні-сосни Пуші-Водиці... На голові цієї мегери було щось
накручене, не розбереш, що саме, а зверху набундючене в
«європейському безладді» волосся, для більшої приваби й
чудування.

Люди розступались і проходили мовчки перед цим «чу-
дом»: воно йшло не само, а поруч офіцера і вело на лан-
цюжку крихітного жовтувато-чорного песика; пропускали і
песика, обережно сторонячись, бо песик був, очевидячки,
вищої особливої породи, що вироджується в ту зелену, тро-
хи більшу звичайної муху, постійну мешканку гнійних ям...

Ледве стримались, щоб не пирснути від сміху, і, зупинив-
шись, подивились вслід цій чумі. А потім таки не витрима-
ли, засміялись: Льоня, помітивши нашу увагу до неї, ткнув
і собі пальчиком і почав белькотати чомусь: «ка-ка, ка-ка...»

Доходили вже до Лук'янівського базару, як нам у вічі
кинулось кілька ілюстрацій нового транспорту в Києві за-
раз — українські «кулі», або «рикші», що прямували нам
назустріч: у невеликий візок впряжене хлоп'я, ще напівди-
тина, а у візку — кілька чемоданів. Хлоп'я тягне візок, а
збоку йде здоровий, пикатий німецький військовий, задо-

волено, як свою власність, оглядає нашу вулицю, красиві будинки, звертаючи на хлоп'я, яке найняв, стільки ж уваги, як і на осла. В більший візок — «бїду», загружений доверху важкими чемоданами, впряжений сивий дїдусь. Він намагється бігти підтюпцем: господар з райху йде попереду, йде швидко. Молодий, самозакоханий, самовпевнений, він поспішає на вокзал, навмисне не помічаючи того, що старий, заробляючи на шматок просяно-кочерижного хліба, вже вмився в таку спеку третім гарячим потом... А в одній із таких «бїд», з примусу впряжений полонений, ще молодий, але дуже змучений мужчина, з пов'язкою на лівій руці, довгий напис на якій ми не встигли розібрати, провіз набундюченого, з іконостасом хрестів і медалей на грудях, німецького полковника, який, витріщивши очі, надувши старече підпухле обличчя і розкорячившись як жабоїд, важко возсідав на двох чемоданах. Цей, очевидно, з особливих своїх міркувань замінив власне авто на новоствореного українського рикшу...

Швидко котяться такі візки на вокзал і з вокзалу по багатьох вулицях нашого міста...

... Михайле, скільки часу ще їм котитись?

Побували на порожньому базарі. Купили цукерку Льоні, і я своїм дїтлахам роздобула по цукерці. Льонько з своєю так і заснув на моїх руках. Не затримуючись, прямували далі і швидко опинилися недалеко Бабиного Яру, шлях мимо якого тягнеться на Сирець. Фрося і Мотя, коли я повернула, щоб спуститись на вулицю, близьку до свого дому, не пустили мене і потягли «на годину» до себе. Так їм наказали мати і батько.

Бабин Яр відгороджений від шляху колючим дротом, ходити близько не можна, це «заборонена зона», і що там робиться нишком, Михайле, зараз! Людей кладуть туди вже не кулі, а електрика і вдосконалені прилади «німецької високої техніки», а знищує слїди насильницької смерті вогняний струм, бо яри ще повні з минулої осені...

Чи довго їм ще тут бути, Михайле?..

22-го липня.

Попереджений, Борис поспішив зникнути з Києва заздалегідь. Два дні тому він виїхав до Полтави з товаришем, що влаштує його там шофером. В Полтаві перебуде до першої можливості прорватись через лінію фронту. На його думку, Полтава раніше Києва зустрїне Радянську Армію.

Щойно була у мене Лара. Радїємо за Бориса обое.

Лара розповіла, як нагрянули гестапівці на квартиру одного громадянина з дільниці Петра Митрофановича, як лютували, що нічого не знайшли. Два тижні тримали під арештом господаря садиби, але змушені були випустити. Зараз, коли на фронтах у німців справи кепські, гестапо нишпорить всюди, вишукуючи підпільні радіоприймачі.

Про цю радіоточку на дільниці Петра Митрофановича я знала. Тоді перетремтіли кілька днів утрьох: він сам, я і Борис, поки все обійшлося.

Лара сказала ще про те, що в Києві з'явились біженці з-за Дніпра, що зараз потрібно бути особливо пильними, щоб не потонути коло самого берега...

5-го серпня.

Спека. В небі гудуть і гудуть чужі дозорці.

Кожного ранку о четвертій годині повзуть, навантажені, на захід з розпачливим гулом чужі літаки. Повзуть через наше небо важкими павуками, ненависні, прокляті. Чи довго ще їм повзати над нашою головою, нести смерть нашим людям?

Газета почала дечим радувати. В Італії розпущена фашистська партія, Муссоліні «пішов у відставку по хворості» (і не здохне й досі!), «ворог» «захопив деякі території», хоч і «відбитий з кривавими втратами», «німецький дух» «продовжує бути високим».

... Тиждень тому до нас «прибився», як мама каже, німець. Був теплий і тихий вечір. Зараз напрочуд тихі вечори, а на вулиці хоч голий біжи: нікогісінько. «Чума» примушує ховатися в щілини. І вдень і вночі — однаково. Приходжу, пам'ятаю, з дільниці і бачу: на східцях у Наталки зібрався увесь гурт, а посередині його сидить хтось чужий. Відчула якось зразу, інтуїтивно. Підходжу: чужа військова форма, чужа мова, пересипана, правда, окремими російськими словами.

Мама: — Іди поглянь: що це за німець!

— Дав цукерок! — це діти в один голос.

— Ксано, він такий чудний, ось послухайте! — це Маруся.

— Приходь зараз у гурт, не пошкодуєш! — це Наталка.

Пішла в свою половину, поклала портфель, виходжу: не втерпіла. Сіла до гурту.

Мама варить на камінцях добрий «лайтагай» (каструля, значить) свіжого супу. Була б своєрідна ідилія: вечірне

небо, садок, тиша, чудова прохолода після спеки, суп цей («сім'я вечере біля хати, вечірня зіронька встає...»), якби не лігаки низько над головою, що пронесуться і зникнуть, ворожі, окупантські, та ось цей у гурті... Глянула на нього: засмагле худорляве молоде обличчя, великі блакитно-зеленуваті очі, правильний ніс, рівні густі чорні брови,— словом, був би цілком гарний, якби не ця форма на ньому. На зріст теж високий, бо бачу довгі простягнені на східцях ноги.

Помітивши мій погляд, що зупинився на його ногах, «веселий гурт» доклав мені зразу, з усіх боків:

— Ноги в нього відморожені. Показував нам.

— І руки приморожені.

— Під Сталінградом!

— А двоє братів його вже вбиті!

— Старого батька теж забрали на фронт!

Я не встигала всього збагнути, про що сипали мені з усіх боків мої «домочадці», але швидко зрозуміла одне: він викликав співчуття всіх. Але чим?

Чим саме, я зрозуміла потім.

Він звернувся тепер до мене. Говорив швидко про себе, про свою родину, про свої настрої. Я не могла зразу всього зрозуміти і попросила розповідати повільніше. Тоді він став розповідати про себе російськими і польськими словами, менше вживаючи слів німецької мови, і зрадив, що розуміємо його. Російські слова він іноді так калічив, що викликав сміх у дітей, але тоді допомагали йому відповідні рухи, і його розуміли всі. Розповідь його про те, що в нього відморожені руки й ноги під Сталінградом, що там загинула багатотисячна їхня армія на чолі з генералом, що сам він лишився живим випадково в числі ще кількох, що у перемогу Німеччини важко повірити, бо «Германія «во (малює на землі кружечок паличкою), а Росія — во» (показує безмежний простір), що воює вже сама лише Німеччина, бо «назад нельзя — смерть», і «вперед смерть»,— і викликала симпатію до нього. А розповідь ця і поведінка його потім показали, що він здібний самостійно мислити і зрозумів весь жах і непотрібність воєн для народів, несправедливість загарбницьких нападів і страшну неминучість розплати за них...

Розмовляючи, він все витягав ноги і боляче кривився.

— Пече? Роззуйтесь! — запропонували йому.

— Можна? — зрадив він.

— Та скиньте з себе оцю гарячку! — мама показала йому на штик збоку і товстий військовий формений піджак.—

Скидайте, скидайте й чоботи, хай ноги відпочинуть, чого там!

Він слухняно роззувся, скинув піджак і став ніби ближчий. І справжніх настроїв не ховав, підкуплений маминою і нашою увагою до себе та співчуттям. І говорив, говорив... Ми вже не розпитували, ми тільки слухали... Була і в них дома велика сім'я, а тепер лише мати старенька та маленька сестричка залишилась.

Мати виплакала очі за тими двома, загиблими, доплакує очі за чоловіком, а про гибель його, останнього сина, їй страшно й подумати. А він, Вальтер, певен, що і йому близький кінець, якщо вчасно не врятує полон, оточення «руськими». А він, Вальтер, хоче ще жити, має лише 28 років, а п'ятий рік уже на війні...

— А в мене сина теж нема, чуєш? — перебивала йому мову мама, а ми стримували її очима.— Це все ваш фіора наробив!

... Набридла йому війна. Не треба і землі чужої. Цього фіурер захотів і кладе людей. Гинуть вони на чужій землі, гинуть від бомбардувань на рідній. Щодня чекає з тривогою з дому листа.

— А листи відти часто одержуєте?

— Часто, і посилки від мами.

...Він, Вальтер, і брати його ніколи не хотіли війни. Не хотіли зовсім. Про це і батько його, і мама знають. Почав говорити про свою маму — і обличчя його стало якось подитячому ніжне.

Наша мама не спускала з нього очей і щось напружено думала. Шукала відповіді на якесь своє питання, на те питання, що мучить і матір Вальтера: що зробити для того, щоб матері не народжували дітей для воєн?

Суп закипав. Запросили до вечері і цього, «що прибвся».

Поки мама насипала в тарілки суп і кришила до нього редиску (побризкала ще й маслом!), він розповів, що працює то «вахтовим» коло полонених, то шофером, і сказав, що мало не взяли були його знову на фронт — на лінію Белгород, та забракували. Як хочеться і йому, щоб війна швидше скінчилась. Якби не Україна, то німці б давно вже її скінчили (себто, як з'ясовує він нам, вони б швидше залишили чужу територію, повернулись би додому, сам же фіурер не воював би), а то «ваш край багатий і харчує армію вояків». Сіли вечеряти.

— Ось попробуйте нашого хліба,— мама на кришки показує,— різати його не можна.

— Поганий хліб, не їжте! — каже він і кривиться. Повечеряли. Вальтер ввів охоче тарілку супу, найбільше з'їв редиски, а хліба так і не покуштував.

Посидів ще, а потім на відході широко і ніяково сказав:

— Я панянки не шукаю, мене тягне в сім'ю. Нічого, коли я до вас ще прийду? Дозвольте... зайти ще...

— Чого ж, заходьте. Зайдіть ще коли,— кажемо йому гуртом. А він тоді сміливіше до мами:

— Матка, випери мені сорочку й носки! Я принесу мила.

— Де ж вони в тебе? — мама до нього.— Залишай, знайдеться кому випрати, раз ти вже такий.

— Зараз принесу, я встигну,— каже і побіг, зрадуваний.

Коли зникла його висока постать за хвірткою, ми мовчки презирнулись, а потім вирішили:

— Це не нацист.

— Фюра не встиг ще всім забити баки, життя їх іншому вчить. Шкода, що пізно порозумнішав,— додала мама сумно.— Поперете вже йому, що принесе, хай. Він, мабуть, справжній антипушист. Добре, що фюра про це не знає, а то було б йому!

Ми засміялись на мамине «антипушист».

— І де зараз Гриць? Чи ж живий ще? — почала вголос думати мама, і всі ми з нею посмутніли. Сиділи гуртом у сутінках, розходитись не хотілось, і вже забули про недавнього «гостя», як він раптом виринув перед нами. Приніс свої «жмутки», мило і білу хлібину. Ми ще не знали, що на це сказати, як Юрик і Василько блискавично з'явилися перед мамою з ножем і показали пальчиками: «Ріж, ріж, по великому тільки шматку!» За хлібом вони не помітили ще одного, найцікавішого для них після хліба, — білого пуделя Пушка, що прибіг з цим «антипушистом». Це був його власний пес, виміняний на хліб ще цуценям десь під Сталінградом. Відтоді з ним не розлучається. Буде живий, забере з собою додому.

— Це ваш єдиний трофей,— необачно зірвалось у Наталки, але він не вловив іронії в сказаному. Не затримувавсь, пішов швидко, сказавши, що прийде за білізною в неділю.

Був у неділю. Точно, як сказав. Забрав білізну; приніс мамі хлібину, ще шматок мила і баночку фарби для Марусі на закаблуки босоніжок, що їх вона майстерно робить з полотна. Розповів нам новину: Муссоліні втік, уряд розклався.

Італія вийшла з війни, за нею виходить Норвегія, Голландія. «Вісь» тріщить...

— Відчайдушний німець,— зауважила мама, коли всі обсіли його вже в кімнаті.— Скажи йому, хай більш ніде про це не говорить, бо договориться!

Я доповіла йому про це, а він звернувся безпосередньо до мами:

— Матко, Вальтер знає, де і що говорити, Вальтеру хочеться говорити. Вальтер не може не говорити. Вальтер і так довго мовчав...

А вчора вранці збираюся чимчикувати на дільницю. Наталки й Марусі вже давно не було дома, діти грались в кімнаті садка, в вишняку, а мама поралась коло сарая на подвір'ї. Через відкрите в садок вікно раптом почула швидкий біг чийось ніг мимо і шелест кущів жоржин довкола доріжки в глибіню саду.

Коли вийшла, то побачила, що чиясь постать майнула і зникла за деревами, а з гори котились мені назустріч перелякані дітлахи. Спітнілі від бігу і радісно збуджені хлопчики, обдряпані ожиною, обжалені кропивою, одноразово видихнули:

— Ой, Ксано, там дяді. Тікають.

— Де? Які дяді?

— Насі, там, на гору...

Хлопчики, не чекаючи, поки я їх зрозумію, залопотіли по доріжці знову у вишняк, а передо мною, як з-під землі, зненацька виринув... Вальтер. Витріщила на нього здивовано очі: яка причина його ранкової появи? А він, схопивши мене за руку, відвів за дім, глибше в садок, і пошепки сказав:

— Тихо, там — офіцер, — показавши на вулицю, за хвіртку. Із сарая вийшла мама.

— Чого треба йому так рано? Що він тобі сказав? — звернулась вона до мене, але «антипушист», ніби чекаючи саме цього запитання мами, сказав, звертаючись одноразово до нас обох:

— У нас втекло п'ять руських полонених, з фабрики. На вашу вулицю — три. Я постою тут, у вас.

— Скажи йому, хай робить хоч вигляд, що шукає,— мама мені. А Вальтеру:

— Хочеш хороших баклажанів? На сонці визрівали, на грядці?

Кажу Вальтеру про помідори, він сміється: «Не можна.

Офіцер побачить», і він махнув рукою в напрямку вулиці.
Мама:

— Скажеш офіцеру, хай ловить тепер вітер в полі.

Прикотились з гори хлопчики:

— Ма, нікого вже ма.

Вальтер послав Василька на вулицю побачити, чи ще стоїть, чи вже пішов його начальник. Потерчата побігли обое і повернулись з розширеними тривогою очима:

— Стоїть. З ним ще два немча...

Вальтер, трохи переждавши, кивнувши нам головою на прощання, пішов на вулицю.

Дивлюсь в щілинку воріт: чіткими кроками він підходить до офіцера, що стоїть на розі двох вулиць, і по-військовому щось йому рапортує. Очевидячки, мамине «лови вітра в полі», тільки на військовій офіціальній мові.

Вальтер пішов в сусідній двір ліворуч, куди вказав офіцер, але скоро повернувся сам, і німці пішли геть на «велику вулицю», центральну, Фрунзе.

Мама, перебираючи помідори, вголос міркує:

— Якщо Гриць, на нещастя, попав теж в полоні, невже не втече? І коли вся ця мука закінчиться?

Думає щось знову, мовчить. Коли я вже відходила і докладала їй, що йду на дільницю, що повернусь скоро, вона наказала:

— Не барись там. Він прийде ще за помідорами, він розкаже, чи всі хлопці втекли. Сама я не все пойму.

Але Вальтер не прийшов того дня. Не приходять і зараз. Може, покараний за «недостатньо проявлену ініціативу» в розшуках втікачів? Уже й мама відтоді згадувала двічі:

— Чогось не приходять антипушист...

...Вечоріє, і спека потроху спадає. Піду зараз з книжкою в садок, бо в кухні у мене зібрався «неспокійний гурт», і це заважає писати. Юрик кричить, бо Наталка його «стірає», «вистіраний» Василько пхивкає за кицькою Ниточкою і кошенятками, яких мама переховує в іншій кімнаті, щоб не мучили хлопчики. Маринка щось вчитує ляльці Гринці. По небу починають шугати прожектори.

7-го серпня.

Звільнений Орел

Після безкінечних повідомлень про «криваві тяжкі втрати більшовиків» сьогодні газета сповістила про те, що «великі непереможні збройні сили німецької армії» «очи-

стили місто Орел без перешкод з боку ворога...» Значить, здали вже й Белгород і теж «без перешкод з боку ворога». Цікаво, чи «ворог» цей зробив би які перешкоди, якби вони взагалі «очистили» швидше від себе всі загарбані наші міста? За висловленням редакції «Нового українського слова», цей «ворог» взагалі таємничий: то стікає кров'ю (цікаво, чим стікає в даному випадкові німецька загарбницька армія?), абсолютно виснажується, то раптом змушує «непереможні» з «високим бойовим духом» «очищати міста без перешкод». Там же було повідомлення про залишення м. Катанії в Італії і теж «без перешкод з боку ворога».

На це зведення в сьогоднішній газеті звернув увагу мою один із відвідувачів, хитро моргнувши мені: «Читайте й між рядками», і віддав газету, бо сам вже прочитав.

З цією газетою з'явилась додому, розписавшись про явку на роботу і покрутившись «на виду у начальства». Шукаю маму, бо радість рве мене на шматки, а мама спокійно собі «воює» з горобцями, що почали пити насіння дозріваючої редиски. Поки вона робила пугало для них, я все їй розповіла, але не заспокоїлась, і зараз такий настрій... кудись би летіла, щось би таке втнула одчайдушне.

Читати? Не читається. Піти до Анастасії Михайлівни? В «робочий час» — незручно, я ж мушу бути зараз на дільниці. Допомогла мамі попідв'язувати редиску. Шкода, що на городі і в садку немає полоття.

Ось зараз спостерігатиму за роботою сонця на вікні, де лежать бурі помідори.

Чудесний літній ранок за вікном: на очах стигнуть яблука і груші, дозрівають помідори, росте і тугішає капуста, а рій білих метеликів на квітах насінневої редиски нагадує не про літо, а про початок весни. Але про близьке закінчення саме літа говорять красномовно здоровенні червоні, темно-вишневі, жовті, сині, рожеві і білі голови пишних жоржин.

Тихо. Тиша якась насторожена.

Увагу мою привертає зараз раптовий шум грузовиків на вулиці. Де діти? В садку їх не бачила. Схоплююсь і вибігаю на вулицю. Заспокоююсь: коло будинку, під парканом, принишкли двоє засмаглих тілець в трусиках, з-під паркана усміхаються до мене двоє милих замурзаних личок.

— Що ви тут робите? Хто вам дозволив вийти на вулицю?

— Ой, Кса-ано! Тут мас-и-ин застряло!

Справді: три машини з'їхались на вузькому брукові. Шофери міркують, як розминуться. Одна машина навантажена мішками з чимсь, друга — дерев'яною тарою, ящиками, третя порожня. На мішках — білявий літній робітник.

— Ідіть сюди, — киває хлопчикам.

Дві милі замурзані мордочки допитливо подивились на мене: можна? Киваю. Побігли. Білявий засунув руку в мішок.

Цукор!

Хлопчики підставили спершу жмені, але, здогадавшись, зірвали з голови тубетейки і з повнісінькими цукру, подякувавши «дяді», метнулись до бабусі, лементуючи: «Кисіль, кисіль буде!» Я засміялась і, подякувавши теж незнайомому, хотіла вже йти у двір, бо для мене на вулиці нічого цікавого не було, як він затримав мене:

— Ідіть-но сюди!

Підходжу ближче. Де я його бачила? А він, усміхаючись, каже:

— Держіть кофточку!

Довелось підставляти й собі припіл. Сміємось обоє. По очах його бачу, що знає не лише про Орел, а й ще про щось, і радіє.

Машини роз'їхались, і білявий помахав мені з мішків рукою. Машина з цукром попрямувала на консервний завод, що працює, як і все останнє, на «нур фюр Дейче». Коло мами зараз танцюють Юрко й Василько: вона їм ламає по шматкові перепічки, поспіває цукром. З саду мчить з лялькою Іринкою Маринка, почувши від Василька магичне «солодке» слово.

Дитячий лемент стих: в кухні нема ні мами, ні дітей. Залишок цукру захований. Всі в саду. Дивлюсь на помідори, що лежать на підвіконні і на очах червонішають.

Вулицею лине пісня. Це йдуть учні ремісничої школи при так званому штаттккомісаріаті. Наші п'ятикласники. На кожному чорна форма, а збоку їде «наставник» — німець і, щоб вигляд у них був веселіший, примушує співати. І вони йому співають... Люди, усміхаючись, зупиняються і милуються сміливістю і зухвалістю хлопчиків: якимсь вони

безстрашно котили вулицею «Партизанську». Очі їх блищали, голоси дзвеніли, а вулицею лунало:

По долинам и по взгорьям
Шла дивизия вперед,
Чтобы с бою взять Приморье,—
Белой армии оплот...

Німець, витираючи спітнілу лисину, задоволено вибирав ритм кроку, тридцять пар ніг наслідували йому, слова пісні очищали повітря вулиці, зупиняли людей, викликали радісні усмішки на обличчях. І ці усмішки зустрічних підбадьорювали хлопчиків, стверджували правильність їх дій.

Раз дозволено і наказано співати, то вони і співають те, чого не можуть не співати, що знають з дитинства, з першого ще класу рідної школи, співають те, що всмоктали в душу з молоком матері...

Що вони зараз співають? Мотив до болю в серці знайомий, але не вловлю слів. Знову йду на вулицю... Але я, виявилось, спізналась: раніш за мене там опинились Юрик, Василько і Маринка, її лялька Іринка; повибігали діти з інших дворів, повиходили сусіди. Хлопчики йшли по бруку, йшли повільно, а їх керівник, мокрісінький від спеки, знявши пояс з товстого живота і розстебнувши військову тужурку, брів тротуаром поруч колони.

По спині моєї пройшов мороз, коли я розчула слова:

Не смеют крылья черные
Над Родиной летать,
Поля ее просторные
Не смеет враг топтать!..

...Дивлюсь на цих хлопчиків, на цих своїх дітей, на чужі чорні форми на них, і сльози гордості за них застиляють очі, а вулицею котиться далі:

Гчилой фашистской нечисти
Загоним пулю в лоб,
Отребью человечества
Сколотим крепкий гроб!

Німець іде поволі, задоволено, бо ритм цієї пісні вимагає саме спокійної повільної ходи, погордливо поглядає на людей, що вийшли послухати і подивитись, як йому покірні ці діти, як організовано йдуть та ще й співають за його наказом. Колони ремісничої школи зникли за рогом другої вулиці, люди все ще стояли, а здалеку лунало:

Пусть ярость благородная
Вскипает, как волна...

На вулицю з саду поспішала мама:
— Я думала, вже наше радіо заспівало!
На дільниці, зустрічаючись і розмовляючи з людьми,
читаю в очах одне мовчазне запитання:
— Де вже сьогодні наші?
...На підвіконні вогнем палають тугі помідори, червоні,
як пелюстки маку.

10-го серпня.

Мама принесла щойно з базару звістку про нічні арешти. Прошепотіла мені, що заарештований мій вчитель, Олександр Корнійович Д. Причепились, мабуть, до роботи «на окопах», бо відти, кажуть, його й забрали. За батька-партійця гестапо вигребло чудесну сім'ю Митіних та їх близьких родичів... За зв'язок з кимось із страчених уже в Бабинім Яру — всю сім'ю Кулешів. Тривога стискує й мене за серце. Бачу, хвилюється й мама, але намагається не видавати свого хвилювання, весело метушиться по кухні, вовтузиться з хлопчиками.

Сьогодні теж нікуди не піду. Мама каже: «Сиди дома. Прийдуть — скажу, що на дільниці. А там будемо бачити, що далі робити...»

Дивлюсь у відчинене вікно коло столу, бо тільки й радості, що у вікні. Серед знайомого пейзажу на грядці з'явилися котенята, товсті, пухнаті, смішні у своїй безпорадності вилізти на голівку капусти. Капуста для них — неприступна фортеця: деруться на неї і падають, знову лізуть і скочуються м'ячиками. Кицька Ниточка десь подалася відпочити від них; від хлопчиків котенят пильнує Маринка. Щось під вікном у мене щебече своїм ляльці і «варить їсти» вовку й поросяткам.

За вікном почувся чужий чоловічий голос — в кухню майнула постать німецького військового. Зошит мій блискавично полетів за кушетку, а сама, відчуваю, стала біліша купона на собі. І дивно: охопила тупа байдужість. Арешт так арешт. Швидше й мовчки б тільки відбувся. Прислухаюся тривожно. Що це говорять у кухні мамі? Що вона відповідає? Серце завмерло, у вухах зашуміло від нервового напруження. Вслухатись не встигла — двері відчинились, нарешті, до мене в кімнату, і на порозі станув...

— Вальтер, де це ви пропадали?

Дивлюсь витрібущо на нього і радію, що став зараз на порозі саме він. Вигляд у нього втомлений, сонний. Подаючи руку до вітання, відповідає мені:

— З машиною, в Полтаві.

Сідає проти мене на кушетці і говорить, говорить. Очей не відведу від його змученого від перевтоми і почорнілого на вітрі й сонці, але все ж гарного обличчя, і намагаюсь схопити й зрозуміти потрібне для себе, бо говорить він швидко-швидко, хвилюючись, на трьох мовах зразу: російській, німецькій, польській.

— ...Вальтер, а Белгород?..

— Руські взяли, Харків руські взяли, руські бомблять багато днів Полтаву, німців багато капут...

— Харків взяли чи тільки бомблять? — намагаюсь перепитати спокійніше і боюсь, що скаже лише «бомблять».

— Харків взяли руські, Полтаву і сьогодні бомбили всю ніч руські. Руські зірвали міст, багато поранених німецьких, — повторює він знову, і я аж тепер вірю власним вухам.

...Сидять двоє людей: одна щиро виливає свій розпач тій, якій приносить велику приховану радість, і обом — легше. Одна, немало перестраждавши і переконавшись на власні очі в приреченості воєнної авантюри безумного «фюри», щиро виявляє свої настрої і не ховає правди від другої, яку примусила страждати ця ж авантюра; друга — хоче приховати радість від того, що чує, і не може її приховати, і обох їх еднала в цю мить велика правда: всі люди можуть жити дружно, війни — найтяжчі страждання народів і злочини збанкрутілих урядів і «фюр».

І сидять двоє людей по цьому в мовчанні, розуміючи без слів одне одного. Одна людина в чужій для другої військовій формі думає про те, чи зможе повернутись живою на свою батьківщину, чи відбудуться, внаслідок того, як вчить само життя, бажані зміни в суспільному устрою її держави, що стала причиною страждань і свого народу, і народів цілого світу; друга — як залишиться живою на власній землі перед радістю, що чекає, як «не утопитись уже на березі». Помовчавши, Вальтер сказав:

— Сьогодні їду з машиною в Дарницю.

На порозі, збуджена бажанням розповісти мені, як бачу по її здоровенних очах, якусь новину, з'являється Наталка.

— А, Вальтер? За білизнаю? Де це ви були, що не приходили?

Вальтер підвівся з кушетки їй назустріч, маючи намір розповісти і їй про причину свого зникнення, але до нього звернулась мама, що увійшла з саду в кухню з кошиком яблук і груш та з пеленою чудових помідорів:

— Пушист, ось на тобі за те, що втекли хлопці!

Вальтер зараз же пішов до неї в кухню. Чуємо: «Супу не хочеш?»

Сестра, впавши на кушетку, розімліла від втоми і спеки, весело шепоче мені:

— Заарештували Віника і Шовкуна! Таких відданих...
Всі нишком радіють і сміються.

Дивись, може ж бути арешт, що викликає не співчуття, а подив і сміх?

— Цих випустять. Мало нагромили, видно, вони наших людей до «прекрасної», примусять громити ще більше. Бо припекло їм ще сильніше,— відповідаю, а потім шепочу їй про новини, почуті від Вальтера. Здивована, вона радісно підвелась на кушетці, схопилась за серце, заблищали сльозами її чудесні очі:

— Ой, скажи мені все це ще раз..

Розповідаю їй ще раз і велю мовчати, але знаю: скаже однаково тому, кому треба. Це теж моя «права рука на дільниці».

«Пушист» в цей час сидів за столом у кухні і уминав мамине «угощення» прямо з кошика. На зауваження сестри:

— Покладіть йому все на тарілку, як це ви частуєте?—
мама безапеляційно відповіла:

— Хай їсть від живота.

Переклала розмову з мамою Вальтеру. Він, зрозумівши, усміхнувся.

За кілька хвилин заспішив. Прощаючись, на відході подякував за частування мамі й сказав нам:

— Я до вас ще зайду.

Поївши і відпочивши, Наталка подалась на дільницю (останній час вона працює в фінансовому відділі «представництва»), Маруся ще не повернулась з майстерні. Мама, знову схвильована розповідями Наталки, бурчить зараз на мене, щоб не сиділа коло столу та вікна, щоб йшла в садок, у «схованку». А схованка ця у високому картоплинні серед густих кущів, з якої, як вона певна, ніякий «естап» не побачить. Щоб заспокоїти маму, іду з книжкою ховатись від «естапу».

17-го серпня.

Маринка, лагодячи ліжко на ніч, щебече, по-дитячому мило дивуючись:

— І що це за життя? Не встигнеш застелити ліжко — і знову розстеляй!

Тоненька, з худенькими плечиками, в коротенькому платтячку, що відкриває дитячі стрункі ніжки (за цей рік дівча помітно підросло!), з накиненим на голову й на плечі мереживним ліжковим покривалом, плигаючи під ним біля високого свого ліжка, вона нагадує мені зараз коника, що згорнув крила...

— Не встигнеш розстелити — і знову застеляй! — щебече коник коло ліжка.

— Лягай, моя філософко, спати, — кажу їй ніжно і допомагаю роздягатись.

Сьогодні весь наш дім вклався рано: напередодні спали всі тривожно, неспокійною була ніч. А дні справді уже не летять, а зникають, як мильні пухирі під час забавки хлопчиків, і, лопаючись, нічого радісного не відбивають з навколишньої дійсності...

Міряю і я їх, осоружних, застелянням і розстелянням ліжка і підгоноу в безвість.

Сьогодні, повертаючись з дільниці, зустріла Олю Б., свою ученицю, що закінчила 10-й клас в переддень цієї навали. Оля — вже молода мати; на руках її спало немовля — тримісячний синок, любовно загорнений в блакитне фланелеве одіяльце. Колишньої соромливої і завжди мовчазної дівчини я не впізнала: переді мною стояла молода жінка, що встигла за короткий час багато чого пережити і передумати.

Оля розповідає... Не відводжу очей від її високого мармурово-білого чола, вбираю в себе погляд глибоких сірих всерозуміючих очей, дивуюсь правильності й чіткості ліній її носа, милуюсь ніжним кольором скорботної молодості в обличчі. Хочу бачити перед собою Олю, але бачу вже Ольгу.

Чоловіка Ольга залишила. Не таким він виявивсь, як здававсь. Довше витримувати потяг його до чарки не змогла. Розповідає одну за другою картину непривабливого особистого життя, не соромлячись своєї колишньої учительки, що розуміє її з півслова. Що примусило її зв'язатись так зненацька з цією людиною, не перевірявши її і

не впізнавши глибше, всесторонніше? Обставини, беззахисність. Загроза бути схопленою в Німеччину.

Ольга розповідає, що живе не в Пущі, а на Сирці, але в Пущу навідується до матері. Власне, навідувалась, бо зараз туди з'являться їй небезпечно: три дні тому там пройшов поголовний арешт. Сестра її Зся врятувалась втечею, тепер і над Ольгою повис Гітлерів меч. Єву О., Галю М., Миколу М. два місяці тому взяло гестапо за «зв'язок з партизанами», а Козловський Віктор...

Ольга розповідає, як він загинув. Віктор і кілька його товаришів пішли працювати рік тому в поліцію. Викриті гестапо, вони ще встигли втекти, але були оточені в пущанському лісі. Виходів із становища склалось два: здатись гестапо або загинути. Віктор з товаришами вирішили загинути і перестріляли один одного. Микола Бойко тікав з дружиною. Вона в рішучу хвилину прийняла кулю в лоб від свого чоловіка. Останнім загинув Віктор.

Підібрали їх гестапівці мертвими, але і мертвих не повернули родичам...

Ольга говорить блідими вустами. На руках її спокійно спить немовля, і вітер грається мережаною оборочкою рожевого чепчика на малісінькій голівці.

— ...А як мене схоплять, що буде з ним? — кидає вона турботно-ніжний погляд на сина.

Дивлюсь на личко немовляти, на цей ніжно-рожевий пуп'янок сонної квітки, і яюсь образливо думати про все тяжке, страхітливе, спотворююче нормальне життя людей, і так надто коротке.

— Міцно тримайтесь і вірте, Олю, вже небагато лишилось страждати,— заспокоюю її, і ми не відводимо очей від сонного личка немовляти. Ось воно уві сні так невинно заплямкало губками, що ми не стримали радісної усмішки, і обидві повеселішали. Вечоріло, холоднішало, і, попрощавшись, розійшлись, зігрівши одна одну надіями, колишня вчителька і учениця.

Чи ж зустрінемося ще?

Невже можна буде дожити до часу, коли це немовля прийде до своєї школи, буде громадянином своєї держави? ...А «коник» мій вже солодко спить, розкидавши крильця, розчервонівшись уві сні. Бачу, що губенята її так і замкнулись на сон в німім наївнім дитячій обуренні:

— Не встигнеш ліжко розстелити, знову застеляй...

25-го серпня.

Київ окопують з усіх боків, і мобілізації на окопи посилались. До «прекрасної» уже не вивозять: нема куди, тиснуть, значить, наші звідусюди. Молодь 1926—27 років народження гребуть силоміць на «спецроботи», цебто на ці ж окопи, а в держгосп ч. 52 беруть 65-річних бабусь і стариків і 9-річних дітей. Кілька днів кручуть зранку в «представництві», намагаючись менше попадатись на очі Миколі Порфіровичу (він зараз заміщає Туркала, який ніби у відпустці), і викручую з окопів, з місцевих робіт бездоганною порадою, як діяти. Жінки ловлять мене на ходу, йдуть в умовлене місце; деруть з лютою радістю тут же повістки. Саботаж став масовим і одвертим, і боротись з ним відділ праці безсилий: залякування поліцією не допомагає, не вистачає на всіх і поліцаїв. Штрафи теж не тільки не лякають, а є бажаним виходом із становища і можливістю тиждень-два «прокрутитись» до нової повістки. Ці штрафи несуть мені оштрафовані самі в «представництво», використовуючи і нагоду порадитись, що далі робити, і мій зв'язок з інспекторами. Обличчя завідувачки відділу праці — почорнілий від нерадісних думок і внутрішнього неспокою камінь, а чутки ходять найнеймовірніші: наші вже мало не на Хрещатику.

Сьогодні по «трудах праведних» прийшла додому під'їсти, допалась до свіжої звареної «в м'ячку» картоплі і покришених з цибулею помідорів і тільки хотіла махнути знову в «представництво», як на дверях кухні з'явився раптом Вальтер.

Привітався, а потім якось розгублено каже:

— Матка, Вальтер шукає компас. У вас не оставил?

Мама йому:

— А ти дітям не давав? Хлопчикам нашим? Ось я їх покличу з саду.

Я нагадала мамі, що дітей в останній прихід Вальтера не було, що вони гуляли в саду і не бачили його. Вальтер згодивсь зі мною, а потім виішив: «Потерял сам. Наверное, когда лагодил машину. Выпишу другой».

Мама пильніше глянула на нього, а потім спитала безпосередньо:

— Чого це ти сьогодні такий, ніби порося у воду впустив?

Я передала йому зміст сказаного мамою доступніше.

Відповів, що втомився, що кілька ночей перевозив з Полтави якісь машини.

Мама йому:

— Вальтер, картоплю і помідори їсти будеш?

— Буду, Вальтер любить картошку і помідор... — покірно зрадів він і сів коло столу.

Коли поїв, кажу йому:

— Я зараз піду, тут нікого не буде. Хочете — відпочиньте трохи на кушетці.

Він подививсь через відкриті двері на кушетку, схвально кивнув головою, а потім підійшов до неї, втомлено сів, обпершись плечима об стінку, завішену килимком із різнокольорових шматочків, з приємністю потягнувся і, довірливо глянувши мені у вічі, рішуче випалив:

— Русские прут. Немцы сдают Полтаву.

...Опустилась на стілець проти кушетки і мовчу, не дихаю.

Дивлюся в очі, що не можуть брехати: надто чистий, невинно-чистий, прямий і щирий був їх вираз. А в моїх же очах були така жадова слухати ще, такий благальний погляд сказати все до кінця, що Вальтер не витримав і продовжив:

— Киев скоро буде у русских...

Бачачи, що від стримуваної радості і хвилювання я не можу нічого йому відповісти, знайти потрібне слово подяки за його щирість і співчуття, він підкреслено, з гордістю сказав:

— Вальтер говорє правду.

Опанувавши себе, кажу йому:

— Вальтер — хороша людина.

Він простягнув мені руку для потиску, усміхнувся. Тепло і якимось по-дитячому глянув на мене і тоном дуже втомленої, вимученої людини попросив:

— Я засну годину-дві, хай matka розбудить,— і показав на годинник, о якій саме годині.

— Спійть спокійно, вас розбудять,— кажу і підставляю до кушетки стілець.

Вдячно подивився на мене, рвучко скинув ремінний пояс з багнетом, байдуже кинув його під стіл, покірно ліг, простягнув з насолодою хворі ноги. Зняв пілотку, хвилину пом'яв її в руках, не знаючи, куди приткнути, і потім, дивлячись на мене, щиро сказав:

— Вальтер любє правду. Вальтер не любє фашизму,—

і рішуче, ніби здогадавшись зразу, куди приткнути свою пілотку, накрив нею обличчя...

Я зараз же вийшла, тихо причинивши за собою двері. Мамі, що поралась коло плити в кухні, наказала розбудити його через дві години, як просив. Мама пошепки спитала:

— Що він казав про Полтаву?

— Скоро буде в наших... Мовчіть.

— Мовчатиму. Хай поспить. Йому ж треба добиватись додому...

Надвечір, повернувшись з города, що на лузі, мама повідомила нас:

— Вальтер вже не прийде, бо всі німці виїхали з обувної.

29-го серпня.

Сьогодні вже не віриться в те, що пережили ми вчора. Чорне смертоносне нещастя крутилось не лише над моєю головою, а над усім нашим домом. Крутилось, але, на щастя, як каже мама, не скрутилось.

Зараз повинні були йти копати за маминим планом картоплю на Шполянку, але вирішили відкласти: руки ще й досі у всіх тремтять від однієї уяви, що могло б статись, і ні до чого не знімаються. Хай-но заспокоїмось, забудемо, хай розсіється пережитий після всього в уяві страх.

Цікаво: коли безпосередньо переживали цю подію, діяли всі дружно, спокійно, безстрашно, впевнені одне в одному, для переляку не було ніби й підстав; страх, оце гідке почуття, що якимось по-особливому стисне серце, був десь поза нами; володіла кожним одна потреба: діяти саме так, як підказують і зумовлюють обставини, і тільки діяти.

З чого все почалося? Пригадую, вчора вранці, окрилена передчуттям, що вже щось сталося, значне і величне, бажане, виждане і вистраждане, що до нього можна дожити, йду, не поспішаючи, додому щось під'їсти, смакую в уяві полумисок картоплі і помідорів, міркую, як краще розпланувати день, щоб закрити кілька справ і для себе часу лишити, як раптом передо мною, ніби з-під землі, виринула зблідла Наталка:

— Йди швидше додому!

Мовчки, не розпитуючи, поспішаю за нею і догадуюсь, що вийшла до мене назустріч, що хтось чи щось чекає на мене дома.

За кілька хвилин опинились ми на подвір'ї, а коло хвіртки сестра встигла прошепотіти:

— Прибігла вишняком Фрося, заарештована Мотя...

На хвилину, пам'ятаю, мені перехопило подих, почорніло в очах, полетів геть з-перед очей полумисок помідорів, потьмарилось ранкове сонце, чорним саваном обпекло тіло щойно веселе квітчасте плаття...

В моїй кімнаті кинулась до мене Фрося.

— Коли взяли її? — запитую зразу.

— Ось тільки що, забрав поліцай в поліцію, не сказавши за що і для чого. Мотя встигла схопити на руки лише Льоню, тато й мама злягли з переляку, не знаю, що з ними зараз, а я лишила роботу і оце прибігла до вас...

Коли Фросю, почервонілу від хвилювань і слітнілу від бігу, трохи заспокоїли, вона продовжувала:

— Я прибігла вас попередити, домовитись, що робити і говорити далі. Якщо Мотю взяли не за чоловіка, а помилково замість мене...

— Тоді, перевіривши, що є броня, випустять і вас. Це чийсь донос в гестапо на вас, що не поїхали по «тотальній», — міркую я. — Ідіть під поліцію і крутіться там, ви сестра, вам можна.

— Я піду непомітно за нею і спостерігатиму, що буде далі, — виявила бажання стати зв'язківцем сестра, і нам всім трохи полегшало.

Чомусь визріла певність: поліцай помилився. Бо хто ж це міг спеціально дошукуватись, як взята броня для Фросі? Але десь коло серця в мене заворушивсь черв'ячок непокоєння, підозри: хтось саме з бронєю міг пов'язати мій неодноразовий прихід до них, міг же перевірити, як взята броня для дівчини там, на біржі. Понесло ж мене тоді з біжжі до них!

Сердитись на себе було пізно, а Фрося, виходячи, сказала:

— Не хвилюйтесь, я знаю, що сказати, якщо справа завалилась. Копія метрики на мене захована, відповім за все сама, вас не видам!

Коли пішла Фрося до поліції (через вишняк і цегельню), а за нею зникла Наталка, ми з мамою кинулись ховати те, що потрібно було заховати. Спокійна і рішуча, мама метушилась, повторюючи не раз казане: «Прийдуть за тобсю, скажу, що на дільниці. Ти нікуди не підеш». В своїй рішучості вона була страшна. Перечити їй було

неможливо. Я поралась мовчки коло неї. Скільки пройшло часу, не пам'ятаю, бо Наталка на порозі кухні з'явилась несподівано, і ми почули таке повідомлення:

— Взяли вже Фросю. Приїхав слідчий з міста. Поліцай помилився. Мотя побігла за документами Фросі, бо слідчий вимагає їх — паспорт і броню.

Сестра зникла знову.

Нічого компрометуючого мене в кімнаті не залишилось. Робити вже нічого, тільки ждати — і це стало найтяжчим. Мама сидить і міркує вголос:

— Невже й тебе потягнуть?

А тоді знову стає страшною в своїй рішучості:

— Нікуди не підеш. Піду за тебе я.

Знову тягнуться хвилини, гіркіші від полину. Чого не йде Наталка? Скільки ще часу минуло, не знаємо. Мама суворим поглядом не пускає мене від себе зараз навіть у садок, і перечити їй в такі хвилини неможливо.

Нарешті з'явилась знову Наталка:

— Зараз буде тут Фрося... Відпустив слідчий обох.

Мама метнулась в садок розшукати хлопчиків, за яких зовсім забули з самсго ранку, а я помітила, що квіти на платті моїм, як живі,— такі яскраві. Дітей в саду не знайшли, і сестра пішла розшукувати їх по вулиці.

Тим же вишняком через цегельню мчить в садок червона від щасливого хвилювання Фрося. Я полетіла їй назустріч. Пірнули вдвох під вишеньку у картоплиння. Фрося, віддихуючись, промовила:

— Ох, і переживання, Ксано!

Потім спокійніше все розповіла:

— Питає мене слідчий: «Де працюєте? Маєте броню чи ховаєтесь від поліції?» Я відповіла йому сердито: «Не ховаюсь! Була на роботі. А броня в мене давно є. Одержала на повторній комісії».

Не розпитував більш ні про що, подививсь уважно на броню, звірив з паспортом. «Ви вільні!»—каже. Ой, Оксано, що я тоді відчула! А ми... Ми будемо скоро справді вільні...

І Фрося говорить про те, що вже два тижні клубочаться Сирцем густі чорні дими з Бабиного Яру: гестапо палить трупи всіх забитих за ці два роки наших людей. Чимось обливають і палять — вдень і вночі. На Сирці немає чим дихати, важко працювати близько в полі, нудить від запаху горілого людського тіла й кісток, що проникає всюди, що просякнув уже все. В концтаборі заарештованих

тримають не більше доби, забивають і палять зразу. Яри очищають, замітають сліди злочинів...

Прийшла до нас Наталка і привела хлопчиків: вони, виявилось, ходили за нею назирцем, а потім «пороззявляли роти» на базарі.

Фрося, заспокоєна цілком, заспішила додому:

— Піду, я ж з роботи вирвалася. Але Мотя досі дома, і старенькі наші заспокоїлись.

Прощаючись, сказала мені твердо:

— А вас би я однаково не видала.

3-го вересня.

Копаємо картоплю на Шполянці.

День теплий, сонячний. Радують свіже повітря, осіннє небо, ключі журавлів, що летять, курличучи, у вирій.

І хочеться повірити у щось казкове. Ось щоб, наприклад, сісти на журавлині крила і опинитися там, у своїх, і хоч би хвилину подихати рідним повітрям.

Або: небо вкрилось нашими літаками, висадився величезний десант радянських військ, над містом замааяли рідні прапори...

Мрії, мрії, тільки у вас і радості!

Пронесеться над головою свистяча гадина, очі мимохіть наткнуться на Бабин Яр, що його добре видно з Шполянки,— і все марево зникне.

А відти, з ярів смерті (з нашого городу — вони як на долоні), піднімаються безперестану високі стовпи диму, густого, чорного, жирного; повіє вітер в наш бік — і працювати стає нестерпно важко від солодко-нудного запаху смаженого людського м'яса, і хочеться бігти з городу, хочеться вити з ненависті, люті і образи.

Викопану картоплю носили додому по черзі, і це рятувало від головного болю, від чаду. Поспішали швидше викопати і зробили неможливе: впорались не за два, а за один день: невістка, сестра і я.

9-го вересня.

На дільницю другий тиждень зовсім не ходжу. Розписавшись, тікаю на город, а ті, кому потрібна, знаходять мене смерком дома, пробираючись через вишняк. За неявку на окспи штрафують з інспекторів лише Шовкун та Кордиш, а за неявку на роботу в держгосп ч. 52 чи на поля зрошення важко і штрафувати, бо треба штрафувати вже

всіх; працюють ті, до кого легше причепитись і тримати під загрозою втручання поліції.

Люблю бути зараз на городі. Свіже повітря, високе синє небо, білі чіпкі нитки шовкової павутини на сухій лободі, прощальне проміння сонця на всьому — ці краплі радощів, що їх нікому не відібрати, бадьорять спраглу душу, вимучену чеканням, оживлювану надіями. Над головою проносяться у чорній гарячці, як мама каже, довгохвості гади, і це теж радує: видно, пече їм, видно, щось радісне для нас коїться, очевидячки, наші таки тиснуть добре.

Але ось тільки де вже вони? Як хочеться знати про цей Газета у своїй глупоті і брехні доходить до «геніального». Заповнюють шпальти абичим, забуваючи, що мають справу не з абияким, а з радянським читачем. Уже не через шпальту, а через рядок — протиріччя, що аж ніяк не поєднуються. І все одне і те ж: дифірамби «визволителям», «страждання» українців під «гнітом» «свєтів», загроза всьому світові від «юдеїв» і більшовиків, «непереможність» німецької армії і «духу німецького народу», «терористичні» нальоти на райх радянської, англійської і американської авіації і т. д.

Хіба не шедевр глупоти розділ «Цікавих дрібниць»? (Кому він тільки зараз цікавий?)

Він розповідає про мавп, що можуть співати і мають свого дирижера (алегорично — правдоподібно; декого стосується), про «благородні вчинки деяких сімейств павуків», про найбільше яйце, що зніс його досі невідомий птах, про те, де зимують ховрахи і барсуки, як розпліджуються страуси і чому ховають голову, коли злякаються.

Цей розділ повідомляє, скільки померло людей у всьому світі від... «удару й укусу всіх свійських тварин і навіть... бджіл» (не сплутайте це, будь ласка, з бомбометами, мінометами, газометами...); радить, як обійтись без хліба і картоплі або замінити їх картопляним лушпинням; як обійтись без мила і уникнути пошесних хвороб; доводить, чому шкідливі жири і як їх замінити грибами, що ось-ось попруть самі із землі і т. д., і т. д.

Ох, і огидне все це: газета ця, управа, «визволителі», що ще стовбичать перед очима.

На город, на свіже повітря!

І Віника, і Шовкуна давно випустили. Відданість їх і «перевідданість» окупантам була перевірена гестапо швидко.

15-го вересня.

Кілька день збираємо овочі, а сьогодні копаємо картоплю й на лузі. Картопля рясна і чудова, врожай багатющий, і копати приємно і весело.

У Наталки робота зараз безконтрольна, як і в мене, щодо часу, у Марусі в майстернях вже робити нічого: німці вивозять все устаткування, почалась евакуація, цебто грабунок того, що ще можна пограбувати, і на город тікаємо знову втрюх. Город наш великий, вся величезна колективна ділянка тягнеться вповодж товарної залізниці, за мостом, і перед нашими очима вже не дими Бабиного Яру, а довгі ешелони, відкриті площадки вагонів з деталями і частинами машин, побитим військовим знаряддям. Вчора тягнувся довжелезною, здавалось, безкінечною стрічкою ешелон з відкритих площадок, на яких везли понівечені, спотворені, смертельно покалічені, жалюгідні тіла свистячих довгохвостих гадів, «сельодок», що всім своїм виглядом зараз самі красномовно розвінчували міф про «непереможність» німецької авіації.

Важко підібрати слова, щоб розповісти про радість, що солодко зупиняє серце й перехоплює дух, коли дивишся на такі ешелони. Не витримували, лишали копання, підходили ближче і дивились-дивились, щоб відчутти найдовше невимовну насолоду. Живих ще гадів, що свистіли, проносячись над головою, уже не чули й не бачили... Вповодж залізничного насипу стояло в німому радісному мовчанні багато людей, що, не стримавшись, як і ми, лишили картоплю й підбігли ближче. Шкода, що високо, що руками не можна пощупати хоч одну із скрючених потвор, щоб відчутти ще й так, напомацки, радість від заходілого трупу кровососної гадини!

А були ешелони, що викликали і сміх, їдкий, саркастичний. Ці везли щось подібне до славнозвісної плюшкінської купи: шматочки й уламки невідомо чого, якісь тріски невідомо з чого, якесь ганчір'я. Проповз ешелон з сапками.

Це «добро» доставив на Україну сам райх, тепер з поспіхом забирає його назад.

Проповз довжелезний ешелон з лижвами.

Сусіди наші по дільниці теж розсміялись, і ми перекинулись дружніми репліками, подумавши вголос одне:

— Значить, зимувати не думають!

— Мажуть п'яти!

— Недаремне подорожчало сало: знову 2500 крб. кіло! Повзуть і повзуть ешелони; чмихають втомлено, без жодного пафосу паровози; незадоволені, змучені дворічним примусом, вони в раптовому протесті огорнуть густим димом над собою чистий небесний простір або жбурнуть дими вітрові на іграшку: палять їх дровами. донбасівське вугілля для окупантів так і залишилось мрією.

Гарно на лузі! Радують ці ешелони, пестить вітер, теплий і ніжний, розважає і заспокоює високе сухе кияшиння кукурудзи, що пахне осінню, пестять око пласти розкиданої по грядках крупної жовтої і червоної картоплі, що блищать у всій своїй красі на сонці; у розмові і праці час летить неймовірно швидко.

Говорити є про що. Зносимо і співставляємо всі новини. Міркуємо: невже почався справжній відступ «непереможних збройних»? Невже?

Утрюх за день накопили картоплі на підводі. Увечері по неї врочисто приїхала підводою з дядьком Яковом мама.

Повертались з лугу за возом. Ще так попрацюємо два-три дні,— залишиться збирання городини тільки коло дому. Власне кажучи, тут лише в дечому допоможемо мамі, бо вона давно вপরалася й сама.

19-го вересня.

Учора надвечір до Бабиного Яру гестапівці везли палити дві машини заарештованих. Коли зупинились коло поліції (когось потрібно було ще й відти прихопити), я побачила Шуру Туренка.. Він встиг з машини крикнути знайомим останнє «прощавайте!».

В безсилій люті кати знищують людей, вже не криючись, і роблять вигляд, що справи в них блискучі. Продовжують брехати і шукають дурників, щоб вірили їм...

Сьогодні, за повідомленням газети,— «Друга річниця звільнення м. Києва від «советів», а за реальними відчуттями і справжніми настроями нас, киян,— перший день, початок довгожданого визволення від окупантів.

Два дні тому в «представництві» роздавали безкоштовно квитки до театру і кіно, але їх майже ніхто не брав. В театрі вистава, за відсутністю глядачів, не відбулася. Ніна Перев'язко, що працює у квітникарстві, поїхала з цікавості, але простовбичила півдня під театром. В кінотеатр «Жовтень» адміністрація запрошувала глядачів просто з вулиці, але даремна справа: на вулиці стало набагато

цікавіше. Потяглись безперервно обози тилових частин німецької армії, а за ними і сама армія, з усім озброєнням.

Флоростівський написав відозву до «киян і киянок», в якій, розпинаючись за «визволителів», зводив наклепи і кляв «совети», що, бачите, не підставили покійрно шні в ярмо «фюри», а борються за свою державу і женуть окупантів з своєї землі.

Якби цей запроданець знав, чоґо досяґав своєю «відозвою» і як реаґували на неї кияни, він би смертельно подавився нею тієї миті, коли дописав до крапки! «Відозва» ця була написана з відчуттям тваринного страху перед неминучістю розплати за зраду і брехню, з піною у куточках вуст «вельмиповажного» голови, функції якого в такий день були трохи поширені, бо звичайно зводились до вербування робочої сили для «друзів-визволителів», до керування помийними ямами, смітниками, зніманням гусені, затемненням.

Окурюваний димами із Бабиного Яру, він у кінці «відозви», на яку ніяка порядна душа не могла відгукнутись, не забув приділити найбільшій уваґи «звірствам більшовиків» і «сердечно подякувати» (хто його на це уповноважував?) за «день радості — 19-те вересня». «Час заґибелі шахраїв і пройдисвітів наближається...» — аж виють в надмірній любові до своїх «друзів» пан голова.

І лише в цьому вони не помиляються: день радості — 19-те вересня 1943 р., як початок звільнення від шахраїв і пройдисвітів. — почався.

У хаті сьогодні не вдержиш ні дітей, ні сама не всидиш. Щоб щось робити, щоб заспокоїтись, заходилась прибирати в кімнатах, але по цьому знов опинилась на вулиці.

А вулиці запружені німцями всі, навіть наша, тиха і вузька, в березах і каштанах.

Коні не такі вже парадні й могутні, як два роки тому, а солдати просто жалюгідні: худі, змучені, чорні, з апатичним виразом обличчя.

Деякі обози зупинились на відпочинок на кількох бокових від центральної вулицях, а по центральній сунуть і сунуть ті, що, мабуть, десь добре відпочили. Сунуть швидко, похапцем. За кожним возом ідуть прив'язані одна-дві корови, пов'язані свині лежать на возах, у клітках геріочуть гуси й сокочуть кури — на возах все, що наґрабували солдати в селах, які горять услід цій грабармії. Кожен обоз

кінчається цілою чередою корів або починається табуном овець.

Два роки тягли соки, два роки грабували Україну, як колонію, ще й на дорогу нахапали, і в руки, і в зуби!

Хвилинами не віриться, що цей відступ остогидлої сарани — дійсність, а не сон, і тоді не хочеться йти з вулиць, поки не повіриться знову в реальне. А обози сунуть і сунуть...

Вибігаю ловити дітей і жадібно придивляюсь до всього, прислухаюсь.

Від наших воріт центральну вулицю видно добре, але не менш цікаво й на нашій. Ось солдати варять їжу, ось уже сплять на траві, під парканами, ось сидить їх гурт, поскидавши сорочки, і струшує... воші! Як, невже вони сміють нападати на «арійську расу»? Чи бачить це пан Форостівський?

Проте весь зовнішній вигляд цих людей говорив про те, що їм цілком байдуже, якої вони «раси», чого хочуть для себе «фюра» і його прибічники; більшість з них, мабуть, не з власної охоти взяла участь у цьому розбійницькому нападі «фюри» на радянські землі; на багатьох обличчях читаю одне бажання: опинитися б дома, на батьківщині, коло рідних і дорогих серцю людей, спокійно працювати і дихати, забути за безглуздий і злочинний обов'язок убивати собі подібних і передчасно обривати власне життя...

Вони мало розмовляли між собою, а коли розмовляли, то говорили тихо, майже пошепки, лежали й сиділи мовчки, я не чула ні сміху, ні жартів. Багато з них, безперечно, всупереч наказу «фюрера», почали мислити і робити свої висновки, збагачені власними переживаннями, спостереженнями, постійною загрозою смерті...

І хоч сталося це з запізненням, але це вже сталося.

Ось Василько забіг між вози, ось Юрик тиче щось конячі. Ловлю і відтягаю хлопчиків від коней.

— Оцеї ваш біленький завзятий! — раптом чую позаду себе. — Любить коней, ось під кобилу мало не поліз. Заберіть його!

Озираюсь. У німецькій формі росіянин. Відніс відро з водою, підійшов до мене.

— У вас, мабуть, нема теж чоловіка з війни?

— Немає ще, бо фронт далеко, — і я дивлюсь йому в очі гостро і пронизливо. — А ви чому саме тут опинились?

— Я знав, що ви це питаєте. Відчув, коли ви саме ось так глянули.

— А ви чекали ніжного погляду?

Він якось гірко всміхнувся.

— Я втретє змушений одягти цю форму і чекаю першої можливої нагоди втекти.

— Нагода трапляється...

— Але слушного моменту ще не впіймав.

Дивлюсь на нього вже не так вороже, і він розповідає про себе, про пригоди фронтового життя у своїх і у цих, де змушений опинитись тимчасово, до нової втечі. Відчуваю, що він щось мені не домовляє, і по очах його бачу, що розпитувати не можна.

До нього підійшов «камерад», і вони заговорили по-німецькому. Коли той пішов, блиснувши на мене зубами, надто білими в порівнянні з брудним почорнілим обличчям, цей продовжував:

— Після фронтовиків пройдуть есесівські дивізії. Уникайте цих собак, вони завжди п'яні, поховайте, що краще з одяжі.

— Що це? «Перекидання сил», відступ, «скорочення лінії фронту», «еластична війна»?

Він засміявся:

— Звичайний відступ.

— А як буде з Києвом? Виженуть населення? Київ зруйнують?

— Може бути. Але, по-моєму, не встигнуть. Наші дуже тиснуть, і німці ледве встигають скорочувати фронти.

— Якби вони швидше скоротились!

— Майте терпіння. Війна тепер уже скоро скінчиться.

— Відки ви сам?— чомусь запитала його.

— Брянський.

Хлопчики знову опинилися коло коней, до «брянського» підійшло кілька «камерадів», зацікавлені, очевидячки, нашою розмовою, і стали, усміхаючись, щось швидко говорити до мене, так що мені, коли відтягла від коней хлопчиків, довелось втекти. На вулицю я визирнула години через дві, побігши з відром до колонки, і коло неї знову зустріла, «брянського». Була певна, що обоз той давно проїхав, що його заступив інший, і здивовано зупинилась; зупинився і «брянський».

— А я вас уже виглядав...

— Навіщо?

— У мене до вас є одна просьба...
— Винести баклажанів, груш?
— Можна й цього трохи. Не відмовлюсь. Але не це.
— А що?
— Нашу розмову тоді перервали, я не встиг сказа-
ти... Він подивився проникливо у вічі.— Заради цього,
власне, я вас тоді й зупинив. Розшукайте і непомітно ви-
несіть все, що у вас є з чоловічої одежі. Хай і старе, і по-
дерте. Аби держалося вкупі.
— Добре, — кажу, — знайдеться. Навіть матиме при-
стойний вигляд.

І я побігла від нього у двір, зайнявшись розшуками по-
трібного в купі старої одежі на горищі. Як умовились, по-
клала відібране у дворі коло хвіртки, відки він забрав по-
кладене непомітно сам, носячи воду коням, що вже були на-
поєні...

Вечоріє, а обози їдуть і їдуть і їхатимуть, мабуть, всю
ніч. Скільки вони взагалі їхатимуть?

* * *

На вулиці люди збираються купками. Розмови про одне
і те ж: чи виженуть, чи близько фронт.

Чутки найрізноманітніші. То що фронт уже лише за
тридцять-сорок кілометрів, не більше, то що з Києва всіх
нас через три дні виженуть до єдиного, бо прийдуть спеці-
альні каральні загони СС, то що в Києві зруйнують тільки
«воєнні об'єкти», а людей не чіпатимуть, бо «їм уже не до
людей», то що наші поставили ультиматум: до 25/ІХ очи-
стити місто без бою і не чіпати й пальцем населення і т. д.

Зрозуміле і реальне поки що одне: німці відступають. І
хвилює всіх єдине: як вони відступлять саме з Києва?

Увечері пішла з Маринкою до швачки на Білецьку. Хай
пошиє їй Ганна Митрофанівна хоч тепле платтячко на зиму.
Поки що там станеться, радісне чи трагічне, а дитині зараз
ні в чому ходити, бракує теплого, осінь же під хвірткою. По-
вертаємось додому пізнім смерком. Несу її на спині «на коп-
ках»; запхикала, що заболіли «ніжки-ноженнята». Сидіти їй
на спині в мене зручно, і вона лоскоче мене, пустуючи, за
шию, бо саме за неї міцно держиться.

На горі, вражені, стаємо.

— Ой, мамо, ой, скільки пожеж!— перелякано шепоче

Маринка.— Он, ось і ось!— звільнивши одну руку, показує дівча в різні сторони.— Ой, що це буде?

Бачу й сама: з правого боку — величезна заграда над Бабиним Яром, що тягнеться недалеко від Білецької. З гори добре видно палахкотіюче з людських кісток багаття, вогнище, від погляду на яке повзуть мурашки поза шкірою. Зараз, поночі, воно палає особливо яскраво; чітко помітні величезні язики полум'я, що рветься догори з-під облитих чимось людських тіл; ліворуч і прямо горять суцільним вогнищем за Дніпром села, десь у напрямі Козельця.

На вулицях — ні лялечки, страшна тиша, лише по Фрунзе торохкотять безперестану підводи обозів.

Шепочу Маринці, щоб мовчала, щоб міцно держалась, бо піду зараз швидко, бо вже пізно, а перебування на вулицях за наказом коменданта міста дозволено лише до сьомої...

Дитина, відчуваю, починає тремтіти у мене за спиною і все озирається на вогнище Сирця, бо воно найближче, бо здається, що його страшні язики підхоплять зараз і нас.

— Мамо, ця пожежа наближається, тікаймо від неї,— шепоче донька, і я біжу, я майже лечу з гори і не пам'ятаю, як ми скочуємося до залізниці, як пірнаємо в тиху темряву глухої вулички вниз, що втинається в нашу, по якій ідемо вже спокійніше, бо страх залишився десь позаду нас.

Що це за «пожежа» на Сирці, не з'ясовую дитині, буде час, коли прочитає сама ці сторінки поспішного запису...

20-го вересня.

Що ліквідується Подільська райуправа, а з нею і Куренівське «представництво», про це голосно ніхто не говорить.

Але фактично це вже так.

Кудись непомітно позникали і голова «представництва», і начальники кількох відділів, і всі співробітники-фольксдейче.

Керує «представництвом» зараз, розгублено посміхаючись і даючи різні розпорядження, лише Микола Порфирович.

Сьогодні зранку кожен відділ одержав від нього негласний наказ: «непомітно попалити зайві папери». Мені, коли з'явилась перед його «ясні очі», наказав допомагати кому-небудь, «чимось зайнятись». В порожньому кабінеті голови на столі, чекаючи своєї участі, лежить купа відозв Форо-

стівського, доставлених в суботу з Подільської управи для роздачі населенню через інспекторів, але залишених «без руху» Миколою Порфіровичем: одержавши, він поклав їх на столи, а потім махнув на них рукою.

Деру кожну відозву на чотири частини і набиваю портфель: обіцяла дома принести паперу на розпалку груб. Помітивши портрет «фюри» в адмінвідділі на стіні, ледве стримую бажання подерти і його на дрібнісінькі шматочки.

Але загибелі своєї він не уникнув: на кінець «робочого дня» він зник. Хтось з ним сьогодні розправивсь.

Сидимо в картковому бюро: Зіна, сестра її Тетяна Опанасівна, що працювала в останній час керівником цього бюро, я, Нюся. Стримуємо радість і не віримо, що дожили до вижданої і вистражданої хвилини.

— Пан Туркало давно зник — раз, Шовкун втік фургоном з усім цінним добром — два, — докладає Зіна.

Нюся розповідає:

— Фольксдейчам, що досі не виїхали, нема куди тікати. Валяються на вокзалі, дехто, відчаївшись, повернувся додому.

— Але чому не чути канонади? — вирветься в когось запитання. На нього слідує незмінна відповідь:

— Ще рано, ще почуємо!

У дверях з'являється Микола Порфірович. Та ж покірно-розгублена посмішка:

— Про що ви там шепочетесь? Ще встигнете нашептатись. Кінчайте з паперами та будемо дрова ділити.

У відділах роботи ніякої. З людей — жодного нема, бо знають, що і «представництва» нема.

Через годину тікаю додому. Дома всі. Яка вже тепер робота в установах і підприємствах, куди гнав наказ під загрозою смертної кари! Він тепер загубив свою силу.

Ідемо гуртом добирати городину на лузі. Тривожно і радісно ждемо ночі.

22-го вересня.

Січе осінній дощ. Під ним тягнуться і тягнуться обози. Вітряно. Вітер валяє з ніг, жбурляє мокрим листям в обличчя.

У плащах, скулені від холоду, з брудними патьокками на обличчях, похмурі і сонні, проїжджають фронтовики. Проходячи мимо, піймала в поглядах багатьох поблиск потаєної надії і жагучого бажання опинитися саме в такий дощ в рідній теплій домівці, забути про безкінечно довгі

негостинні вулиці чужої землі, в яку вдерся як ворог, а не прийхав як друг; про безглузду необхідність накласти головою серед чужих безкінечних просторів...

Тягну по асфальту візок із дровами. Одержали з Наталкою після розподілу двадцять чотири плахи. Наталка залишилась роздавати патоку (видерла напередодні із зубів Подільської управи), Маруся подалась десь добувати «пайок» малясу для своєї майстерні.

Мокрісінька сама від дощу, а на душі спокійно і легко. За господарчими клопотами нема коли думати і тривожитись, мучитись усвідомленням страшної неминучості кудись бігти без нічого, у невідоме, на голод і смерть. Чудово тягнути важкий візок із дровами в дощ і бачити перед очима теплу і рідну домівку! Там мама топить плиту і пече млинці з яблук. Одержали по два кіло борошна, по два кіло пшона і по півлітра олії. Такого розкішного пайка за два роки не одержували й разу в так званій управі. Святкувати відступ остогидлих за два роки «визволителів» можна цілком. Якби не тривога бути вигнаними, можна було б завести й патефон. Пригадую, як з Наталкою «виривали» для колективу цей пайок: подільське «панство» ладне було загарбати все собі й було незадоволене з вчасної появи куренівських представників, що не прогавили належного.

Дощ хлеще в обличчя. Хай собі хлеще. Обсушитися є де. Ось зупиняюсь. Заважає переїхати на другий бік вулиці обоз. А яку силу каштанів набив вітер на асфальт! Повискакували із своїх козушків і, новісінькі, лаковані, блискучі, встелили собою весь асфальт. Як їх нівечити, як проїхати повз них, щоб не розчавити? Зупиняюсь, збираю припіл дітям, кладу у візок, останні відгортаю ногами під паркан. Почалась улюблена київська осінь з дощами й каштанами.

Обоз кінчає чорна в білих латках корова, прив'язана налігачем за роги до задка підводи. Змучена, з впалими боками, голодна тварина уже й не йшла б, якби не цей налігач. Впрягаюсь у візок, дивлюсь на корову. Деякий час ми йдемо поруч. Німий вираз чистих великих розумних очей тварини ніби говорить мені: «Куди мене з дому тянуть? Я вже не маю сили йти!»

З'являється з малясом Маруся і, радісна, повідомляє: — Армія наша звільнила Козелець, Переяслав. Ось в газеті повідомлення про очищення Полтави!

Беру в руки газету. Так. «Для планомірного скорочення

фронту» і «після знищення воєнних споруд залишено м. Полтаву...» Забули чомусь додати: «Без перешкод з боку ворога...»

Прийшла сусідка — і почалися знову розмови про те, про що «вже кажуть». Наші на правому березі Дніпра. Німцями залишені Канів і Трипілля.

— А це може бути ймовірним. Ми ж у трамваї бачили біженців із Дарниці і Слободки,— пригадуємо з сестрою свою вчорашню поїздку на Поділ до знайомих.

Ніч сьогодні страшна. Київ з усіх боків у суцільних по-жарищах. Горять Дарниця, Слободка, Труханів острів, села на лівому березі Дніпра. Сидимо зараз на східцях, німі. Вся небесна куля над головою в двох величезних загравах, роз'єднаних поки що чудесною синьою смужкою звичайного вечірнього неба з зірками, що мерехтять на ній. Але ось і вона зникає: дві половини небесної заграви з'єднались, і жодної зірки на ній...

— Відступали б, гади, швидше, не мучили б людей даремне. І так уже охворобіли всім за два роки, — порушує бурчанням мовчанку мама.

Сидимо знову вкупі на широкій спільній площадці східців коло дверей квартир Наталки й Марусі. Діти давно сплять, і мама нас зараз теж пожене спати.

— Чого всім мучитись? Я однаково не засну. Лягайте, діти, спати хоч ви.

Мовчки йдемо спати, а мама залишається чатувати ніч. Заснула не зразу: з ліжка у вікно вдиралась та ж заграва. Але втома, тривога і хвилювання робили своє, і сон вдавив незабаром голову в подушку.

У сномаренні ввижалося, як наша армія запруджує свої вулиці: в обривках сонних видінь усміхались рідні обличчя солдатів; чула незнайомі пісні на рідній мові, дивилась і дивувалась небаченим досі танкам своєї армії. Хтось, дуже схожий на Гриця, в сірій шинелі, схилився над моїм ліжком і щось шепотів, шепотів...

В ніч на 22-е вересня заговорила канонада у різних кінцях міста. Хто це? Свої, що вже близько, чи окупанти, що, відбиваючись, залишають нашу землю?

23-го вересня.

Який радісний і обнадіений день! Читали відозву до нас наших, радянських людей, підписану відомими діячами культури і депутатами Верховної Ради України.

«Ми близько воріт Києва...»

«Допомагайте і ждять...»

«Нікуди не рушайте...»

Цю чудодійну Відозву, що її кинув на Сирці наш літак, мали щастя бачити не всі, але знають напам'ять і діти.

У сьогоднішній газеті прочитали повідомлення про бої між районом Чернігова і Канева, а ввечері з циклу «Про що кажуть» котились чутки про те, що ніби німецьке радіо сказало про залишення Канева і Трипілля.

Коли вже вийде, нарешті, останній номер окупантської газети?

25-го вересня.

Київ горить.

З усіх кінців його чуються вибухи, а на Куренівку і Пріорку ринуло майже все місто: німецьке радіо і розкидані по вулицях листівки розголошували наказ про виселення Хрещатика, Подолу, всієї вулиці Фрунзе, частини вулиць на Пріорці. З'явилась так звана «заборонена зона», залишається на якій або переходити яку означає бути розстріляно-му на місці за «законом воєнного часу».

Куренівку запруджують біженці. Вийшли на вулицю і дивимось, онімілі. Серце стискує передчуття: виженуть, значить, всіх дуже скоро і відси. Але куди тільки?

На нашій вулиці зараз, як до війни на Хрещатику,— рух і натиск, тільки відмінні вони до болю в серці: перед очима змучені люди з клунками, маленькими дітьми, старими і хворими, каліками,— перед очима люди з страшною тривоگوю і розгубленістю в погляді...

Термін для виселення був дводенний; ніхто ж не йшов з рідного дому, до останньої хвилини все ще надіючись на те, що станеться бажане, що ці мучителі не встигнуть виконати свій наказ... Але вони встигли, і люди, схопивши щось краще з одяжі і весь запас їжі, двинули до нас, на Куренівку і Пріорку, на вулиці, що залишились поки що поза наказом.

Рух на вулиці в стримуваній тривозі і могильній тиші: ненависть скувала всім вуста; цю тишу порушує лише раптовий плач дитини та скрипіння «бід» — візочків, зроблених наспіх. В цих «бідах» — їжа, одяж, малі діти і старі німечні батьки.

Он зверху мішка з картоплею, коло каструлі й відра, років трьох хлоп'я здивовано дивиться навкруги. Бачу, як

кривиться його личко, як воно повертає голівкою навколо себе, як хоче заплакати: йому страшно, все незрозуміле, незвичайне. Мамка з бабусею тягнуть візок, мамка так далеко від нього, а коло нього величезне холодне відро, а не мамчині руки. Але і заплакати хлоп'я не наважується, бо у візкові, що котиться поруч, така ж дівчинка, як і він, а не плаче. В руках у неї великий плюшевий мишка; дівчинка й ведмедик привертають увагу хлоп'яти, і я ловлю задоволений погляд його матері, що, озираючись нишком, слідкує за поведінкою сінка в такій незвичайній обстановці; червона, спітніла, збуджена, напружуючи останні сили, вона рветься добратись швидше до знайомих, щоб передихнути, зупинитись і зібратись далі з думками.

Хлоп'я встигло наплакатись за довгу дорогу.

Якась жінка розсипала клунок. Збирає білу квасолу і ридає сльозами, як квасолина завбільшки... Якийсь літній чоловік тягне велику «біду» з картоплею, речами і з паралізованою, мабуть, матір'ю, а може, і дружиною: бачу дуже бліде обличчя жінки, жовте, як у мерця, і посивілу зовсім голову; безпомічно звисає суха тонка рука...

Натовп безкінечним потоком розтікається по вулиці, лине вперед, туди, де є притулок, до знайомих чи родичів; люди просяться до незнайомих, тут же і стають знайомими.

Довго спостерігати мені не довелося: закипіла діяльність, втягнувши у свій двір дві незнайомі сім'ї з дітьми, і пішла на допомогу тим, що просилися в сусідні двори. Коли навідалась потім додому, то застала тут всіх родичів Марусі з Подолу, Либединську Софію Дементіївну, яка прибігла без речей повідомити нас про те, що тікає з сестрою і матір'ю саме до нас, і двох незнайомих стариків з внучам, що їх підбрала під хвірткою мама.

Біженців на вулиці все прибувало і прибувало. Незнайомі настирливо просилися в кожен двір, дехто вдирався силоміць.

— У мене нікого немає із знайомих там, де ще «не заборонена зона». Куди ж мені подітись?

— Та в нас уже немає куди брати!

— Буду у дворі. Розумієте — лише у дворі, тільки б не на вулиці!

Хвилинка суперечка кінчається цілковитим примиренням, і всім вистачало місця. Двори поглинали і поглинали прибувалих; вулицею покотилась чутка, що хапатимуть чо-

ловіків, і вони поспішали швидше сховатися. Побігли з Софією Дементіївною назустріч її рідним, що десь чекали на неї в дорозі, бо «бідю», самі не в силі були дотягнути.

Коло трампарку в загальному натовпі і русі звернула увагу на дівчину з клунком. Ні, спершу помітила простягнуту скалічену ногу, а по цьому — страшний вираз байдужості в очах, застигли сльози і таку безнадію у всій істоті, що саме вона і зупинила мене. Дівчина лежала на клункові, а дитячий зламаний візок, порожній, валявся поруч.

— Давайте я вам допоможу. Куди вам? — кинулась я до неї.

— Я не знаю. Мені нікуди йти. Іду, бо всі йдуть...

Дивлюсь запитально на Софію Дементіївну: що спершу зробити? «Доставити» дівчину з її клунком до себе додому чи повернутись за нею, одвізши речі Софії Дементіївни? Кажу незнайомій:

— Не впадайте у відчай. Я зараз допоможу цій жінці, а хвилин через двадцять, не більше, повернусь за вами, заберу вас до себе.

Дівчина вдячно, але недовіжливо подивилась на мене:

— А ви ж повернетесь?

— Повернусь. Будьте тільки тут, щоб вас не шукати.

Дівчина сиротою притулилась знову до паркана, сівши на свій клунок. Простягнена нога не згиналась. Чи штучна, чи зламана.

— Ця жінка каже правду! — підтримала її надію Софія Дементіївна.

Обличчя дівчини просвітліло. Хвилин через двадцять п'ять, доставивши матір і сестру Софії Дементіївни додому, повернулась за дівчиною і застала її на тому ж місці і в тій же позі. Софія Дементіївна та її сестра з порожньою «бідю» мчали на Поділ забрати ще, поки можливо, щось путнє із залишених речей; мати їх, Варвара Казімірівна, спокійно господарювала вже в нас.

— Я думала, що ви за мною не прийдете, — каже зрадувана Маша (так звуть цю дівчину) і ладнається рушати, витягши з-під клунка паличку.

— І даремне ви так думали. — докірливо зауважує її Софія Дементіївна. — Ми ж радянські люди!

Не встигла я мамі сказати: «Ось, мамо, ще гість!», як до нас прибула ще Є. П. Козенко, учителька. До закінчення критичної дати — цілковитого спустіння «забороненої зони» — наш будинок, як гумовий, поглинув у собі сорок душ.

крім своїх основних мешканців. У Наталчиній половині є кімната, що виходить вікном на вулицю. Фактично вона є продовженням Марусиної половини, і коли заходити до Наталки, то її й не видно: двері в неї збоку, праворуч. Коли зайти ж до Марусі, то її друга велика кімната (перша в неї добудована) здається закінченням її квартири і дому в цілому. Розшукати її може лише кресляр, що засяде за креслення плану нашого будинку. А зараз не до креслення планів, і ця кімнатка рятує людей. В осінь 1941 року, в дні наказу євреям про Бабин Яр, в ній врятувалась Марія Марківна.

Сьогодні в цю кімнату ми сховали всіх чоловіків, заставивши двері шафою. Ось прийшло двоє німецьких патрулів. Питають по-своєму:

— Де ваші чоловіки?

Їх обступило кілька літніх жінок і кілька дітей (останні жінки шмигнули в сарай), а наперед себе мами виставили Юрика, Василька, що двох Юриків, Федика і трьох Петриків і кажуть:

— Ось наші чоловіки!

Патрулі йдуть собі далі, а горда з себе малеча пильнує за всім, що робиться на вулиці, чи не з'являться знову нові патрулі або есесівці, яких вони теж вміють впізнавати. Чоловікам у кімнатку, коли потрібно, даємо сигнал, щоб мовчали.

До вечора наш великий колектив познайомився між собою цілком, здруживсь, пристосувався до можливих відведених місць, і ніхто нікому не заважає. Спати декому довелося і на горіщі, і в сараї, але це не страшно. Пересидіти лиху годину можна й так.

Ввечері у дворі вистроївсь на камінцях ряд каструль, відповідно кількості сімей, зажевіли вогники, і стало затишніше.

Всі ми готуємось зараз до тяжкої, але радісної роботи: затриматись у рідному гнізді чи близько коло нього і чекати свою армію, що звільнить Київ.

30-го вересня.

Пролетіло дуже швидко кілька день. Позивкали один до одного, зріднилися в нещасті. Тривоги в ці дні було найбільше, а надії...

Де ж наші? Чому вдень така тиша? Зрідка пролетить низько над головою літак з павучими лапами, центральною вулицею знову посунули обози, а за ними військові частини

з танками, гарматами в чохлах, з чужими в зелених залізних касках обличчями.

Може, відступлять без боїв? Ні, цього не чекай.

Ночі радують.

Пожежі згасли (бігаємо дивитись на Шполянку, з цієї гори все видно), а віддалені канонади, гудіння землі і неба посилились. У всіх кінцях міста, вірніше десь за містом. Над нашим будинком, свистячи, пролітають снаряди. Шибки дзеленчать, але поки що цілі. Десь на Шполянці поставили гармати.

А люди знову говорять і говорять... Наприклад:

— Наші вже в Дарниці!

Ймовірно? Якби ж!

— Наші у Вишгороді.

Ймовірно? Може... А може?

Типовий день у нас зараз такий: уранці, прокинувшись, сорок сім душ населення невеликого будинку заявляє зразу своїм мамам:

— Їсти!

Тоді головні господині (їх у нас вісім) лагодять на подвір'ї камінчики, а в кухнях — плити і приступають до виготовлення одноманітного меню, що повторюється тричі на день, з картоплі, пшона, гарбузів і капусти у всіх варіантах. Хліба давно не бачимо, надолжуємо картоплею.

Снідаємо. Після сніданку вишукуємо, чим би зайнятись, і знаходимо роботу: лупимо пшеничку, чистимо буряки, рубаємо дрова; дехто латає, пере, купає дітей. Регіна Дементіївна, сестра Софії Дементіївни, непогана швачка, перешиває, перелицьовуючи, Наталці зимове пальто. Ручна машина з нею. Дехто з біженців, щоб не сидіти без діла, йде на луг чи на так зване стрільбище, «на перекопи» зібраних городів, щоб запасти картоплею на дорогу, якщо знову поженуть, а справді, щоб швидше підігнати у безвість час, бо вистачає всім і нашої картоплі. Дехто розносить потихеньку паркан макаронної фабрики, повалений німецькими кіньми: треба ж щось сухе роздобути до дров під камінчики. Туди-сюди, — і минає день.

Чоловіків (їх у нас четверо) ховаємо від облав. Це теж робота. Як тільки вийдуть щось зробити, в чомусь допомогти на подвір'ї, — слідкуємо добре, бо може з'явиться раптом патруль з рушницею. З'явиться він — обдуримо, наговоримо і виведемо вчисто за хвіртку. Обдуривши, радіємо.

Надходить вечір, і день кінчається тим же: «Їсти!»

3-го жовтня.

Чудовий напрочуд день «золотої осені». Всі біженці надворі; димлять на подвір'ї «кухні», щебечуть у садку діти. сміх...

Сонця, багато сонця сьогодні! У ньому блищать ніжною прозолоттю дерева. Чудовим напрочуд цей день робить те, що дає можливість відчувати і сонце, і радість від нього: кипить у небі, кипить земля навколо.

Бої десь уже й не так далеко від Києва, з боку Вишгорода, бо жадібно чує відгомін їх не лише серце, а й ловить вухо. У двір прийшла зблідла сусідка з газетою:

— Ксано, прочитайте ви! Щось я не все зрозуміла. Знову виселення. Мабуть, і нас?

Всі мами залишили «кухні»; останні, що нагодилися тут же або були в кімнатах чи на горіщі, — зібрались коло мене за будинком, у садку, щоб не привертати на великий гурт увагу вулиці чи патруля.

Так. Ось у рамці:

«Додаткове розпорядження бойового коменданта»:

«Українці!

Для захисту м. Києва до вівторка, 5/Х. до 18 годин мусять бути звільнені: селище Шевченка, Пріорка—на південь до залізничної лінії, Деміївка, Голосієво, Мишоловка, включаючи звернену до Дніпра сторону Васильківської вулиці та Васильківське шосе. Для негайного розміщення надаються всі незайняті збройними силами помешкання та будівлі поза забороненою зоною. Хто після вказаного часу не звільнить і т. д... підлягатиме розстрілу...»

Дочитавши, зупинилась. Мовчимо. Серця стислись.

Хтось прошепотів:

— Пріорка прийде зараз до нас.

Хтось додав.

— Після цього виженуть вже всіх...

9-го жовтня.

День на диво схожий на кілька попередніх днів, що вже згасли, але ще не принесли очікуваної радості. Щоранку патрулі шукають чоловіків, вдень офіцери полюють за молодими жінками (без дитини не виходь на вулицю), по головній вулиці потяглися підводи з награбованим на «заборонених зонах». Чого тільки не везуть на підводах представники «високого морального духу» німецької грабармії! На

підводах — ліжка, дивани, перини, килими, подушки — все, що залишило вигнане наказом під загрозою смертної кари населення. Розстрілявши для страху кількох громадян, що всупереч наказу повернулись додому, вони тепер спокійно набивають підводи, а все, чого не можна взяти, псують: в діжки з засоленими огірками і баклажанами наливають фарби, гасу, стіни кімнат обгиджують, деруть непідходящі подушки, стару одержу.

Одна з наших біженок, Людмила Дмитрівна, що кілька день намагалась пробратись додому, на Поділ, вчора таки нишком пробралась, а повернувшись, жалкувала, що ризикувала життям: тільки нанервувалась, наплакалась, бо не лише квартира виявилась бездоганно обібраною, а й яма у дворі, де було дещо закопане. Серед потрощених речей на дверях однієї з її кімнат висіла велика чорна дохла собака. Своєї квартири Людмила Дмитрівна не впізнала б зовсім, якби не знала її так, як себе, бо народилася в ній і прожила там понад сорок років.

Повертаючись вчора в Замковища, ми з Маринкою помітили, що зникла одна колія товарової залізниці: вивезли її геть з усіма гвинтиками; друга ще лежить, бо потрібна до часу, поки «вивозителі» дограбують все, що можна дограбувати.

Другий день насторожена тиша. Може, підготовляють зачужу Києва «непомітно для ворога», як Тамань? Якби це було так, ми приховали б уже й те, що найважче приховати, — радість, ми б уже і вигляд зробили, що «не помітили» цього «непомітного залишення».

Чому вони так спокійно продовжують ходити по наших вулицях, спокійно грабують, їдуть не поспішаючи? Чутки вперто котяться про те, що німецька армія на Україні вже «в мішку», що й на Білу Церкву нема дороги, що вигнати киян вони не встигнуть. Але куди везуть награбоване?

Вранці патрулі знову шукають чоловіків і ловлять їх робити в Пущі дротові загорожі, рити протитанкові рови. І знову цілий день стовбичать на вулицях пики насильників і грабітелів, що зупинились на відпочинок на шляху воєнного розбою, смерті, грабунку...

Учора, повертаючись з дільниці (з людьми не пориваю зв'язку й досі), розшукувала в біженцях Варвару Іванівну, Анастасію Михайлівну і ще кількох своїх колег. Причаїлись всі вони у великому старому грибастому будинкові в Бондарському завулку. Будинок цей справді, як величезний ста-

рий гриб, сховався в густому саду, якимсь непомітно розпластався в ньому, припишк за деревами і за старим посірілим від давності сараєм, сховав у собі понад сімдесят душ. Майно всіх мешканців «старого гриба», що зійшлись сюди з різних вулиць Куренівки і навіть з центра міста, давно розграбоване, повідкопувані ями, але люди встигли втекти з цілою душею, зберегли весь свій оптимізм і радіють цьому, а про те, як закопували речі, з якими набридло носитись і яких виявилось надто багато навіть і після дворічного грабунку «вивозителями», говорять найчастіше з гумором. Дружне населення «старого гриба» живе іншим, чого не пограбуєш: певністю, що свої десь близько, що «вже більше відмучились, менше залишилось». Відозву наших до нас «гриб» десь роздобув цілісіньку, і всі начитались, надивились на неї, передали десь далі, і Варвара Іванівна все переказала мені з неї слово в слово.

З Анастасією Михайлівною я не встигла й поговорити: вона металась по будинкові, як відповідальна за тих, кого взяли на харчування спільними силами; хтось лежав хворий, і була потрібна її допомога. Хороша вона була сьогодні і здаля, ця старенька рухлива вчителька, очі якої блищали радістю відчуття своєї необхідності для інших, а душа була сповнена величністю того, що все ж таки повинно статись раніше чи пізніше і перед чим ніщо вже не страшно. Вона здавалась мені сьогодні молодшою на двадцять років, а коли вона, привітавшись до мене і кудись поспішаючи, пробігла мимо, я не помітила жодної знайомої мені ще з першого класу зморшки на чолі.

В цьому будинкові я зустріла й тих, кого не сподівалась зустріти живим, і дуже зраділа. Після звичайного «що ще чуто?» і розповідей новин цього циклу Варвара Іванівна спитала мене:

— А ти знаєш, що сталося з «пані начальницею відділу праці»?

— А що може статись? — питаю здивовано. — Вона, здається, виїхала разом з фольксдейче...

— Нікуди вона не виїжджала, а з старим батьком залишилась на «забороненій зоні», у своїй квартирі...

І Варвара Іванівна розповіла далі, як, залишившись на «забороненій зоні», ця «жінка з кам'яним обличчям», очевидячки, була певна, що стане винятком, що за вірну службу німці її не чіпатимуть, що врятує «аусвайс» про її відданість у важливій для окупантів роботі. А її у власному ж домі

згвалтували, батька побили, речі пограбували і потрошили. Мабуть, сперечалась, щось різке сказала, бо кажуть, що побили потім і її, що зараз вона тяжко хвора...

12-го жовтня.

Сьогодні ще з ночі глухим відгомоном далеких боїв знову заговорила звідусіль земля. Прокинувшись, слухали, стримуючи калатання серця.

А вранці...

Тільки-но всі мами вистроїли на камінчиках, вряд каструлі, тільки-но запалахкотіли вогники під ними, як низько, спокійно плывучи в своєму небі, з'явилися над нашими головами, здавалось, в нашому подвір'ї, дванадцять наших літаків. Діти перші помітили і зчинили лемент:

— Сюди, сюди, наші, наші!

З кімнат повибігали і чоловіки, забувши пересторогу. Всі звели руки до неба і кричали щось кожен своє, таке хвилююче, що переймало подих, що бризкало сльозами радості з очей. Низько-низько пропливли над нами літаки, огорнувши теплом рідних крил в морозному вже повітрі, блиснувши ніжно-червоним сяйвом наших чудесних на крилах зірок, залишивши надовго у вухах рідний вуркїт моторів.

— З бойової операції, бомбили десь за Києвом воєнні об'єкти,— дивлячись услід літкам, промовив Сергій Тимофійович, а гурт людей у дворі все ще не відривав очей від неба, хоч літаки швидко десь зникли.

Але потім кілька їх з'явилось знову у цьому ж напрямкові, і діти почали їх радісно лічити. Комуś здалось, ніби льотчик, виглянувши з кабіни останнього літака, махнув всім рукою...

Хвіртка скрипить (сьогодні мама обіцяла її змазати, десь «розжилась» півсклянки гасу), і гості, віддавши свій запас новин і збагатившись новими, йдуть задоволені; в повітрі під осіннім сонцем знову стигне радість відчуття близького визволення.

Продивляюсь газету. Вона сьогодні вже, мабуть, вийшла востаннє, бо правдою в підтексті ще багачша. Здали «непомітно для ворога» все «кубанське передмостове укріплення».

У промові на з'їзді рейхс-і гаулейтерів «фюрер» говорить про свою «непохитну і незламну волю досягти перемоги», про «міцний дух німецького населення» і про «широко

розпочате будівництво дерев'яних будиночків у вигляді поселень», як захист від докучливих бомбардувань...

«Ніколи не ослабнемо!»— волає «великий вождь».

«До своїх кордонів більшовиків не допустимо!»— аж пишеться.

Стаття «Духу Німеччини не зломити!» приємна саме тим, що викликає якраз протилежні своїй темі думки.

Стаття «Суперники німецьких танків» доводить, що радянські танки, наша радянська авіація — небезпечні «суперники німецьких» (ага!), що «німецька оборона (щасливі часи наступу кінчились!) увесь час стежила за розвитком зброї у противника», що «німецька оборона непохитна» (побачимо!).

Пообідавши, пішли з Маринкою на Замковище, а потім на Мало-Мостицьку. У кожному будинкові вже й тут німці. Людей повигонили в сараї, а самі возять з Подолу, з «очищеної від населення» зони різні цінні речі,— меблі, килими, музичні інструменти, залишену в поспіху одезу; викакують з ям все цінне з одезі, посуд.

Хоч вулиці, де я була, і не є «забороненою зоною», але на відпочинок вони вдерлися саме сюди, до людей, щоб ті їх обслуговували. З офіцерами так звані «шлюхдейче». До кожної з них німці беруть в наймички наших людей. Цих повій особливо ненавидять люди: ще так недавно це була своя людина, а зараз так низько впала, продала себе насильникові окупантської армії, а ти їй ще й прислужувай! У Катерини Мовчанюк офіцер звелів звільнити окрему кімнату для себе і такої «персони», Жєня Закревська втекла до родичів на Сирець, бо в їхньому домі на постій теж два офіцери і дві такі.

Зайшла до Надії Степанівни Ткач. Та в розпачі.

— Вигнали, проклятущі, в сарай. Чоловікові й мені довелося зараз спати разом з коровою і поросям. Цілий день зі своїми полюбовницями морочать голову то тим, то іншим! — скаржитися гірко мені, але до кінця не встигає доскаржитись: до неї підходить офіцер з двома казанками. В одному — цукор з молоком, у другому яйця: ці казанки за бильця він держить в одній руці, у другій — мисочку з жовтуватим порошком. Говорить Надії Степанівні, що треба зробити пудинг. Та сердиться вже прямо в очі йому:

— Набридли ви мені, ідіть до своєї хазайки!

А мені:

— Це краля захотіла знову солодкого!

Офіцер тиче їй в руки казанки. Надія Степанівна бере казанки, пробурчавши:

— Та вже поставлю в піч, хай ви сказитеся на молодику!

Коли вона принесла собі води, поговорили з нею про все, що виллювало. Сказала мені, що їх вулиця буде крутитися, де тільки можна буде, а з Києва не піде, як поженуть, що в усього видно, пекти «пудинги» у нас німці тепер довго не будуть. Напоїла Маринку молоком, дала додому гарбуза, молока, шматок печінки. Побувала й у Мотрони Феодосіївни. Та нагодувала нас молоком з сиром, нарізала на тарілку справжнього хліба, сказавши вступне слово про те, що він з'явився в неї як пайок чоловікові після евакуації консервного заводу.

— Ніколи не давали ніяких пайків, а перед смертю розщедрилися.— каже, сміючись, і передає привіт від Жені, що сьогодні прибігала додому і цікавилась, чи я жива, чи ціла.

Маринка, з'ївши шматок хліба, прошепотіла мені:

— Мамо, коли я ще один візьму, не буде помітно?

Ми з Мотроною Феодосіївною, почувши цей шепіт, сумно всміхнулись, і вона загорнула в папір по шматку хліба додому їй і хлопчикам. На прощання каже мені:

— Коли все це скінчиться, прийдіть. Не забувайте нас. Ми ховатимеься на Сирці, далеко не підемо.

На Мало-Мостицькій находилась, наслухалась, надивилась...

В яру знайшли згвалтовану і вбиту шістнадцятирічну дівчину Сою К. Мати розпачливо розповідала, як прийшли двоє патрулів і забрали її «працювати на кухню». Три дні дитина не поверталась додому, а на четвертий мати розшукала її голу, поніьечену, загорнену в простирадло на дні яру.

Шуру М. есесівці згвалтували в її ж домівці. Матір попросили вийти (хіба не зразок «європейської ввічливості?»), а двері взяли на гачок. Нещасна матір прибігла з людьми на допомогу, але запізnilась. Шура ходить, як причинна, і рветься собі щось заподіяти; люди з матір'ю пильнують її. Всі, кого бачила сьогодні на вулицях, з ким говорила в домі, кажуть:

— Далеко не підемо. Хіба мало ярів, схованок на кладовищі, льохів?

Коли повернулась додому увечері, то почула схвильовану розповідь своїх про те, що нашою вулицею пройшли троє якихось жевжиків в чорній формі з якимись нашивками на

рукавах, що вони зазирали у двори й об'являли про евакуацію, що люди повиходили з дворів і прогнали їх. Але потім проїхало вулицею авто, програло спершу якийсь гавкаючий джаз, а по цьому розкидало листівки.

— Ось на, читай, що кинули нам під музику, — каже мені мама. — Ми вже прочитали.

Беру листівку в руки. Очі, вп'явшись в кручені лапки шрифту, жадібно нишпорять і в підтексті. Відозва починалась зразу наказом, без будь-якого звертання:

«Понад 100.000 душ ще не на роботі. В моїй останній відозві я висловив принцип: хто не працює, той не їсть. Багато хто з вас ще не зрозумів цього.

Вам, що не працюють, я пропоную тепер новий і єдиний шанс: ви можете зголоситись з вашою родиною до роботи в безпечних місцях західних областей. Від'їзд — залізницею, до вокзалу — трамваєм. Ви матимете всі переваги і вигоди, якими користуються там ваші земляки.

Покажіть, що ви хочете свою робочу силу поставити на службу нашій перемозі. Зголошуватись — до головного вокзалу. Там — точні відомості. Хто не зголоситься, покаже цим, що він наш ворог і не може претендувати на приміщення, одяг і харчування. Я каратиму з усією суворістю тих, хто саботуватиме.

Ті, хто працює тут, матимуть пов'язки і не підлягатимуть цим заходам. З'являйтесь з багажем та з родинами вдень до головного вокзалу...» Далі йшов розклад явки на вокзал за районами в такі числа: 14, 19, 24, 29-го жовтня (Куренівці — 12 і 19 жовтня).

А по цьому (перехід без зайвих відступів): «Курей, корів, гусей, свиней, коней, собак і кішок привести і здати (вказана адреса на вулиці коло вокзалу), за що одержите квитанцію.

Науковці, люди з вищою освітою, будуть охоплені окремо, а зараз повинні з'явитись для попередньої реєстрації на Брест-Литовське шосе, № 39. Хто не з'явиться до 15/Х, не може розраховувати на особливе ставлення. Фольксдейче повинні з'явитись у вівторок...»

В кінці цього наказу красувалось:

«Комендант Брандт».

Напередодні ніч була могильно-тиха. Майже ніхто не спав. По дворах снували сонні біженці, чулись розмови пошепки.

А вранці:

— Ну, що робити?

— Нікуди не рушати — і все!

— Хто це піде їм на той вокзал?

— Будемо крутитись з клунками з вулиці на вулицю, з вулиці у двір, з двору на вулицю...

— Сховатись можна в останню хвилину й на «забороненій зоні». Риск — найпевніша справа.

— Ми сьогодні ж вночі зникаємо на кладовище. Хіба там мало зручних для схованки склепів?

— А ми в яри...

— Не вистачить жандармерії на 500 тисяч населення!

На вулиці люди збираються купками. Одвертість прорвалася, її не зупинити: знайомих і незнайомих давно нема.

— Але де вже наші?

— Кажуть, ніби пробирались в Пушу, на 14 лінію.

— Ох, це «кажуть»!

— Невже встигне-таки гад вигнати з міста?

Сусіди радяться, мучаться, заспокоюють одне одного. Чийсь гострий дотеп викличе і сміх. А потім знову:

— Що робити? Ховатись зразу чи ще заждать?

І тверде рішення:

— Ладнати клунки і на них сидіти до останньої хвилини. Наші ось-ось повинні бути!

Щоб дійти рівноваги, йду з двору на вулицю, з вулиці — у двір.

Мами наші спокійно пораються коло камінчиків, варячи «нискодими», цебто нізчимні, але заправлені городнім зіллям, смачні на зголоднілі шлунки свіжі супи.

Біженці радяться між собою, що взяти з речей на дорогу, що приховати на місці, щоб легше було екскурсувати по місту і переховатись де вдасться. А що як наших десь затримують ці, а що як біля самих воріт Києва почнуться бої? Але думки про це не лякали: бажання відчутти бій і повірити остаточно в те, що німців з міста вигонять, було таким пекучим, що всі страхи никли перед ним. Серце зупиняв страх лише перед одним: не відбили б наших. Але тут же з'являлось заспокоєння: з міста вивозять все до цурки, ду-

мають вивезти «організовано» і населення, щоб використати його для своєї перемоги десь там, в західних областях, самі з поспіхом відступають,— де вже та підготовка до захисту Києва як воєнного об'єкта!

Наші таки, видно, добре тиснуть. Поснідавши, йду на дільницю.

На вулицях рух поживавшав, побільшало людей: майже всі вільні від примусової праці. Не бачу жодного, хто б поспішав по наказу коменданта на вокзал: трамвай ходять порожні. Навіть ті, кому і потрібно було б під'їхати в якійсь справі в напрямку Подолу, не сідають в трамвай, а чимчикують за дворічною звичкою пішки. Йду по Вишгородській.

Зустрічні і ті, що йдуть позаду мене, говорять про одне, що хвилює: наказ Брандта про явку на вокзал. Чую притишені гнівні уривки розмов:

— Знову хитрощі: заманути в пастку чоловіків, пограбувати й вивезти, як роботів, жінок...

— Допомогати їм...

— Не залякає...

— Може, він захоче, щоб привели ще на аркані їхніх бліх?

Коли з центральної повернула в бокову вулицю, мою увагу зразу привернуло безлюддя вулиці, а в її тиші — звуки... танго, що линули з авто, яке стояло серед неї. Авто було світло-сірого кольору, з радіопересувкою; пригвинчений зверху нього гучномовець і наповнював вулицю мелодіями, теж безсилями виманути на вокзал... Авто це впізнала зразу, згадавши вчорашню розповідь про нього домашніх. Програвши кілька разів танго, воно поїхало в іншу вулицю, де ще не чули музики, і відти швидко покотились хвилями чаруючі звуки вальса Штрауса, хист якого, всупереч власній волі талановитого митця, Брандт примусив служити теж собі. Не витерпіла й повернула до машини.

На вальси вулиця відповіла мовчанням. Штрауса слухали в будиночках і дворах мовчки, пригадуючи трансляцію його своїм, радянським радіо.

Погравши кілька хвилин і кинувши кілька відозв з відомим уже всім наказом, авто посунуло з музикою в іншу вулицю, а я пішла на Велику Мостицьку. Всі вулиці моєї колишньої дільниці, вся Пріорка нікуди не збиралась мандрувати, і життя продсвжувалось, спзнене своїх потаєних бажань.

Коли надвечір повернулась додому, то почула тривожне:

— А нам програли знову...

Не спалось нікому. Пішли гуртом на гору за нашим в кінці саду вишняком. Відти дивились на палахкотіння ракет десь далеко, в сторону Вишгорода і Пущі, на величезні заграви в бік Дніпра в тому ж кінці, на великі низки різнокольорових вогників трасуючих куль, що тяглися вгору, як намисто.

Припавши вухами і серцями до землі, виразно чули далеко, але дужу, безперервну канонаду.

— За Пущею щось уже робиться...

— А нас ще встигнуть вигнати...

Ніч була радісною: десь над селищем Шевченка, освітленим нашими ракетами, кружляли в небі наші літаки і поралися комо воєнних споруд і об'єктів ворога.

Бомбардування продовжувалось цілу ніч, і хотілося, щоб ночі цій не було кінця, і слухали це бомбардування, як чудесні вальси Штрауса по своєму радію.

Уранці довідались, що наші бомбили селище Шевченка, Вишгородську, десь під Гостомелем, що втрати у німців великі в людях і матеріалах, і це було нагородою за пережиту в терзаннях і нервуваннях ніч, це було потрібним і необхідним, щоб розвіяти хвилину безпорадності, безнадію, відчай і оте, що найбільш хвилює:

— Встигнуть нас вигнати чи ні?

16-го жовтня.

Вчора погнали першою Пріорку («за планом» — вона мусила з'явитись на вокзал 29-го жовтня). На вулицях її майже на світанку з'явилась жандармерія з собаками. На збирання дали півгодини строку, і люди, готові до всього, мовчки вкладалися, йдучи в невідоме. Хто залишився крутитись коло рідного дому так, щоб не попадатись на очі жандарму, хто рішуче і впевнено пішов в наперед обдумане, за своїм планом, безпечне місце, хто поховався по лісах та ярах, по кладовищах та льохах...

Частина населення недавньої «вільної зони» цієї місцевості побігла знову до нас, на Куренівку.

Реве скотина, кричать перелякані діти, біжать дорослі з німим питанням в очах: де ця рятівна щілинка, що переходить в останню вже лиху годину? Знову возики, клуночки, дрібні діти, безпомічні старики. Кози і корови на вірвоках. Дивлюсь з тупим жалем на чоловіка, що запрягся сам у підводу, навантажену дітьми і різними домашніми речами.

Далеко він ось так потягне, перетворивши себе в коня? Здаду, одчайдушно напружуючи сили, штовхає підводу його дружина. Сім'я «поїхала». Навряд, щоб до вокзалу. Потік плыве. Стою очманіла серед натовпу і жадібно ловлю його гнівне дихання.

- Ви куди?
- Поки що сюди.
- А потім?
- В свою квартиру, в «заплетзону»...
- Всіх не перестріляють...
- Не вивезуть всіх, брешуть.
- Не дали й зібратись...
- Вигнали й мене, в чому стояла...
- Викачувала хліб, так і залишивсь на столі...
- Нам не дав і поснідати.
- Уже в лісі кількох розстріляли...
- Всіх не переловлять однаково...

Иду до хати. Там всі наші, як мертві. Ні до чого не піднімаються руки, і переслідує всіх одне: до вечора щось повинно статись і перешкодити вигнанню! Нам після повторного грання дали термін до 16-го, до восьмої ранку.

Мам охопила якась тупа байдужість, надивились на все і покорились: нова напасть настигла всіх, всіх женуть з дому.

Потрібно йти щось приховати, а для чого? Однаково знайдуть і пограбують. Поділ обібрали до щурки. І був же на це час у гадів! Але не шкода нічого, крім одного, нездійсненої мрії: нема ще наших!

Та опущеними руки були недовго. В садах і городах заворушились: закопують все, що зайве, і господарі, і біженці, а тепер уже всі в одному становищі — вигнанців. Закопуємо, знаючи, що марне, але закопуємо для власного заспокоєння, щоб не мучили речі, кожна запрацьована і кожна дорога, речі, яких, як помітили зараз, виявилось забагато. Закопуємо й тому, що всі це роблять.

- Ой, дайте ж і мені лопату!
- Копайте яму ось тут.
- Та глибше! Ну, хто так закопує?

Ненавиджу кожну річ, бо кожної якось шкода. Перебираєш — і щемить серце. І рабинею речей не була ніколи, а шкода. Кладеш в яму, як в могилу.

По всіх сусідніх садках люди трамбували і маскували ями. І смішно, і слізю. Останньою викопала сама глибоку

ямку праворуч від садової широкої лави — під грушею. В неї поклала невеликий чемоданчик з десятьма «загальними зошитами» щоденника, загорненими в шматок цераги. Після довгих вагань закопала. Бо де сховаєш тепер? На горіщі нишпоритимуть — пропаде. Носитися з ним, цим таємним вірним другом, що не раз провітрював душу і створював душевну рівновагу, — небезпечно. Десь насподі душі спокійно уклалась певність: мусимо швидко повернутись, і не витерпіла: взяла з собою розпочатий зошит № 11. Може вдасться де взяти ручку в руки. Затрамбувала, замаскувала ямку. Покликала маму. Вона не знайшла. Значить, влечать.

Кімнати всі оголені. Настрій пожарища. Бліді і знервовані, вимучені безсонням, сновигають туди й сюди мешканці нашого будинку, що лише два дні тому жив певністю пережити лиху годину на місці. Дітям роздоля у вишняку: за них забули, вони не заважали.

Заспокоїлись цілком тоді, коли зникли речі з-перед очей: їх позакопували, позакидали на горище, в сарай, деякі просто викинули, щоб не мучили. На підлозі лежали купи вузлів, нав'язаних для походу. Коло них і на них збиралися спати останню ніч в рідному домі: ні ліжок, ні затишку в кімнатах вже не було.

Надвечір пішов дощик. Звичайний осінній дощик, що не забав покропити для початку все закопане в ямах...

Безкінечно довго, здавалось, йшов цей дощик. Коли зовсім стемніло, у двір прийшло переночувати чоловік з двадцять пріорчан. Віддали прибулим з малими дітьми Наталчину половину, а самі з останніми розмістилися в мене й на горищі. Прибулі принесли звістку, що поїздів нема ніяких, що на вокзалі одбирають кращі клунки, чоловіків ловлять, жінок з дітьми женуть так. Куди саме — невідомо.

Знову виникала надія: може, не встигнуть завтра вигнати? І знову ходили, коли переставав дощик, на гору і виглядали.

Не спали. Яке вже там спання на голих ліжках і підлозі, з вимотаними до краю нервами? А сьогодні вранці й у нас на вулицях з'явилися з гумовими палицями жандарми й есесівці і стали виганяти всіх, заходячи в кожен двір.

Частина біженців ще вчора, не чекаючи критичної хвилини, двинула «в похід»; Маруся з родичами пішла десь за їхнім маршрутом; Маша заспокоїлась, твердо вирішивши повернутись в свою квартиру; ми з Софією Дементівною

міркували: крутитись десь на Куренівці чи сховатись на горіщі їхньої квартири?

Великий і дружний гурт розпався, щоб зручніше було ховатись по щілинах, щоб легше перетворюватись на машин.

Мама почала плакати за Марусею і Васильком, але я її переконала, що Маруся зуміє сховатись і повернутись, що далеко не зайде.

Запам'ятала на все життя останню хвилину перед залишенням рідного двору: на всіх нас і на дітях зимова одежа, зимове взуття на ногах. Наталка і я з двома важкими клунками кожна: спереду і ззаду; вони гнуть нас до землі, але залишити їх ніяк не можна: це одежа, постільна білизна тощо; мама в зимовій кофті, чоботях і теплій хустці, з важким коромислом на плечах, в кошиках якого їжа і продукти, найнеобхідніші кухонні речі; чайник і відро не вклялися, їх вона причепила до кожного кошика; з клуночками за плечима, кумедні в валяночках, ішли Юрик і Марина. У Юрика на клуночку прикріплене розмальоване відерце, улюблена іграшка, у Маринки — ззаду клуночок, а спереду — прив'язана до нього лялька Іринка, яку «залишати аж ніяк не можна, бо загине»; піймали було і Ниточку, але десь перед самим відходом вона втекла: музики, мабуть, не чула...

Двинула вже вся Куренівка разом з Пріоркою із будинків і дворів, в яких народилась. Люди пішли, поки на їх голови не посипалися удари гумових палиць ненависних «господарів» при «новому порядку», влада яких аж ніяк не могла закріпитись в душах окупованих і не могла аж ніяк зламати їх людську гідність; люди пішли, випустивши напризволяще кролів, кіз, птицю. Усе це пожере, як встигне, банда, що заступить по нашому відході. Корів вели рятувати разом з собою, і худоба тужно, прощально зарева. Плакати? Сліз не було. Їх заступило інше — зненависть, найсильніше почуття, що сушить сльози, почуття, що ним жили два роки.

Приєднались до людського гурту. З ним влилися в загальний потік, що поволі плинув.

— Куди ж тепер?

— Будь-куди, тільки не на вокзал!

Ідемо центральною вулицею — Фрунзе, по якій торохтять порожні трамваї.

— Ви на Лук'янівку?

— Ні, там уже програли: до дванадцятої вибратись.

Йти тяжко: важко і незручно плечам, жарко в сонячний осінній ще теплий день в зимовій одежі, але зупиняйтесь не можна,— відстанеш, а сядеш — не піднімешся, зникнуть напружені сили.

Дехто, йдучи, плаче, але більшість — рішуча.

— Добридень!

— Ви куди?

— Крутитись.

— І ми.

— Щоб його в бублик скрутило!

Жарко. Ревуть корови, плачуть діти. Вони, як і Юрик з Маринкою, всі з клуночками. Тягне за серце, бо пішли голоднісінькі, зник апетит, так і залишили неторканим сніданок на столі: не до супу було. Дійшли до трампарку — зупинились передихнути. На коліях — два порожні з прицепами трамваї. Щойно вийшли з парку. Люди їх обходять: трамваї до вокзалу. Один з вагоноводів вийшов, підійшов до гурту і нишком каже:

— Сідайте. На Подолі зупиню. Всі, хто з Подолу, повертаються туди.

— Там же «зона!»— обізвався хтось розпачливо.

— Та пограбовано все, яка тепер «зона!»— відповів він трохи роздратовано.— Уже стільки одвіз туди людей!

Софія Дементіївна багатозначно презирнула з мною, а мами рішуче сказали вагоноводів:

— Вези на Поділ.

Вирішення це виникло зненацька, і настрої у нас зразу покращав. З'явилась адреса, дім, куди ми їдемо, і на душі полегшало. Трамвай скоро став повним: люди повірили, що він зупинятиметься, де скажуть, що не буде мчати без зупинки на вокзал. Справді, чого було боятись? Вагоновод же — наша людина.

Коли всі, нарешті, розмістилися, трамвай рушив. Їхалось по-барськи, і ми незчулись, як приїхали: трамвай зупинився на Верхньому Валі, якраз проти будинку Либединських. Цієї чудесної сім'ї я раніш не знала, ми ніколи в них не бували, і нове місце притулку зараз було цілком незнайомим. Зайшли в Костянтинівської вулиці хвірткою, що губилась між густими високими будівлями; помітила малюсінький дворик, квадратом, обмежений стінами свого і сусідніх будинків, вузькі кручені сходи, що вели на другий поверх і далі на горище через типовий так званий «чорний хід», і відзначила про себе з відрадою, що квартира ця не

так уже й помітна на перший погляд, хоч сам будинок — на розі центральної вулиці і на виду; сподобалось, що вікна трьох кімнат виходять теж не на центральну, а на бокову вулицю, на Верхній Вал, що веде до так званого Житнього базару.

Потиху, притамовуючи пожвавлення, добрались ми, нарешті, до заповітних дверей, що були відчинені, з вибитою фіранкою й висіли на одній петлі. Софія Дементіївна гірко прошепотіла:

— Прошу до господи...

Квартира була бездоганно розграбованою. Частина меблів побита, красиві нікельовані ліжка господарів викрадені, а замість них хтось приніс поганенькі чужі, з старими матрацами, з яких один був гидко забруднений; по кутках кімнат було напаскуджено, на підлозі валялись порожні бляшанки з-під консервів, — все говорило про те, що тут нещодавно зупинялись офіцери, з якими були і «шлюхдейче», що відбувались оргії. Єдине, що заспокоїло наші очі, це високі густі кімнатні квіти: живі і зелені, вони застинали собою майже доверху високі вікна; було помітно, що хтось їх нещодавно полив.

Передихнувши на клунках і скинувши з себе зайву одяжу, ми заходились поратись. Добули води, дров, полаштували двері, щоб замикатись. Години через дві в кімнатах стало чисто й затишно; зварений був свіжий пшонник.

Вечоріє, і ми принишкли. Клунки лежать напоготові, їх не розв'язували, хоч ночувати збираємось «дома». Ходимо навшпиньках, говоримо пошепки. Нам уже в цьому наслідують діти, налякані незвичайною обстановкою і підкорені нашою поведінкою.

Зараз певні, що нас ще не помітили, що перша ніч пройде спокійно, що поки що есесівцям не до нас.

18-го жовтня.

Два дні таємно живемо на «забороненій зоні». Небезпечно, але свідомість того, що ми не одні, що нишком заселена не одна квартира (куди ж люди могли подітись?), підбадьорює. Готові до всього.

Розстріляють? Хай. Це вже краще, ніж поженуть, як овець, невідомо куди. Два дні тінями снуємо по кімнатах. Розкішне велике трюмо, що навдивовижу залишилося цілим, завісили простирадлом, щоб не відбивало обезкровле-

них тривогою, безнадією і безсонням облич і здоровенних від нервового напруження очей.

Стукне чи засміється хто з дітей — накидаються на них усі дорослі:

— Тихше!

І це «тихше» катує всіх. Минулої ночі йшов обоз на Куренівку, біла гармата десь близько Дніпра, трясли вікна важкі грузовики, а ми, лежачи на матрадах, покладених на підлогу (добули їх у сусідній порожній квартирі), робили свої припущення.

А ніч проходила без змін, на вулицях ходили спокійно німці, і прекрасне марево зникало. Виглядаємо крадькома з вікон. Другий поверх, за квітами нас не помітно. Цілісінський день німецькі підводи везуть і везуть борошно з млина на вокзал. Діти, спостерігаючи, шепочуть про хліб. Коли ми вже його бачили в очі? Учора пробрався до нас Віктор, знайомий Либединських. Це полонений росіянин, що прибився у Київ і другий рік живе з якоюсь молодницею, приставши до неї в прийми. Ховається теж десь тут, недалеко. Коли почав стукати до нас, ми всі обмерли, але Софія Дементіївна, впізнавши його голос, впустила, і йому всі зраділи.

Віктор розповів, що виганяння населення продовжується, що німці дограбсвують Київ, що піде в армію, як тільки вона вступить в Київ. На прощання велів сидіти й нічим не виявляти своєї присутності.

Зараз тихо і тоскно. Так тоскно, що виникає хвилиenne бажання повіситись на горищі. Прогонить же його гудіння землі і неба десь далеко ще, дуже далеко, але яке виразно чути, коли залізи на наше горище. З Регіною Дементіївною піднімались туди вже кілька разів і прислухались.

Цікаво: де зараз наші сусіди з Копилівської? Мама нишком плаче за домівкою. Мене рятує книжка (частина книжок Софії Дементіївни залишилась цілою) і ручка (можливість писати з'явилась знову), а мама без роботи і господарства чахне на очах.

Про Куренівку заводять розмови першими мами. Мовчать-мовчать і раптом:

— А куди ти поділа жовті туфлі? — це мама до мене.

— Чи ціла ж на горищі наша машина? — турботно пригадує Варвара Казімірівна.

— А шкіряне пальто можна було б і не закопувати, а взяти з собою, — жалкує Регіна Дементіївна.

— Не шкодуйте вже ні за чим, були б тільки живі, а що ті речі! — заспокоює всіх Софія Дементіївна.

Але діти порушують тишу — і тоді знову панує одне: страх за життя, і він прогонить всі зайві болі.

Сьогодні, коли підмітали підлогу, Маринка піднесла бабці шматочок сухого бадилля, що збереглося, зачепившись випадково за вільну, про запас, почіпку кошика. Як засяяли мамині очі:

— Глянь, наша пшеничка!

Шматочок бадилля обійшов кілька рук, нагадав нам дім, садок, і мами непомітно витерли сльози. Притихли, як щур, і чекаємо нетерпляче смерку. Тоді не так тяжко, менше страху. Вранці забрів у двір німець. Постояв, подивився навколо, посвистів і пішов, не наважуючись сам ходити серед спустошених квартир. Спостерігали за ним, аж поки не пішов, з-під занавіски вікна у коридорчику.

Вулицею проносяться мотоцикли. Трамваїв не чути: вони проторохтіли вранці. Іде дощик. Осінній дощик, довгий, дрібний, уїдликий, і мами знову не витримують:

— Погниє все в ямах...

21-го жовтня.

Пів на другу. Лише пів на другу! Як безкінечно довго тягнуться нещасливі години... За вікнами — чудовий осінній день: сонячний, теплий, прозорий.

Але для чого ця краса осені за вікном, коли необхідно завмирати в кімнаті, ходити навшпиньках, говорити пошепки або на мигах, чекати нетерпляче ночі, щоб лише в її морозі без страху дихати і мислити?

Другий день виходимо з дітьми нишком на прогулянку. На манюсінський наш дворик між високими мурами будинків, де найцікавіше місце — коло щілки зачиненої хвіртки, в яку дивимось по черзі.

Сьогодні такі наслідки спостережень за життям майже мертвої вулиці: трамваїв, призначення яких було торохтіти порожніми на вокзал, вже нема. І нема їх третій день. Евакуація формально закінчена. Значить, почнуться облави і полювання на тих, хто імпровізував від'їзд і погано сховався. Ходять лише грузовози, що везуть все, що ще можна вивезти. Ось пройшов один з повнісінькими чогось мішками. Людей на вулицях ні лялечки, крім тих, що з'являться зненацька і зненацька зникнуть, або робітників, «працюючих», з пов'язками, що по наказу беруть добровільно

участь у дограбуванні. Ці мають право ходити вільно. Жінок серед них нема. Сьогодні Юрик побачив кицьку, що переходила вулицю, і тихо, за звичкою, прошепотів:

— Киця, он киценька...

Маринці більш пощастило: вона перша побачила «справжню» бабусю, що йшла вулицею і «не боялась». «Бабуся» пройшла мимо нашої хвіртки, і діти встигли її роздивитись, а Маринка помітила тоді, що вона «ще не стара, а молода». Жінка щезла за рогом вулиці ліворуч. Під час цих прогулянок діти завмирають в німім переляці, коли застрекоче вулицею шеренга мотоциклістів, що, голосно перегукуючись, щось загергочуть своє. Вчора кілька їх зупинилося раптом коло нашої хвіртки. Добре, що в ту хвилину нам всім одібрало мову, добре, що я встигла з дітьми шмигнути в схованку, влаштовану тут же, у дворі! Очевидячки, в одного з них щось зіпсувалось у мотоциклі, інші йому допомагали, і вони проїхали мимо, але хвіртку розчинили навстіж: спокій смертоносникам зараз дає лише все розкрите, спустошене, мертве. Зелені каски їх нагонять жах не лише на дітей, а й на нас, дорослих; може, це загін СС, що пильнує «красу» спустошених будинків і перевіряє, чи не принишло де життя?

Налякани мотоциклістами, діти вчора не раділи ні сонцю, ні зеленій під стінами будинків молодій травичці, що народжувалась за літо в друге.

Прогулянки ці, що тривають не більше двадцяти-тридцяти хвилин,— чергове напруження нервів, але дітей стало важко цілий день держати в кімнаті, як в клітці.

Цілими годинами стоять вони, бідолахи, на стільчиках коло замаскованих вікон і вулицю за ними вже вивчили досконало. У будинкові проти наших вікон на другому поверсі теж живуть люди: Маринка перша якось побачила там на світанку легенький димок, що непомітно струменів.

Два дні мене переслідувала смілива думка: розпитати якогось вагоновода про те, що діється зараз на Куренівці. Піймати зручну хвилину, вискочити на вулицю і довідатись про це саме від вагоновода. Він може бути куренівським і жити зараз там без перешкод як «працюючий», або, якщо він не живе там, то їздить же туди, бо грузовози, що їх бачимо, курсують через Куренівку і Поділ.

Наша прогулянка сьогодні увінчалась успіхом: діти в щілинку помітили грузовоз, що зупинився недалеко від нашого двору. Вагоновод щось ворожив на стрілках, і я, ви-

скочивши з двору, рішуче підбігла до нього. Він здивовано глянув на мене: на вулиці нікогісінько, але догадався, що не з неба злетіла, і усміхнувся у вуса.

— Як там на Куренівці?— запитую, а голос ламають сльози.

— Майже на всіх вулицях розмістилися німці.

— На Копилівській?

— Теж.

— А люди?

— Живуть, як і тут, нелегально. Була якась облава, кудись погнали наловлених, але ховається багато.

— Можна хоч навідатись туди?

— А чого ж? Тільки б не попасти в облаву, а то можна. Чого ж не можна,— додав, а потім, зітхнувши, пішов у гагон, а я, подякувавши і озираючись, побігла назад, до своєї хвіртки, за якою чекали на мене принішклі діти.

Вирішили: завтра я з двома мамами проберусь на Куренівку. Треба щось взяти з овочів, довідатись про долю ям, побачити хоч когось з людей, почути голос, а не шепіт, про щось дізнатись. В кімнаті зараз стримуване пожвавлення. Мами, що від жаху бездіяльності рятують себе безкінечною хатньою роботою, потрібною і непотрібною в ці дні, ходять рішучі, поважні, сповнені певності й віри, що розвідка наша мине благополучно. Наталка з Регіною Дементіївною знову на горищі: далекий гул і приглушене бухання стало чутно уже і в напрямку Святошино—Голосієво.

Мною крутить неспокій і бажання діяти. Читати втомилась, слідкувати за горобцями, що колихаються на пожовклих вітах тополь за вікнами, набридло: сьогодні їм не заздрю. А хвилини тягнуться поволі, нудно, тоскно, довго.

25-го жовтня.

Після того, що пережили, зараз сховалися знову, як щури, і принішкли, затамувавши дихання.

22-го жовтня вранці рішуче і сміливо вийшла з мамами на вулицю. Останні причаїлись і стали нетерпляче чекати нашого повернення.

Чудесно було дихнути на повні груди свіжим осіннім повітрям і відчутти в русі власне тіло! За мною, помолоділі років на десять, крокували упевнено і спокійно мами, роздивляючись, ніби вперше бачили, знайомі вулиці. А їх було важко впізнати: такими обідраними, брудними, загидженими

стали вони; асфальтовані тротуари їх деформовані і зіпсовані, бо вояки грабармії, щоб їздити їм було м'якше і щоб торохтіння на бруку не псувало їм «арійський» «музичний» слух, перетворили їх в іздові дороги; на центральній вулиці спустошені будинки закостеніли з широко розкритими побитими вікнами; під ними валялись подерті подушки, блищало бите скло, звисало з вікон і висіло на деревах різне подерте ганчір'я, що не підлягало грабуванню; попутний вітер розстелив грабіжникам і пір'я по бруку й асфальті, їхали б по м'якому, забиралися б тільки відси швидше! Йшли безлюдною вулицею Фрунзе. Назустріч попадались на підводах (мотоцикл рідко коли промчить) грабіжники, червоні і ситі, п'яні і нахабні, тупі у своїй байдужості до всього або занепокоєні. Зискочить якийсь з підводи і йде нишпорить знову по квартирах, де вже нема чого й нишпорити. Підвода чекає, а вони тягнуть в неї речі, що аж ніяк не потрібні солдату: ванну, дитяче ліжко, уціліле трюмо...

А втім, трюмо ще потрібне: може яка пика полюбується собою в ньому! Налічили кілька спалених будинків... Дійшли до browарні, що ще дихає: до неї під'їжджають порожні, а з неї виїжджають уже з пивом підводи. Розграбований, спорожнілий завод покійрно віддає останні залишки.

Хто спокійно живе, це кішки. Худі, голодні, вони сміливо перебігають вулиці; здичавілі, вони тікають при наближенні людей. Під парканами попадаються застрелені собаки; смердить. Йти ставало все тяжче.

Але ось назустріч почали попадатись... люди! Поодиноці, по двоє, по троє... Радіють нам, а ми їм, аж сльози на очах у них і в нас.

— Де ви?

— А ви?

— Ідемо ховатись додому, на Поділ.

— А ми — навідатись на Куренівку.

— Жандарми не ловлять?

— Проскочите.

Запитують у нас, а ми в них, що чутно, чи ще довго нам ось так блукати по своїй землі, і тішать нас, а ми їх, що таки щось важливе робиться ждесь, чого ми не знаємо, чого не бачимо.

Одна жінка, що йшла з дочкою, впізнала маму, обняла її на radoщах, що жива, і сказала нам:

— Терпіть до льоду. Як замерзне Дніпро, наші будуть зараз же тут.

Я дала їй зустрічний, ближчий термін, що про нього чомусь ми думали гуртом не раз:

— А може наші постараються визволити Київ до Жовтневих свят?

— Ой!?

Ойкнули і розійшлись, а потім одноразово озирнулись, переходячи кожен в своєму напрямку на брук, бо тротуаром їхало декілька підвід. Непомітно і швидко дійшли до Куренівки; нас ніхто не зачепив: ми обходили, нас об'їжджали. На Куренівці наш піднесений настрої прив'яв: побачили такі ж спустошені вулиці, а в кожному дворі — повно німців, що господарюють, як хочуть. Вільно походжають по вулиці, по дворах і садках ситі і міцні їхні коні. Пропали садки!

Мовчки переходимо вулицю, прямуючи до свого двору. Паркан з вулиці повалений. Німці і в нас. По саду ходять коні, стоять підводи. Двері в будинку розкриті навстіж.

— Хазяї! — мама мало не плаче.

Обійшли будинок. Пройшли в садок. Заходжу, рішуча й сувора, в свою квартиру. Помітили, що Наталчина порожня. Мами йдуть за мною.

Здивовані погляди на мене, але жодних заперечень: догадались, що з'явилися господарі. Мовчки дивляться на нас, а ми — на них. Відчуваю, що моя упевнена й рішуча поведінка викликала в них деяке зніяковіння і замішання. Продовжую ходити сміливо по кімнаті, мацаю землю в вазонах квітів. Мами присіли тут же на стільцях. Троє німців, ще збиралися сісти, щоб снідати, стоять. Говорю мамам:

— Для чого ламати речі?

Одна з мам мені:

— Мовчи, бо зрозуміють.

На моєму ліжкові лежить офіцер. Підставляю до стіни вільний стілець і лізу зняти свій невеликий портрет у рамці, що про нього тоді забула. Офіцер дивиться то на нього, то на мене, а потім, щоб щось промовити, каже:

— Ви постаріли.

Відповідаю:

— Фотографувалась всього лише два роки тому...

Сховала портрет в ящик шафи. Полила квіти. Мами, підбадьорені і осмілілі, пішли оглядати садок і перевіряти, що ще ціле в ньому і в останніх квартирах. Чую, як офіцер, що порівнював мене зі мною на портреті, каже товаришам:

— Прийшли господарі садиби.

У моїй великій кімнаті на моєму столі приготовлений сніданок: масло, суха ковбаса, банка варення, свіжі, щойно спечені млинці. Дивлюсь, як на бугафорію. Двоє сідають снідати, а той же, що почав зі мною розмову, з чорними вусиками, почав розпитувати, де ми зараз і чому виїхали.

— Виїхали? — кажу і навмисне підкреслюю в голосі здивування. — Нас вигнали, щоб вам було просторніше. — А потім випаляю йому по-українському, щоб не зрозумів: — А ми живемо в місті таємно.

Взявши потрібну річ, виходжу з кімнат, хай продовжують спокійно чавкати коло сніданку. Поки мами ходили по саду, зайшла на Марусину половину. Коридор підмітав молодий хлопець, денщик, видно. Симпатичне обличчя полоненого не то чеха, не то румуна, але не німця. Був сам, офіцери десь пішли. Довідалась з розмови потім, що чех. Розмовляв сумішшю слів російських і чеських, і ми легко зрозуміли одне одного. Сказав, що в нього теж є мама і сестра, але він давно не знає, що з ними. Спитав, чи не голодуємо. Сказала, що прийшли додому взяти картоплі й буряків. Ніяково запропонував дві хлібини, прошепотівши:

— Офіцер ними коңей годує...

Ці хлібини він віддав непомітно потім мамам. Вільна Наталчина квартира, деякі сусіди, що повертались і жили нишком, ховаючись від облав, спокусили маму, і вона в дорозі прийняла рішення: повернутись додому! Тут вона певніше себе почувала.

— А виженуть, підемо на Поділ знову.

— А як далеко заженуть? — кажу їй.

— Далеко вже не заженуть,— відповідає уперто. Хочти їй що!

Навіючені буряками і картоплею, ледве добрели назад, а мама передала дорожній настрій і Наталці, і дітям. Під'ївши трохи, загорілися і вони бажанням.

— Додому!

Рівновага була порушена, і ми явно стали заважати спокою Либединських. Вони наказали: якщо щось не так, повертатись назад негайно. Будуть чекати, бо нікуди далі йти не збираються.

Знову те ж: Маринка з клунком і лялькою, бліда, аж прозора, з величезними чорними очима, в яких захолов страх, Юрик, крихітка, у валяночках і хустині, з клуночком і тими ж відерцями-цяцьками. Але в очах його веселі

вогники: йдемо гулять, довго гулять, стільки буде цікавого навколо! Чому знову: тихо ступати, чому не говорити голосно?

Ох, важко йти ж як! Діти ледь-ледь плетуться за нами.

Але ніхто не зайняв і на цей раз, підводи байдуже минали нас. Уже від цього було радісно, підживлювала сили надія: таки пересидимо вдома, а наші ось-ось нагрянуть!

І дійшли були майже до трампарку, добрели майже до свого дому, коли нас зупинила жінка в білому халаті, що йшла з напрямку Куренівки до лікарні:

— Ви на Куренівку?

— Так, додому.

— Ну, то негайно десь сховайтесь, бо відти жене жандармерія наловлених людей. Вас і ограбують, і поб'ють.

Ми не встигли подякувати і швидше шубовснули в дірку у паркані, коло якого брели. Підігнали переляканих дітей, що розплакалися. Озирались навколо уже на величезному плацу фізкультурного стадіону «Спартак» і побачили, що більше, мабуть, сотні людей, оточених кінною жандармерією, дійсно бредє вулицею, що ми опинились не в схованці, а на відкритому плацу, що нас можуть помітити. Біжимо до невеличкого будиночка, який впав зараз же в очі, бо стояв тут же, на спортмайдані. Перелякані діти ледве встигали бігти за нами, ось ми сховалися, але мама... мама відстала!

— Швидше, ой, швидше! — кричу і вибігаю їй назустріч, махнувши рукою сестрі, щоб не витикалася з дітьми. Хапаю на свої плечі коромисло, що гнуло її до землі, але пізно: нас з мамою помітили.

Постріли... Мимо!

На нас мчить з пістолетом у руці жандарм. Хай. Я давно перестала лякатись і зробилась одчайдушна. Не розгубившись, заступила собою маму і швидко і гнівно кажу йому по-німецькому: чому він стріляє, не попередивши? Хіба не бачить, що ми не з колони, а добираємось на Лук'янівку, бо на мене чекає там з машиною брат, який працює в СД (що це таке, я не знаю, але чула приблизно), що він нас мусить забрати в Житомир, бо з вокзалу туди добратись важко, що він на нас чекає і вже, мабуть, хвилюється...

Брешу і хочу вірити сама в те, що брешу. Говорю хвилюючись і переконливо. Він раптом перебив мене:

— Говорить по-українському, бо я не розумію по-німецькому!

«Гад, з «наших»! Стріляти в своїх!»— промайнула обурлива думка.

По-українському брехня вийшла ще кругліша і переконливіша. Через цей стадіон справді всі ходили на гору, що веде прямисінько на Лук'янівку. Поліцай пішов, сказавши: — Я думав, що ви втекли з колони. Ідїть!

Не пам'ятаю, як втягла омертвілу маму в порожній, як виявилось, будиночок, де взимку до війни брали напрокат ковзани любителі цього виду спорту.

Побрели назад, до Либединських. Куренівка втратила для мами і всіх нас свою принадність. Поспішали, щоб в дорозі нас не застукала ніч. Дітей — хоч неси, а плечам ще поважчало: каменем лїг на душу страх і тупа безнадія, що виникла з нього. Плелись і напружували сили в однім бажанні — впасти і виспатись. Йшли, самотні на всю вулицю Фрунзе: після облоги ніхто не йшов. Йшли, дуже ризикуючи, з одним бажанням: швидше дійти! Смеркало, а ми ще добирались до свого притулку, що в дорозі здавався нам просто прекрасним.

Тремтіли, щоб ніхто не затримав, бо вдруге може не пощастить. Але нам пощастило і вдруге в той день. Коли були недалеко вже від своєї хвіртки, нас гукнув німець-патруль. Патруль! Ми й не догадувались, що вулиці міста смерком і вночі патрулюють. Оце так доходились!

Сховались від нього в порожній магазин. Але патруль пішов за нами. Довелось вийти і знову брехати. Цей звелів десь швидше зникнути і не бути на вулиці. Зайшовши в перший, що попався, двір, переждали, поки охоронець «порядку спустошення» пішов на іншу вулицю, і вкотились щосили у свій дворик.

Було поночі.

Здивовані нашою пізньою появою, Либединські швидко відкрили нам двері і зраділи, що ми повернулись благополучно. Коли розповіли їм все — поплакали гуртом і міцно всі заснули.

Прокинулась сьогодні дуже рано, ще до світанку, перелякана, в сльозах: приснилось, ніби я в своєму садку. А в ньому так сумно, так мертво! Ранок без сонця, сіра мжичка, мокро облетіле з дерев листя під ногами, мокрі дерева. Підходжу буцім до лави під грушею, і ноги мої підкосились: ямка під деревом розрита, коло неї, розкритий, валяється порожній чемоданчик, зошити «Щоденника» зникли. Сіла на мокрій лавці і так плачу, до крику, а закрити.

щоб покликати маму,— голосу нема. Від намагання крикнути — прокинулась.

Мами вже порались. Вони прокидаються щодня поночі і топлять плити так, щоб і супи зварити на цілий день і щоб диму в димарі не було видно. Мами пораються, а я пишу. Це створює душевну рівновагу і дає спокій.

Непомітно пройшло кілька годин; надворі день; сонце заливає кімнати. Діти коло вікон щось шепочуть, спостерігаючи, може, хтось або щось з'явиться на вулиці; Наталка і Регіна Дементіївна в'яжуть, Софія Дементіївна, зачинившись в своїй кімнаті, читає.

Три дні і три ночі десь далеко навколо міста кипіло й гуло: значить, наші наступали, німці відбивались,— і знову — могильна тиша.

Скільки ще нам ось так мучитись?

Увечері цього ж дня.

В кімнатах радісне пошвавлення: на підлозі стоять два клунки з зерном. Діти їх мало не обнімають і не дочекаються завтрашнього дня, коли бабусі напечуть для них і для всіх останніх смачних «ляпників», «печення». Зерно солодове, солодке. А з'явилось воно у нас так: надвечір діти знову стовбичили коло вікон, і раптом Маринка покликала Наталку. Проїхав, навантажений мішками, грузовик, а по цьому на бруку залишилась чудесна золота річечка зерна: якийсь з верхніх мішків, що лопнув, випустив на волю щедру довгу цівку золотих сліз.

На поклик Наталки підійшли до вікна мами і ствердили, що на бруку таки зерно; з горища, з пункту «Радінформбюро», як ми його прозвали, з'явилась я з останніми «робінзонами ХХ століття».

Порив вибігти і забрати «небесну манну», за жартівливим висловом мам, стримали: хай погустішають сутінки. Діти продовжували «стерегти» брук, а в сутінках, озираючись, чи нема де патруля, ми з Наталкою і сестрами Либединськими вискочили на брук. Кілька хвилин напруження нервів, тремтіння рук — і ми з клунками вже в кімнаті. Вилазка пройшла якнайкраще.

Зараз у густих сутінках вечора почався інтенсивно по черзі процес молоття в ручній мельничці-кофейниці, що знайшлася серед кухонних речей у наших господарів. По тарілці борошна змелено, і всі задоволені і борошном, і втомою. Збираємося вкладатись. Спимо вже спокійно,

роздягаючись: звикли не думати про те, що може статись вночі.

Темно і тихо. І тиша ця насторожена і неприємна.

27-го жовтня.

Дванадцята година дня.

Повернулись з Наталкою з «прогулянки по місту», цеб-то пробрались на Андріївський узвіз, що недалеко від нашої вулиці, в надії, що Маруся з Васильком і родичами сховались тут. Або повернулись сюди, якщо десь їх уже раз вигнали.

Тяжко йти вулицями. Жодної цілої квартири. Перериті двори, порожні ями — готові могили. Зупиниться коло якого будинку машина — в неї вантажать мародери цілі меблі, почуєш свист у дворі, і важкі в чоботях кроки, — то відбирають і зносять відібрані речі в чеканні машини, що вже раз від'їхала.

На поламаних і вижбурнені за вікна речі, що не сподобались мародерам, на подерте ними ганчір'я, на попсовані тротуари тихо падає пожовкле листя кленів; поспішають прикрити неподобства руїн на всьому великі брунатні лапи теж уже пожовклих каштанів.

Повітря сухе і таке дзвінке, що йдемо тротуарами майже навшпиньках, щоб не віддзвонювали власні кроки. У квартирі Марусиної тітки на нас вибитими очима подивилось велике з вулиці вікно, показали пустку розчинені на встіж двері, і ми поспішили одійти: в такій на виду у всіх квартирі першого поверху ніхто причаїтись не може. Ми знали це наперед, а пішли, щоб ще раз переконати в неможливому маму і щоб трохи побути на повітрі. Пройшлись по вулицях мертвого міста, як по кладовищу. Ні, вони створювали настрій, набагато сумніший від нього. Поспішили повернутись додому.

Зустріли декількох людей, що ховались від нас, а потім, придивившись, вилазили із схованок і раділи нам. Коли переходили одну з вулиць коло узвозу, під горою, зненацька перед нами піднялась кришка каналізаційно-водопроводного отвору і відти виглянула скуйовджена голова молодого чоловіка з брудним обличчям, але веселими очима. Голова спитала:

— Яка влада вже в Києві?

— Німецька ще, — відповіли ми і не витримали, розсміялись.

Голова зникла, кришка стала на своє місце.

— Ховається туди, мабуть, вдень, а вночі вільно дише,— задумливо каже сестра, — чоловікам ще важче, ніж нам.

Маруся з родичами подалась, значить, десь в недалеке село. Що ще до вечора зробити б? У кімнаті джмелем гуде мельничка. Новому виду заняття зраділи: воно забирає час.

Лише перша година, а хочеться, щоб була вже ніч, щоб не обмирати щохвилини зі страху.

28-го жовтня.

Ніч була неспокійна і цікава: над містом гули наші літаки, горіли яскраво навколо ракети, з двох боків міста бухало і кипіло, а нагорі, десь на вулиці Короленка, палала величезна пожежа; від пожежі і ракет була освітлена протилежна вулиця, вся наша квартира. Заховались подалі від вікон, в темніші кутки освітленої кімнати; прокидались кілька разів вночі, слухали бухання землі; дивились з горища на пожежу і тремтіли. Спали уривками, неспокійно.

Прокинувшись на світанку, слухали бухання, що продовжувалось, обнадієні. Вирішили саме зараз, раненько, навідатись на Куренівку: після такої ночі, напевне, мародерам буде не до нас, а на світанку легше уникнути облави. З дому потрібно було знову принести овочів, а сестри Либединські загорілися бажанням врятувати швейну машину, яку ми ще з деякими речами і моїми книжками сховали надійно на горищі, порубавши драбину. Вилізи ж на горище вміє майстерно Наталка через замаскований отвір під дахом в своєму коридорі. На закопані речі всі махнули рукою, пошкодувавши, що закопали, а не закинули й їх на горище.

Але певності щодо надійності й горища у нас теж нема. Сонце, що сходило, урівноважувало, бухання — заспокоювало. Та ж знайома, але ще більше пограбована і покалічена вулиця Фрунзе. Радіємо, що знову на повітрі, і намагаємось ступати потихеньку, але цокіт закаблуків в морозному дзвінкому й сухому повітрі здавався ще чутнішим і лякав.

Говоримо пошепки. Під ногами шелестить сухе листя, а під ним рипить побите скло шибок, вже розтерте ногами. Роздерте ганчір'я, забраковане і закинене мародерами на дерева, розпороті подушки, що й досі валяються на брукові і тротуарах,— сьогодні все вогке, в інєї.

Світає. Безлюдно.

Але довго самотніми ми не були: скоро почали попадатись зустрічні. Вони переходили з лівої сторони вулиці, якою шли, на праву, до нас; ми з правої — на ліву, до них, щоб привітатись і порадитись, перекинутись словом і поділитись новинами. Довідемося, що облави продовжуються, що спійманих женуть на вокзал, але доїхати можна лише до Фастова. Люди розбрідаються по селах. На Євбазі буває базар, в тому кінці міста жити нишком вільніше, ховатись легше. На базарі можна купити газету, що друкується в Житомирі. Що в газеті? Бої між Черніговом і Києвом, бої на південь і північ від Києва, перехід «ворога» на правий берег Дніпра, здача Запоріжжя.

Приємно чути людський голос, бачити обличчя своїх людей, спостерігати струменіючий в небо легенький димок в будинках, віддалених від центральної вулиці. Люди є, місто не мертве!

Настрій у нас піднесений, надії підживлені: наші на правому березі Дніпра, десь уже близько від нас! Вирішуємо твердо: притаюватись і далі в своєму сховищі, а виявлять його — перейти в інше приміщення, «евакууватись» в межах міста.

— А що як будуть висаджувати будинки і на Подолі?

— Сховаємось тоді в якійсь горі...

— Як встигнемо...

— Під кожен будинок не вистачить у них мін,— заспокоює нас Софія Дементіївна.

В розмові між собою непомітно пройшли півдороги. Моторошно було лише тоді, коли зникали зустрічні, коли не чули свого і їхнього:

— Можна йти далі?

— Відки ви?

Коли дійшли до школи № 145, зупинились, вражені, і мовчки, запитально перезирнулися: недалеко від будинку школи, під деревами, покотом, непорухно лежали люди. Що вони, сплять? Чого ж на землі? Чому іній покрив їм одягу, а в одного чоловіка, що лежав горілиць, сухий листочок тремтить на обличчі?

Мовчки підійшли ближче і відчули, що зі страху у нас затремтіли коліна. Люди були мертві, всі вони були лише чоловіки і майже всі лежали обличчям до землі, крім того, з пожовклим листочком на щоці.

— Розстріляні...

— За що це їх?

Хотіли побігти геть і стояли, а очі вбирали мимохідь окремі деталі потворного образу смерті, єдиного для багатьох: в потилиці у кожного криваво-чорна цяточка, у багатьох залякли жовті скрючені пальці, що дряпали коло себе землю в хвилину останнього подиху; у декого підібгали під себе охололі ноги, скрючені в передсмертних корчах тіла...

Тікати відси!

Не пройшли, а проскочили мимо, озирнувшись: здалося, що мертві повинні підвестись і сказати ще живим, за що їх убито і для чого покладено тут, на виду.

Уже одійшли далеко, уже прогнали страх, а з уяви — себе самих з дівчатами на їх місці, тільки там, на «забороненій зоні», в кімнаті, але розмова пошепки була ще про них:

— Ти помітила: серед них один в німецькій формі?

— Не один, а два.

— А троє з пов'язками працюючих зараз...

— А скільки їх?

— Я встигла налічити шістнадцять...

— Розстріляли, видно, їх вчора...

Забули про них тоді, коли знову зустріли живих, і від голосу їх розсіялась в душі каламуть.

На Куренівці, до якої дійшли ще до повного світання, — прихований неспокій. Мешканці нашого двору не спали. Чех уже виставив на сходах кілька пар начищених офіцерських чобіт. Побачивши нас з коридорчика Марусі, привітався і зрадувано усміхнувся.

Пішли зразу в садок. В ньому той же пейзаж пізньої осені, сині веселі квітки куциків «морозу», що ще квітнуть, та ж доріжка між деревами. Коли ступнули на неї і пройшли здоровенний знайомий кущ троянд з сухим потемнілим листям, то відчули, що йти далі нема чого... Але пішли.

На нас розвороченими животами витріщились всі ями, що в них ми так ретельно ховали злощасні речі. Першою показала, що давно пустісінька, яма Либединських, перерита, очевидячки, кілька разів, бо стала і ширша, і довша. На купі свіжої землі збоку валялась одна з сімейних фотографій, кілька їх стирчало із землі, байдуже прикопаних, викинутих зісподу речей. Наші ями притоптали здоровенними ногами коні, прив'язані тут же до дерев. Вони, безпечно, і виявили свіжий прикоп землі. Коло моєї лежав мій чемодан, порожній і сумний, покороблений від дощу і

захолюй у згадці про недавнє минуле, коли він їздив зі мною на курорт під час канікул, коли обережно і вірно ховав там в собі мій святковий одяг, коли з ним з повагою поводились...

Коло Наталчиної ями лежала купа перебитого столового і чайного посуду і валялась пара стоптаних незнайомих туфель, занесених з чужої ями. Кладовище ям із шматками подертих коло них речей, що прийшлись не до смаку вибагливим «розкопателям», визирало й мимохіть кидалось у вічі і з-за дерев сусіднього ліворуч саду.

Посиділи трохи на широкій лаві під грушею. Ямка моя з зошитами цілісінька, я це помітила першою; зверху її міцно і надійно вкрило опале листя.

Порадилися, як взяти непомітно з горища ручну швейну машину, поки її ще відти не витягли. Подушки, катні речі, книжки можуть там ще зберегтись, а її потрібно врятувати зараз. Раділи, що картопля в ямах не виявлена, що цілі речі на горищі.

Я змилосердилась над порожнім чемоданом і сховала його від дощів в сарай. В квартиру свою не заходила. Офіцери, що вже попрокидалися і ходили по нашому подвір'ю і саду, відводили від нас очі і помітно уникали зустрічі з нами.

Наталчина квартира продовжувала пустувати (середня, з темною кухнею, вона не сподобалась їм, очевидно, зразу), і нам зараз це було зручним. Пішли в неї, причинили коридорні двері, і Наталка швидко попоралась. вдало забравшись на горище і вибравшись з нього з машиною. Уцілілій і непошкодженій, їй дуже зраділа Регіна Дементіївна, бо сама швачка, бо це ж її «шматок хліба». На нас не звертали уваги, і ми спокійно порались, ще б пак, у своїй господі! На варті, щоб не заманути ще й на горище мародерів, стояли я і Софія Дементіївна.

Набрали потім в сараї квашених огірків, буряків і голвне — дрібної картоплі, яку тоді не закопали, а залишили на харчування, а потім напризволяще, і яка нам тепер так здалась, і хотіли вже йти, як нас зупинив чех-денщик. Сьогодні він мало розмовляв з нами, а лише співчуваюче поглядав на нас. Піймавши потрібну хвилину, він ткнув мені і Софії Дементіївні в руки по дві хлібини, а Наталці — дві коробки тістечок дітям. Приховавши дещо розкидане по подвір'ю в сарай, занісши дещо в Наталчину квартиру, нав'ючилися знову клунками (машину в мішку взяла на плечі Регіна Дементіївна, коли втомлюватиметься, будемо

змінювати її по черзі) і рушили непомітно з двору. Виходячи, озирнулись з Наталкою:

«Чи ж доведеться повернутись додому?»

Догнали кількох супутників з Куренівки, що йшли десь на Лук'янівку, серед них я зустріла знайомих. Але з нами вони йшли лише до цементного заводу, а там повернули на гору. Ганна Макарівна С. везла тачку з речами і двома дітьми. Вирішила перебраться на сховище до знайомих, куди вже навідувалась, бо дома набридло тремтіти: будинок її, «як на долоні», та й офіцери стали чіплятись.

Марія Степанівна Ш. розповіла, як її сусіди, сім'єю в дев'ять чоловік, сховались в замаскованій ямі, але просиділи там лише сім днів, а на восьмий...

— Уявіть собі: німці, шукаючи ям з речами, натрапили на їхню і відкопали. Відкопали і... заклали на місці. Перелякались на смерть і ті, в ямі. Живі мерці. З переляку «розкопателі» втекли від ями, а ті з ями з клунками й собі врозтіч, поки не постріляли. Добре, що так закінчилось...

А старого Свитенка, що на Шполянці, що син його лікар, десь на фронті, чули? Есесівці забили на смерть. Причепились, ніби сховав золото, а віддати не хоче. Мучили старого тяжко...

— Це хтось із наших же набрехав. Мало падлюк, що продають своїх же і не винних ні в чому людей! Чорта б німці про що знали, якби ось такі не доносили, не лізли ворогам без мила...— сердито зауважує сестра.

Нас догнала ще одна жінка з дівчинкою років семи, незнайома, і почала розповідати, пошепки від дівчат, про те, як розважались вночі п'яні солдати на їхній вулиці жінками, що їх піймали на «забороненій зоні»... У нас перехопило подих, ми попросили далі не розповідати і були раді, коли розповіді перервались, коли жінки повернули кожна в своєму напрямі, коли залишилися самі. Щоб не дивитись на тих, під деревами школи, ми, не доходячи до неї, повернули у вулицю ліворуч і пішли «гуляй-полем», пустирями Дніпра, «задвірками» центральної вулиці.

Йшли швидко, без відпочинку, бо гнала тривога: чи не сталось чого з мамами і дітьми у нашу відсутність? Раптом їх вигнали, забрали облогою? Де шукати їх потім?

Дома було благополучно. Наша поява з клунками й машиною викликала у мам і дітей радість до сліз, бо години нашої відсутності здавались і їм в тривозі безкінечно довгими.

Ох, хочеться вірити, що все обійдеться, що за нами не з'явиться зараз жандармерія: про наше перебування на забороненій зоні дізналась чужа нам людина.

Що робити? Переховатись? Куди? Тут зручно, обжились, звикли, менше страху від цього, і знову бездомність, пристосовування, нервування? Принесла ж лиха година цю мерзотну пику! Мамаи переконують:

— Брехали йому красно, повірять. Цей баранячий лоб не додумається до того, що його обдурили, а ми ж до нього поставилися так, як він і не заслуговує. Краплина совісті у нього ще ж є?

Що робити? Зібратись і йти? Куди проти ночі? В такий же спустошений будинок? Щоб так же тремтіти? Якщо ж почнуть перевіряти квартири, то більше запідозри буде на схови в закутках, а не на виду, в центрі.

Густішають сутінки, а разом з ними міцнішає страх, що охопив дорослих, мучить непевність, яка то підступить, то зникне, як кат з сокирою.

Минула година, а ми сидимо. Минула і друга — мовчимо. Це третя йде у безвість, і всі заспокоїлись: не з'явився той з есесівцем зразу, значить вже не з'явиться.

...Кілька годин тому ми почули кроки на східцях, що ведуть до нашої квартири. Хтось уперто піднімався. Повернеться? Підніметься? Побачить двері чи ні?

Завмерли всі і оніміли. Серця обірвались. Побіліли з переляку й діти. Таки піднявся. Ось уже коло дверей. Сіпає за них. Зачинено? Починає сіпати лютіше. Ось в щілині дверей бачимо лезо сокири. Ламатиме двері, які в нас стільки забрали сил на лаштування! Не пам'ятаю, хто з нас крикнув. Здається, Софія Дементіївна:

— Не ламайте, відчинемо!

Двері відчинили. Коло дверей (а ми коло них опинилися всі), що відчинилися, стала в німецькій одежі... пика. Червона, відгодована. Лоб — барана, очі — щілини. Так і хочеться плюнути в них. Під рукою у пики сокира. Як зброя, бо більше ніякої зброї немає при ньому. Не привітався навіть, а зразу:

— Що ви тут робите? Нашо закрилися?

Кажу йому:

— Вирішили підночувати тут, щоб завтра встигнути на вокзал. Евакуюємось з міста. А це — найціліша квартира.

Він з тупою певністю в своїй обізнаності вирікає:

— Добре зробили, що вирішили їхати. Через день-два німці всі будинки позривають.

А сам дивиться навколо: що б підчепити?

Ми вгадали це його бажання і обеззброїли:

— Ми самі з Куренівки, ось тільки з жмутками.

— У нас там відкопали вже всі ями і все пограбували...

— Що б вам таке подарувати? — і кинулись до своїх клунків, мовчки і одностайно вирішивши щось йому добровільно віддати, аби лишень ішов з-перед очей і мовчав.

Мами удавано заохали:

— Шкода, нічого нема в нас з одежі чоловічої. То проїли за війну, то в ямах загинуло. Сини воюють...

За мамами «просльозились» ми:

— Чоловіки наші на фронті...

— Брати на фронті...

І всі ми, ніби охоче, знову кинулись до своїх клунків, щоб пошукати щось для нього. Він тоді підкреслено і добродушно, ламаючись, як «копійчаний бублик» (мамин вираз) каже:

— Та у вас, сам бачу, одне жіноче шмаття. Не потрібно. В мене вже все є, аби довіз.

Присів на стільці без запрошення, сокиру коло ніг поклав. Спитали, звідки він сам. Відповів, що з-під Курська.

— Хто ж ви самі будете зараз? — запитуємо з удаваною шанобою і сміливіше, але він, як помітили, не відчуває нашої іронії і сприймає все безпосередньо:

— Я? Работаю в немецком обозе.

Уточнюємо для себе:

— Значить, полонений? Де ж ви попали в полон?

Він, розсівшись на стільці і потягнувшись, пихато:

— Сам пошел к немцам. Власовец.

Що значить останнє слово більш точно, ми не второпали, але не розпитували далі: ясним було одне, зрозуміле, що перед нами — гад, і гад із своїх же людей. Повзучий і шкідливий. Хвилинка мовчанка. Підвівся, нарешті, з місця, ще раз пронишпорив очима по кутках, потім пішов до дверей. Зупинився коло них (сокиру заткнув за пояс. Коли брав її до рук, ми насторожились) і ще раз нагадав:

— Тут сидіти небезпечно. Він (Гітлер) після себе все зриває. Підкладає міні.

Ми йому:

— Завтра на світанку нас тут уже не буде.

Посунув за двері. Кроки цієї потвори скоро затихли. Наші ж серця ще довго билися тривожно. Від страху, що нас тепер виявлять, від огиди до цієї істоти, від образи, що гади і зрадники знаходяться і серед своїх людей.

Темно. Залишаю перо. Всі сплять, заспокоївшись, заколисані гудінням і буханням, що продовжується з потемнінням, що кожної ночі все чутніше і чутніше. І з усіх боків.

30-го жовтня.

Вітряно. За вікнами сіріє ранок хмурого, що буде знову без сонця, дня, а ми ще й не лягали. Діти сплять. Мами топлять груби і варять їжу на цілий день. Якщо доведеться її ще їсти. Потрібно підійти до вікна, але тяжко.

Наталка, нарешті, зважується. Ось відійшла від нього і шепоче нам:

— Нема вже. Прибрали.

Настрій у всіх знову неспокійний і дорожній. Іти б кудись, рухатись, тільки б не сидіти й не мучитись!

Підходжу до вікна, дивлюсь в знайомі щілини між листям квітів: на вулиці порожньо, пустельно, а на бруку ще темні велика пляма. Там, де ми збирали розсіпане зерно, увечері вчора лежали забиті два чоловіки, жінка і двое дітей...

Вчорашній день був останнім днем «планомірного очищення» міста від населення, 29-е жовтня, дата, після якої в місті повинні залишитись одні лише представники «великих збройних сил» для «воєнного захисту міста», а всі, «хто ще не на роботі», повинні були виїхати до «західних областей», в «безпечні місця», для райського життя.

Наслідком перевірки наказу коменданта була і вчорашня облава: з боку Дніпра, з Нижнього Валу, гнали надвечір спійманих людей. Ми, почувши під вікнами тупіт і окрики, так і попадали, непритомні, на матраци, але потім, не чуючи кроків ні у дворі, ні в аптеці, ні на східцях, прислухались. Перше, що сказали, вірніше, зашипіли, це було:

— Не витикайтесь до вікон! — і одірвали від них дітей.

Коли пролунали постріли, скрикнули й замовкли, бо зник у всіх і голос, і здібності мислити, бо всіх охопила байдужість до того, що станеться далі, скувало хвилиenne отупіння...

Потім запанувала на всьому тиша, і чулися лише тупіт кінських ніг і окрики чужою мовою. Коли стихло під вік-

нами, не витерпіли і нишком визирнули крізь щілини: Либединські з своєї кімнати, ми — з своєї і побачили натовп, який вже прогналі.

Більше сотні людей, що зібралися наспіх, з клучочками і дітьми, оточених кінною озброєною жандармерією, з нагайками, мовчки плелись нашою вулицею далі; чулись окрики жандармів, свист в повітрі нагайок: ними підgonили відстаючих, власне тих, що не мали сил швидше йти, виго-лоднілих.

Під нашими вікнами залишилися забитими ті, що не могли йти далі або опирались. Скільки вони лежали, не знаємо, бо до вікон не було сили підійти.

Шумів вітер за вікнами в тополях, а ми майже не склеплювали цілу ніч очей, а коли і примушували себе заснути, щоб не мучитись, — кошмарні видіння проганяли сон. Прокладаючись, мовчали, зітхали і думали. Відчували одне — поженуть — піти, йти з усіх сил, щоб не відставати.

Зараз заспокоюємо себе самі знову: всіх будинків і вулиць вони не можуть обходити.

І коли, нарешті, вони очистять наше місто від такої погані, як самі? Що буде сьогодні з нами?

2-го листопада.

Тяжких, тривожних минуло знову три дні, минуло в такому напруженні нервів, що здавалось, ніби вони ось-ось зараз, вирвавшись з тіла, скрутяться в пружину на підлозі, як натягнуті, що лопнули, струни.

Стукне дитина, щось упаде, — так і обсипле спину тобі жаром, а мозок скує хвилиним отупінням: «Уже! Ідуть за нами!» — і чується важка хода жандармів.

Діти поводять себе бездоганно, але ми однаково сичимо на них. А що може розуміти чотирирічний Юрик? Він утомився сидіти непорушно ціліснітькі довгі дні в кімнаті, як в клітці, йому важко мовчати.

Нанесли дітям цяцьок з розбитих квартир, але яку можуть дати радість їм поламані цяцьки? У Маринки дві ляльки: ціла Іринка, з дому, і поранена в голову — нова, велика. Пупс Юрка теж з розбитою головою, і діти щиро, до сліз обурюються:

— Німці і ляльок поранили. Ну що ляльки їм зробили?

Вчора мимо наших вікон прогналі знову під конвоем великий гурт полонених людей, переважна більшість яких — старики, діти, жінки з немовлятами.

Третій день немає сонця, і це імпонує сірим, у страхові дням. На Куренівку не ходимо: небезпечно. Картопля ще є, а згадка про домівку викликає образливий біль. Мама, сковані страхом, нікуди нас не пускають. Одна і друга говорять: «Роз'єднають, що потім? Якщо гинути поодиночі, то не краще разом?»

У квартирі Либединських, на «забороненій зоні», ми всі сидимо вже 18 днів; почався відступ німців сьомий тиждень тому. Скільки ж вони ще стовбичитимуть перед нашими очима?

Сьогодні за вікнами спостерегли нове: на кожній вулиці з самого ранку стоять німецькі патрулі, озброєні автоматами. Вільний хід, значить, по вулицях цілком неможливий.

Першою патрулів помітила Регіна Дементіївна і зауважила з гіркою іронією:

— Ми вже під охороною... Як особи — недоторкани, значить...

Зараз третя година дня. Що нас чекає: просто виженуть, коли помітять, чи розстріляють, виявивши? Злетимо в повітря разом з будинком? Поляжемо самі під перехресним боєм наступаючої своєї армії з грабармією, що одбиватиметься?

Караємось, мучимось, але не каємось. Буде те, що буде. Ось зараз в наш дворик приперся патруль. Сидить серед нього і посвистує.

У Юрика ж раптом з'явився телячий захват. Перелякана Наталка веде його, втихомирюючи, в дальшу кімнату. Чергове обмирання останніх і захолий жах в очах: почув?

З-під занавіски спостерігаю: ні, сидить вже мовчки, озиряється на вулицю. Видно, одному моторошно серед спустошення, де тиша насторожена і таємнича. До нього йде ще один. «Камеради» пішли вдвох в роззявлені двері квартири внизу, проти вікон нашого коридорчика. Ось уже виходять відти вдвох, поправляючи штани і одягаючи пояси. Відвертаю очі, напружую слух: куди підуть тепер, їх же двоє? Йдуть на вулицю. Відлягло від серця. Повідомляю останніх. Зітхаємо з полегшенням.

З кімнати сестер Либединських слідкуємо за сусіднім двором проти наших вікон, в будинку по Верхньому Валу. Там принишкла сім'я в спільний день з нами. Знають вони про нас?

З-під воріт визирає на вулицю мужчина, за ним кра-

дуться ще двоє. Шепочемо: «Не йдіть, патруль! Ну, не йдіть!»

Помітять вони його чи ні? Хвилюємось. Перший помітив! Патруль ходив вулицею і пішов саме у протилежний бік. Порачкували назад. Зрозуміли небезпеку!

— Куди це несло їх серед дня? — сердимось.— Накличуть біду на себе і на нас. Обшукають тоді й наш квартал! Знову відлягло від серця.

Сьогодні на горищі, на пункті «Радінформбюро», провели майже цілий день: навколо міста гуде і клекоче, двигтить земля.

Мама сидить на матраці, меле солод в кофейниці і журно каже:

— Померзне жоржина в сараї. Де такої на весну дістанеш? Що б було прикопати!

Кажу їй, що ми сховали, коли були в останній раз дома, в Наталчину кухню, що там збережеться.

Сьома година. Сьогодні спатимемо під охороною патрулів. А ранок наступить такий же безрадісний, як і попередній...

Найтяжча робота — чекати.

4-го листопада.

Вчора цілісінький день і сьогодні цілісіньку ніч музика бою за звільнення нашого міста була така чудесна, така могутня, така дужа, така невгаваюча, що навколо нас тремтіли порожні будинки і дзвеніли в них ще цілі шибки. В небі господарювали наші літаки, ми слухали рокіт наших моторів, а на тих, що проносились низько, коло самих вікон, бачили наші зірки. Жодного довгохвосника, жодного свистячого гада нема вже в нашому небі: просвистались, нарешті! Безпомічним і смішним було бухання зеніток, що гавкали ніби з обов'язку і — прогавкувались!

З Куренівки на вулицю Кірова потяглися знову обози, мчали туди ж і в бік вокзалу величезні погвори-автомашини; вони металась по нашій вулиці, як очманілі, змінюючи напрями. Вчорашній день, як ніколи досі тут, на «забороненій зоні», де ми сховалися від вигнання з міста, промайнув дуже швидко, ми ледве встигали спостерігати з вікон кімнат, з горища будинку за всім, що можна побачити з них; нас, вимучених тривогою і зголоданням, ця радість спостережень звалювала на матраци. Відпочивали і продовжували спостерігати. Коли зовсім стало темно, побачили

величезну заграву в сторону Куренівки, з горища її добре видно. Що зараз робиться в місті, не знаємо, але вибухи тривали цілу ніч. Десь палає й зараз величезна пожежа в бік вулиці Короленка, цей напрямок видно нам добре з вікон кімнат.

Торохтять, проїжджаючи, обози. З самого ранку жодної людини на вулиці. Уже не трамвай, а грузовик провіз вранці на «роботу» чоловіків з пов'язками. Ще рано, а в кімнатах сутінки, бо хмарно. Знову помітили: німець з якоюсь мегерою пішли в будинок навпроти. Чого? Мінає напружених п'ятнадцять хвилин. Вийшовши, вони пішли у підвороття поруч. Невже обходять квартири? Значить, будуть зараз у нас. Завмираємо. Бліді й перелякані, німіють діти. Розмови дорослих пошепки.

О, вийшли знову. Ідуть. До нас? Готую завчену брехню. Що є потворніше страху! Ось такого, в своєму домі, в своєму місті, в своїй Батьківщині.

Нудно, ніби з обов'язку, б'є кожні півгодини гармата на сусідній вулиці.

Ждемо з нетерпінням продовження наступу. Навшпиньках з своєї кімнати виходить Софія Дементіївна. Круглі темні лагідні очі її знову тривожні.

— Тихше,— шепоче нам в кімнату, мертву й так. — Тихше! В аптеці нишпорять німці з обозу!

Зупинили серця і годинник «ходики».

Двері наші після появи в них «пики» замасковані поланими меблями. Хід через аптеку на другий поверх забитий наглухо.

...Дивлюсь, як на тополях за вікном вітер тіпає кілька сухих листочків, що ще затримались. Ось-ось упадуть вони, але тримаються і все щось шепочуть своє, осіннє...

В аптеці мародери довго не залишаються. Тільки лякають даремне. Пустили «ходики». Канонада заговорила: наступ продовжується.

5-го листопада.

Канонада не вщухала цілу ніч.

Всю ніч під її акомпанемент торохтіли мимо вікон підводи в обозі, ревіла худоба, гурчали автомашини. І все це з поспіхом сунуло з Куренівки на вулицю Кірова.

Часто прокидались зі сну, підходили до вікна, раділи і мучились: а що, коли це справді всього лише «перекидання сил, скорочення лінії фронту»? Під ранок забулись важким сном. На світанку мами, як звичайно, встали ниш-

ком топити плити і варити нискодими. За ними прокинулись останні: обози і суперечливі думки прогнали ще недавно міцний ранковий сон. Діти в чеканні супу і солодого «печення» зайняли свої постійні місця коло вікон.

Після сніданку, годині о дев'ятій, Софія Дементіївна, глянувши на нас, вголос подумала:

— А чому сьогодні о восьмій годині не провезли робітників з пов'язками?

Спитали про це дітей, що не відходили від вікон. Діти ствердили: справді, не проходив ні грузовоз, ні грузовик, і продовжували свої спостереження коло вікон. Нашу увагу привернув такий діалог між Маринкою і Юрком. Маринка:

— О, диви, мотаються туди й сюди!

Юрик:

— Може побацили патруля?

Маринка йому:

— Ти думаєш, що говориш? Ото б вони боялися патруля? Він же їхній!

Вікна притягли й нашу увагу. Спостерігаю нове в рухові обозів: з вулиці Кірова вони стали з поспіхом повертати на Верхній Вал, до Глибочиці, і в цьому відчувалось раптове замішання, тривога. Нам стало спостерігати ще зручніше: потяглися вони під самими нашими вікнами. Чого тільки немає в цих підводах, набитих награвованим нашим добром: в них навіть балії, матраци, ліжка... А ось в одному на підводах повнісінько нічних білих горщиків! Тягнуть і їх як «новий вклад в культуру Європи».

Ці горщики розсмішили і заспокоїли нас цілком: яке вже там тепер «перекидання сил»! З-під шинели у кожного мародера виглядає пальто, піджак, шкірянка, новий лейбик — все витягнене з ям добро, людські сльози.

Ось здоровенний грузовик з темно-зеленою брезентовою «халабудою» крутиться по вулиці, не знаючи, куди повернути: на Кірова чи на Глибочицю, позаду нього — гармата, довжелезне дуло якої заткнуте жмутом сіна.

Ось підвода з матрацом і різними, зовсім не потрібними для солдата речами. На підводі, поруч німця, зверху речей, сидить у великій білій шерстяній хустці якась наша журжа, червона, роздобріла на німецьких харчах. Тікає від власної ганьби і везе її однаково з собою до могили. Обози спішно сунуть уже в одному напрямкові — на Глибочицю.

Годині о десятій ранку обози перестали повертати нашу увагу: почалися страшні вибухи. Дими з багатьох кінців

міста застелили все небо, від них і в кімнатах стало темно, аж чорно. З жахом чекаємо: який будинок коло нас злетить зараз першим в повітря? А що, коли наш? Біліди тремтячі діти вже не коло вікон, а коло нас, мам. Бабусі ходять по кімнати тривожні і переконують і себе, і нас:

— Навіщо їм руйнувати порожню аптеку?

І бігти кудись, щоб схватись, як думалось раніш, чомусь нікому з нас не хочеться, якась сила внутрішнього переконання ніби прикувала нас саме тут. Юрик шепоче Маринці:

— Я коло вікна сизу і сизу. Я би побацив міну.

Маринка йому сердито:

— Так вони її тобі б і витріщили! Поба-а-цив... А ти її коли бачив?

Діти і ми знову коло вікон: в небі наші літаки, і кружляють вони в ньому так, ніби чергують, ніби боронять його від свистячих гадів. В наших небі чергують наші літаки! Дивимось наймовірніше, притамовуючи радість: а може, все це нам тільки здається?

Проїжджають з перервами обози, і в ці перерви нас лякає тоді тиша: били б, гуділа б земля! Ловимо рокіт у небі своїх літаків і боїмося: а що, як раптом зникнуть вони, а замість них наповзуть свистячі змії, напливуть «сельодки»?

Діти коло вікон спостерігають за літаками, їх шепіт: «Наші!» заспокоює.

Друга година. Наталка й Регіна Дементіївна пішли по воду, щоб поповнити невеликий запас її. Воду ми добуваємо в сусідньому дворі, хід в який зробили через дірку в паркані свого двору, щоб не ходити вулицею. По воду ходимо або на світанку, або вдень чи вночі, піймавши хвилини затишшя і безлюддя на вулиці.

Зараз Наталка, забувши про обережність, влетіла в кімнату з порожніми відрами. Очі її були переповнені радістю:

— Води нема, о!

— Слава богу! — простогнала Варвара Казімірівна і присіла на кінець матраца на підлозі. — Водоканал, значить, зірвано!

А коли зірвано водоканал, то значить... Ой, леле! Сон, дійсність?

Значить, кінець нашим мукам. А води у нас є запас на п'ять-шість днів, а там... Там будемо пити радість. Сьогодні

летять години шалено. Вже четверта. Пережити б ніч, ли-
шитися б живими, бо, можливо, вранці...

Невже вранці настане оте, що сниться нам уже третій
рік, виждане, вистраждане? Лети, часе, швидше!

У небі вуркотять наші літаки. Наші, бо тільки вони мо-
жуть вуркотіти голубами. А люди в будинках є. Приниш-
кли, сидять машинами, але є. Бо гляньте на будь-який
будинок проти наших вікон: він дивиться живими очима,
він дихає!

Хто каже, що місто мертво?

Вперше за весь час відкрили створку вікна. За вікнами
тиша. Яке повітря!

...Чи, може, все це нам здається?

Того ж дня. Уночі.

Надвечір'я згасало не в сонці, що не заходило (день
сьогодні був сірий і хмурий), а довго жевріло у величезних
загарах, що освітлювали ніч і розжарювали вогнем небо.

Канонада притихла.

З горища, з вікон кімнат ще довго спостерігали пожежі
і слухали вибухи, аж поки не потомились. Діти сплять, ми
лежимо. Власне, лежать всі останні, крім мене: в кімнаті
від пожеж так світло, що оце пишу.

Горять будинки десь на Червоній площі, горить буди-
нок недалеко від нас, праворуч, по Костянтинівській вулиці,
палають пожежі збоку, на горі, на центральних вулицях
міста. Періодично стогне вибух за вибухом.

Не спиться. Останній обоз давно пройшов. Вийти на
двір? Небезпечно. Може ж бути й таке, що в місті залиши-
лась німецька військова частина, що збирається прийняти
бій. Тоді — розстріл на місці. Друзі Форостівського не
жартують.

З боку Дніпра через нашу вулицю кудись б'є гармата.
Де вона стоїть і куди б'є, чия вона, важко сказати. Іноді
здається, що вона цілить саме в наш будинок, але вона б'є
собі й б'є, а ми ніби пливемо і пливемо кудись в ніч в кри-
вавому світлі кімнат, в закривавлених відсвітах пожарищ
на будинку. Відчуваю, що сестра й мама не сплять, а сно-
марять, чую і в кімнаті Либединських притишений шепіт.

З нервової перевтоми болить голова; заснути б, але як?
Пройшлась по кімнаті. Сестра шепоче:

— Засни...

Мама каже:

— Лягай, не блукай сновидою...

А самі ж не сплять!

... Маринка зсунула Іринку з матраца на підлогу, і вона, розкинувши лялькові руки, ображено закам'яніла. Юрик міцно обняв пупса з перев'язаною головою і усміхається чомусь уві сні. Обличчя дітей бліді, аж прозорі від зголодання, а рожеві відсвіти пожеж на їх личках неприродні і страшні.

Посередині кімнати між матрацами валяється забута звечора допотопна мельничка.

Прокинулись від скрику в кімнаті Софії Дементіївни. З сестрою разом опинилися й ми там. Мама спить.

— Гляньте, куля через вікно влетіла мало не в ліжко!

Дивимось: в шибці вікна віялоподібними зморшками розтріскалось скло, а в середині цього віяла — дірочка від кулі. Куля ж врзалась в шматок стіни коло ліжка і впала під нього. Маленький нахил вбік — і випадкова, сліпа, вона забрала б життя Софії Дементіївни! Відки вона і як попала до нас в квартиру? Сестри перебрались на підлогу до матері.

Б'є і б'є мортира, і від цього болить голова. Підійшла до вікна: що це? По Костянтинівській вулиці, ліворуч, під будинками крадеться декілька сірих тіней. То йдуть вони сміливим ланцюжком, то раптом десь зникають. Куди це і хто пробирається?

О, знову! Сказала про це сестрі. Стоїмо коло вікна уже вдвох. Людські тіні в сірих шинелях пірнули за будинок. Наталка шепоче:

— О, о, бачу! Їх багато!

Але тіні тут же зникли. Раптом в одному з крайніх будинків в їх шерензі по Верхньому Валу, внизу, блиснули і згасли електричні ліхтарики. Вже ближче, випірнули знову довгі сірі тіні і знову скрадаються. Ось кілька їх перебігло вулицю. Нам стало страшно.

— Облава? — шепоче Наталка.

— Ні, це щось інше, вночі вони побояться...

— Що ж це?

Але тіні зникли так швидко, як і з'явилися, і ми відійшли від вікна. Сестра пішла до свого матраца, махнувши рукою:

— Давай краще спати...

... Глупа ніч. Що було зі мною? Голова лежить на зошиті і важка, як чавунна. Заснула, значить, коло столика.

Зараз пригадую: під нашим будинком щойно була розмова. Хтось під нашими вікнами, схилившись над кимось, суворо питає:

— Ты власовец?

У відповідь йшов якийсь хрип, потім чулась лайка і:

— Какое тебе дело? Ты кто?

Але хтось уперто термосив, очевидячки, когось п'яного і знову голосно казав це знайоме:

— Ты власовец? — російською мовою.

Чому голосно і чому російською мовою?

— А-а-а,— позіхається, і голову тягне від стола до подушки: думки плутаються.

Йду на свій матрац. Тихо. Б'є гармата чи мовчить?

6-го листопада.

Навшпиньках на світанку знову пораються в кімнаті коло плити мами; діти ще сплять. Сестри Либединські щойно прокинулись і тихо розмовляють про зненацьку нічну страшну гостю — кулю, що лежить вже на столі, вийнята з-під ліжка вночі.

Навколо якась дивна тиша: стихли вибухи, притих страшний стогін висаджених в повітря будинків і споруд; замовкла незнайома гармата, що цілу ніч била, здавалось, по наших скронях; вулицею ніхто не їде. Запитую у сестри і мам, чи чули нічну розмову під нашим будинком, і розповідаю про нічний діалог.

Мама каже, що це мені приснилась ота пика, яка мало не побила нам тоді дверей, останні признаються, що глупої ночі міцно заснули й не чули нічого.

— А що то були за сірі тіні? — пригадує сестра, сидячи на ліжку з плетивом.— Щось, по-моєму, не схоже ні на німців, ні на поліцаїв...

Розмова на цю тему перервалась: прокинулись діти; Юрик чомусь захинькав; на нього глядячи, заковерзувала Маринка і забрала в нього якусь цяцьку; на дітей пригримнули, а потім стали з сестрою їх одягати та вмивати, як звичайно, кожна своє дитя: я — Маринку, сестра — Юрася.

Закипали супи, про щось господарче радились мами. Чому я не підійшла зразу до вікна?

З своєї кімнати вийшли вже одягнені сестри Либединські, привітались, і Софія Дементіївна нагадала нам:

— Завтра Жовтневе свято...

— А наших ще нема,— зітхнули всі.— Чомусь тихо, не вуркочуть в небі «яструбки»...

— Ще прилетять...

Супи на столі, мами кличуть їсти. Говоримо пошепки, ходимо навшпиньках... Раптом діти, що нишком прилипли до вікон, здивовано-радісно, голосно, забувши про необхідність говорити пошепки, скрикнули на всю кімнату:

— На вулицях — люди! Ой, люди!

— А бага-а-то, — розтягує Юрик. — Я персий побацив, я!

До вікон кинулись всі. Справді: на вулиці повно людей, вони біжать звідусіль, метушаться, цілуються, щось вигукують; хтось по бруку котить бочку з солоними огірками; на перехресті Верхнього і Нижнього Валів зібрався уже величезний натовп збуджено-радісних людей, в середині якого — якісь військові в сірих шинелях; на тротуарах обох вулиць — ці ж військові. Забувши все, натикаючись на дітей, що метушаться під ногами, бігаємо від вікон і до вікон, щось кричимо, кидаємось в обійми одна до одної, знову біжимо до вікон, розсуваємо квіти, кричимо плачучи:

— Ой, наші, це ж наша армія, це ж наші солдати!

— Ой, то ж вони були вночі!

— А на шинелях в них вже погони!

— А ми й не бачили, ми проспали!

Плачемо і кричимо слова, досі не казані, особливі, неповторні, слова, що рвуться самі з глибини серця, пробуджені такою радістю, що підкошує ноги, що зупиняє подих; знову дивимось і не віримо знову. Через дві-три хвилини радість жене нас з кімнат на вулицю. Спихату забули про Юрка, і він сам повз по східцях, плачучи, що відстає.

В одній босоніжці, перехопивши на ходу хусткою коси, мчу за сестрою, що вже коло хвіртки обнімає двох бійців зразу. Ззаду за неї вчепився Юрик, підхоплений на ходу і винесений на вулицю до матері, очевидячки, кимось із мам або сестер Либединських; ось його взяв на руки один з двох, поцілованих Наталкою, загорілий, кремезний воїн, з очима, до болю знайомими, до якого поспішає мама з сльозами, обіймами і запитанням:

— Гриця мого ви там не бачили?

Залишивши Юрика на руках бійця, сестра далі ледве вправлялась обіймати і цілувати тих бійців, кого першим встигла побачити, і я скоро загубила її в натовпі народу, що щиро обіймав і цілував своїх солдатів, яких все більшало і

більшало на вулиці, що викладав їм з любов'ю збережені давно для них слова вижданої зустрічі.

Але Наталку я побачила знову: протискуючись між людьми, просить:

— Ой, пустіть же тепер і мене ближче до них!

Хіба встигнеш за нею кого по-справжньому привітати?

Перший, кого обняла я, був солдат, такий схожий обличчям і ростом на Михайла, що я, осмілівши, так стала його цілувати, що й він довго не міг одірватися від мене.

— Ви — Михайло? — шепочу йому.

— А ви — Олеся? — питає він.

І обоє сміємось, щасливі, а руки мої вже на плечах іншого бійця, що, угадавши мій порив, кинувся мені назустріч. Дорогі, вимріяні сірі шинелі, рідні, дорогі обличчя!

В натовпі скоро розшукала мене Маринка.

— Мамо, додому, збираємося вже додому!

Недалеко від себе побачила сестру, що забирала Юрка з рук веселого молодого чубатого бійця, якого він зовсім не хотів залишати і готувався з ним «далеко йти», «їхати на пушці».

Повернулись знову в кімнати, де прожили стільки тривожних днів. Сестри Либединські з матір'ю вже спокійно, повними господарями поралися в них, готуючись до свята.

Лише в кімнаті помітила, що вибігала в одній босоніжці...

Додому зібрались швидко, всіх речей не брали, щоб не навантажувати маму, а вирішили з сестрою повернутись потім ще раз по останнє. Йдемо додому і не впізнаємо вулиці: хоч і покалічена, вона стала невимовно гарною тому, що на ній вже не було жодного окупанта!

Назустріч бійцям, багато яких іде тротуарами, чимчикують додому люди з усіх кінців міста. Вітаючись з ними, тиснучи їм руки, люди голосно розмовляють, сміються і плачуть з радощів. І скільки на вулицях людей! Де вони так швидко взялись? Дійсно, ніби повилазили з усіх щілин.

Йдемо назустріч бійцям своєї армії і сонцю, що сходить, і здається, що ніби з нього самого почали їхати і ось ідуть і ідуть, повільно і врочисто, наші воєнні обози — машини з бійцями, величезні далекобійні гармати, танки, якісь нові кулемети, засекречені «Катюші», що ми їх не бачили досі, але чули про них, солдатські кухні, — і знову за ними — техника і бійці, за ними — бійці, техника та кухні знову.

Люди, що повилазили із сховищ, тут же, вперше побачивши своїх, кидались бійцям на шию, як і ми, плачучи

і цілуючи їх. Ось кілька літніх жінок, покидавши клунки на тротуари, зупинили легкову відкриту машину, в якій сидів, мабуть, полковник в чині, не менше, весь в орденах, а з ним були такі ж статечні й поважні, теж в орденах, товариші.

— Дайте поцілувати вас, синочки!

І тільки коли по-хазяйському по черзі всіх їх обняли, пригорнули, тоді сказали:

— Ідьте, дорогі, тепер далі, визволяйте останніх!

І обози все їхали й їхали, дивуючи нас досі не баченими страхітливими машинами, незнайомою військовою технікою.

Додому йшли швидко: гнала радість, і скільки прибуло від неї сили! Задимлені, змучені обличчя бійців тепло усміхались до нас із машин; ті, що йшли тротуаром, вітались до всіх, а ті, що йшли їм назустріч,— до них; бійці перекидались підбадьорюючим словом із змученими людьми.

Хтось з бійців спитав Юрика:

— Що це з пупсом твоїм?

І засміявся тому, як хлоп'я серйозно і солідно відповіло:

— Немци поранили.

Ось і дома. Аж не віриться, що дома, що живі.

Праворуч від хвіртки лежить здоровенна купа свіжих дощок, призначених, очевидно, в майбутньому для бліндажів, яких уже гітлерівці не встигли зробити. На подвір'ї побачили кількох наших бійців: двоє вмивалися, один з рушником, витершись, ішов нам назустріч.

— Здрастуйте, здрастуйте, а ми ще вчора звечора ждали. Далеко загнали вони вас?

Ми, заїсши в кімнати речі, вийшли привітатись, і знову почались дружні обійми, поцілунки, безпосередня радість зустрічі.

Той, що йшов з саду з рушником нам назустріч, кремезний блондин, з вихрестим світлим волоссям і блакитними очима, з обличчям не красеня, але симпатичним, відрекомендувався:

— Гриньов Володимир Петрович, до війни вчитель географії.

— Оксана Пилипівна, вчителька російської літератури й мови. Визволяли й колегу,— кажу йому, усміхаючись, і ми міцно тиснемо одне одному руки.

Двоє тих, що вмивались,— один богатирського складу, чорнявий, з темними очима і широкими вуглястими густими бровами, з оксамитною шкірою кольору темної золотистої бджілки (мився до пояса і був без сорочки) башкир Юнус

Янбаєв, другий, у протилежність йому, тонкий, стрункий, русявий з світлими очима росіянин Петро Платонович Сверкунов, як виявилось потім, любитель пензля, з професії механік.

З товаришами (ще двоє українців, двоє росіян, один білорус з грузин) вони поселилися в Марусиній квартирі, Гриньов з товаришами — Миколою Опіваліним і Миколою Орловим та ще з кількома бійцями — в Наталчиній і моїй. Більшість їх — розвідники-артилеристи.

Київ до Жовтня поспішив звільнити генерал Ватутін. Через кілька хвилин після знайомства бійці принесли із своєї похідної кухні, що стоїть через будинок від нас, в нашому дитсадочку № 10, відро чудесного густого круп'яного супу з м'ясом і засадили нас з собою їсти. Вони звертались до мамі тільки зі словами «мати», і мама перестала розпитувати їх про те, де може бути зараз Гриць, в нашому подвір'ї зараз у неї дванадцяттеро синів, у нас — стільки ж братів.

Петро Платонович заспокоїв її, сказавши, що Гриць десь мусить бути або в саперах або в мінерах, що десь звільняє теж якесь наше місто.

Ми з сестрою поселились в моїй половині, віддавши бійцям дві квартири — хай відпочивають. Переконавшись, що в саду заповітна ямка не розрита, знаючи, що тепер вже її ніхто не зачепить, я з сестрою після чудесного сніданку з хлібом полетіла назад, на Поділ, по останні речі. Мама загорілась у діяльності дома, наводячи лад на подвір'ї, в домі, в сараї, в саду.

На Поділ ми йшли зі своїми бійцями, що все їхали і їхали по сліду окупантів все далі й далі, на захід. Назустріч нам йшли і йшли люди з вигнання, змучені, втомлені, але такі радісні, що без сліз на них було важко дивитись, і перекидалися з нами короткими словами:

— Живі всі?

— Всі.

— Ой, і пережили ж!

У сестер Либединських застали сімейне торжество: заскочив додому брат, що звільняв Київ, частина якого зупинилась на кількадедний постій у другому кінці міста. Чому зараз не художник, щоб змалювати портрет Варвари Казімірівни: матері, що зустріла сина-визволителя, і сестер, які зустріли брата-воїна «со щитом»?

Порадівши з ними, швидко зібрались назад, щоб не

заважати, щоб дати можливість наговоритись з сином і братом, надивитись на нього матері й сестрам.

Гарно йти своїми вулицями, коли нема вже кого і нема вже чого боятись! Повернувшись додому, не відчуваючи зовсім втоми, кинулись на допомогу мамі. На горьщій, на нашу радість, залишені речі всі збереглися, а там були захищені і кімнатні прикраси: занавіски, килимки, доріжки, портъери, а також постільні речі, і кімнати, коли їх провітрили, підбілили, помили в них підлогу, прикрасили необхідним, протопили,— прибрали святкового вигляду.

Протопили, зробили потрібний для відпочинку затишок і у «хлопців». Вони, звільнившись надвечір, охоче допомагали нам, і ми познайомились з ними ще ближче. Заснули не зразу: пережита радість розплющувала очі. Не спала й мама. Хотіла спитати, її, чому не спить, щось ласкаве на передсон їй сказати, як побачила, що вона підвелась з тапчана й тихенько шмигнула надвір. Виходжу нишком за нею. Куди це вона? Будинок наш увесь спить.

Через незамкнені двері (німці поламали всі замки) заходить вона в «чоловічу половину», до «хлопців», в кухні припадає головою до купи шинелей, що висять на вішалці, обнімає їх руками, тулячи до грудей, і шепоче:

— Є... є вони, а я злякалась...

Ніби на ствердження цього з кімнати линуло дружнє спокійне сонне дихання наших воїнів. Веду маму спати і спостерігаю чудесну тишу над сонним містом.

Що є красивішого і щасливішого від такої тиші? Тиші, краса якої мусить породить вічний мир між людьми.

7-го листопада. Жовтневе свято.

Уночі постукав Гриньов, сказавши мамі:

— Мать, приюти до утра еще нескольких бойцов!

Центральною вулицею проїжджають і досі частини нашої армії, що переслідує ворога і поспішає визволити від фашистських загарбників не лише народи нашої країни, а й народи тих країн, що прагнуть до волі і борються з поневолювачами.

Кільком прибулим бійцям, втомленим з дороги, по-робочому забрудненим, що ввалилися до нас, звільнили ліжку й диван, дали теплої води, щоб помился. На дивані й ліжкові розмістилося, скинувши чоботи з ніг, лише троє, ще п'ятеро прибулих, відсунувши до стіни стіл, з задоволенням

уклались покотом на підлозі, на яку настелили їм старої одежі, а під голови вони поклали шинелі і скоро заснули всі богатирським сном.

Прокинувшись на світанку, помітила, що на ліжкові зі мною лише сестра, а Юрась десь зник. Де ж він? Хотіла розбудити сестру або покликати маму, як тут мама, що вже поралась, зазирнувши в кімнату і помітивши, що в мене розплющені очі, прошепотіла:

— Полюбуйся, чом не воїн? — і показала на сонний покіт. Дивлюсь з ліжка: зручно вмовстившись під боки двом бійцям, посередині покоту на підлозі мальовниче розкинувся Юрась; пілотка одного з бійців, зсунувшись з його голівки, прикрила частину сонного личка, сховавши оченята і горбик носика.

— Скучає за батьком,— шепоче мама.— Він їм не заважає?

— Хай сплять,— відшепотіла їй.— Тихо!

Подумалось: чи ж живий ще, чи повернеться його батько?

Невсипуща мама порається коло плити, готує святковий сніданок і обід. Володимир Петрович приніс їй вчора борошна, рису і масла на пироги, і це вона піднялась їх розчиняти.

В кімнаті чулось таке міцне дуже сонне дихання, що я й собі заснула знову сном «богатирші» близько восьми богатирів і дев'ятого «богатиреняти». Коли прокинулась, сонце вже зійшло. В кімнаті нікого не було, крім мене та Маринки, що спала в своєму ліжкові. Бійців, що ночували, як доповіла мама, забрав їх старшина на квартири, призначені на весь час їх відпочинку. Передали всім, хто спав ще, привіт і сказали, що прийдуть до нас сьогодні в гості.

Вийшла на вулицю. На ній зразу помітно, що наступив перший день нашого свята, подвійно-історичного — 26 річниця Жовтня і День звільнення нашою армією Києва від фашистських загарбників: коло кожного двору, куди встигли повернутись з вигнання його мешканці, в ранковому нашому сонці заблищав давно не бачений на вулиці рубіновий колір наших прапорів, схованих на горищах або в клунках, що їх носили люди всюди з собою.

Що зберегло їх?

Незламна віра в повернення своєї держави.

Хто підказав офіційно повісити їх уже зараз, тільки-но армія наша ввійшла в рідне місто?

Власне серце.

Що закріпило їх міцно на місцях, їм належних?
Певність в незламності своєї держави, в могутності своєї партії, в мудрості її керівників.

По прапорах на воротах і хвіртках будинків бачу, хто вже повернувся додому.

Деякі прапори зроблені зараз наспіх просто з червоних полотнищ; на багатьох вітерець розгортає золоті серп і молот. Мама вчора звечора звеліла мені випрасувати свій, а сьогодні ще й вітерець випрасовує — любо!

Наш прапор красується з серпом і молотом.

В небі з'явилися вуркотливі «яструбки». Їх появу голосно вітають діти, що граються на вулиці, помиті, святково прибрані. Ось в їх гуртку йде сперечання: що роблять в небі зараз наші літаки? Спір кінчається вирішенням: чергують, щоб німці не кидали бомб, бо вони люті, дуже люті, що їх вигнали з Києва. Коло нашої хвіртки, порівнявшись зі мною, вітається сусідка, що поспішає додому:

— З святом! Ви коли повернулись?

— Вчора,— відповідаю.

— Ми теж недалеко пересиджували, на Солом'янці, та поки вибрались...

Тетяна Яківна далі не розповідає, а ойкнувши, поспішає до свого подвір'я:

— Треба зараз повісити прапор. Десь в клунках є, є!

Не встигли поснідати, у двір стали з'являтися гості. Першою через садок прилетіла Зіна:

— З святом! Ох, дожили-таки! — і перецілувала всіх, хто попавсь на очі.

Розповідає, як ховалися вдень по ярах, а вночі притаювалися в порожніх печах цегельні. Врятувалось чимало людей, але кількох спійманих німці забили. Розстріляли Микола Дмитровича з сином, чотирьох синів Потапенчихи... Потапенчиха сьогодні ховатиме їх на кладовищі, десь прикопала поки що в яру. Не чули про це? Ще багато страхіть почуємо. Гадів уже нема — гадючі діла ще видихатимемо. Зіна розповідає поспіхом, її ждуть дома. Ще прийде, рада, що ми живі. У них теж на постої чудові хлопці. Збираються увечері з ними посидіти.

— Приходьте, Ксано, до нас обов'язково!

Я хотіла їй пообіцяти, але Петро Платонович, що слухав нашу розмову, сказав, що будемо сидіти в себе, що прийдуть ще хлопці, які ночували, що і в нас буде вино, і запросив Зіну до нас.

Зіна зникає садком, шепнувши мені на вухо, що вона почала чекати листа від чоловіка; а через дірку хвіртки (хвіртку зняли німці, щоб легше було втікати; вона ще не навішена) йдуть все нові й нові гості. Йдуть до мами сусіди, до «хлопців» — їх товариші, до мене йдуть люди з дільниці.

Першим чую:

— Ксано, жива? — і зараз же: — З святом! З подвійним святом!

Люди заходять, йдучи мимо, просто приходять з радістю, привітом, за порадою.

Мальчевська на відході каже:

— Ми так боялись, щоб вас тоді гестапо не схопило!

Довідалась, хто вже повернувся, хто загинув у вигнанні, спійманий есесівцями, кого загнали далеко, хто ще не повернувся, хто повернеться пізніше.

Відповідаючи на питання, стверджувала, що наше життя і для нас почалося вже зараз, як тільки прийшла наша армія, що скоро буде хліб, підуть трамваї, відкриються наші магазини, почнуть працювати наші заводи, фабрики, наші установи, що вони швидко повернуться з евакуації... Заспокоювала тих, хто лякався, чи не повернуться німці назад...

Тільки-но зібралась полізти на горище по книжки і впорядкувати їх, скласти в книжкову шафу, як прилетіла з кошком в руці, а під руку з дуже симпатичним, ставним, старшим роками від себе офіцером, весела і щаслива Фрося.

Я саме збиралась лізти на горище, а Володимир Петрович прийшов, звільнившись, мені допомогти перебрати книжки, як вона, поздоровивши з святом, каже своєму супутникові:

— Ось вона, ця реєстраторка. Знайомтесь!

На мене дуже пильно видивились хороші світло-карі очі, швидко потім і непомітно окинули всю постать, лишились, здається, задоволені моєю зовнішністю, потім по-дружньому, як давно знайомій, усміхнулись, і їх володар, цокнувши за каблучками, по-військовому відрепортував Фросі:

— Єсть, Фросю, знайомитись! — а тоді до мене з цією ж процедурою: — Танкіст Любишкін, капітан!

Я так і сіла на перший щабель драбини, коло якої стояла, збираючись лізти на горище. Відчула, що чомусь почервоніла, що потім з неприхованою цікавістю зиркнула на нього, що хотілось розсміятись, і, щоб не розсміятись, уникала й очей Фросі, яка вже сміялась... Виручило ж те, що я просто, теж по-дружньому, простягла йому руку і назвала себе.

— Я саме такою чомусь вас і уявляв,— сказав далі Любишкін і хвилини дві мовчки дививсь на мене. Фрося притихла: і вона в ці хвилини згадала один з ранків в окупованому рідному місті...

Володимир Петрович, що не відходив від драбини, дививсь то на мене, то на капітана, в його очах я прочитала короткий висновок мимовільних спостережень: цих двох людей, досі не знайомих, щось єднає, а що саме? Любишкін з вдячністю потис мені руки і вже, як знайомій і побаченій, сказав:

— Того, хто хитрує, треба обов'язково перехитрувати. Ви молодець. За Фросю — солдатське спасибі!

На розмову вийшла мама, і Фрося згадала про те, чому в неї в руках кошик:

— Ой, Оксано, тут вам мама моя на свята передала молока і квашеної капусти; дуже хороша, збереглася в льоху.

Фрося розповіла, що вони з дому не йшли, що в їх «забігайлівці» схватись було неважко, бо на постої німців не було, що корову Красульку теж переховали. Передала щире вітання від батька з матір'ю, від Моті, від завгоспа, веселого дідугана, який зараз нетерпляче чекає листоношу із звіточкою з фронту від синів.

Я запросила гостей до кімнати. Вони зайшли, але затримались недовго: кудись ще поспішали. На прохання Любишкіна покликала Володимира Петровича, якого він і Фрося врочисто запросили прийти зі мною до них післязавтра в гості.

— Глядіть же,— наказала, прощаючись, Фрося Володимиру Петровичу, — приведіть Оксану Пилипівну, бо вона сама не прийде тепер «без діла», ми нетерпляче чекатимемо на вас обох!

— Похід Копилівка—Сирець буде з успіхом проведений,— рапортує, жартуючи, Володимир Петрович Любишкіну і звертається потім безпосередньо до Фросі: — Рапорт здав старшина Гриньов!

Ми розсміялися і широко розсталися. Володимир Петрович ще раз ствердив, що ми прийдемо, що він приведе мене «під конвою власної персони», якщо опиратимусь.

Тільки пішла Фрося з Любишкіним, в кімнату вкотився Юрик з округленими радістю очима:

— Ксанс, Василько з мамою прийшли!

Радісні вигуки і метушливий галас у дворі ствердили безпомилковість повідомлення маленького вистуна, і я побігла

у двір. Маруся з Васильком поселились поки що в мене. Повернення Марусі, нарешті, заспокоїло маму.

Коли відібрані на гришці книжки впорядковувала і складала в книжкову шафу, в кімнату влетіли перелякані хлопчики:

— Йди на вулицю! Там — гроби...

Останнє слово почулось як «гриби». Здивувалась, хотіла спитати про це маму чи когось з дорослих, але помітила, що всі вже на вулиці. На вулицю поспішало з Марусиною половини троє бійців, на ходу скидаючи пілотки...

Вийшла. Коло нашого двору стояли всі його мешканці, що нагодилися на цю хвилину; повиходили люди з кількох інших дворів; підходили з Цукрового провулка, що впирається в нашу і веде до центральної вулиці.

На вулиці — тиша і мовчанка. Почула, як забилося тривожно власне серце та як вітер зашелестів прапором на хвіртці. По бруку, чітко відбиваючи кроки, червоноармійці, з непокритими головами, кожен держачи пілотку у вільній руці, несли на плечах... труни. Раз... два... три... чотири... — лічу їх в такт крокам, і від цього леденіє серце. За четвертою труною, що несли їх одну за другою, вся в чорному, мовчазна, підперши підборіддя почорнілого обличчя стиснутими кулаками обох рук, щоб якось тримати обважнілу від сліз і розпачу голову, йшла жінка, мати цих чотирьох своїх синів, забитих німцями як порушників наказу. З одного боку під руку вела її дочка, з другого — підтримував червоноармієць. За ними йшло ще кілька бійців, зміна товаришам, що несли закриті труни, та кілька сусідів чи родичів. Тихо. Мовчанка — страшна.

Коли остання труна зникла за поворотом вулиці, який поглинув цей похід страшною згадкою, хтось з наших сусідів, що підійшов останнім, не сказав, а притишено видихнув:

— Один не підлягав мобілізації на фронт — Василь, другий — Петро — вирвався з полону в 41-му, двоє — Валерій і Юрій — юнаки, підросли вже в війну... Але в неї ще троє на фронті!

Знову — тиша, а в ній недоречний дитячий вигук:

— О, ще!

З'явилась друга процесія, що зненацька виринула з того ж напрямку вулиці, праворуч від нас.

... Раз... два... п'ять... шість... дванадцять... — отупіло лічу і помічаю дві труни дитячі.

За цими людьми йшло більше, і ті, що йшли за кожною

труною зокрема,— голосили. До процесії приєдналось кілька людей з вулиці. Щоб не заридати, бо заплакали, не витримавши, майже всі, пішли у двір. За нами увійшли з посірілими обличчями наші хлопці.

8-го листопада.

Сьогодні чомусь цілий день мені здається, що ось-ось увійде у двір листоноша. Перед очима реально бачу конверт-трикутник з написом знайомою рукою.

Ох, рано ще йому з'являться, лише ж два дні минуло, як ми живемо на світі, живемо нашим життям, в своїй знову державі, лише ж два дні, а вже скільки всього хочеш!

А найбільше зараз хочеться — працювати. Вільно, з власного бажання, з натхненням. За працею своєю ніє кожна клітинка тіла, ніє серце, а уява, що можливість ця вже близько, зупиняє від радощів подих. Свій трудовий колектив, зцементований спільністю поглядів, свої вулиці, свої всі люди, своя держава, праця на себе... Що є найкращого і найдорожчого? Ой, жити ще, довго жити, бо починаєш жити ніби спочатку!.. А лист прийде ж?

Лист... Чекають його, кожна в надії й безнадії, і Маруся, і Наталка... Сьогодні, коли була сама в кімнаті, якось вирвалось вголос:

— Михайле!

А щоб відповіддю була не тиша, його голосом відповіла собі:

— Га?

І усмінулась, щаслива.

10-го листопада.

Сьогодні вранці, тільки-но поснідали («хлопці» продовжують нас підготовувати!), прийшла Анастасія Михайлівна, схвильована і діловита. Поцілувала мене, а потім повідомила:

— Вчителів беруть на облік. Влада наша вже на місцях. Пішли на Поділ!

Швиденько зібралась, і ми почимчикували в місто. Шість кілометрів пройшли дуже швидко, то розмовляючи, то вітаючись із зустрічними.

На Червоній площі, в будинку «Київенерго», на якому вітер переможно полоскав в морозному повітрі наш рубіновий прапор, розташувалось чимало наших керівних і партійних органів різних установ. З радісно-знайомим биттям

серця прочитали на дверях кімнат слова «Райвиконком», «Райпартком», знайшли двері з написом: «РайВНО» і опинилися за столом, де реєстрували учителів і закріплювали їх за школами.

Зараз же були записані до найближчої від дому середньої школи, 123-ої, повідомлені про необхідність з'явитись завтра вранці до неї в розпорядження директора і, радісні, заспокоєні, порозмовлявши з колегами, що їх зустріли тут, зібрались йти назад, додому. Власне, поспішала додому Анастасія Михайлівна, а я, знайшовши їй супутників, вирішила ще піднятись на гору, на Хрещатик, трохи прогулятись по місту, вільно походити та подихати своїм, свіжим повітрям.

Хрещатика не впізнала. Суцільні руїни: висаджені всі будинки, до одного. Пробиратись вузькою стежкою, що проклали її ноги перехожих між камінням, уламками стін, скрученими товстезними залізними балками, було важко; втомившись, далі не пішла.

На кістяки спотворених, обгорілих будинків дивитись було боляче до сліз. Скільки тут потрібно буде праці, щоб прибрати ці руїни! І їх уже хотілось прибрати зараз. Очі хотіли бачити і вже бачили на місці цих страшних мерців, залишених руками смертоносців, казково-гарні, ажурні, чудесної архітектури ансамблі високих будинків, в зелені і серед квітів. Уява малювала широку вулицю в каштанах і горобині, в садочках із суцільних рож на ній, що будуть квітнути з весни до пізньої осені, в килимах квіткових маюнків клумб.

Буде нелегко, буде інколи і дуже тяжко, але хіба нам труднощі були коли страшні? А народ для себе, сам з власної волі й натхнення зробить все. І відносно скоро, бо зачоче.

Опинилась непомітно, пішовши боковою купою руїн, на Печерську. Цей уцілілий мальовничий куточок міста порадував око: обліпивши його блощицями у всіх щілинах, тікаючи відси в останню хвилину, насильники не встигли його зруйнувати. Вулицями Печерська зараз ходили наші офіцери, їздили безшумно наші авто, а збоку нього спотворені кістяки мертвих останків Хрещатика були контрастним і страшним додатком до ілюстрації жахів війни.

Першотравневий парк поринає в зимовий сон. Погуляла по ньому, подивилась на знайомий, давно бачений і завжди притягуючий до себе краєвид Дніпра і київських круч.

Де саме його форсували наші бійці, де «пили воду шоломом» з нього? Спитаю при нагоді наших розвідників.

На Володимирську гірку уже не пішла: втомилась. Але, коли виходила з парку, побачила саме її, очі звичним поглядом вихопили монолітну чавунну постать князя Володимира, що спокійно й неперушно стоїть віками на своєму місці.

Доходила в сутінках по Фрунзе до місточка річки коло лікарні імені Павлова, як в небі з'явилися ворожі літаки. Це вже втретє з Дня звільнення. Дружно заговорили наші зенітки. Вскочила в чийсь підвороття. Незнайома жінка взяла мене, побачивши, в дім. Літаків нагнали, вони зникли.

Дома мене зустріли радісні Наталка і Маруся: були вже на взуттєвій, завтра йдуть працювати. Зараз в кімнаті одна. Ні дітей, ні мам, ні бабусі. Де вони? Всі в «чоловічій половині», де ж їм бути? Зріднилися ми з бійцями, прив'язалися дуже до них, а вони — до нас. Шкода буде розлучатись, коли від'їжджатимуть на фронт. Місяць їхнього відпочинку пролетить непомітно. Ось хлопчики примчали в кухню. Значить, якась новина. Слухаю повідомлення потерчат:

— Там — музика!

— Добре, — кажу, — звільнюсь — прийду.

Хлопчики зникають.

У «чоловічій половині» з'явився акордеон. Хто це грає на ньому «В землянке», ніжно і з почуттям акомпануючи собі? По голосу впізнала Гриньова. «В землянке» змінила така ж ніжна й лірична мелодія вальса «В лесу прифронтовом».

Слухала, присівши на сідцях, і пошкодувала, коли замовк акордеон. Довідавшись, що я вже дома, Володимир Петрович зараз з'явиться в нашій половині. Прийде порозмовляти, взяти книжку. Він любить зі мною розмовляти. Учора була з ним на Сирці. Вечір, проведений в простій і щирій сім'ї, Любишкіна і Фросю пригадую з приємністю.

Завтра до школи. Подумаю про це — і радість стискує всю в грудочку. Ой, леле, невже завтра до школи?

17-го листопада.

Тиждень пролетів, не було коли і вгору глянути. Переписані вже учні всіх класів нашого шкільного мікрорайону. З старшими ученицями цілий тиждень ремонтували шко-

лу: прибрали разом з технічками увесь перший поверх, що був найбільш загиджений окупантами та їх кіньми, побілили всі класи, вимили вікна (вибиті шибки вже засклили), підлогу, уцілілі парти, дошки. Відремонтували розбиті парти, довели й перенесли із шкіл, де виявились зайві за відомостями в райВНО.

Працювали всі з такою жадобою і так дружно, що аж самі здивувались, коли за тиждень підняли з руїн величезне приміщення. Директор зараз клопочеться коло ремонту парового опалення.

Багато в дечому допомагають нам шефи — трампарк і шкірзавод, — дарма що самі тільки підводяться на ноги після руїн і грабунку. Уже двічі була педрада. В педагогічно-му колективі майже всі знайомі, троє — ще мої вчителі.

Класи мої — від сьомого по десятий; паралельних класів у школі нема; в десятому також викладатиму і українську літературу та мову.

На вихованні в мене десятий клас. Іринка — моя учениця, десятикласниця. Вона мріє стати артисткою, після десятого класу — закінчити консерваторію. В десятому класі всього поки що дванадцять учениць. Школи зараз чомусь поділені на чоловічі й жіночі. Значить, сумно буде за хлопчиками. Та недовго: прж першій нагоді, хай-но підуть нормально трамваї, переведусь, мабуть, в пушанську школу. Там залишається змішана, хлопчачо-дівоча школа, там ліс, в який тягне, який хочу бачити щодня перед очима, там — найкращі згадки, туди повертатиметься старий наш довоєнний колектив, всі, хто уцілів в це лихоліття.

До першого класу йде Маринка, починає й вона цього року своє шкільне життя. Хлопчики ждуть не дждуться відкриття дитсадочка ч. 10, що знаходиться майже поруч нашої садиби.

Цей тиждень ніколи було навіть і розкрити зошит щоденника. Втомившись, пірнала, щаслива, в ліжку, а потім, підхопившись, мчала знову до роботи.

Прощай, щоденник!

Тебе заступає тепер твій непереможний суперник — щоденний поурочний план, — невід'ємна частина мого духовного ества.

... Київ з кожним днем приходить в себе, очищається від скверни окупації, оживає. Промайне небагато років після Перемоги, і, відбудований, перебудований, він стане молодим невідомим красенем.

А життя вже й зараз на очах налагоджується: в наших магазинах — наш чистий і смачний хліб, з'являються наші і для нас продукти. Будемо скоро знову багаті, бо самі господарі свого життя, бо все, що створимо своїми руками на своїй землі, — буде для нас, для всіх трудящих, без осоружного «нур фюр»...

Війна продовжується, буде ще важко, але тепер уже ніщо не страшне, бо Київ знову наш, соціалістичний, бо переможе у війні наша, соціалістична держава, в основі якої найсправедливіший і найрозумніший соціальний устрій, що виключає війни і поневолення.

Зараз сідаю за уроки. За розкладом їх у мене завтра чотири, всі в різних класах. Зошити для поурочних планів, одержані в школі, підписані. Сьогодні в школі дехто з учителів казав, ніби чув, що з першого працюватиме радіо. Наше радіо! Радіо, слухати яке вже можна без загрози смертної кари, щоранку чути рідне:

— Говорить Москва...

Кажуть, що є вже слова і музика Державного гімна. Значить, почуємо його на першій районній нараді вчителів, яка мусить скоро відбутись.

Хлопчики зараз, щоб мені не заважати, з бабусею у Наталчиній половині. Маринка, вдесьте переклавши буквар і зошити в портфелику, що, на її щастя, зберігся в мене новим ще з довоєнних часів, переодягає ляльку Іринку і «готує її для відправки на цілий тиждень в ясла», бо вже «потрібно вчитися, а не з нею возитись...»

Марусі й Наталки нема ще з роботи.

«Хлопці» теж десь на навчанні, дома лише черговий коло телефону.

Володимир Петрович «відомості про мене», як він каже, «збирає від мами»: ніколи й порозмовляти, крім вихідного. В цей підемо знову гуртом в клуб консервного заводу на кінофільм «Я повернусь!»

... Михайле, а ти ж — повернешся?

18-го листопада.

Ранок. Падає пухнатий сніжок, морозець м'який, невеликий. Поснідавши, побігли вже на роботу і Маруся, і Наталка, я з донькою теж готуємось до відходу. Сьогодні прокинулись рано всі. Навіть хлопчики, і Маринка сердиться на них:

— Чого ви зрання попіднімались? Під ногами крутитеся! Ваш дитсадочок ще не відкрився!

Хлопчики не вірять, що не відкрився, і шепочуться про щось з бабусею.

На порозі Володимир Петрович, свіжий, підтягнутий, радісний. В руках у нього «Правда». Наша правда! Читаємо свіже зведення «Радінформбюро. Радянськими військами звільнено знову кілька міст і населених пунктів! Володимир Петрович бажає нам з Маринкою успіхів в перший день навчання і в майбутньому, і я виходжу з нею на свіже повітря, під пухнатий сніжок. Мама йде проважати нас до хвіртки, а потім з гордістю дивиться нам услід. Коло неї зупинився Володимир Петрович.

Вулицею йдуть радісні школярі і школярки.

Назустріч Маринці поспішає її подружка Оля, прозвана хлопчиками за носик дзьобиком «пташкою», і дівчатка просять, щоб дозволила їм іти вперед самим, «самостійно».

Одержавши дозвіл, подружки пішли швидким і веселим кроком.

— Марисю, почекаєш мене коло школи! — нагадую доньці і відчуваю, що самій теж хочеться побігти, хочеться гукнути голосно:

— Діти, я йду до вас!

1941—1943 рр.

Київ

ОЛЕКСАНДРА ШАРАНДАЧЕНКО

Олександра Пилипівна Шарандаченко народилася у м. Києві, на Куренівці, в 1910 році в сім'ї робітника.

В 1926 році закінчила семирічну трудову школу № 14, а в 1929 році — професійну школу, набувши фаху техніка-красознавця.

В 1929 році вступила до Київського інституту народної освіти (так називався тоді університет) на літературно-мовний факультет. В 1933 році закінчила його і почала працювати в м. Умані в педагогічному технікумі.

З 1936 року до початку Великої Вітчизняної війни вчила дітей в київській середній школі № 4 (Пуща-Водиця).

В роки фашистської окупації проживала в Києві і працювала реєстратором, а потім керівником загсу, в міру своїх сил допомагаючи радянським людям уникнути вивезення в Німеччину.

Зараз О. Шарандаченко — вчителька російської мови та літератури 5—10-х класів київської середньої школи № 104.

«Реєстраторка загсу» — перший друкований твір автора.

З М І С Т

1941 рік	5
1942 рік.	55
1943 рік	220

Шараядаченко Александра Филипповна
Регистраторша загса. Записи из дневника
Издательство «Радянський письменник»
(На украинском языке)

Редактор А. А. Дімаров
Художник Б. В. Розачов
Художній редактор К. І. Золотарьова
Технічний редактор Й. М. Вайншенкер
Коректор Є. С. Ратнер

Здано на виробництво 5/II 1960 р. Підписано до друку 13/V 1960 р.
Формат 84×108/32 11³/₈ фіз друк. арк., 18,66 ум. друк арк., 21,06
обл.-вид. арк. БФ 04755. Тираж 32 500. Зам. 6024.
Ціна в оправі 7 крб. 80 коп.

Радянський письменник, Київ, Госпітальна, 16.

Книжкова фабрика Головоліграфвидаву Міністерства культури УРСР,
Одеса, Купальний зав., 5.

7 хрб. 80 коп.

78

